

84(2P=5am)
Ш 296
С 23704

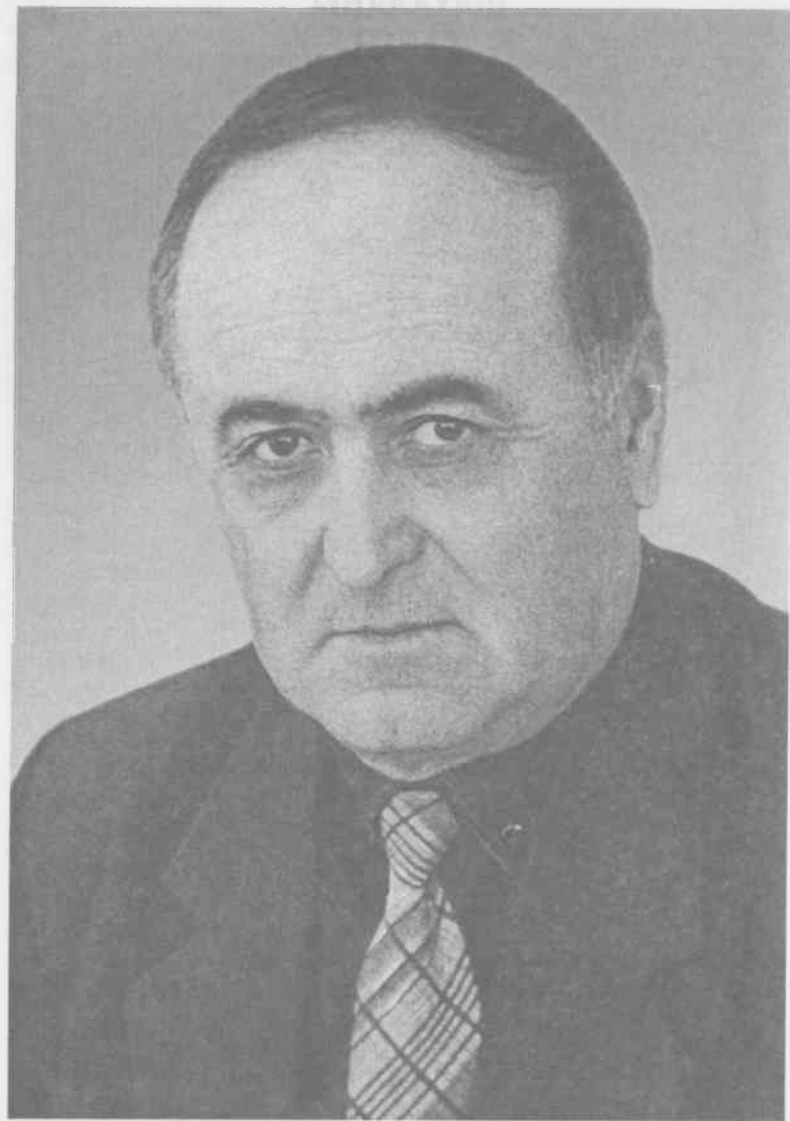
ШАУАЛАНЫ
ХАСАН

АНАЛА
АУАЗЫ

ШАУАЛАНЫ ХАСАН

НАЛЬЧИК

ШАУАЛАНЫ
ХАСАН

АНАЛА АУАЗЫ

РОМАНЛА

НАЛЬЧИК
«ЭЛЬБРУС»
2009

ГОСУДАРСТВЕННАЯ
(НАЦИОНАЛЬНАЯ) БИБЛИОТЕКА
Кабардино-Балкарской Республики

УДК 821.512.142-3

ББК 84(2р-Балк)

Ш 14 296

ISBN 978-5-7680-2216-7

© Шауаланы Х. И., 2009

© «Эльбрус» китап басма, 2009

ОГЪАРЫ-ЧАТ

БИРИНЧИ КЕСЕГИ

ЮЗЮЛГЕН ГЮЛ ЧАКЪМАЗ

Жашау – къысха,
Жол – узун.

Халкъ сёз

1

Онтогъузунчу ёмюрде Огъары-Чатда Жарнес улу Амирхан деп аты айтылгъан дин ахлусу адам жашап болгъанды. Ол хаж къылыргъа эки кере баргъанды деучю-дюле. Кеси да, 149 жыл жашап, алай ёлгенди. Балкъыз-ланы Тауланни анасы Сындыбат – бий улу Къожакъгъа ёшюн салгъан, намысы бийчелени намыслары бла тенг жүрюген тиширыу – аны къызы болуп чыгъады. Тей-ри, аны хайырындан, Таулан да жер, суу эркинлигин излемегенди – бий уланла бла къазанлаша келгенди. Къарангылыкъ жолундан да къутхаргъанды жашны ол даража: Таулан, менме деген адамладан дерс алып, билимли болгъанды. Ол да сыйлылагъа жёнгер этгенди Тауланни...

Амирхан хажини ахыр сагъатыны юсюнден элде жүрюген керти хапар саулай тау жамауатына жайылып, аны атын сагъыннган адам: «Терс сёлешдим эсе, Уллу Аллах, сен кеч», – демей къоймайды. Аны хыйсабы – Амирханни шыйыхха санагъандан. Ол, намазын бошап, намазлыкъдан ёрге ауур кётюрюлюп, тапчаннга таянып, минчакъларын да санай, кеси кесине бир затла мурулдай болгъанды. Юйде тиширыула да: «Аппагъа аш хазырларгъа керекбиз», – деп, отха-суугъа къармашып, Амирхан хажиге хант къанга жарашдыргъандыла. Алай хаж, минчакъларын санай тургъанлай, бу дуниясын ташлап, элин бушуу-бушманнга къалдыргъанды. Ол, аягъын, къолун да кеси тюзетип, аргъы дуниягъа хаппа-хазыр болгъанлай, жер бир бек къылыкъсыз тебиренип, орам жанларында, хастан тегереклеринде эски хунала оюлгъандыла, жашау журтлагъа уа жукъ болмагъанды.

Хажини эсли насийхатлары, ийнаныулу фатыуалары Тауланни да кёп палахладан къутхара келедиле. Жаш аппасыны хапарларын, бирде къонгуроу таууш этип,

бирде, Къуран окъугъанча, кёзлерин да къаты къысып, сабыр сёзлери мыйынгда ёмюрге дери жер табарча алай келишдире айтып башласа, ууакъ къауум угъай, жыл санлары келгенле окъуна кёз къакъмай тынгылаучудула. Таулан, орусча жол табып, Арисейге бара-келе тебигегенли уа, анга: «Бу адам гяуур бола турады», – деп, ачыгындан айтыргъа кёпге дери киши базынмагъанды. Ол алай аны намысына, фахмусуна, билимини теренлигине хурмет этгенлеринден эди. Ол ишни юсюнден элде айтылгъан оюмла уа кёплени сагъайтхандыла. «Ой, сейир-тамаша, – дегендиле кеслерин жашаудан уллу ангылаулары болгъаннга санагъанла, – Таулан Арисейде жырланган жырны макъамын Огъары-Чатда эшитеди. Анга орусча жол ызлатхан да ол затны кючюдю». «Таулан Кавказны бла Арисейни арасында ай дуния кенглигинде жюзгенча жюзгени бошдан болмагъанын ангылагъан эдик», – деп, керти сёзлю Сафар аз айтмагъанды, межгитге жыйылгъан эллилерини алларына чыгып.

– Сафар, ол сен махтау салгъан жаш, гитчеликден ариу келе келип, бюгюн жолдан чыгъа башлагъан сунама, – деди элни эфендиси, Тауланни Арисейге жол тартханына артыкъ ыразы болмагъанын биринчи кере билдирип. – Муслийман адамгъа азап не хыйсапдан бериледи деп соргъан болсагъыз, айтырыгъым бирди – динин ташлар акъылгъа келсе. Аллайны ууу сау элге жетер деп къоркъама.

– Тейри, адамы, эфенди айтхан оюм мени эрттеден сагъайтыпды, – деди бир жарытон къарт. – Таулан Арисейге кетсе, анасы Сындыбат аны таулу ана жашын къазауатдан къайтырын сакълагъанча сакълайды дейдиле бу ишни баямын дурус билген адамла. Кёкде учхан къанатлыны къанат тауушун эшитсе окъуна, жашы келген сунуп, эшикни ачаргъа ашыгъады кече-кюн да тышына сагъайгъанлай тургъан Сындыбат.

Жарытонну сёзю кёплени сагъышха къалдырды.

– Жамауат, Тауланни аппасы Амирхан алай бош киши туйюл эди, – деди баш эфендини къатындан таймаучу Хажисейит, кесин бийлеге ушатыргъа кюрешип, бёркню ёресин, чепкенни иничке халылысын, гён чарыкъланы ариу боялгъанларын кьерге суююучю адам. – Бу жаш кесин гяуурлагъа алдатса, аны айыбындан бирибиз да къутулалмакъ. Амирхан хажиге не бетден тюберикбиз ол дуняда?!

– Хажисейит, бош жүрексинесе, – деди сёзюн арыбери ойнатыучу Сафар, – мен Тауланни таныгъанлы, ол кесин шашдырыр ишни къолгъа алып билмейме. Алай

болса, барыбыз да тебинир эдик аны кёзюне-башына. Мен дуниялыкъдан жукъ ангылай эсем, ол Арисей бла бизни арабызда байламлыкъ тохташдырыгъа жол излейди. Таулан элни къалкъаныды. Аны барыгъыз да ангылайсыз – уллу-гитче да. Ма, айтырдан къалсакъ, Тауланни хайырындан, беш жыл мындан алгъа Ингилизден келген къонакъла, жерибизни кёрюп, адет-тёребизни билип, не гитче затыбызны да къагъытха тюшюрюп кетгендиле, атыбызны битеу дуниягъа баям этер акъылда. Анса уа не къадар адамыбызгъа эс тапдырдыла ала, этдирген жумушлары ючюн ахча берип.

– Сафар хажи, сени сёзюнге къулакъ салдым, – деди Хажисейит, алгъын айтханындан къайта, – ингилизлиле ол сен айтхан ишни тынгылы этгендиле деп окъуна эшитгенме бийибизни уланындан, – китап жазылгъанды жамауатыбызны юсюнден. Ол китап Тауланни къолуна тюшгенди. Бу жол элине сау-эсен жыйыша эсе, межгитге чакъырайыкъ да, хапар сорайыкъ. Таулан кеси жашыбызды, андан уялгъанмы этебиз?

– Хажисейит, керти адамынгдан уялмакълыкъны хатасы жокъду, – деди Сафар, сёзюне эл тынгылагъан, окъуулу адам. Бир Тауланни айтмасакъ, Огъары-Чатда къара халкъдан бир эсли адам чыкыгъан эсе, ол Сафарды. Элни жарсыуларыны юсюнден, кеси къолу бла жазып, патчахха къагъыт жиберген жашды ол. Андан сора жарым патчах, Сафарны жокълап, кенгешип, жарсыуларын тюзге санагъанны къой, элни жайлыкъларына – жайлыкъ, сюрдюлерине – сюрдю къошаргъа деп, Нальчик округну башчысына кесини ётгюр сёзюн къагъыт бла билдиргенди.

– Да, Сафар хажи, сен аллай бир бармакъгъа чёргерча, не айтдым да мен? – деди Хажисейит, манга акъыл юйретирге атангы башымы барды дерге хазырлана... – Уллу, гитче деп да барды да, таланнган!

– Ахырысы-къысхасы, кеслерин ол дуниягъа хазырлар заманлары жетип тургъанла, оноугъа, сёзге къошулуп, адамланы ауузларына чабып, хар кимни къанын бузуп тургъан адетлерин къачан къоярыкъ болурла? – деди ол жарытон, тизгинсиз кишичик, жыйырылгъан жауурунларын ийлей.

– Энди сен къалгъан эдинг манга акъыл юйретмеген! – деди Хажисейит, башын ёрге кётюрюп, намазгъа жыйылгъанлагъа кезиу къарай. – Айтдырмай къоймай эсенг, ол дуниягъа ашыкъгъан жерим жокъду.

– Хажисейит, жанынгамы тийдим? – деди Сафар, ёрге кётюрюлюп, андан кечгинлик тилерге хаппа-хазыр

болгъанын билдире. — Кёп заман мындан алгъа сен этген хатерни мен ёмюрде да унутурукъ туююлме. Эсингдеми-ди, ол жол, бир къауум адам, Тау Артындан аууп, малларыбызны сюрген хапарларын эшитип, санга къууулгъанымда, атынгы, ушкогунгу да берип ашыргъанынг?.. Сен унутхан да болурса аны, Хажисейит, мен а ёмюрде да унутурукъ туююлме. Ол жол сени хайырынгдан къайтаргъан эдиле ыстауат толу малыбызны артха. «Эбизени тау тыймаз» деп эшитгенмисе? Кесинг хорлайлмазса аланы, жангыз барма деп, жашын нёгерге берген эди манга Хажисейит.

Бу сёзле къартны жүрегине жау, бал болуп жагъылдыла да, жагъыны бир тутса, кишиге женгдирмеучю Хажисейит Сафардан кеси тиледи кечгинлик.

— Жаш болсанг да, башса, Сафар, — деди Хажисейит, къолунда къысха гулоч таягъы бла кесини меслерини бурунларына къатыла. — Хар сёзюнг керти, таза. Сени элибизге Аллах къызгъанмасын!

* * *

Сындыбатны эри Мукай, Тауланни таматасы Со-суран, юйюрню бек кичиси Ислам Сындыбатны къол аязларында жүрюте эселе да, жарлы ананы эки кёзю жолдады. Ол Тауланни аллына къарагъанлай жапайды. Къожакъны ариу сёзлери окъуна хазна жапсармайдыла аны.

— Анам, мен жарар ишинг бармыды? — деп, бий улу Къожакъ да кюнден бир кере жокъламай къоймайды Сындыбатны. — Мени эмчек къарындашым Таулан алай бош жаш туююлдю, — элибизни бюгюлмезлик, сынмазлыкъ чигинжисиди. Ол бюгюнлюкде эркин атларгъа, чырмаусуз сагъыш этерге керекди. Таулан тутхан жол тюздю, — аны юсунден мен эшитген бирди — ол анда билим алады. Орус окъуу, муслийман окъуу да адамгъа ёмюрлюк жол нёгердиле, — дейди Къожакъ Сындыбатха. — Анам, не тюрлю окъуу да адамны дуниягъа кёзюн ачады, — дейди Къожакъ дагъыда, Сындыбатны жанына тиерме деп асыры къоркыгъандан, хар сёзюн, базманнга салгъанча, тергеуге ала. — Таулан, билимли болса, элли жашланы кесини ызындан тартыр. Сора кёрюрге, таула, хунала арасында ёсген тёллюбюз къаллай айтхылыкъ даражагъа жетсе да! Бусагъатда, Тауландан къалгъанларыбыз, сокъурлабыз.

— Манга ушаш, бир къарт тиширыу, кюзгюге къарап, кесин анда кёргенди да, кюзгюге асыры ачууланнган-

дан, аны, сермеп, кьолуна алып, жерге уруп, пара-чара этип кьойгъанды, — деди Сындыбат. — Барыбыз да сен айтханча эсек, кюзгюге къарамазгъа сакъ болайыкъ.

— Анам, сокъур кюзгюге къарагъанлыкъгъа, кесин кёрлюк туюлджю. Мен айтхан затны магъанасы теренди, — деди Къожакъ. — Окъуулу адам дунялыкъны бизни кибиacleден эсе кёп да иги кёреди, айтылгъан сёзню магъанасын сормай ангылайды. Тизгинли, адепли, намысы бийикде жюриген инсанды ол. Билимли адам кюзгюден сенича юркмейди... Анам, жанынга тийдим, баям?

— Угъай, жаныма тиймегенсе. Окъууунг бармыды, жокъмуду, кюзгюге къараргъа сюемисе, скоймеймисе, — жашауда ким да мангылайына жазылгъанны кёреди. Жашым, бусагъатда сени жомакъларынг къулагъыма кирмейдиле, Тауланни жолдан шашханы жашаусуз этгенди. Бу палах битеу халкъдан энчи бизни башыбызгъа нек тюшерге керек эди?

— Ол палах туюлджю, анам, къууанчды.

— Жашым, бу жолдан сора, манга къыйматсыз жомакъла айтыуунгу къой, — деди да Сындыбат, Къожакъ къымсыз чыгъып кетди тышына.

2

Таулан, Арисейге бир кетсе, артха къайтмай кёп тургъаны элге баям туюлджю. Мукай бла Сосуран бар ырысхыларын аны ызындан къуюп тургъанларын билгенле да аздыла. Сындыбатха окъуна алай ачыкъ туюлджю ол иш. Окъууда жашы Таулан бош баш кечиндирип айланмагъанына ишексизди. Жаш, аны бошап келсе, Кавказны халкъын аузуна къаратырыкъды дейдиле. Оруслула Тауланни фахмусуна кёзлери къарап алгъандыла ол окъуугъа. «Жаш ёмюрде адамны эсине келмезлик жыр макъамла жарашдырады кеси аллына деп эшитгенме, — деди Мукай къатынына, къууаннгандан, башы кёкге жетгенча болуп. — Баям, ол этген зат бизни бийибизни жашларыны ишлерине бегирек келишсе керек. Арисейден, тыш къыралладан не къадар адам келеди аланы сёзлерине тынгыларгъа. Бизни жашыбыз да болсун алача, аны не хатасы барды?»

Сындыбат, от жагъада олтуруп, къош галауланы, кюлден кезиу-кезиу чыгъарып, ал ботасына сюртюп, тылысын кёп болмай бошатып, сылап-сыйпап, тап-таза этген тегенеге салады. Сосуран да къатыны бла Уллу юйге къонакъгъа келип турады. Ислам а мал алыргъа кетгенди къошха — Тауланнга къурманлыкъ этерге. Сындыбат,

келини къатында сюелип тургъанлай, кеси шапалыкъ этерге нек сюйюучюсюн киши айтып ангылаталлыкъ туююлдо. Келини уа бу ишге уялады-буюгъады, бети кыызарады. Мукай айтхан окъуна этгенди къатынына: «Бу жумушну келининге ышанмагъанлыкъмы этесе?» — деп. Алай кеси акъылына бюсюреген Сындыбат: «Аны оноуун манга къой», — деп, сёзню чорт салгъанды. Да Мукай да сёз излеп кюрешиучюледен туююлдо: «Бек кытылыкъсыз къайын анаса», — деучюдо аллай кезиуледе.

Юйде Сосуран бла Таулан ушакъны кыыздырадыла. Мукайны келини алагъа тынгыларгъа бек сюе эди, алай аш-суугъа къармаша айланган Сындыбатны къатындан кетерге бети жетмейди, — болушмаса да, алайда турсун. Мукай а, тапчаннга олтуруп, таягъына кертик кертеди, кюз арты сюрюучю кибик. Кёпню кёре келген адамды ол. Бийни сюрюучюсю болуп да тургъанды сабийлей. Алай, бешжыллыкъ хакъына сау сюрюу къой, беш ийнек, эки ат алып, башына эркин болуп, малы, мюлкю айнып, элде намысы жүрюген адамладанды. Сосуран да юйлю-журтлу болгъанды кеси.

— Жаланда ахшы умутла бла баш кечиндирмеклик — жазыкълыкъды, — дей болгъанды Мукай жашларына сабий заманларындан окъуна, — акъылы болгъанны малы, мюлкю, башы кирир жери, намысы боладыла. Унутмагъыз: ишден албугъартхан ёмюрде онгмаз. Адамгъа эриусюз бола да турмагъыз. Бу тау ауузуну халкты кёрмеген не къалды? Алай барысындан да кишилиги бла къутулгъанды ол.

Мукай жашларына акъыл юйрете келген сагъатда: «Кет, анасын сатайым, ырысхы да адамны келепен аузуна узалтыучуду, — дер эди бирде, кеси акъылында сабыр, кыйын сагъатларын эсине тюшюрген сагъышларыны терен кёлюнде жүзе. — Малым, мюлкюм болмаучу заманымда жаланда кеси башымы къайгъысын кёрюп жашадым, ох деп. Ол жыл а кёрдюгюз мен сынагъанны... Манга сынатхан кыйынлыкълары ючюн, аланы Тейри уруп, жерге кёмген болур. Аллахны минг кере налаты болсун алагъа!..»

Ингилизли алим Мукайны ол кыйынлыкъларыны юсюнден китабында толуга хапар айтханын элде алыкъа, Тауландан сора, киши да билмейди.

— Тёгерекге-башха сакъ болугъуз, жүрегими бююнча тынгысызлыкъларын бирда ангыламагъанма, — деди Мукай нёгерлерине, ингирикде малла ыстауатха жыйышханларындан сора. — Мыйымы ачитхан сагъышларым

акъылымы ары-бери булгъайдыла. Таулан, сен а сыбызгъынгы алчы къолунга, кётюр кёлюмю, сагъышларымы чач. Сиз а, жашла, кёз байланган замандан башлап, ыстауатны тегерегине айланганлай туругъуз! Аманлыкъчыланы кюйсюз ауазлары эшитиле турадыла къулагъыма.

— Тамата, ыстауатха кирит салайыкъмы? — деди къанбуз кёйчу жаш.

Аны айтханы бек ачыу тийди Мукайгъа. Андан турду ёрге, секирип:

— Ыстауатха къадау сал! — деди Мукай. — Аллахны налаты болсун санга, ойнаргъа заман жокъду бусагъатда!

— Сыбызгъы согъаргъа жарагъан, лакъырда сёз айтыргъа нек жарамайды, тамата? — деди биягъы кёйчу.

— Гапынгы тыйчы, — деди экинчи кёйчу, жашны Мукай бла демлешгенин ушатмай. — Сени бу элия бутакълыгъынг къачан къаллыкъды?

Чамчы жаш кёшдандан шош чыгып кетди.

* * *

Таулула, жыйында аман хапар башланса: «Айтылгъан жерден кери болсун», — деучюдюле. Бу жол аман хапар айтылгъан жерден кери болмады, — олсагъатда ыстауатха кыяма желлери бла жетген къарабашлыкъ, къаракъалпакъ атлыла кёшну тегерегин алып тохтадыла. Была кёплени от жагъаларын сууутхан къауумдан болгъанларын сормай ангылады Мукай. «Кюйсюзлюк талагъан жерибизге кюйсюз къонакъла келдиле», — деди кеси акъылында ол, «къонакъла» айтырыкъ сёзню сакълай. Кёшда не барын, не жогъун излеп кюрешмедиле келгенле.

— Жууукъ болугъуз, сыйлы къонакъла! — деди Мукай, башын палахдан къутхарыуну мадарын излей, келгенлени атларындан кеси тюшюрюп, кёшха кёлю бла чакъырыргъа хаппа-хазыр болгъанын да ангылата. — Кёнакъ алыр заманга келгенсиз, жашла мал сойсунла, сыйыгъызны кёрсюнле.

Келгенле, къара ауанала киби, уруш ачаргъа хазырланганча, ушкокларына жабышдыла. Алдагъы атлы — бар оноу аны къолунда болса керек — белги бергенлей, негерлери битеую да атладан секиришип тюшдюле, элия уруп чартлатхан киби. Мукайны мангылай тери чаллыкъгъа тюшген чыкыгъа ушады.

— Биз Къаншау бийни адамларыбыз, — деп, таукел сёлешди ат юсюндеги къарамыйыкъ, къарабет, кёуш-

бурун жютюкёз. – Сен нёгерлеринге айтып ангылат: бир тюрлю дауурсуз, ыстауатда болгъан малыгъызны сюрюп, бу жерледен думп болугъуз! Балыкъ Башы Къаншау бийни жайлыгъыды. Эндиге дери да эсгертгенбиз аны. Биз сизге этген адамлыкъны жангыз бир атсюр этерик туюлдю. Алай игиликни алай кёпле билмейдиле. Иш таплыгъы бла болмаса, излеп, киши тапмазча дуниягъа ашырыбыз барыгъызны да.

– Бу огъурсуз хапарладан эсе, къошха кирип, суусап ичип, къарындаш ушакъ къыздырсакъ, иги туюлмюдю? – деди Мукай, ичин къоркъуу алгъанлыкъгъа, аны кишиге билдирмезге кюрешип. – Бизни жашла да фура агъачдан ишленмегендиле – кёплени къызгъан кёкюреклерин сууутхандыла, ёз жанларына термиле жашарча этгендиле.

– Къара бу сылхырны мени бла сёлеширге кюрешгенине! – деди къарамыйыкъ, атдан суху туюшуп. – Тюз бусагъатдан, уруп, тишлеринги ауузунга къуяйыммы?!

– Артха тут къан жугъу къолларынгы! – деди Мукай, кенгден къарап тургъан нёгерлерине кёзю-къашы бла белги бере.

Тюз олсагъатда жашла, келип, Мукайны къатына суюлды. Келгенде да, таматаларыны къатына тохтап, ушкюкларыны саппалларына жабышдыла.

– Былайдан гунч болугъуз, начасла! – деди Мукай таукел, энди къоркъгъан, буюкъгъан деген затланы эсине да алмай. – Къарайма да, сиз ёз миллетигизни бек осалларындансыз. Бу кылыкъсызлыгъыгъызны Ийналу къбий эшитсе, кечмез.

– Жашла, бу начасны манга къайырылыуун кёреми-сиз?! – деди къарамыйыкъ, кёкюрегин Мукайны кёкюрегине тиреп.

«Бусагъатда мен муну кёзлерин чыгъарсам да, кёлюм кенгерик туюлдю. Угъай, чыдайым, энди ауузумдан сёз чыгъарып жарарыкъ туюлдю», – деди Мукай, келгенледе болгъан мурдарлыкъ халны жаратмай.

– Къонакъгъа хыны сёлешген адет жюрюмейди бизни тау ауузда, айып этмегиз, мен айыплы болдум.

– Сен къаллайла сёлешесе, Мукай? – деди чамы таш жаргъан къойчу жаш. – Былайда, кеси жерибизде, къайдан эсе да бирден келгенлеге къалай жалынырбыз? Бусагъат къарын кирлерин ауузлары бла келтирейим! – Жаш жерленнген къауалны къарамыйыкъгъа бурду. Тюз олсагъатда ушкок къалагъы тийди аны боюнуна. Чамчы жаш, аякъ-къол къагъа, жерге ауду.

— Энди уа чыдам жокъ, — деп, Мукай къойчу жашны ургъанни юсюне атды кесин.

Алай аны да терк тынчайтдыла, жерге эрлай бауурундан салып, къолун-аягъын байладыла.

— Сыртындан салыгъыз да, къарыны кёбюп атылгъынчы туююгюз! — деп буюрду къарамыйыкъ нёгерлерине.

Таулан, ол артыкълыкъны кётюралмай, кесин келгенлени юслерине атды. Алай, желкесине ушкок къалакъ тийгенлей, ол да хайнухча чартлады, тёгерек айланып, жерге тийди.

— Ол дунягъа ашырыгъыз муну да! — деди къарамыйыкъ.

— Жашыма тиймегиз, — деп, сёзюн кючден ангылатды Мукай, — сизни буйругъугъузну толтурургъа хазырма...

— Муну къолун-аягъын бошлагъыз, — деди къарамыйыкъ.

Мукай кючден кётюрюлдю ёрге, — аны башы тёгерек айлана, борбайлары къалтырай эдиле.

— Балыкъ Башы да, Шау Кам да Ортабайланы Ийналуку бийни жайлыкъларыдыла, — деди Мукай, къайгъылы сагъышларын таукеллиги хорлай.

— Сен биягъындагъы жырларынгы жырлап башлагъанса.

— Угъай, мен ишни болушун айтама, не бла суюсегиз, аны бла ант этейим. Мени сёзюмю ангылат нёгерлеринге. Ой, тынчлыкъсыз жашау, бир терслиги болмай, къыйынлыкъ сынагъан жарлы ёксюз! — Мукай къойчу жашны ёрге кётюрюрге кюрешди.

Къарамыйыкъ, атыны жалкъасын сылай, иги кесек сюелди, кёзлери тегерегиндегилени алас-булас кёре.

— Адам тюзлюк ючюн сермешген да этеди, ёлген да этеди. Тюк тенгли бир хатасы болмай, кеси жеринде, кеси арбазында къан къусхан жарлы балагъа таула, ташла да жиягъыз! Мендеди терслик, — муну орунуна мен жатаргъа керек эдим былайда, къара жерни къучакълап. Эркинсиз, сюрюгюз малланы, къошубузгъа да от салыгъыз!

«Жангылмазлыкъ бир Аллахды, жангылдыкъ, — деди къарамыйыкъ ичинден. — Къоркъутуп, жер къоллу болабыз деп, къарындаш жаулукъ этдик...»

— Биз Къаншау бийни оноун толтурургъа келгенбиз!

— Ийналуку бий Къарачайда, Малкъарда да намысы жюрюген адамды, — деди Мукай, къарамыйыкъны сёзюн

бёле, – жерни, мюлкню юсюнде аны оноун бузгъан чыкмагъанды алыкъа. Биз а не, жомагъыбыз, жырыбыз да – аны къой сюрюулери. Аны Къаншау бийге ангылатырыгъызы тилейме...

Къарамыйыкъ атына минди да, анга къамичи жетдирип, келген жолу бла артха думп болуп кетди. Нёгерлери да аны ызындан будуман болдула.

3

– Жаш, муну жазгъан, баям, ол заманда бери келген таматалары болур, – деди Мукай, англизли алимни «Кавказны юсюнден керти хапар» деген китабын кёлуна ала. – Аты Дыгыласмы эди?

– Угъай, ата, – деди Таулан, – Дуглас эди. – Бирда, кёзю кёрген, къулагъы эшитген зат болуп, бери тюшюрмегени къалмагъанды: хар нени да болушунлай жазгъанды. Бери тынгылачы, ата: «Огъары-Чатда тау тёппелерине бауурланып тохтагъан боз булутла, мында жашауну кесича, ауурдула», – деп жазады англизли алим. Аны сёзге усталыгъына сейирсинмеймисе, ата?

– Тохта, бизни тилибиздеми жазады?

– Угъай, ата. Инглиз тилде жазгъанды. Аны орусдула кеси тиллерине кёчюргендиле. Мен а аладан таучагъа айландыргъанма. «Кавказда тау ауузлада жашау къыйынлыгъы жүрек жараны ачыуу кибики. Таулу кёолунда сюнгю угъай, хыжы, чалгъы тутханлыкъгъа, къазауатда ёлюмню кёзюне къарагъан аскерчиге ушайды. Алай ол бюгюлмейди, ишлер ючюн ач-жаланнгач болмайды. Таулула Эрмен, Гюржю бла байламлыкъ жүрютедиле. Искусствогъа отдула – жырлай, тепсей билмеген адам кёрмедик».

Мукай жашыны хапарына андан ары да тынгыларгъа сюйдо. Алай Таулан, китапны кесини юсюнден айтылгъан жерине жетгенлей, дыркъ тохтады. Анда бу тау ауузуну фахмулу адамларына берилген махтаудан юлюшсюз туююл эди Таулан. «Таулан деген жаш халкыны эски жырларын айтып башласа, биз анга бек суююп тынгылай эдик. Таула, ташла, назы, нарат терекле, кёк кенглигини иеси жаланда кеси сунган къанатлы да тынгылагъан сунуучу эдик анга. Ол жырлап башласа, терклиги эмилик бла эришген черек окъуна дауурун сабыр этгенча кёрюне эди бизге. Бир жол Таулан кёрген тюшню уа толусунлай жазмай болалмайма.

– Мен кийимлерими кесим кие башлагъан заманымда, атамы кёшунда къара жамычыны жылыууна кирип,

дуния зауукълугъун алып жата эдим, — деп башлады Таулан, — бизге тилманч излетмеген узун бойлу, къара шинли, жукъажаякъ, сѣлешмеген заманында да къа-лын эринлери кымылдай тургъанлары эсленген, са-бырлыгы, эслилиги фыйгъамбаргъа ушагъан жаш. — Ол кечеден берисинде тюшге кѣлюм бла ийнанама.

Мында кюз артында тауланы туман хазна басмайды. Кюн да кѣпге дери ачыкълай турады, не жауун, не къар жаумай. Аллаи кезиуде мында жашагъанла эрттенликге кеслерини къайгъылы жырларын эшитгенча боладыла. Ол ауазны бирде шош аяз узакъгъа алып да кетеди. Тюшюмде мен эшитген бушуулу жырны ташла жырлагъан сундум. Бир-бирде уа жиягъан окъунамы эте болурла деригим келеди. Угъай, ол къайгъылы жырны айтхан къая угъай, Таукъан эди. Ол жаш таулагъа келгенли, кѣп болмагъанын ангылатды манга бир ауаз.

Жаш аны хапарын да айтды. Кюз артында бир ариу кюн бийик къаяла этегинде, къалын агъачны ичинде туугъанды Таукъан. Уллу Аллахдан сора, аны анасы ол жерге къайдан келгенин киши билмейди. Тиширыу кеси да дуниядан тюз жашчыкъ туугъанлай кетгенди. Аны бир уллу нарат терекни тюбюнде ёлюп тургъанлай тап-хандыла, жашчыкъ да, анасыны къатында сыртындан тюшюп, кычырыкъдан кыра. Терек бутакъла, энишге ийилип, ол жарлы тиширыугъа бушуу этгенча кѣрюн-дю кѣзюме, къулагъыма уа бир затла шыбырдагъанча. Тиширыугъа бла жашчыкъгъа ариу аязгъан кѣк да, тау тѣппе да, Апсаты да узакъдан къарайдыла.

Апсатыны чыммакъ сакъалы кенг кѣкюрегин жа-быпды, ол сакъалын кийим орунуна жюрютген сун-дум мен. Апсаты, чукуйбаш къаядан энишге тигелеп, бир къарт нарат терекни къатына барып, жашчыкъны кѣюнуна алды да, этегине чѣргеди. Ызы бла ол ёлюп тургъан тиширыугъа къарады. Сора эки аягы бла жер-ни аямай къазды да, чунгур этип, ёлюкню ары салып, биягъы аякълары бла юсюне топуракъ къуюп, таугъа ашыгъышлы ёрлеп кетди. Апсаты къаяла арасында, бир кѣк ташны ышыгъында, тюрлю-тюрлю жумушакъ кырдыкладан жашчыкъгъа жатар жер жарашдырды. Узакъда ана кийик эследи да, кесине чакъырып, жаш-чыкъ тойгъунчу, аны сютюн ичирди.

Ол кюнден бери кѣп заман озгъанды. Кюз арты жетип, агъач да саргъылдымгъа тартханды. Уучу Чокка, юйюн-ден танг атмай чыгып, ташдан-ташха секире, бийик къаягъа ёрледи. Анда бир сабий жиягъан таууш эши-тип: «Апсатыны сабийи жилий болур», — деди ол. Сора,

жолун бёлмей, андан ары барады. Алай, бир къаты жел жетип, уучуну аман сагъатлы этеди. Чокка, андан ары баралмай, артха къайтды. Сора бир заманда жел анга ёмюрюнде эшитмеген ауаз келтирди. «Эй-хей, уучу! Артха къайт да, бу сабийни ала бар, — дей эди ол ауаз. — Тюз кесинги балангы ёсдюргенча ёсдюрмесенг а, унамам».

Чокканы жүрегине къоркъуу кирди. Ол жеринден тебалмай къалды. Эс этип, төгерегине сакъ къарады. Алай, тау башына бауурлана келген боз булутдан сора, жукъ кёрмеди. Биягъы жел къаты урду да, ол дертли ауаз жангыдан эшитилди: «Мен Апсатыма. Айтханымы этмегенни уллу палахла сакълайдыла». Уучу аязда чапыракъ къалтырагъанча къалтырады да, жерге тобукъланды. Бир кесекден, ауазы кючден чыгъа, былай айтды:

— Уллулугъу таулагъа тенг болгъан Апсаты! Сен айтханны этмеген кюн тау къушла азыгъы болайым! — Уучу къая эринине дери ёрледи, ариу кёк ташны ышыгъында кесин жубата тургъан жашчыкълары кёрюп, аны къоюунуна алды да, эл таба ашыгъышлы кетди.

Уучу, къатынындан бек къоркыгъаны себепли, жашчыкълары юсюнден ол жумушарча сёзле айтыуну сагъышын эте келеди.

— Къарангыда таулары жарытхан акътамагъым! Бу жашчыкълары тауда табып алып келеме, — деди Чокка, ауазы къалтырай, сабийни кёкюрегине кыыса, — мындан арысында тюз кеси сабийинги ёсдюргенча ёсдюр. Ол оноуну Апсаты этгенди.

Тиширыу, сабийни кёзюне къарап, башын ары-бери чайкъай, былай айтды:

— Бу бизге игилик этерик жан туюлдо, къайдан келтирген эсенг да — ары элт. Апсаты кеси ёсдюрсюнмуну.

Чокка къатыныны сёзлерин эшитмеген кирик этгенликке, къланы бек бузулду.

— Кълатын, бу юйде мен айтхан болургъа керекди!

Тейри, Чокка да бир тепсе уа, иш не чекке жетиучюсюн ангылагъан болур эди, кълатын эри айтханнга бой салды.

* * *

Чокка жашчыкълары Таукълан деп атады. Ол сёз «тауну къланы» деген магълананы туталды. Алай уучуну кълатыны, не ариу айтыргъа кюреше эсе да, жашчыкълары суюмей-

ди. Апсаты да, аны билип, Чокканы юйюн жокълай-жокълай турады. Бир жол а Апсаты Чокканы къатыныны анасы бергенни тѣкдюрдю: ол агъачха чырпыла жмыргъа барып тургъанынлай, бир къара айыуну жиберип, аны эски быстырлай жыртдырды. Башын па-лах басхан Чокка кюн сайын ингир алада, къабырлагъа барып, къатыныны обасыны къатына олтуруп, жюреги къангычты жияйды. Юйуне келгенлей а, къыл кѣобузуну къылларына жарау этип, аны сарнатып башлайды. Къоншулары, анга тынгылай, былай айтадыла:

– Жарлы кюнюне, къатынына асыры кюйгенден, Чокканы кѣзлери угъай, жюреги жияйды.

Хау, ол ташатын жияй ашыра эди кюнюн, кечесин. Таукъан, уучуну къатына олтуруп, эки кѣзюн кѣобуздан алмай тынгылайды. Бир-бирде кѣобузгъа кѣолу бла тийип да кѣреди.

– Ата, кѣобузунгу берчи, мен да согъаргъа сюеме, – деди бир жол Таукъан.

Чокка теренден ахтынды. Ызы бла башын ары-бери чайкъады.

– Жашым, бу сен айтханны этерик тюйюлдю, – деди Чокка, кѣобузун Таукъанны кѣолуна тутдура.

Алайда бир сейирлик иш болду – Таукъан кѣобузну Чокканы тамашагъа къалдырып сарнатды.

– Эй, таланган, Уллу Аллах сени кѣолларынган тутуп сокъдурады, – деди ол жашчыкъгъа.

...Уучу жарлы жашай эди. Эки эчкиден сора, малы, мюкю жокъ. Хар эрттен сайын Таукъан эчкилени таугъа сюрюп, ала да отлай, жаш да кѣобузун согъа, жыр айта, огъартын ургъан жел да кѣобуз, жыр тауушну ѳзенлеге келтире ашыргъанды кюнюн. Эллили уа, анга тынгылай: «Ол уучу тауда табып келген жашчыкъ жырлайды», – деп болгъандыла. Ала жашчыкъны ауазыны ариулугъуна сейир-тамаша эте эдиле. Алай аны кѣобуз согъаргъа, жыр айтыргъа киши юйретмегенин билген а жокъ. Ол макъамланы, ол жырланы жаз башында къалын агъач да, эрттенликни кюн таякълары да, тау суучукъ да сокъгъандыла, жырлагъандыла».

* * *

Таулан а, тюшюнде кесини жырлагъан тауушуна тынгылап, зауукъ этгенди. Ол ариу жырны макъамы алгъа тау тѣппеледен, андан сора Арисейни кесинден эшитилгенча кѣрюне эди жашха. Анга бирде тюшю юй-

ретгенди жырларгъа, къыл къобуз, сырыйна согъаргъа да. Аллай иш жаланда таулада болады.

4

Къонакълагъа сабийле кимден да бек къууанадыла. Ала жол жанларында зыбыр, къарабет ташланы юслерине минип къарайдыла келгенлеге. Сабийле, бир бири къулакъларына шыбырдап, хапар айтадыла; ким билсин, ала бир бирлерине соруула бере эселе да. Да не сейир, элге, ол жашчыкъла дуниягъа жаратылгъанлы, ненча къонакъ келген эсе да, быладан башхаракъ эдиле, ала барысы да бу жерледе туугъан сунар эдинг: жүрюшлери ёхтем, къарамлары менсиниулукден топ-па-толу. Была уа – кийген кийимлери, кеслерин ат юсюнде жүрютюулери, сёзлери да – башхалагъа ушамагъан адамла. Таулагъа, ёзенлеге да асыры эс бёлюп къаратгъандан, олсагъатда атларын сорсанг окъуна, арсарсыз айтып къояллыкъ туююлдюле. Абаданла, сабийле бла да ушакъ этериклери келеди къонакъланы, алай тил билмейдиле. Тилманчлары барды, Тау Артындан биргерлерине келген. Алай къонакъла олсагъатлай ушакъгъа кирирге уа хазыр туююлдюле – бу жерледе табийгъатха, элге, адамланы халларына къарап, суусапларын къандырып бошамагъандыла алыкъа. Аланы ангылауларында тиширыула, эр кишиле да тизгинлидиле, эски-бусху быстырлары окъуна аламат тап ушайдыла юслерине. Кёкде чаухан къанатлыгъа узалыргъа хазыр, борбайлы, кенгжауурун, къарамлары жанлыны жанын аллыкъ жашла къонакъланы атларындан уллу хурмет бла тюшюредиле. Хар ким да, къолайлы, къолайсыз да жашагъанла, башха туююлдю, къонакъла кеси юлеринде къонсала суйгенлери белгиледи. Алай, элни бийи не айтса, – ол боллукъду, аны айтханын жерге салгъан жокъду мында».

Бийни сыйы уллу эди, – адамлыкъ даражасына халкъ сукъланнган инсан. Аны себепли бийни аллында хар ким да кесин бир тюрю къошакъсыз жүрютеди. Ийналуи бий къонакъла элге не мурат бла келгенлерин билмеген киши туююлдю. Ингилизлиле, таудан ауардан алгъа, Эбизеден бери адам жиберип, мында бийни ыразылыгъын билип, андан сора жол кёл алгъандыла. Алайгъа жыйылгъан эллилени арасында Ийналуи кёзю бек алгъа Тауланнга илинди. Аны Арисейден юйге келип тургъан заманы эди. «Аллахха шукур, Тауланни мында болгъаны неден да иги эди», – деди бий. Аны Му-

кайгыча да хурмети уллуду. Кенгешген кезиую окъуна болуучуду аны бла. Зарла: «Ол анга алай Таулан ючюн этеди, – дейдиле. – Жашыны окъууу, фахмусу кётюреди атаны намысын».

Тейри, Мукай ёзден тукъумдан чыкъгъан, не заманда да жуукъ-тенг оноун излей келген адам болгъанды. Хо да, энди Тауланни да анга хайыры болмаса, хатасы жете болмаз. Мукай а къууанмагъанмы сунаса жашыны атты иги бла айтылгъанына? «Аллах къызгъанмасын, бусагъатда бизни тау ауузда Тауланнга жетген жокъду», – десе, ол, бёркюн бютюнда алчи кийип, аз жётел этип, тамагъын ариулап, макъа кёзлерин игирек ачаргъа кюрешип, тегерегине ышанлап къараучуду, ол айтылгъан сёзю кёп адам эшитдими экен деген акъылда. Тыш къыралдан къонакъла келген кюн да бийни къатында сюелген Тауланды.

– Жашла, къонакълагъа къарагъыз, – деди Ийналукъ, сюелген жеринден аз да тепчимей, ёсюмю болгъанындан да бийигирек кёрюне, онг къолун кюмюшбаш къамасыны сабына сала, бирде къонакълагъа, бирде юйню терезесинден тышына къарап тургъан тиширулагъа кёз жетдиреди.

Таулан, аны ауузундан сёз чыгъар-чыкъмаз, алда келген атлыгъа атдан тюшерге болушду.

– Таулан, сен бери кел, – деди Ийналукъ, – ол жумушну башхала этерле. Къожакъ, не сюелесе? Бар, къонакълагъа къара. – Къожакъ Ийналукъну ол ишин жаратмады. Ол, халкъ къарап тургъанлай, къарындашындан туугъандан эсе, Тауланни намысын бийикге кётюргенди. Къожакъны къара бети бютюнда къаралды, – сёз айтыр къарыуу уа жокъду, тау ауузда аллай намыссыз адет жюрюмейди.

* * *

Дугласны китабында суратланыулагъа энчи эс бургъанды Таулан. Ингилизли алимини таулуланы жашауларында, табийгъатда не гитче затчыкъны да кесича кёре билгенине, аны жазыуунда болгъан суратлау кючге бютюнда бек сейир этгенди.

«25-чи июль. Хапарымы алгъаракъдан башлайым. Ингир ала биз бийик тауну Эбизе жанында төрт эр кишиге тюбедик. Ала, онбир ийнекни да алларына этип, аууш табадан бек ашыгъышлы келе эдиле; несин айтаса, хар бирини инбашларында – ушкоклары, беллеринде – къамалары. Арып, ырмах болуп келе эселе да, кёзлери от

чагъа эдиле, жигит адамла – жүрюшлери базыныулу, артха тынгысыз болуп къарай эселе да, бирда кишиден къоркыгъан халлары уа жокъду. Мени нёгерлеримден бири – Поль – бизге болушуп, жол кёргюзтүп айланган эбизеге ол адамла кимле болгъанларын сорду. Ийнек-лени кыыстау сюрүп келгенле Лашраш элде жашагъан адамла экен. Жортуулгъа барып, Огъары-Чатда жашагъанланы малларын урлап келе болгъандыла. Бизни ашыра айланган эбизеле ала ючюн кеслери уялдыла, тейри, къоркъаракъ да болдула, – таулула уручуланы бир жерлилерине ариу кёзден къарамазлыкъларын ангылай болур эдиле. Ала, бир кесек сагъыш этгенден сора, мындан ары бармайбыз деп тохтасала боламыды! Кюреше кетип, жолгъа кючден атландырдыкъ, сиз уручуланы арталлыда танымайсыз деп, шагъатлыкъ этербиз дегенни айтдыкъ. Алай бир кесекден жыл саны келген эбизе, эки жашым да барсынла, мени уа башыма эркин этигиз деп, тобукъланып тиледи. Биз ангылагъандан, ол тау ауузда кёп хыли этген болур эди, алайдан ары зор бла тебиретдик аны да.

26-чы июль. Баш энишге тигелегенлей барабыз. Огъары-Чатны суу жагъасында нарат терекле къалын ёсюпдюле. Болушлукъчуларыбыз – эбизеле – жолдан бир жанына бурулдула. Бир ненча жүз метр жүрюгенден сора уа, бучхакъдан къуйгъанча, жауун жаууп башлады. Къачып, бир агъач юйчюкге кирдик. Анда уа бир къарасакъал адамлагъа тюбедик. Ала бешеулендиле: сауутлары-сабалары, огъурсуз къарамлары, тизгинлери да адам сукъланырча туююл. Бешисини да къара къалпакълары, къолда согъулгъан къумачдан этилген къара кёлеклери, ышымлары, чабырлары да къарала. Эбизеде быллай уучулагъа тюбей тургъанбыз, таулада аланы кеминде кеслери этмеген ишлени киши да этмеген. Тау жолланы алача хыйсаплагъан жан туугъан болмаз дуниягъа дерикди ким да. «Къонакъбайла» секирип ёрге турдула да, ушкокларыны быргъыларын бизге буруп тохтадыла. Башхаланы билмейме, мени жүрегим, асыры къаты ургъандан, сагъыш этерге къоймайды. Кёп терсликни отундан къутула келген эдим, алай бу жол а къутулуу жокъ, – анга ийнандым. Манга Эбизеде эски жырланы макъамларын эшитдирген адамлагъа ушамай эдиле бу кылыкъсызла. «Таулула быллайла эселе, мындан ары барыу жокъ», – деген акъылгъа келдим, кёзлерим алас-булас кёре, тобукъларым къалтырай, тилим тутула. Барысындан да бийик, кенгжауурун, узунбоюн, тармангылай адамны мындагъыланы таматала-

рына санадым. Аны бир кёзю – кёкге, бир кёзю – жерге кыарай эдиле. Кимге чамланнганын кыарамындан билген кыйын эди. Мен, аны халына кыарап, тынгысыз болгъанлай турама. Бу жерледе жоулсакъ, бир киши бир затыбызны биллик туююдю. Ма палах десен! «Бу бизни жол башчыларыбыз нек тынгылайдыла, итден туугъанла? – дейме ичимден. – Тиллерин биле эселе, нек селешмейдиле, была бизни кыаплагъынчы?»

Алайда ауузундан сёз чыгъаргъан жан жокъду. Жауун а тышында кыамичи таууш этеди. Насыпха, ол да бираз жүрек таукеллик береди ансы, агъач юйчюкде болгъан шошлукъ шайтанлы этип кыоярыкъ эди. Поль, алгъа эки атлам этип, кесин сёз айтыргъа хазырлады. Алай, ол кыйыккёзню ушкогуну быргъысы мангылайына тирелгенлей, артха ыхтырылып, биягъы жерине тохтады. «Былайдан кыутулур ючюн, не мадар этерге керекбиз?» Ол соруугъа жууап тапмайма.

Бизни эбизелерибизни тынгылагъанлары мени бютунда тынгысыз этеди. Кёз кёре, аланы бет кыанлары кыуруп, эринлери кыап-кыара болуп, кёз тюплери кёпчюп сюеледиле, жауун жибитген бетлерин сюртюрге окъуна базынмай, тюз кымылдагъанларынлай, кыан кыусарыкъларын ангылагъан сунама. Аккылыма: «Бу не ишди, быланы кыолларындан жоюлгъан биз болайыкъ, – азатлыкъ ючюн угъай, намыс ючюн азла жоюлмагъандыла. Юслерине сюелейик, – кишиле болайыкъ!» – деп келди. Алай ол оюмну тюзге санамадым.

– Хурметли кыонакъларыбыз! – деп, башымы ёрге кётюрюп, онг кыолум бла кёзлерими, жибиген бетими сылай, деменгили, кыйыккёз адам таба кыарадым. – Бу жер кыалыубаладан бери да сизни, таууланы, болгъанын битеу дуния да иги биледи. Биз сизни кыонакъларыгъызбыз, ингилизлилибиз. Бери илму жолючулукъгъа чыккыгъанбыз...

Кыарасакъалла бир бирге кыарашдыла. Ала мени айтханымы арталлыда ангыламагъанларын сездим да, тилманчыбыз таба кыарадым, – эбизеча, тауча да селеше билген адамларыбыз бардыла, ала тилманчылыкъ эталлыкъдыла. Алай «кыонакъларыбыз» бир зат да ангыламагъанларын билдирирге хазырландыла. Бу жол бийликни кыйыккёз угъай, аны кыатында сюелген орта бойлу, игида борбайлы, суубурун, жипикёз адам алды. Ол, «жукъ ангыламагъанбыз» деген магъанада, кыолу бла тилин, кыулакъларын кёргюзтдю.

– Была не адамла эселе да, бир билчи, – дедим тилманчыбызгъа.

Ол, ала бла хапарлашханындан сора, айтды:
– Эбизеден келгендиле, жашау кыйынлыгы тен-
тирете айланган адамладыла.

– Была да мал урларгъа келген болурла дейме.

– Мал, адам тапсала да, угъай дерик туюлдуле.

– Ол деген а не сёздю? Адамланыдамы урлайдыла?

– Хау.

– Сени айтханынгы иги ангыламайма.

– Сабийлени урлап, артда ата-аналарына сатхан эте-
диле, – сабийи ючюн ырысхысын аягъан таулугъа тю-
беген кыйынды.

– Я Аллах, сен сакъла кыйынлыгынгдан. Бизден а
не излейдиле бу адам шекеллерин тас этгенле?

– Кеслерин кьюууп айланган адамла сунгандыла
бизни.

Бизни ашыра келген эбизеле бла уа даулашыргъа
тюшдю. Баям, аланы терсине бургъан бу атсюр жапы-
сызладыла; бирге болайыкъмы деп келишген болурла?

Ол къаражухла бла биз бир бирни ангылагъанлай,
отха жууукъ олтуруп, юслерибизни кепчитдик, аууз-
ланган да этдик.

Алайда эсде болмагъан дагъыда бир ишге тюбедик;
юсюбюзге жауун угъай, къар жаугъанча, тау ауузунда
боран сарнагъанча болду дуня. Ауушдан эсен аууп, бу
жерлени табийгъатына сейир-тамаша этип, ол огъурсуз
къаражухла къатыбызда болгъанларын да унутуп, бир
бирге къарашып тохтадыкъ. Энди уа не мадар? «Белни къа-
ты кысайыкъ, – дедим, – бу болум палахдан къутхарлыкъ
эсе да билмей, нек къайгы этебиз быллай бир? Таула
арасында жангыз жол а бизни ажашдырмазгъа керекди.
Кеси да, баям, суу боюну бла баргъанлай турады...»

* * *

– Къылыкъсызлыкъ этмегиз, – деп тиледик, – элге
жетдиригиз бизни.

– Угъай, – деди таматалары, – чынг алгъа тауусу-
мубуз жаланда сизни ыфчыкдан бери аудурургъа эди.
Хакъыбызны беригиз да, артха кетме кююгъуз.

– Жашла, келишимибиз бизни таудан аудурургъа
деп угъай, Огъары-Чат элге дери ашырыргъа деп бол-
гъанды.

– Келишимибиз къалай болгъанын сиз унутханлыкъ-
гъа, биз унутмагъанбыз, – деп кёгерди хар заманда да
даулаш чыгъарыргъа сюйюучю ёребет, тюкмангылай,
къатангы эбизе. Тау Артында болгъаныбызда, бир жол,

хлпарлаша келген заманыбызда, аны кёлюне ушамагъан сёз айтылгъаны ючюн, къамасына окъуна узалгъан эди. Былайда уа бютюнда айтханын этдираллыкъды бизге — агъач юйюне ичиндеги къарасакъаллыла аны буйругъун жерге саллыкъ сунмайма. Жаныбызгъа жаппа-жангыдан къоркъуу кирди.

— Бизни Огъары-Чатха дери ашырсагъыз, алгъадан келишген хакъыгъызгъа бирер сом къошарыкъбыз, — дедим, жалыннган ауаз бла, не этериксе, жан татлыды.

Жол башчыбыз да, жумушчуларыбыз да бир бирге къарашдыла. Сора ол бизни ашырып келгенлени бла агъач юйдеги къаражухланы араларында даулаш башланды. Бирде аланы бетлери ачыулуча кёрюнеди, бирде кенгешген-оноулашхан хал эсленеди. Таулада жашагъанла огъурлу, халал адамла болгъанларын кёпле жазгъандыла. Была уа, башха болмай, ибилиске ушайдыла, — не эсе да бир тауусум этерге кюрешедиле, алай бир оюмгъа келишалмайдыла. Эбизеле, хапарлаша келип, сора, сёзлерин тохтатып, терен сагъышха кете эдиле, дагъыда бираздан жүрексинип башлай эдиле.

«Къой, бу келепенлени хакъларын къолларына тутдурайым да, башыбызны къыйынлыкъдан азат этейик», — дедим ичимден. Аны ючюн а негерлерим бла оноулашыргъа керекме. Тюзюн айтсам, хакъларына сом къошаргъа айтханыбызгъа да сокъураннганма, бютюнда ол палахланы къатларында. Ала, болгъаныбызны тонап, таудан аууп кетселе, не этерикбиз? Бир зат да угъай. Бусагъатда аны юсюнден кенгеше тура эселе да, аны ким билсин?

Къарап турама да, Поль барыбыздан да тынгысызды. Бёркюн тешди да, женги бла мангылайыны терин сюртдю. Мен анга кёз къысдым. Поль жауурунларын жыйырды. Тейри, мен да билмейме не этерге. Жаланда бир таукел да, тынгысыз да оюм келгенди башыма: «Бусагъатда, не да этип, быладан къутулгъандан уллу насып жокъду бизге...»

Поль эбизелеге тюрслеп къарады.

— Бусагъат, ашыкъмагъыз, — деди бизни ашыра келгенлени таматалары, Польну тынгысызлыгъын ангылап. — Ашыкъмагъыз, сизни элге дери ашырыргъа болукъбуз.

— Даулашыгъызны кюйюн билирге сюебиз, — деди Поль, — биз байлыгъыбыз башыбыз бла аугъандан айтмагъанбыз хакъыгъызгъа сом къошаргъа. Тюзюн билирге сюе эсегиз, бохчабыз бек жукъаргъанды... Мен айтханны бу адамлагъа ангылат.

Былайда Поль эсли сёз айтды, баям. Алай ахчасыз-быз дегенин а жол башчы хазна жаратмады. Бирси эбизеле бла хапарын тохтатып, Польша аралып к'алды. Мен ангылаг'андан, ол: «Ахчанг-бохчанг да жок' эсе, тыш к'ыралдан бери атангы башына келипми айлана-са?» – дей эди.

– Сизни Ог'ары-Чатха дери ашырырбыз, – деди тамата эбизе.

– Биз жолг'а чык'г'анлы, к'аныбызны к'еп кере буздуг'уз, – дегеними эшитгенлей, ол от болду да к'алды:

– Сиз айтхан сёзюг'юзге табылмаг'ан адамласыз, – деди. – Сени уа, жюйюсхан жыйын башчы, тилинг хар заманда да кичигенлей турады. Игиликге – аманлык' жарамаз!

– Жюрексинме. Сизни бла тауусум этген ахчабызны бу адамлаг'а берсек, арк'аларына к'етюрюп элтирикдиле элге дери, – дедим. Башыма: «Биз быланы жумушларын алайлаймы излейбиз? Аман к'езлерине жолуг'айым! Бусаг'атда артха бурулуп кетселе, к'ууаннган этерикме», – деген оюм келди. Алай, мычымай, элгендим, – бу тамаша жерде была эшигизбизни жабып кетселе, не этерикбиз? Баям, бусаг'атда бизге керексиз гынтты болушурук' болмаз.

* * *

Андан арысында даулашла болмадыла эселе да, элге жетгинчи, чырмаулаг'а туберден а к'алмадык'. Жауун к'ез ачдырмайды. Аума терекни тубюне кирип, жауундан алайда сак'ланырг'а кюрешдик юч кюнню ичинде. Алайда, болушлук'чуларыбызны жарымы к'айры кетгенлерин билмей, тынгысыз да болдук'. Ала уа, нартюх ундан этилген жук'а гыржынчык'ланы отда к'ызг'ан ташны юсюнде биширип ашаг'андан эригип, сатып алырг'а ток'лу излей жайылг'анларын билдик артда. Биз, ырхыладан ётюп, к'алын аг'ачны ичинде жауун тамычыла тубюнде жунчуг'ан адамла, башындан суу ак'маг'ан юйчюкге жетгенибизде, бек к'ууаннган эдик.

Жибиген кийимлерибизни алышындырып, от к'атында жылынырг'а онг тапханыбызны бек уллу насыпха санадык'. Хапчукларыбызны, атладан тюшюрюп, юйчюкге кийирдик. Тёшеклени орталарында ч'ергелип тург'ан кюйюзчюклерибизге суу ётмегенине да к'ууандык'. Аланы тубюбюзге жайып солудук' да, эс тап-

дыкъ. Ол тийреде малчы къошла болгъанлары — насыбыбыз; таулула бизни сют бла, бишлакъ бла жалчытып турдула, арталлыда хакъ излемей. Алайда дарман хансланы къайнатып этген чайыбызны уа жаратмадыкъ.

27-чи июль. Эрттенлик алаамат ариуду. Чууакъ кёкде бир булутчукъ да кёрюнмейди. Аны себепли андан ары жолубузгъа кёлюбюз жарыкъ болуп атландыкъ. Алай жол башчыларыбызны къарангылыкълары уа къаныбызны терк бузду. Аланы кёрген биз эбизелени Огъары-Чатха зор бла атландыргъан сунар. Бизни бла угъай, бир бирлери бла окъуна хазна сёлешмейдиле. Сёлешселе да, тюртдю-мюртдю этиу бла чекленедиле. Аланы бизге кёл ашар жерлери жокъду: жолгъа атланырдан алгъа, къаллай бир ахча берлигибизни юсюнден, къол тутуп, тынгылы тауусум этгенбиз. Баям, къылыкъсыз халла кёргозтуп, энтта да кеслерине жалындырыргъа кюрешедиле. Ол а жаланда бир зат бла байламлыды — хакъларын кётюре барыргъа керекбиз. Алай туюл эсе, барлыкъ жерибизге къысха жол болгъанын биле тургъанлай, бизни, келтирип, къалын агъачны ичине ургъандыла да, дуния азабын чекгенбиз; юсюбюзню-башыбызны чырпыла талап, атларыбыз, асыры терлегенден, къара кесеу болуп.

Мен миннген атны айылы юзюлюп жыгъылдым да, жерге бир бек къылыкъсыз тийдим. Гитче заманымда бизни тийреде уллу кёпюрню къатындагъы тикден конькиле бла учуп келе тургъанымлай, жыгъылып, башыма жик тюшюп, бек къыйналгъан эдим да, ол да эсима тюшдю бу жол. Кётюрюп, аягъы юсюме Поль сюеди. Алай, сыртым бла башым асыры ачыгъандан, кёзлерим от чакъдыла. Ёре сюелгенлей турдум, жеримден тебалмагъанлай. Аллай кезиуюмде да болушмадыла жол башчыларыбыз. Ичимден: «Аман сагъатлы болугъуз!» — дегенден ёзге, сёз айтмадым. Аллыкъларын алгъан эдиле да, артха бурулуп кетселе, биз эталлыкъ жокъ эди.

Бираз баргъаныбыздан сора, агъач бошалып, ариу жашил талачыкъгъа чыкъдыкъ. Алайда анда-мында гитче топуракъбаш юйчюкле сюеле эдиле. Ала алашачыкъла эдиле, — къабыргъалары базыкъ томуроуладан ишленип, башларын а кырдык басып. Биз бек алгъа тюбеген юйчюкде киши жашамай эди. Бу тау ауузгъа кирген жерде уа, баям, къолайлы адамны журту болур эди, — бир бийик юйню кёрдюк. Аны артында, алаша бурууну ары жанында, картох, тахта кёгетле ёсген бахчагъа да эс бурдукъ. Биз суу боюнунда орналгъан юйчюклени бирини къатында тохтадыкъ да, алайда бир

къарт кишиге тубедик. Андан сют сат деп тиледик. Ол айып этди: «Бизде жолоучугъа сютню, айранны сатып бермеучюдюле», – деди, сёзюбюз жанына тийгенин ангылата.

Къапхакъ башындан къарап, Огъары-Чат деген элни биринчи кере кёрдюк. Биз энди арба бла барырча жолгъа тюшдюк. Уллу сууну онг жагъасында кёк талачыкъ бла барабыз. Элге кирген жерде уа ол сууну юсю бла кёпюр ишленипди. Биз да ары жанына аны бла ётдюк. Мында ишленген юйле Эбизеде къалалагъа ушамай эселе да, эл ариуду. Артыкъ тик болмагъан тау бетледе ишленген жербаш юйле бир бирге аламат ушай эдиле. Тау бийни, Ортабай улуну, деменгили юйю суудан ётген жерде орналыпды. Аны арбазында бир къауум адам сюеле эди. Эр кишилени башларында къой териден этилген бийик бёрклери, юслеринде уа эллиле кийиучю узун кийимлери. Бизни жол башчыбызны бла болушлукъчуларыбызны кийимлери бу адамланыктыладан игида хузум эдиле.

Биз бу жерли адамланы жашау халларын, къылыкъларын билирге бек ашыгъабыз; Минги таугъа ёрлеригибиз бла къаллыгъыбыз ол затла бла байламлыды. Огъары-Чатчыла бла келишалмаса къ, Исси-Суугъа барып, жолоучулугъубузну анда жангыдан башларгъа тюшерикди. Насыпха, ол къоркъуубузну терк унутдукъ; Парижде жашагъан къазакъла Малкъарны бла Къарачайны адамларыны юслеринден айтхан ахшы хапарланы кертиликлерине кесибиш шагъат болдукъ. Эллиле бизге болушургъа кеси ыразылыкъларын билдиргенден сора, мында къонакъ юйге саналгъан кирсиз коттеджге ашырдыла. Бирини мюйюшюнде уа – агъач тапчан. Юйню къабыргъалары бла башы базыкъ томуроуладан ишленгендиле. Отоула бек тап жарашдырылгъанларына, таза да болгъанларына къууандыкъ.

Тау бийле, алайгъа келип, бизни бла саламлашырыкъларын, хапарлашырыкъларын да билдирдиле эллиле.

Бизни бла келгенлени артха ашырыргъа керекбиз. Аланы мугурайып тургъанларына адамны жаны аурур эди; башын ёрге кётюрген жокъду, бир уллу тынгысызлыкъ бийлепди аланы. Бирде мен аланы хыйлачы жыйыннга ушатдым, кюйсюз ырхы болгъанларын алып кетген насыпсызлагъа.

Бир заманда элге бир огъурсуз хапар жай чилледе къыш бораныча жетди: «Эбизеле таудан кёп малыбызны аудургъандыла, бир сюрюучюню ауур жаралы этгендиле...»

Аны эшитгенлей, бизни ашыра келгенле бютюнда

кырты болдула да к'алдыла; кёз кёре, к'оллары, башлары к'алтырай эди. Жол башчыбыз – жарысак'ал Сосо – олтург'ан жеринден ёрге секирип турду да: «Бек аллыг'ызда мен барлык'ма, – деди, – аланы к'арын бок'ларын ауузлары бла келтирмесем, мыйык'лы киши туююлме. Бир к'ауум ит башыбызны жерге суг'уп бошады да!»

Сосо ол сёзлени таза тау тилде айтханын ангылатдыла бизге.

Баям, таулула эбизени кишилигине бюсюредиле, – анга минерге, мычымай, жараг'ан ажир хазырладыла. Ол саг'атда бизни болушлук'чуларыбызг'а да жан кирди. Бирлери алайда сёзге к'ошулур ак'ыл ок'уна этди. Алай Сосо, аны ангылап, балан бармаг'ын аны таба кезледи да, ауузунгу ачма дегенни ангылатды.

– Мени айтханыма Аллахны кёлю кюлмесин, ёзге уа, орусун, эбизесин да бери юйюрсюндюрген Ортабайларыдыла, – деди бир тюксак'ал, к'анк'аз кирик, жаябоюн, тизгинсиз болг'анлык'г'а, кеси бирледен эниш болмаг'анын кимге да ангылатырг'а хаппа-хазыр киши.

– К'аллайла сёлешесе? – деди К'оожак' деген жаш.

Таулан да аны жанлы болду.

Таулан бла тюз элге киргенлей ок'уна шаг'ырей болг'анбыз. Билимли, эсли, сабырлык'гы да келишген жашха ушайды ол. Кимни да хыйсап этерге юйретирик адам. Мында ол бизге тилманч излетирик туююлду.

Халк' малла сюрюлгенин эшитгенлей, кюнню жарыг'ын к'ара булут жапханча к'аралды тегерек. Анга да саг'айдыла адамла.

Тюксак'ал а даг'ыда бир к'ауум сёз к'ыздырды:

– Гяуурланы бери юйюрсюндюрюп, гяуурла уясы этедиле элни. Мени ангылауумда бу иш к'ара к'ыйынлык'ды бизге.

Ол кишичикни айтханы бизге да хычыуун тиймеди. Алай бу жол анга киши эс бурмады. Эл атсюрлени ызларындан адамла тебиретирге ашыг'а эди. Баям, к'арт аны сёзди, кеси кесине гыз-гыз эте кетди алайдан.

Биз да, болушлук'чуларыбызны хак'ларын к'олларына тутдуруп, артха ашырырг'а ашык'дык'. Ол ишге ала бизден да бек ашык'г'анларын ангылап турабыз; таулуладан бир бек сык'г'анлары ачыг'ындан кёрюнюпдю, – жашаусуздула насыпсызла – мугурайып, ауузларындан сёз чыгармай олтурадыла.

Хар затха да мен оноу этгеним себепли, болушлук'чуларыбызг'а берилерге тийишлиси чак'лы бир ахчаны, тынгылы тергеп, Польну к'олуна тутдурдум.

Ол кезиучюкде юйню ичинде адамла кѳозгѳалдыла: тау бийле — кѳарындашла Ортабайлары — кирип келдиле. Барыбыз да, ёрге туруп, алагѳа баш ийип, намыс этдик. Польшѳа эбизелеге ахчаны тѳоз олсагѳатчыкѳа юлеширге тѳюшгенин артыкѳ жаратмадым, — жангылыргѳа боллукѳ эди. «Кѳоркѳгѳанынга жолукѳгѳун» дегенлей болду, — эбизеледен бирлерине ахча жетмей кѳалды. Польш, не этерге билмей, армау болуп сюеледи, ауузундан сѳз чыгѳармай, кѳымсыз. Мен анга бир уллу палах тѳрелегенча, кѳѳюме кѳатды да кѳалды, бети да тюрленип. Ахча жетмеген кѳонакѳ, бий деп да кѳарарыкѳ тѳюйюлдѳ, артха турмай, ёрелеширикди. Алайсыз да болмачы дауурлары бла башыбызны бездиргенди харам кѳан. Баям, биз анга ол ишни низамсызлыгѳы ючюн этген сунду.

— Манга аманлыкѳ тежеп тургѳаныгѳызны кѳачан кѳоярыкѳсыз?! — деп, секирип ёрге турду, кѳоллары, жаякѳлары кѳалтырап, мангылай ызлыгѳы да суу ыз кирик. — Ахчамы, мычымай, кѳолума тутдуругѳуз, — деп, кѳамасына жабышды.

— Сабыр бол, эбизе, кѳанынгы сууут, — деди тамата Ортабай улу. — Дауурну тохтат, бусагѳат ортаны айырайыкѳ.

Польшу кѳзлери, жанып, орунларындан чыгѳып кетерге жетипдиле.

— Сен, таймай, палах туудургѳан адамса, — дедим. — Сабыр бол. Мен ахчаны, толусунлай тергеп, Польшу кѳолуна тутдургѳанма. Былайда ангылашынмагѳан бир иш болгѳанды. — Ол кезиуде эбизеледен бири эшик таба атлады. Алай таулу жашла аны, аллына сюелип, тышына чыгѳаргѳа кѳоймадыла.

— Тейри, мен жангылмай эсем, бу адамгѳа эки юлюш бергенсиз, — деди эбизени тѳйгѳан жашладан бири.

Хыйлачыдан ахчаны сыйырып, ол келепеннге бербиз. Эки юлюшю башына жау болгѳан даулашыргѳа кѳурешди, алай ол ахча угѳай, жухуна жарагѳан жумдурукѳ алды, — анга ол ишни ахча жетмей кѳалгѳан этди.

* * *

Энди биз битеу эсибизни тау бийлеге буруп тохтагѳанбыз. Хайт деген эр кишиле, бир субай адамла, иничке белли, кенг жауурунлу, санлары эркин ёсген гинязла. Биз айлана, жѳорѳюй келген, бирси тау ауузладача, мында зор кѳюч жашауну талкѳыламагѳаны да кѳѳюнюп тура-

ды. Бизге ангылатханларына кёре, Ортабайланы адамлары эл намысына ушамагъан сёз айтып, киши эшитмегенди. Элде биреулен, бир башха адамны сындырып: «Итгыбышыны баласы!» – деп сөлөшгени ючюн, жамауатны жыйып, элни бийи ол эссиз адамны халкъны аллында уялтханын да айтдыла бизге.

– Сау болугъуз, бизни тергеп, элибизде тохтагъаныгъыз ючюн, – деди бий, сыра аякъны мени кёолума тутдура. – Эрттенлик кюнню таякълары тау тёппелени жарытханча жарытдыгъыз Огъары-Чатны.

Бийни ышаргъанын танг жарыгъына ушатдым. Ол сагъатда уллу тау суу да анга жыр айтхан сундум, шууулдап. Бийни кёзлеринде болгъан таукелликни, батырлыкъны, огъурлулукъну суратларгъа онг жокъду, – тенгизде жюзген айгъа, кюннге тенг этдим аны къарамын. Тау бийле кюйсюздюле дегенле жашауларында кюйсюзлюкню иш этип айланган мынафыкъладыла кеслери. Мен, туугъан жериме кетгенден сора да, сокъур кёз кюн жарыгъын излегенча излерикиме бу адамланы.

Эбизеле бла дауур болгъан сагъатыбызда да, аланы тёзюмлюлюклерине сейир этдик. Ол адепсизлик иш ючюн бийледен кечгинлик тиледик.

* * *

Бизни къонакъларыбыз – юч къарындаш да – ёсюмлю, чырайлы, огъурлу, ачыкъл мангылайлы адамладыла. Юслеринде бек ушагъыулу кавказ кийимлери. Къарындашладан кичиси – Хамзат, бир кезиуде Арисейде аскер къуллукъда болгъаны себепли, орус тилни иги биледи. Ушакъл, төреде болуучусуча, биз кимле болгъаныбызны билирден башланды. Ингилизден келгенибизни билгенлей, ала ангылаусуз, сансыз къарап къоймадыла. Хамзатны бети жарыды да:

– Ингилизлиле – ахшыла, Бальямс-паша, Красбек иги, – деди.

Ол тюрлю кёз къарам бизни, беш жюз жылдан бери терен уруда туруп, бу дуниягъа жангыдан къайтхан адамланыча, бек къууандырды. Бу адамланы къырым урушда болгъан ишлени юслеринден да хапарлары бар эди.

Ортабай улула бизни Дадашкелиани деген эбизе бийни юйюрюню эр кишилерини бири бла шагъырей этди. Артда ангыладыкъл ол Ортабайлагъа жууукъл юлюш болгъанын. Ол эбизе бий, Ушба тауну этегинде, Дауро сууну жагъасында жашагъан Бего тукъумдан эди. Ол тукъум

таулань кюнбатыш жанларында жашагъан тайпала бла байламлыкъ жюрютюп тургъанды. Эбизе бий кесин бек сабыр жюрютгени себепли, аны къатындагъыла да кеслерин игида адепли тутханнга ушай эдиле. Субай санлы, ушагъыулу адам эди ол эбизе, алай артыкъ ётгюр эр кишиге уа ушамай эди.

Къонакъбайларыбызны билимли, жашаудан уллу ангылаулары болгъанларына да сейир этип турдукъ. Исси-Суудан бла Нарсанадан Огъары-Чатха экикюнлюк жолду. Ол себепден бери орус жолоучула терк-терк келедиле. Бу элде кесини сурат алдырыучусу болгъан адам окъуна барды. Биз келирден алгъа, мында эки французлу алим болгъанды. Ала дуниягъа белгисиз неда аз белгили тереклени излегенлерин айтдыла бу элни адамлары. Аланы юслеринден биз къайда эсе да эшитген эдик.

Билдим: аланы, сатып алгъан затларын барыр жерлерине жиберирге хазырлай туруп, хау, Поти шахарда кёрген эдик. Ол шартланы санагъанымы хыйсабы – бу элни адамлары европа дуния бла иги байламлыкъ жюрютедиле. Мында бийле бек билимли, фахмулу адамладыла. Къарындашладан бирлери музыкантды, экинчиси жашау къыйынлыкълагъа уллу эс бурады, орус аскерде къуллукъ этген заманында, ол жаны бла билимин ёсдюргенди, аскерчи къылыкълары да сезиледиле бирде. Кеслеринде башы алынмагъан сютден этилген бишлакъ терк бузулгъанын билген тау бий, Арисейде «Груер» деген бишлакъны ашагъанда, аны бек жаратханды. Энди ол туугъан элинде аллай бишлакъланы кеси этеди.

Ортабай улуланы Шекспирни юсюнден окъуна халпарлары бар эди, ингилизлилени сюйген ашарыкълары бифштекс, ичгилери уа портер – кючлю сыра – болгъанларын да иги биле эдиле. Тамата бий, бизни кесибизни миллет ашларыбыз бла сыйлаялмагъанлары ючюн, кечгинлик тилегенине да сейир этерге тюшдю. Кетерге тебирегенибизде уа, жайлыкъдан тууар келтирип, сояргъа буйрукъ берди. Алай, андан эсе къой этни бегирек жаратханыбызны айтдыкъ да, тууарны жанын сакъладыкъ.

Биз бу жерли халкъны адеп-къылыкъ ышанларыны, жашау терелерини юслеринден не къадар кёп билирге кюреше эдик. Ал кезиуде, тилманчыбызны къарыусулугъундан, муратыбызгъа хазна жеталмагъан эдик. Артда Таулан бла Сафар хажи бизге бек иги болушдула, – тынгылы, эсли тилманчлыкъ этдиле ала.

Ёзенледе жашагъан черкеслени бла бу жерли адамланы араларында болгъан башхалыкъланы юслеринден

көпке жазгъандыла. Ортабайлары былайда эрттеден жашайдыла, черкесле Къырым жанындан бу тийреге көп санда келгенден сора, аланы бийлик этиуде эркинликлери аайгъанды. Бу тау ауузунда жашагъан халкъ татар тилде сөлешеди, муслийман динни жүрютеди. Болсада тау бийлени дин, ниет сезимлери, билимлери да кенгдиле. Мында жашагъан таулула Арисей империяны жанындан хазна ктысыулукъ сынамайдыла. Ала жаланда жашау журтла ючюн налог төлейдиле. Башчылыкъ этиу хал феодал амалланы хайырланнганнга саналады. Алай мында патриархат – эр киши оноу этген низам – хайырланды. Бу затлагъа теренден-терен кире баргъаныбызда, Ортабайланы таматалары:

– Сыйлы къонакъларыбыз, хар жашау жоругъу кертиди, – деди, сабыр сөлеше. – Гюл бахчаны къатында сюелсенг, жашлыгъынг кёз аллынга келмей, амалы жокъду. Аллай заманда жаш да боласа.

– Да мында не гюл бахчаны хапарын айтаса, тамата? – дедим, бийге намыс эте, олтургъан жеримден ёрге кётюрюле. – Хар атламынгдан къая ыраннга барып тирелесе...

– Тау жайлыкъларыбыз, бири да къалмай, гюл бахчагъа ушайдыла, – деди бий. – Жайлыкъланы чакъгъан заманларын гюл тенгизи сунарса.

Бий кеси сагъышлары бла бир кесек мычыды. «Таулуланы энчи жашау кюйлери бирчады», – деди ол, ушагъын узакъгъа созаргъа хазырлана. Ол арада тышындан бир ачы кычырыкъ эшитилди. Ол кычырыкъ мени онгуму толусунлай алды. Баям, жерни да титиретди тиширыуну сарнауу. Юйге жел ургъанлай кирди бир гырхысакъл киши.

– Кыйынлыкъ бизни ызыбыздан къуугъанлай не заманнга дери айланырыкъды?! – деди ол, бийни кёзюне къарап.

Бийни сёзю уа кысха эди:

– Не палах болгъанды?

– Эбизеле жаралы этген сюрюучю ёлюп къалгъанды. Аны ёлюгюн алып келгендиле.

Бий ол сагъатда акъылында болгъанны сагъынмады.

– Малланы уа жашла къайтаргъандыла, – деди гырхысакъл, бий не зат сорлугъун ангылагъанча.

– Ол жарлыны анасы болур бу жерни, кёкню да титиретип жиягъан?

– Хау, Напийди, бийим, – деди гырхысакъл, энди игида жумушап, жалынган, кечгинлик тилеген ауаз бла.

— Да эчкини ызындан баргъан къойну башына таш тиймей къалмайды, — бу ёлген жашны нёгерлерин иги жаратмай эдим, алада тенглик шартла аз эдиле, — деди бий. — Жангыз баласыны къаранчхасына къарс къагъа жашагъан жарлы Напийни жашау жулдузу ёчюлдо, тейри-лязим.

Бий, къарындашын, бирси эр кишилени да кесине нёгер этип, бушуу болгъан юйге кетди. Бизге уа, келигиз, къалыгъыз деп, сёз айтмады. Алай мында бушууну юсюнде жюрюген адетни да билирге сойдюк, — бардыкъ ары.

* * *

Элге тау бийле оноу этедиле. Аланы юйлери элде башха журтладан юч-тёрт кереге уллудула. Бек бай адамлагъа да бийле саналадыла. Элге тышындан келген къонакъланы айыплары да аланы боюнларындады. Ортабай улуланы айтханлары мында жашагъанлагъа законду деп къояргъа жарамаз, баям. Не тюрю ишни да тау бийле, эллиле бла оноулашып, кеслерини оюмларын алагъа айтып, жамауат айтханнга да эс буруп, алай тамамлайдыла. Башха тау ауузлада болумну билмейме, мында, былай этигиз деп, бийлени жанындан халкъгъа буйрукъ берген адет жокъду. Бу элге жууукъ къоншугъа саналгъан Тау Артында жашагъан эбизеледиле. Огъары-Чатдан ары эки жол элтеди. Биринчиси — биз келген жол, ол Накра тауну жолу бла ётеди. Экинчиси уа Ортабайланы элни кюн чыкъгъан жанындан тар къол бла ёрге, бийик ауушха, элтеди. Бу жол тик болса да, атлагъа минип барыргъа жарайды. Эбизеле таулуланы малларын ол жол бла сюргендиле. Напийни жангыз уланын да ол жерледе жойгъандыла. Тейри, бизни ашыра келген эбизеле таудан ары алай терк аумасала, таулула Напийни жашыны къанын аладан аллыкълары даулашсыз эди. Сосо да малланы артха къайтаргъандан сора кетгенди жолуна.

— Малларыбызны да сюрюп, адамыбызны да ёлтюрюп, бу тюкжухла башыбыз бла аман кёп ойнадыла! — деп къычыра эди, кийиннгени тау бийге, жигитлиги илячиннге ушагъан узун бойлу жаш, ёлюкню асырап, артха къайтханларындан сора, Напийни арбазында халкъны кесине тынгылатып. — Бир кюн туугъанбыз, бир кюн ёлюкбюз. Диними хакъына деп айтама, былайда жашыны ачыу акъылдан шашдыра тургъан Напийге эшитдирип ант этеме, бюгюнден арысында, таудан бери аууп, ким да болсун, элге-журтха хатасы жетген инсанны артха сау

иймезге. Биз кимбиз?! Адамбызмы, огъесе жерде сюр-
келип айланган къуртбузму?! Ёмюрде таулугъа къол
кётюрюрге базынган болмагъанды. Бюгюн а кимлени
эсе да бирлени аякъ тюплерине атылып къалыргъаamy
керекбиз?! Угъай, жамауат, алай жарарыкъ туююл-
ду...

— Сафар хажи, сени ызынгдан биз къайры да барлыкъ-
быз, — деген ауаз эшитилди жыйында.

Биз сыфатындан шашхан жаш — жамауатны аллында
сөлешген — Таулан бла бирге тилманчылыкъ этген Сафар
хажи эди. Ол, тойгъа, бушуугъа барса да, аяулу кийим-
лерин кийип, тизгинин тынгылы жыйып, алай баргъан
адети барды деп ангылатдыла бизге.

Мындан Къарачайны Учкулан элине да эки жол ба-
рады. Ары атланган адам Минги тауну кюн чыкъгъан
неда кюн батхан жанларында тау этекле бла баргъан
жолладан суйгенин сайларгъа боллукъду. Кесине бек
базынган жолоучу уа, Уллу сууну бек башына дери ба-
рып, алайдан бугъойлу ауушха ёрлерге керекди, андан
сора, Къобан суу башланган жерге ал бургъанлай бар-
са, кюн батхан жанында тёшледен аууп, энишге тюше-
рикди, Балыкъ суудан ётерикди. Къалайны сайласанг
да, Учкуланга ючкюнлюк жолду.

Балыкъ суу Минги тауну кюн батхан жанында бугъой-
дан келген суучукъладан башланады. Орус алимлини
кёбюсю Минги таугъа Балыкъ сууу башланган жерден
къраап болгъандыла. Минги тауну тёппесине ёрлерге
биринчи кере 1829 жылда кюрешгендиле. Ол ишге ге-
нерал Эмануэль башчылыкъ этгенди. Биз Огъары-Чат-
да болгъан кюнледе Балыкъ Башында бир ненча орус
офицерни кёргенлерин айтдыла. Ол шарт бек тынгысыз
этди бизни: Казбекге (Къазман таугъа) жетишимли ёр-
леп тюшгенибизге артыкъ бек бюсюремеген адамла бо-
лурла, баям, ол офицерледе. Ала Минги таугъа бизден
алгъа ёрлер мурат эте болурла, сёзсюз. Кавказны бек
бийик таууна ала бизден алгъа чыкъмагъа эдиле. Бол-
сада, таугъа ёрлерге хазырланган къауум барды деб'а,
эшитмегенбиз алыкъа. Офицерле, Нарсанадан келип,
эрикгенлерин кетере айланган адамла болсала керек.

Къабырладан къайтханла алыкъа даурларын тох-
татмагъандыла. Къарачай жаны да тынчылыкъ бермеге-
нин айтханла да бардыла. Бу жол Къожакъды кимден
да бек чамланган:

— Бюгюн Напийни бушууу сау элни бушуууду, — деди
Къожакъ. — Жаш намысы ючюн жан бергенди. Иги ты-
нгылачыгъыз, — Къожакъ онг къолун Напийни юйю таба

узатды, – тиширыула аны айтып сарнайдыла. Тёрт санын ауруу бийлеп тургъан Напий энди не хадагъа этсин? Жиялгъан эр кишиге төре туююлдо, алай мени жүрегим а сарнайды бусагъатда.

Таулан, баям, Къожакъ сёзюн теркирек бошарын суюдио. Ол, алгъа атлап, Къожакъны къатына суюлди да, аны къабыргъасына жингириги бла къатылды, кишиге эслетмей.

– Былайда кимлени эсе да жанып тургъандан магъана жокъду, – деди Таулан, – жолгъа чыгъа тургъанбыз, душманны жыгъаргъа амал излеп. Алай туююлюп къайтхан кюнлерибиз аз болмагъандыла. Бушууну юсюнде, керексизине чартламай, оюмлу оноу этейик. Къайсы таудан аусакъ да, бизни илишаннга алып тургъанлагъа тюбемей къаллыкъ туююлбюз. Дуния ырысхысы келепен аузуна узалтады дей эсек, элибизге аманлыкъ излеген къоншубуз, малыбызны сюрюрге тебиресе, Аллахын унутмай, амалы жокъду. Кертиди, жамауат, бу жолча, бушуу хапар айтхан эрттенликни жарыгъы ёзеннге мудах тигелегенине шагъат болуп жашагъандан эрикгенбиз. Биз жетгенли окъуна, не къадар ажымлы иш болуп барады бу тау ауузда. Мен дуниялыкъдан жукъ ангылай эсем, къоншу эллени таматалары бла да келишип, бийибизге тыяргъа тюшерик болур бу аман ишлени.

Тауланни сёзюне кёпле ыразы болдула. Элни бийи эди, Тауланнга бла жыйылгъан жамауатха кезиу къарай, жукъ да айтмай суюлген. Халкъ кымсызды. Мукай да, жашыны айтханына бюсюреди эсе да, бийлеге къатылгъанын иги этмегеннге санап, жыйынны ауанасына кысылыргъа кюрешди. Бий акъыл этгеннге кёре, Тауланнга биреу соруу берирге керек эди: «Къобузчу жашыбыз, сен не айтаса, бизни бийибиз уручулукъну къалай бла тохтатыргъа керекди?» – деп. Ортабай улу уа, ёмюрюнде ауузундан ачы сёз чыкъмагъан адам, Тауланни намысына келишмеген иш этерик туююлдо. «Къобузчу жашыбыз» деп, учхара сёзню ёз акъылында ычхындыргъанына окъуна олсагъат сокъураннганды. Алайсыз да, бий билип, Тауланни аягъын марагъанла бардыла элде – кесинден онглуну киши да суюмейди.

– Бийибиз не айтса, аны этерге хазырма, – деди Таулан, шум болуп тургъан жамауатны эсин кесине буруп. – Аны ючюн жанымы берирге да хазырма. Бийибиз – элибизни жүрек тебиуюдо.

Мукай башын ёрге кётюрдо, алгъа эки-юч атлап, бийге туура жерге чыкъды. Аланы кёзлери бир бирге къарап тохтадыла, Мукайны суусап кысды. Эринлерин жала-

гъанлай турады ол, кесини къайдагъысын да унутуп. Му-
хайны бирси эки жашы – Сосуран бла Омар да мындады-
ла, – ала, сёзге къошулмай, бир жанлыракъ сюеледиле.

– Быллай ачы бушууну юсюнде айтылмазлыкъ сёзле
да айтылыучудула, – деди бий акъыртын, оюмлу, айт-
ханы эки болмазлыкъын да биле тургъанлай, халкъны
акъылы анга къыйматлы болгъанын аңгылата. – Бу гу-
дучу къоншуларыбызны хар атлагъан жерлери жияу
туудура келеди. Аланы кёплерин жерге сойландыргъан-
дыла бизни жашла да. Къамамайдыла, таланнган! Уллу
ишлени юсюнде бир бирге кёл ашамазгъа, къарангы
болмазгъа кюрешейик. Билеклик этерге юйренейик. Ол
заманда элгендирликбиз жауубузну... Былайда Таулан
айтханнга къулакъ салдым мен. Таулан тюздю. Ол айт-
ханча, къоншу эллени таматалары бла оноулашайыкъ,
андан хайыр чыгъарыкъ эсе... Аманлыкъгъа юйренген-
ни аманлыкъдан тыйгъан бек къыйынды. Алай кюйсюз-
ге кюйсюз болгъанны хатасы жокъду...

Олсагъатчыкъда юй ичинден сарнагъан ауаз угъай,
ачы къычырыкъ эшитилди. Ол, элден тышына чыгып,
алайда терен къолну чатына жетип тохтады. Уллу, гитче
да къарамларын Напийланы юйлерини эшиги, терезеси
таба бурдула.

– Напий ёлюп къалгъанды! – деп, бютюнда къаты
къычырды юйден тышына чабып чыкыгъан узунетек,
жыйрыгъыны бла бетини къаралыкълары бирге уша-
гъан орта жашаулу тишируу.

– Бу жашау – жашау туююлду... – деди Къожакъ,
сёзюн къатындагъылагъа жарты-къурту эшитдире.

– Бий улу, жашаугъа сен да ыразы туююл эсенг, биз,
къырылып къалмай, иги турабыз, – деди ол заманда
Ортабайлагъа кёл ашап сёлешген тюксакъл, къанкъаз-
боюн, тизгинсиз киши. – Ёлежакъла болуп айланмагъыз
да, элге оноу этигиз. Сен эр киши эсенг, бусагъатдан
жигит жашладан юч-тёртсюн кесинге нёгер эт да, бир
кишини айтханын да акъылынга алмай, Тау Артына
аууп, къоншуларыбыз бек ачырыкъ бир иш этип къайт
артха, – онглуракъ юйюрюн, бийлерини окъуна болсун,
сабийин урлап къайтыгъыз. Аманлыкъ этиулерин тох-
татхынчы, сабийни артха бермезге.

5

Къонакъбайларыбыз, бизге жол кёргюзтюрюк бо-
лушлукъчула эрттенликде эртте хазыр боллукъдула деп,
сёз бергендиле. Жол азыкъ да хазырлагъандыла. Бизни

жюгюбюзню элтирик жашланы хар кюнлерине экишер сом телеригибизни да айтхандыла. Ол оноугъа биз да ыразылыгъыбызны билдиргенбиз.

Ингирликде уа элни жаш телюсюню оюнларына бек сейир этип къарадыкъ. Эки жашчыкъ жыгъышып башладыла. Алагъа къарагъан къалай хычыуун эди! Биз, аладан къайсы хорласа да, анга жыйырма капек берлигибизни айтып, «гёжефлени» бютюнда къыздырдыкъ.

Бу тау элде тургъан кезиубюзде мында эр кишиледен кёплени игирек таныргъа онг тапдыкъ: биз тургъан юйню аллы бла кюн сайын ёрге-энишге кёп адам ётуучю эди. Элни эр кишилери иничке белли, кенг жауурунлу, субай санлы, жарыкъ мангылайлы адамладыла. Тиширыу жумушла этиб'а, орамлада асламысында къарт къатынла айланадыла. Аланы бетлери, тау аяз кюйдюргенден туююл эсе, асыры эртте жыйырылгъаннга ушайдыла. Муслийман динни жорукъларын къаты тутхан жаш тиширыула, жетген къызла юйден тышына башларын хазна къаратмайдыла. Аланы араларында бек ариула, чырайлыла кёп эдиле.

Бу тау ауузну хар адамын, ташын, агъачын да кёпге дери эсимде тутаргъа къаст этип кюрешеме. Таулан бла игирек шагъырей болургъа суюгеними уа кесине да айтханма. Ол музыкадан ангылауу болгъан, кеси жыр этерге, уста жырларгъа да фахмусу жетген жашды.

Бу жерледе халкъ этген жырла халкъны тарыхын, миллетни ниет байлыгъын, адетин-тёресин, къылыгъын, адамлыкъ даражасын башхалагъа ачыкъ этген – ёмюрледе къурумазлыкъ шаудандыла. Къалыубаладан бери да тау ауузлада ниет байламлыкъны халкъ жырла жюрютюп келедиле, – ала адамланы кеслеринден эсе алгъа жетедиле бир элден экинчисине. Зорлукъ, кыйынлыкъ, ажымлы бушуула, суюмеклик аллай жырланы мурдор ташларыдыла. Къыйынлыкъла таулуланы халаллыкъгъа, таза ниетлиликге, кишилике юйретгендиле, суюмекликни отун ышырыргъа да.

Кёк кенглигинде учхан элия бутагъы окъ сызгъыргъан таууш этип тиеди мында жерге. Тауланни жыры уа аллай огъурсузлукъланы да хорлайды. Тюнене ингирде аны кесини бир жырына – «Акъбатайгъа» – тынгылагъанма да, аныча, макъамы, сёзлери, жырчыны ауазы да бирге алапат тап келишген кёп жыр эшитмегенме. Аны ангылар ючюн, тилманч кереклиси жокъду. Алай, «Акъбатайны» магъанасын билирге суюгеними айтханымда уа, Таулан суюген къызына къагъыт жазгъан халда этген жырын, кёчюрюп, ангылатды: «Туумагъан

айгъа салам берген кибики мени ишим. Угъай, угъай, сен туугъанса, менме ташадан туурагъа чыгъалмай тургъан. Акъбатай, санга термилиуюм туюшюм тынгысыз жюрек тебиуюдо. Аллай бир ташады ол, тышына чыгъарыргъа базынмайма. Ол ишни этерге кюлумдан да келмейди.

Бу жаз башында арбазыбызда назы терекчик орнатып, анга сени атынгы атагъанма. Олду мени жапсаргъан. Ий-нанамыса, мен аны бла кюн сайын ушакъ этеме, – санга айтырыкъ сёзлерими анга айтама.

Акъбатай, бусагъатда мен айтырыкъны эсингде тутарыгъынгы тилейме: суюмеклик сант сёлешдире башлагъанды, – сен да, башхала да айып этерча чекге жете турама. Жыр жазып, сени бир кюууандырайым дегенме, суюмеклик тизгинлени ауаналарында кесими кералмай; бюгюн да, сен мени жокъгъа санагъанынг эсима туюшюп, ол жырны салам къагъытха кюшмай кюйдум.

Суюмеклик, адамла айтханча, ёлумсюз эсе, ол кеси мурдарлыкъгъа нек киреди?!»

Хар миллетде да суюмеклик бир ёлчемде болур. Угъай, мен да, суюмеклиги хорлагъан адамча, сант эте турама, суюмекликге ёлчем, низам жокъду. Алай бу жерледе ол башха тюрлюдо: жаш бла кыыз, бир бирге суюмекликлерин ангылаталмай, ёлюп кетедиле, – аллай бир кючлюдо тау адет, миллет низам.

Акъбатай къара ёзденледенди, намысы бийлеге тенг бола келген тукъумдан. Къызыны аты уа башха тау ауузлада да айтыла болур, биз ангылагъандан. Ариулугъуна жан жетмеген, хунерине халкъ сукъланнган кыызды ол. Мукайны бла Сындыбатны Тауланына аны ата-анасы кеслери тийишли кергендиле. Тауда аллай адет жокъду дейдиле – кызын эрге тилеп берген. Алай Шамил, Минги таугъа биринчи болуп чыкыгъанладан бирлери, жууукъгъа-тенгнге, иги жашар ючюн, иги ишлерге кереклисин кергюзтген, кесинден кючлюге жакъ басханнга арталлыда бюсюремеген адам, ол адетни бузгъанды. Таулан Арисейге кетгинчи окъуна, бу ауузну эллерине жырчы, чариште хорлагъан жашча, белгили бола келгенди.

Шамилни акъылында, Таулан Жарнес улу Амирханны туудугъу болгъаны да аз намыс туюл эди анга. Биз мында тургъан заманны ичинде Амирханны аты айтылгъан жерде секирип ёрге турмагъанны кермедик. Бу ишни юсюнде Тауланнга бек уллу хатаны аны эмчек къарындашы Кюожакъ эте турады. Ол, эл бийини къарындашыны жашы:

– Тейри, атанг, ананг къяа болуп сюелселе да, менден башха, адамгъа барлыкъ тьююлсе, – деп, Акъбатайгъа ачыгъындан айтып тохтагъанды.

– Сени сёзлеринг мени буугъан этедиле, – дегенди Акъбатай ол заманда. – Тот бичакъ урма журегиме. Келме къатыма, излеме мени.

– Сен мени тузагъымдан къутуллукъ тьююлсе, ариу къыз!

– Андан эсе черек суу элтсин мени!

– Сора мени бла сёлеширге окъуна кюсемейсе?

– Намысыма ушамагъан сёз айтма, Къожакъ. Тилейме, болмазлыкъ ишге жүген салыргъа кюрешме.

– Ой, ариу бала, унутма, бий, бир чамланса, кишиге игилик этмеучююн. «Ёлюм», «дерт» деген сёзлени магъаналарын ангылаймыса, Акъбатай?

– Да ол сёзлени уа такъгъан тели да ангылай болур, бий улучукъ.

– Акъбатай, сындырып сёлешесе.

– Адепсиз сёзле эшитип, ачыуумдан чекден окъуна чыкъдым. Айып этме, Къожакъ. Тиширыугъа намыс этгенни хатасы жокъду... Алай кыйын саусузгъа кёп зат кечиледи.

– Мени бир жерим да аурумайды, – деди Къожакъ.

– Угъай, ауруйду, иги жаш, – соймеклик ауруу угъай, зарлыкъ аурууу шашдыргъанды сени. Таулан лактырда этгинчи, кёрмегенми эдинг мени? Къоншу жашай эдик да.

– Акъыл артдан келеди, Акъбатай. Тауландан эсе мен тийишлиме санга. Аны кеч ангылагъанма, жарсыугъа.

– Терк сойген терк суууйду.

– Мен айтхан болмаса, Тауланни да, сени да ёлтюрлюкме! Бийле айтхан сёзлерине табылычуларын а билесе!

Къожакъ, къызны не бек жаныды эсе да, андан арысында, къара тынгылауну басып, бир уллу ишни тындыргъандан сора ырмах болгъан адамгъа ушап, сюелгенлей турду.

* * *

Бу хапарны эшитгенимден сора, нек эсе да биз тургъан уллу отоуну кенг къабыргъасын саулай жапхан таулу кийизни накъышларына къарагъанлай турдум кёпге дери. Ала гюл бахчагъа ушай эдиле. Ол затны мында табийгъатны кеси бла тенгleshдирип къойсакъ

да, бек тап келиширикди; жылны не кезиуюнде да таула арасында хауа тазады; уллу черекден, нарат, назы терекледен ургъан сериуюнлюк кимге да эс тапдырады. Тегерекде къудуретни ариулугъун а не фахмулу суратчы да ишлеяллыкъ туюлюдо. Башханы къой, бусагъатда отоубузну уллу терезесинден тышына къарагъанма да, кёк кенглигинде боз булутланы седирей башлагъанларына эс буруп, дуняда ол сейирлик халны тенгleshдирир зат тапмагъанма.

Адамны баргъан жолу узакъды, – ол кимни да ёмюрде эсине келмеген болумлагъа тубетеди. Мен кесим тангларымы терк атханларын насыплы жолларыма санагъан кезиулерим кёп болгъандыла. Не уа, аппамы жомакъларына тынгылай кетип, жукъуну зауукъ дунясына ташайгъан кечелерими уа не бла тенгleshдирейим? Алай Огъары-Чатда ариулукъ ол затланы да унутдурду – мен дунягъа жангыдан жаратылгъанча болдум. Мында чорбат чыпчыкъла да ташламайдыла ёз жерлерин. Ала таула арасында сууукъ къышха баз болуп жашайдыла. Башха къанатлылача, жылы жерлени излемейдиле кеслерине керекли заманлада. Адамла да алайдыла Огъары-Чатда, – кеси ёмюрлеринде бу аууздан тышына бир кере да чыкъмагъанла бардыла. Алай дунялыкъдан ангылауларыны кенглигин а айтып тауусаллыкъ туююлме.

Дуниядан кезиуюсюз кетгенле, кёзлери ёмюрде кепчигегенле да бардыла; ууда, бийик таулары ёшюнлеринде бичен ишлеген, агъач кесген, эмиликлени юйретген заманлада ачыгъанла бола турадыла. Аллай къыйынлыкъны къара халкъны адамлары сынаидыла. Байла уа байлыкъларын ёнчелей жашайдыла. Намысны къатылыгъы юзеди бир-бирлени жашауларын. Акъбатай ючюн сермешни отун тиргизе тургъан Таулан бла Къожакъны араларында жалкъа къайырыуну ахыры иги бла бошалмазлыгъын кёпле биледиле. Къожакъны менсиниуюлю Акъбатайны чекден чыгъара башлагъанды; къыз, тауда жюриген жорукъдан чыгып, эр кишини юсюне ачыгъындан сюелип, акъылына келгенни артха салмай башлагъанды.

– Къожакъ, сен жаныгъан Таулан атдан жыгъылса, къара жерни къарыны бурлугъун билемисе? – дегенди Акъбатай. – Мени уа ачы жиямукъларым жерни кырдыгын кюйдюрлюкдюле.

– Сен, Акъбатай, бизни элге кюн туугъан кибик туугъанса, – деди Къожакъ.

– Иги жаш, сени айтханынгы этгенден эсе, ёмюрлюк жукъуну сайларыкъма. Ол заманда элге акъ угъай, къа-

ра танг атар. Ма мени элтирик черекни тауушу кѳула-
гѳыма эшитиле турады.

– Кѳсюзлѳк керек тѳююлдѳ, – деди Кѳожакѳ, Акѳ-
батай кесин жѳяргѳа хазырланнганын ангылап, безгеги
тутхан адамча, кѳоллары, эринлери кѳалтырай. – Ой
ѳююнге, Акѳбатай, ахыр кѳюнѳ жетген окѳуна умутчѳду
да дуниялыкѳдан. Бий улу сени тилеп, сени ѳюнѳ ѳле
тургѳан сагѳатда, айып ѳтме, насыбынг аллынга келип
тургѳан чакѳда, ѳлюмнѳ ѳсѳнден кѳалай сагѳыш ѳтесе?
Бу дунияды чыракѳ, кѳз жарыкѳ да, аргѳы дунияда биз
ѳтерик жокѳду. Манга аллай бир жууап ѳтип турмай,
тынгылап да бир кѳойсанг а, ахшы умутларымы тол-
лукѳларына ийнандырып.

– Тынгылап туругѳа мен таш тѳююлме санга, – деди
Акѳбатай, бу жолгѳу сѳзѳне кеси да ыразы болуп. Ичин-
ден а: «Кѳожакѳ, сени хар сѳзѳнг башыма таш болуп
тиеди», – деди. – Кѳожакѳ, сени хатангдан, кѳара ѳлюм
ѳѳюбѳзнѳ чорбатында кече, кѳн да сакѳлайды. Аны да
биле тургѳанлай, манга хазырлагѳан кѳамангы, кѳзѳме
кѳарап, билегенлей тураса.

– Айтма алай, мени акѳ тангым, ахшы умутларым,
кѳз жарыгѳым да сенсе, Акѳбатай! Жѳырым, жашауум да
сенсе, Акѳбатай! Кишини аллына чапмам, мурдарлыкѳ да
кишилик тѳююлдѳ, бек ышаннганым Аллахды, – ол бо-
лушур таза инсанына. Айтдырмай кѳоймай ѳсенг, сенсиз
жашауум жерге кирсе, киши кѳѳмесин, сени башханы
арбазында кѳргенден ѳсе, ол кѳп да онглѳду.

Акѳбатай сагѳышлы тынгылады. Тѳѳнене Таулан бла
ѳтген ушагѳын ѳсине тѳѳшѳрдѳ:

– Дуниябызны кѳарангы ѳтмей, жаныбыз саулай Тау
Артына ауайыкѳ, болмай ѳсе, Арисейге кетейик. Анда
бизни киши тапмаз... Алай болмаса, туугѳан элимде
ахыр жѳырымы айтып, бирда сагѳыш ѳтмей, ташларыкѳ-
ма бу дунияны, – деди Таулан.

– Нек кѳачаргѳа керекбиз кимден да?! – деди Акѳба-
тай ол заманда таукел ауаз бла, Тауланнга кѳч-кѳарыу
берирге кѳѳрѳшп.

– Кеси башыбызгѳа эркин тѳююлбѳз, Акѳбатай, –
бийледе кѳч уллѳду.

– Биз да тѳююлбѳз кѳул-кѳарауаш, – деди Акѳбатай,
бѳтѳнда жѳѳрексинип.

– Айхай, бий да тѳююлбѳз, Акѳбатай.

– Атам кѳоймайды ачыкѳ кѳазауатха кирирге ансы,
мен кѳргѳѳзтѳр ѳдим ѳѳнну аламатын, – деди Акѳба-
тай, ѳр киши маталлы сѳлѳшгенине бир кесек уялгѳан
да ѳтип... – Кѳожакѳ айтханны ѳтгенден ѳсе, ѳлия уруп,

жерге кѣмсюн мени!.. Таулан, кѣарайма да, бир бирге термиле, жан берлик болурбуз. Жаныбыз саулукѣда хорламны кѣолгѣа этерге кюреш, маржа!

— Да, хау, Акѣбатай, ѣлгенден сора, хорламны атамы башынамы урлукѣма?!

— Сени жырынгда: «Иги кѣууум этейик, — ахшы муратларыбызгѣа жетейик!» — деген сѣзле бошуна айтылгѣан болмазла, наным.

Акѣбатай «наным» деген сѣз ауузундан кѣалай чыкѣгѣанын кеси да ангыламады. Артдан уялды ол, иги кесекге дери сѣз айтмай тургѣаны да аны ючюн болду.

— Тюзсе, Акѣбатай, жияудан эсе, ахшы умутла бла кечининген кѣп да иги болур. Кѣожакѣ ачыгѣындан айтханды, — аллына, кѣая угѣай, ауана болуп сюелсем окѣуна, анама, мычымай, кѣара кийдирликди. «Билеме, — дегенди ол, — биз кѣарындашлабыз, алай, оллахий, Аллахны да кесим ючюн сюеме. Жаланда анангы эсгериулеринде жашар умут этмей эсенг, акѣылынгы башынга жый».

— Таулан, дырында айтыучу жырларынг барысы да манга жюрек сѣзлерингдиле. Муратымы толтурмазлыкѣ болуп, нек уятдын жукѣуну кѣолан гюлмендисине бѣленип тургѣан сюймеклик сезимими? Кѣпню кѣрген, сынагѣан атам санга кишини кѣошмайды. Ол бий улуну боккабар оюнларын арталлыда жаратмайды. Мен да шайтан желге санайма Кѣожакѣны «сюймеклигин». Уллу жауунладан, боранладан да кѣутулур адам, алай сюймекликни бугѣоуун а юзаллыкѣ туююдю не уллу кюч да. Бу жол ишибизни халкѣгѣа ачыкѣ этмей кетсенг, сен мени ѣмюрде да кѣрлюк туюулсе.

— Ангылайма айтханынгы. Кѣюйсюз ѣлюмге кѣажав сюелликме, жюрегими тебиую тохтагѣынчы. Алай сюймекликни азабын сынай ѣлген кѣп да насыпды манга, мурдарны кѣолундан жоюлуп, бедишлик болгѣандан эсе.

— Бизни бла демлешген итни кючу уллуду. Кѣзюне жетгенде, сау эл аны жанлы боллукѣду, — туугѣанлы да, кѣарыулугѣа жакѣ басхан тѣреди.

* * *

Акѣбатай ол эсгериулеринден кѣутулду да, Кѣожакѣ таба бурулуп да бир кѣарады, алай сѣз а айтмады, — терктерк атлап, кетди алайдан. Бий улуну бу жолгѣу сѣзлери аны сагѣышха кѣалдыргѣандыла. Тауланни кѣайда эсе да бирде — тау тѣппеледе, терен кѣоллада, агѣач

ичлеринде, кыышлыкълада, жайлыкълада, тойлада да эшитилген жырлары окъуна кеслерине бурмайдыла аны акъылын бусагъатда. Къыз дурус биледи, хар жырны макъамы, сёзлери да Тауланни ич дуниясын – къууанч, мудах сагъатларын ачыклагъанларын халкъгъа. Алагъа биз да кёп кере тынгылагъанбыз, бирде нарат тереклени салкъынларында, бирде гарасы хорлагъан черек сууну жагъасында олтуруп, бирде къойчу къошну мулжарына таянып, кёкде, бауурларын бир бирге кыысып, шош кетип баргъан булутлагъа къарай, ушагъыбызны да кыыздыра.

Ол жырла адамлагъа ахшы умутлача эшитиледиле, тюз да жангы кюн терезеге тийгенча.

6

29-чу июль. Бюгюн биз эрттеден хазырланнган жолоучулукъгъа атланыргъа керекбиз – Минги таугъа ёрлергеди мурат. Таулан бла Сафар да мындадыла, – ала бизни ашырыргъа келгендиле. Бир заманда Къожакъ да келди къайдан эсе да, миннгени – учхан эмилик. Ол арбазгъа алай бош угъай, жели, даууру бла кирди. Къожакъ, Тауланнга игилик этмезлигин ангылатхандан сора, жырчы да алгъа аны айтханларын оюннга санап тургъанлыкъгъа, энди уа сюйгенинден айырылгъандан эсе, ёлюмню сайлап тохтагъанды. Биз да Таулан жанлыбыз; Акъбаттай бла ол бир бирге алапат тап келишедиле.

Аны намысы бийикде жюрюгенликге, иш кеси намысларына жетсе, бийле кишиге бет этерик туююдюле. Акъбаттайны ариулугъу шашдыргъан Къожакъ, эшикден суху кирип, Тауланни бла Сафарны кёргенлей, къаралыгъындан да къара болду да къалды. Сафар ёрге кётюрюлдю, Таулан а алгъа аны эслемегенча этди, алай, баям, кеси намысына тасха тюшюрмейим деди, ол да къопду ёрге. Таулулада аллай адет жюрюйдю: къартды, жашды деп къарамай, эшикден кирген адамгъа, ёрге туруп, намыс берген.

– Жаш, бек кыйналып кётюрюлдюнг, – деди Къожакъ, эслемей къояргъа къолундан келген затны бармакъгъа чёргеп.

Таулан тынгылап къойду. Баям, аны алай этгени Къожакъгъа бютюнда ачыу тийди да, боюн тамырлары тартылдыла, тап ишленнген ариу бурунуну эки жаны агъарды. Къалын къара къашларыны тепгенлерин да эслем. Ол бийик кёк бёркюн (мында жай чилледе окъуна бёрк кийип айланнганла бардыла) бир жанлыракъ

кийди, сол кьо́лу бла кю́юш къамасына жабышды. Ол, хар замандача, бек тизгинли эди: башлы чурукълары, жагъасы саулай боюнун жапхан ысхарла кёлеги, аны тышындан мор чепкени, кю́юш тилли бел бауу, акъ-баш хазырлары. Кесини да кьоллары къарыулула, бармакълары узунла – хар неси да, кьол бла ишленнгенча, тап.

– Ким да мангылайына жазылгъанны кёреди, – дедим, жашланы араларында демлешиу халны билгеними ангылата. – Аллай оюм къайсы бир миллетде да жюрюйдю. Аллах буюрмагъан ырысхыны кьолгъа этерге кюрешмеклик гюняхды. Сафар, мен айтханны ангылатчы Къожакъгъа.

Акъбатай кесини болгъанына толугу ийнанган Къожакъны насыпдан толугу кёзлери ышардыла.

«Ол кёзле жиямукъдан толугу да кёрю халкъ!» – деди Таулан ичинден, аны аллай къууанч сагъатлы болгъаны ачыу тийип.

– Тюз айтаса, тамата, – деди Къожакъ, къарамын мени таба буруп, – Аллах хар игиликни да манга жоралапды бусагъатда. Алай, кеслерини ким болгъанларын билмей, ортагъа сугъулгъанла уа насыпсыздыла. Аллайла мени къууанчымы кем этерге кюрешедиле.

– Мен кёпню кёрген адамма, гурушхалыкъ къайгъы чыгъарыргъа боллукъду арада, – дедим, аз-маз ышарып, сёзюмю оюннга бурургъа кюреше.

Таулан терен ахтынды. Бир кесек эс жыйгъандан сора уа, белин, боюнун да тюзетип, манга былай айтды:

– Жолугъуздан къууанып къайтыгъыз. Бу ауузда эм ариу жерлени кёрлюксюз. Мен окъуна, мында туугъан, мында ёсген адам, тау ауузу бла не къадар ёрге тарта баргъаным къадар, къарт нарат тереклени кыыш, жай да жашнай тургъанларын кёрюп, тохтамай, алгъа барып турлугъум келиучюдю. Кимге да насыпды жашауунда быллай жерни бир кере окъуна кёрген. Арисейге кетер заманым жетип турады, алай сизни сакъларма, бек кёп къалмасагъыз.

Тауланны кетерин суймедик. Биз Минги таугъа бирге ёрлейик деп тиледик. Алай унамады, ол ишни кесине кереклиге санамады нек эсе да. Мен ангылагъандан, жырды аны жашау кыйматы. Кёрген, билген затларын жыргъа салып къоядыла таулула. Мында адамла, суула, чучхурла, къанатлыла да бир киби жырлайдыла, жырларын жүреклерни бла айтадыла. Адамла да, табийгъат да фахмулула!

Таулан да дунияны кеси юйлерини кенг терезесин-

ден кыарап кѳрген адамды. Кѳп кыйынлыкъ сынагъан жери, кюн тийген кыаяла, таш юйле, сюймеклик кюйдюрген жүрек, от жагъаны жылыуу да суратланадыла аны жырларында. «Къанатлы да турмайды уясыз, Арисейде билим ала айланганлыгъыма, бу жерсиз жашау эталлыкъ туюлме не залим шахарда да», – деген эди Таулан бир жол манга. Сюймекликге ёлюм жокъча, ёмюрлюкдюле аны жырлары. Жаралы кийикни юсюнден Тауланни бир кую барды да, анга тынгыласанг, аркъанг къалтырамай къаллыкъ туююдю. Кийикни халал кыаны кызартхан сууукъ кыая кѳзюнге кѳрюнеди жыр айтылгъан сагъатда. Сора, гюняхсыз жаныуаргъа ол кюнню келтирген начасха чамланып: «Сени Аллах урсун!» – демей кыоярыкъ туююлсе.

Аллай чамланууну кезиуюнде кесинги ичинги да бир сууукъ къалтырауукъ алады. Жырны магъанасын биринчи кере ангылатханларында, мени да жѳн этлерим бек тартылгъан эдиле, аланы ачыгъанлары жүрегиме жетип. «Кѳк, жашна да, шибиля бутакъларынг бла кюйдюр ол хурметсиз учуну! Башын жерге сукъ!» – деп тиледим ичимден а. Апсаты тюз этеди алагъа, – мурдарла халал жерни юсюнде жашаргъа эркин туююдюле.

Биз Огъары-Чатда жияуда да болдукъ эки кере. Кыарап турдум дууагъа, кыайгъы сѳзге жүрюгенлеге, сарын этген кыатынлагъа. Ой, Уллу Аллах, бир сейирим, – жияу да жырча эшитиледи мында. Баям, ол зат таулула диннге бой салыргъа кереклисин иги ангылагъанлары бла байламлы болур. «Аллах берди – Аллах алды» деген оюм халкъны кыанына терен сингнгенди. Мен да, нѳгерлерим да ол сѳзлени эшите-эшите турабыз мында.

– Мен, бир кесек женгиллик этип, айтмазлыгъымы айтдым дейме, баям, Сафар, кыонакъла айып этмесинле манга.

– Биз айып этмейбиз, Кыожакъ, – дедим мен, аны сѳзюм эшитир-эшитмез, – алай дуняда кыайсы инсанны да ѳз адамы этген кюйсюзлюкден бек кыйнагъан зат жокъду.

– Кѳрмейсе бу жапысызны жаншагъанын, – деди Кыожакъ, кыамичисин онг кыолунда ойната, – ѳхтем кѳрюннгенликге, хауле адамгъа ушайды.

Кыожакъны ол сѳзлерин кеч ангылатды Сафар манга. Кесим кыаты болмасам, тилманч жукъ айтырыкъ туююдю эди, баям.

– Таулан, сен жашагъан журт хыйла уясыды, – деди Кыожакъ, бети тюрленип. – Уруп, кѳзюнгю чыгъарсала да, уялыкъ туююлсе. Сени хатангдан юреди бу ѳребет да

манга, башы да тузлукъдан чыкъгъан тууар баш кибик. Ашыкъма, сени мен ёмюрюнгю жияуу бла ётдюрюрча өтерме.

— Угъай, жиярыкъ туююлме, — мен эр кишиме. Алай сени хатангдан Акъбатай кесин жойса уа, жиярыкъ-ма, — ачыгъындан кычырыкъ этип.

Таулан чыгъып кетди. Биз а мудах болдукъ.

* * *

Эрттен азыкъ ашап, бизге жол кёргюзтюрюк, жюгюбюзню да элтирик адамланы сакълап турабыз. Ала айтылгъан замандан эки сагъатха кеч келди. Ол, дагъыда башха чырмаула бла жолгъа жаланда сегиз сагъат отуз минутда атландыкъ.

Бу элни адамларындан бизни биргебизге беш эр киши барды. Ала жюгюбюзню, хазна къоймай, барысын да атлагъа жюкледи. Келишимни излемине тийишлиликде, ала бизни бийик тау жайлыкъгъа дери ашырлыкъдыла. Аланы бек къаты агъачдан ишленген мужуралары, бугъойланы юслери бла, учхалауукъ, тик къар бетледе жюрюрча, аякъларына кыысыучу темир тырнакълары да бардыла. Ала бу жолгъа дери тау жоллада бизни биргебизге айланган болушлукъчуланы барысындан да онглу, тири болгъанларын кёргюзтгенди.

Картабызгъа къарап, оюмлагъанбыз да, биз тау тарда ёзенчикни юсю бла Минги тауну кюнчыгъыш жанында бугъойгъа ёрлерге керекбиз, — тау этегине бек жууукъ жол алайтынды. Тилманчыбызны къарыусузлугъундан бир бирни иги ангыламагъаныбыз себепли, таулуланы бла бизни арабызда даулаш чыкъды. Къайдам, къайсыбыз тюз, къайсыбыз терс болурбуз?

— Чынг алгъа, тилейме, манга тынгылагъыз, — деди болушлукъчуланы таматалары Ибрахим, бу жол сабыр селеше. Алай къаны къартыкъгъа сыйынмай тургъаны уа ангылашынады: ол кенг мангылайыны терлегенлерин терк-терк сюртеди, узун бурунуну кыйыры да кызаргъанды, кюмюш тилли бел бауун тешип, жангыдан къаты кыысханды; бели уа — бир иничке, кызыны белине ушаш. — Иш биз айтханча болса, жангыллыкъ туююлсюз, — жолну табын сизден эсе бу жерли адамла иги биле болурла, таланган, айтдырмай къоймай эсегиз! Угъай-угъай, бизге бой салыгъыз дей эсегиз, ол иш башхады. Къонакъланы былайда къоюп кетсек, элге айып келтирербиз. Сагъыш этигиз.

Таулу нёгерлерибиз башха жанына жол тартханла-

рын, иги кесек барып, онг жанына бурулгъандан сора билгенбиз. Даулаш да алай бла чыкъгъанды. Ала айтханнга кёре, Огъары-Чат ёзени башланган жерге дери барып, онг жанына бурулуп, Минги тауну кюнчыгъыш жанында бугъойгъа андан сора ёрлерге керек эдик. Биз сайлагъан жолну уа нек жаратмагъанларын, тюрлю-тюрлю сылтаула айтып, экинчи кере да ангылатыргъа кюрешдиле: «Ол тийреледе малчыла жокъдула, сиз сайлагъан терен къолну ичи бла чыгъаргъа онг жокъду. Тёгерек айланып барыр ючюн а, бек азындан юч кюн керекди», — дей эдиле.

Биринчи эки сылтауну ангыларгъа боллукъ эсе да, ючюнчюсюн а бек къужур шартха санадыкъ: жол узуну биз кёзюбюз бла кёрген, сынагъан затла ол сылтаула бла арталлыда келишмей эдиле.

Болсада биз алгъадан ызланган жолну бардыкъ. Бир-бирледе, нёгерлерибизни айтханларын этип, агъач ичи бла къысхаракъ жолланы таба эдик. Жолда бир ненча уучугъа тюбедик. Ала, ёлтюрген кийиклерин эшеклерине жюклеп, энишге энип келе эдиле. Эшек юсюнде кёрюннген кийик башладан бирини мюйюзлери бар эди, экинчиси уа — жаш маралны башы. Аланы кёргенлей, Тауланнны жыры эсиме тюшдю, — ол уучуланы къолларында азат жаныуарланы къанларын эследим. Аны себепли тутмадым аланы къолларын. Алда келгенни саламлашыр акъылда манга берген къолу хауада алгъа узатылгъанлай къалды. Алайлай ол бёркюн тешди да, аны тёппеси бла бетини, башыны терлегенлерин сюртюп, ызы бла, бёркюн бир жанына бергъап, ушкогун жерледен не асыу, бек сыкъдым; тобукъларым, къолларым къыйылдыла. Олсагъатда алас-булас кёре тургъан кёз къарамым уучуну чачылгъан чабырларына барып тирелди. Онг ышымыны сапалы юзюлюп, инчиги да ачылып эди. Башымы ёрге кючден бла бутдан кётюрдюм. Тейри, ол уучу сакъалын жюлюнмегенли, сау жыл бола болур эди. Ётгюр кёзлери уа чартлап чыгъаргъа жетипдиле. Эринлери да жарылып, бирде аланы тили бла шытылары къатыш жалайды. Ушкокну быргъысы бек сууукъ болгъанын сезген эдим алгъа, энди уа мангылайыма къызгъан темир тирелген сунама.

Къычырыкъ-хахай этдиле таулула.

Терлегенлерим аркъам бла энишге саркъгъанларын сездим. «Баргъан жолунгдан сау къайтма!» — деп къаргъагъан болур эдиле сюймегенлерим. Уучу алыкъа бир кишини айтханын да къулакъгъа алмайды; не айтханын

ангыламайма, кёзлери ушкокну быргъысындан эсе кёп да огъурсуз къарайдыла манга. Бир затла айтып къычыргъан сагъатында, къаралдым тишлерини хырезлеринден чартлап чыкъгъан шытылары бетиме чачылдыла. Бизни бла келгенлени таматалары уучуну аллына суюлди да, ушкогуну быргъысын бир жанына тюртдю. Не айтханын билмейме, алай аны шошайтды... Аллахха минг кере шукур, ажалым жетген болмаз эди, бу жол да къутулдум ёлмуден. Нёгерлерибизден бирлери, манга белги берип, кесини ызындан ёргерекге чыгъаргъа чакъырды, къолун алгъа узатып, къар басып тургъан тёппени кёргюзтдю. Ол Минги тау эди. Кавказгъа келгенли, биз Элбрусну биринчи кере кёрдюк. Аны Къара тенгизден кеме бла Поти шахаргъа жете туруп да кёрген эдик.

Ортабайланы элден чыгып, бирсагъатлыкъ жол жүрюгенден сора, биз бир сыртлыкъны киндигинде, ариу тюз талада, малчылагъа жолукъдукъ. Ибрахим мени, бир къарыусуз жанны сермегенча, сермеп алды атдан. Алгъа уялдым андан. Алай бир кесек сагъыш этдим да, Ибрахимни ол иши къанымы бузду, – таулу манга кеси кючюн танытхан сундум. Болсада ол затны анга сездирмедим.

Былайда тохтагъаныбызгъа къууандым, – таулу малчылада сют, бишлакъ, сют баш эркин болгъанларына ишексизме. Тау жашауну быллай алакат ашарыкъларын биз тауланы кюн чыкъгъан жанларында (Тау Артында) хазна кёрмеген эдик.

Таулу жашла илячинле кибикдиле, арыгъан-талгъан адет жокъду алада. Кюн кирши эте башлагъан эди, биз былайгъа жетгенде, жашла аны ючюн къазауат этип къурдула чатырланы. Алагъа къойчула да иги болушдула. Алай, насыпха, кюн терк окъуна жайыкъды. Биз бир кесек эс жыйгъанлай, къойчула къошха чакъырдыла. Ала Ибрахимден оноу излегенлерин сормай ангылагъанма. Баям, намысы жүрюген жаш болур бизни нёгерибиз. Да Ортабайлары да тыш къыралдан келген адамланы къадарларын алай бош адамгъа ышанырыкъ болмаз эдиле, таланнган. Алаша бойлу, къарамыйыкъ, базыкъбоюн, борбайлы жаш, бир токълуну боюнун тартып, эрлай арт бутундан быкыгъа тагъып, къарап-къарагъынчы, терисин сыдырды. Бек жигит адамды ол къойчу, алай терлегенлери уа мангылайындан кёкюрегине тамгъанларын биз окъуна кёребиз.

Къошну ичинде мулжарны юсуне бир къара жамычны жайдыла да, къонакъланы ары олтуртдула. Ибрахим да манга жууукъ къысылып чёкдю. Мулжар жангы

биченден этилип эди да, андан ургъан ийисни хычыуун-лугъун бир заманда да унутурукъ туююлме. Къошну босагъасындан атлагъанымлай, бек алгъа ёрге тагъылып тургъан эки быргъылы къауалгъа бла бир сейирликъ кюбеге эс бурдум. Кюбе бери къайдан чыкъгъанын къойчула кеслери да ангылаталмадыла; къош тамата ол бек къарт атасындан къалгъанын айтды. Баям, кюбе Акъсакъ Темирни аскери бу жерлени кюл этген заманланы шагъаты болур. Аны къатында сабы кюмюшден ишленнген таулу къама да тагъылыпды. Сора дагъыда башха затла: эшикден кирген жерде быкъыча ишленнген такъгъычха тагъылып тургъан, бизни тубюбюзге жайылып тургъан жамычыдан эсе кёп да ариу этилген къап-къара жамычы, аны юсюнде акъ башлыкъ, анда дагъыда омакъ сабы бла бек ариу эшилген къамичи, эшик артында ичи айрандан толу чыккырчыкъ, аны къатында жау чайкъагъан чыккыр. Агъач челек да барды аланы къатларында. Бийлени юлеринде кёрген эдик, бу къошда болгъанча, акъкъалай къумгъан бла жез тазчыкъ. Баям, аланы бери къартха абидез алгъан заманда хайырланьргъа келтиргендиле. Къошда болгъан ол затланы барысы да аны сейир кёрмюч юйге ушатадыла. Бу бий тукъумдан адамны къошу болгъанына ишексизме.

Бирси нёгерлерим ушакъгъа болгъан заманда, мен къошну ишленнгенине да эс бурдум. Аны къабыргъалары бек тап эшилген чалыдан «къаланнгандыла». Ичи, тышы да салам къатышдырылгъан балчыкъ бла сюртюлюп, сыгынча къатыпдыла. Къошну башы да тынгылы жабылыпды. Мында къышхыда да бирда жунчумай жашарыкъдыла къойчула деп келди кёлюме.

Къошдагъы къарт киши бла хапарлашыргъа бек сюйдюм. Бу сау ёмюрню шагъаты болур деп келди акъылыма. Тейри, мен ангылагъандан, аны жыл саны бир жюзге жете болур. Къартны тизгини жыйылыпды, сакъалы, мыйыкълары да тап ишленипдиле, — малчы къошлада тюз аллайны уа аз кёргенбиз. Ол, биз ангылагъандан, къойчуладан бирлерини атасыды, юйде анга къарар адамы болмагъандан, бери алып келсе керек. Анга «аппа» деп сёлешедиле къошдагъыла. Бизни кимле болгъанларыбызны ангылатханларындан сора, къарт, гулоч таягъына таяна, ёрге кётюрюлдю. Ол заманда биз барыбыз да къозгъалдыкъ. Акъсакъал къонакъла бла къоллары къалтырай саламлашды. Ызы бла жерине чёкдю да, мычымай, теке къалкъыугъа кирди. Алай ол терк окъуна уянды да, бирде жётел эте, бирде бурунун тарта олтурду. Тереннге кетген кёзлерини адыргы жылтыра-

гъанлары хар бирибизге кезиу къарап да бир чыкъды. Аны мутхуз къарамы: «Ёлюмден, ахча берип, киши да къутулалмаз», – деп хапарлай эдиле.

Сурай келгенибизде, аппа тамата къойчуну атасы болуп чыкъды. Ёмюрюн таягъын сюрюуню ызындан сюррей ашыргъан адам, юде туралмай, зор бла келтиртгенди кесин бери. Аппа, хайт деп, маллы, мюлклю болгъанында да, Ортабайланы къошларындан айырылмагъанды. Бийле, хыны сёлешип, аны бир кере да элгендирмегендиле. Биринчиден, къойчуну адамлыгъы эди аны онгдуруп баргъан. Бийле муну оноугъа тартхан кезиуле кёп болгъандыла. Бир жол Тау Артындан малланы урлап угъай, сатып алыр акъылда келген къауум, Ортабайланы юслерине сюелип: «Малларыгъызгъа къан багъа сурайсыз», – дегенни айтып, ёрелеширге умут этгенлеринде, бюгюн былайда къошха къууат берип тургъан аппа – Жантемирланы Таусолтан – аланы къанларын терк сууутуп ашыргъанды артха. Андан сора ол эбизеле тенглик, жуукълукъ сурап келиучю болгъандыла Огъары-Чатха.

Бий жортууулгъа тебиресе, Таусолтан, атын жерлеп, сауут-сабасын алып, бек биринчи болуп сюелгенди аны къатына. Сабаннга, биченнге, ташыуулгъа чыкъгъанларында да алай. Ол адетди тау бийледе, – аллай кезиуледе элни хар юйюрюню адамлары бир кюн ишлерге керекдиле бийге. Алай болмаса, бек азындан тазиринг – экижашар тууар неда бир ат. Бий жортууулгъа тебиреген заманда да, хар юйюрден бир атлы саууту-сабасы бла аны биргесине болургъа керекди, ол юйюне жыйылгъынчы.

Биз таныгъан Къожакъны атасы Асланукъа, кесин халкъгъа кюйсюзлюгю бла танытхан адам, Жантемирланы бир къой сюрюулери аны жайлыгъына киргенликге, сюрюуде болгъан малланы экиден бирин кесине излегенди. Жантемирланы да сарыулары къайнагъан жашлары, ол кюйсюзге андан ары тёзмезликлерин ангылатып, тауда эндиге дери жүрюген жорукъну бузуп: «Аздан – аз, кёпден – кёп», – деп сюелгенлеринде, Таусолтан ёчюлтгенди уруш отун. Алай болмаса, тукъум уруш башланып, кёпле ажымлы жоюлюп, сур желле сарнагъан тау этегинде обала боллукъ эдиле.

Бу жерлени бийиклеринден кёп кере къарагъан Таусолтан, энди иши тап болмагъанын ангылай эсе да, кёлсюзлюкге уа хорлатмагъаннга ушайды. Да, хорлата эсе да, кишиге билдирмейди.

– Къонакълагъа къарагъыз, – деди Таусолтан, мулжаргъа таянып тургъан халын тюрлендирмей, башын

ёрге аз кётюрюп, – бу ауузгъа быллай сыйлы адамла алай кёп келмейдиле.

– Ата, тынгысыз болма, – деди жашы, – хар зат да тапды; къой сойгъандыла, къазан къайнайды.

– Быллай ишни юсюнде бийибизни акъылын билирге сую эсегиз, биз бу ауузгъа келген къонакъны айыпсыз ашырсакъ, асыры къууаннгандан, башы кёкге жетгенча болуучуду, – деди Таусолтан.

Олсагъатда Таусолтанны ауазы шош баргъан тау суучукъну тауушуна ушады, – хычыуун эсгериулерин анга кюч-къарыу бердиле.

7

30-чу июль. Минги тауну эки тёппесини арасында кезге чыкыгъандан сора, тёгереке къарап, къудуретни ариулугъуна сейир-тамаша болдукъ. Бизге жол кёргюзтюп, болушуп да айланнган беш таулу жашны, хакъларын къолларына тутдуруп, ашырабыз артха. Болсада, арадан жарым сагъат да озгъунчу, ёпке солуу этип, къайтып келдиле. Ала къонакъланы тауда къоюп кетгенлерине бек уялдыла.

31-чи июль. Ол кюн, Минги таугъа чыгып бара туруп, артха къарагъаныбызда, ызыбыздан терк-терк атлап келген эки таулуну кёрген эдик. Ала бизни жетген заманда, кючюбюз ахырына таянып, артха къайтыуну сагъышын эте эдик. Несин айтаса, юслеринде жарагъан кийимлери: ийленнген къой териден бек жылы тонлары, аякъларында тынгылы чабырлары, бёрклери да къырпакъ этип; бир залим терлепдиле кеслери да, аладан чыкыгъан тылпыу жел сюрген акъсыл булутну устуккусуну ушап.

– Была ючеулен эдиле, – деди Польш. – Бирлери, болалмай, артха къайтып кетгенин кёзюлдюреуюк бла къарап кёргенме.

– Бу жигит адамладан бирлери окъуна ёрге чыгъаргъа унаса, Минги тауну тёппесине дери аны бла барлыкъма, – дедим Польша, солуууму кючден бла бутдан ала тургъанымлай окъуна.

– Терс болма, – деди Польш, – бара эсек, барыбыз да бирден барабыз, ёлсек да – бирге, артха къайта эсек да – бирге. Башха тюрлю оюмунгу акъылынгдан кетерип къой.

Ол эки таулу, Минги таудан бизден эсе алгъа тигелеп, къонакъланы юлери къуругъанды деп, къойчулагъа, кёллери тола, хапар айтхандыла. Лагерге сау-саламат

къайтханыбызны кѣргенде уа, бек сейирсиннген эдиле. Къууанчларыны да чеги жокъ эди, — ала бизни, къучакълап, бир эркелетиу этдиле да!

1-чи август. Таудан бек суукъ болуп къайтханыбыз себебли, тохтагъан жерибизде иги кесек заманны солуп, эс жыйып, Ортабайланы элге атланыр умут этебиз. Таулу нѣгерлерибизни муратлары уа башхады: ала, алайда къой союп, таудан сау-эсен къайтханыбызгъа къурманлыкъ этер акъылдадыла. Биз а, заманыбызны къызгъанып, жолгъа атланыр къайгъыгъа киребиз.

— Таулулагъа тышындан келген къонакъла угъай, таула да бой салыучудула, — деди Ибрахим, бети тюрленип. — Тохтамай, сизни айтханыгъызыны этип тургъанбыз, энди уа биз айтхан болургъа керекди.

Ибрахимни къаны къартыкъгъа сыйынмай башлагъанын ангылагъанма; олсагъатда ол ушатмагъан жангыз бир сѣз айтсам, арсарсыз къабынырыкъды. Алай бусагъатда анга хо да, сен айтхан десек да, ишибиз кесибиз мурат этгенча боллукъ туююдю.

— Ибрахим, ачыуланмай, эс бурчу манга, — дедим. — Ишибиз къырал иши. Бизде жууаплылыкъ асыры уллудан, бу дунияда къонакъ болгъаныбызны окъуна унутханбыз.

— Да, алай эсе, тебире жолунга, ызынгдан къарап турайым баргъанынга. Эл бизни таугъа атландыргъан эрттенликде айтылгъан сѣзлени унутма — Огъары-Чатны жамауаты, жыйылып, Минги таугъа ёрлеп къайтханланы намысларына той этерикди. Бизсиз барсагъыз а: «Таулу жашланы къайда къоюп келесиз?» — деп сюеирле юсююзге.

Олсагъатда Ибрахимге соруулу къарадым да, нек эсе да, аны кюз артында чапыракълары акъгъан терекге ушатдым — аныча, суукъсурап эди ол. Бирде уа бушуу, къыйынлыкъ кюйдюрген адамгъа ушады.

Ким биледи, биз терс окъуна болур эдик, бек биринчиден, таулулада жюриген жорукъгъа бой салмагъаныбыз ючюн. Ибрахим, мени ахыр сѣзюмю эшитгенден сора, тишлерин къаты къысып, бек чамланнганын ангылатды. Ойнай-кюле тургъаныбызлай, аз затны юсюнде аны алай бек тюрленнгени белгисиз эди. «Къонакъ — къойдан жууаш», — дейдиле таулула. Алай, къонакъгъа мындача уллу хурмет этген жерге тюбемегеними чотха алсам, Ибрахимни чамланнганы тутхучсузду, баям. Биз айтханны нек этмезге керекди ол? Юч жыл мындан алда Ибрахимни юсюнден элге жайылгъан бир бедишлик хапарны кеслерине тап тюшер жерде байракъ этгенле алыкъа да бардыла. Бу жол аны бла даулашханымда,

мени да эсеме тыюшдю ол хапар. «Бу кимди, манга айтханына бой салдырырча?» – деген оюмуна хорлатханым да ол себепден болду. Башхаланы кьой, Сафар, Таулан кибик жашла айтхан затха боюнум кьылдан иничкеди; аланы намыслары, сыйлары барды, Ибрахим а, бек этсе, кючю-кьарыуу бла кьоркьутурукьду. Ушагьыусуз хапар, еппе-ётюрюк болса да, кимни да намысын жерге сукьмай кьоймайды.

Огьары-Чатны адамлары билип, Ибрахим, Минги таугьа биринчилени санында чыкьгъан адам, тутушханда, сырты жерге тиймеген, кьолташ атып да, чаришде да чыртда кишиге хорлатмагъан, чалгьыда жыйынны бек аллында баргъан жаш, саякьлыкьгъа жетгенде, кеси кесин кьолгъа алалмай, чекден чыгьып, эл бедешлиги болду эсе, бек алгъа аны кесини жюреги кюеди жаннган отда. «Терслигим жокьду. Алай уругьуз мени, ёлтюрюгюз!» – деп да аны ючюн кьычыргъанды халкьны аллында.

Фуза бла Ибрахимни араларында болгъан суймеклик таза эди, аланы жашау чигинжилерин ишлерге, ахшы умутларын ёлюмсюз этерге хазырланган суймеклик. Фузаны беш кьарындашы – кишиликини байрагьын ёрге кётюрюп, тукьумларын ёзденлени тукьумларына тенг этген илячинле. Аланы жангыз эгечлерин кеси башына менме деген жаш тийишли кёрлюк эди. Ибрахим болду кьызын жукьудан уятхан. Аллаи чекге жетди суймеклик – кьыз Ибрахимге тюбемей, ыйыкь озса, аны кёк кёзлерин жиялумукь ашап башлай эди.

Былайда да аман хапар элге Кьожакьны хатасындан жайылды. «Фуза бла Ибрахимни агьач ичинде, бийик ёсген мант чапыракь тюплерине кирип, уятлы иш эте тургъанларынлай кёргенме», – деп, кьызын тамата кьарындашына жетдирди. Жашла Ибрахимни жоюуну жолун излегенлерин эшитген Фуза: «Аны кьоюгьуз, мени ёлтюрюгюз», – деп тилегенди. Жангыз эгечлерин дуния мюлкю ючюн да мудах этмезлик кьарындашла терен сэгьышха кьалгъандыла. Ахырында Ибрахимни жоймай кьоюуну бек намыссыз ишге санагъандыла. Ибрахим, ыспассыз хапар элге жайылгъандан арысында, кесин жооргъа жетишип, жанына не кече, не кюн тынчлыкь тапмайды. Жыл саны төрт жыйырмагъа жетген атасыны сёзлери уа аны бютюнда жашаусуз этгендиле.

– Саякьлыгьынг бла тукьумну намысына тасха тюшюргенсе, начас! – дегенди, таягьын жашыны кёз аллында ойната, атасы. – Бусагьатчыкьдан ызымдан

тебире да, межгитге жума намазгъа жыйылгъанланы алларында ишни болушун ачыкъ эт, къан тѣгюлгюнчю. Аны унамай эсенг а, бу дуниядан тюнгюл да, ол дуниянны къайгъысын кѣр.

– Атам, ол дуния бла шагъырейлигим жокъду, аны къайгъысын башхала кѣрсюнле. Бу сиз манга жакъгъан кир ишден кериме мен.

– Сен къызгъа зорлукъ этген сагъатынгда, Къожакъ, юсюгюзге сюелип, айтхан сѣзлергизни окъуна эшитип тургъанды. «Ибрахим, Аллах бла тилейме, юйюнге элтгинчи, намысым бла ойнама, – деп жалыннганды къыз. – Ибрахим, бу иш эр кишиге – атха миннген, тиширыугъа жерге кирген кибикди, тилейме, этме артыкълыкъ!» – деп къычыргъанда да, тыймагъанса кесинги.

– Юсюмде болмагъан затланы айтасыз! Мындан оза эсе, кесими жоймай къоярыкъ туюлме! – Ибрахим жерге бауурланып жияды.

– Бек игиси олду, – деди атасы.

...Къарт, ол кюн окъуна къызны юйюне барып, ата-анасына, къарындашларына къор-садагъа болуп, кечгинлик да тилерге, Фузаны юйюне келтирирге суйгенин да айтыргъа таукел болду, жюреги куйгенден сѣлешгенликге, жашы жоулгъандан эсе, дуниядан кеси гунч болса ыразыды. Алай ол бу ишни юсюнде кеси муратына жетмезлигин а ангылай эди. Къызны къарындашлары, Ибрахимни ѳлтюргюнчю, тынчаймазлыкъларын эшитген эди.

«Не къыйын сагъатыбызда да ангылайбыз ѳлюм хакъ болгъанын, – деп да бир айтды Ибрахимни атасы Кючук, жашыны юсюнден элде жюрюген хапарланы эсине тюшюрюп. – Болсада, ѳлюмню кѣзюне къарап тургъан сагъатынгда окъуна, кѣлсюзлюк этерге жарамаз».

Кючук терен сагъышха къалып тургъан башын ѳрге кѣтюрдю да, къычырыргъа аздан къалды. Ол кесине сабырлыкъ алды да, Фузаны юйюне келечиге элде намысы жюрюген адамны – Сафарны – жиберген кюню да эсине тюшдю. Сафар, Фузаны тамата къарындашы Гинаугъа тюбеп, бек алгъа аны бла ушакъ этгенди; баргъанына сокъуранырча жууабын да алгъанды. Элде жюрюген хапар Фузаны къарындашларына сабырлыкъ бермезлигин иги ангылай эди Сафар, аны ючюн болду намысына, сыйына ушамагъан сѣзлени кѣтюргени да.

– Дунияда кѣп ажымлы ишле бола келгендиле, Гинау, – деди Сафар сабыр, бу ишни юсюнде кесини да бир уллу терслиги болгъанча, игида жунчуп, терлегенлери аркъасы бла бара, – кѣп затха биз кесибииз да шагъат-

быз. Сиз да, Кючюклары да кеси оноуугъузну ныгъышха чыгъармай эталлыкъ адамласыз, мындан бек кюлдюрме-гиз халкъны кесигизге. Суймегенлеригизни ауузуларын тыярча, акъыллы оноу этерге керекди. Атанг бла, бирси къарындашларынг бла да сѣлеширге сюме.

— Бу ишни юсюнде мен айтхан боллукъду, Сафар, — Ибрахим итлик этгенди, итча ёлюрге керекди.

— Эй-хей, таланган!.. Билеме, Гинау, ачыгъан кы-чыргъан этеди. Алай таматалыкъ бетими эсге ал.

— Сафар, намыс барыбыздан да таматады, — бизни жерге къаратханнга кечгинлик боллукъ туююлдо.

— Жюрек сабырлыкъ алмасакъ, ишни баямын бил-лик туююлбюз, — деди Сафар, олтургъан жеринден ёрге кѣтюрюле. — Мен да бек терсге санап тургъанма жаш-ны. Алай, бир къантулукъну хатасындан къан тѣгюл-мез ючюн, хар затны тюзюн халкъгъа баям этип, жангы юйюр къурауну къайгъысын кѣрюрге керекбиз.

Андан сора Сафар, акъдан, къарадан сѣз айтмай, чыкъды тышына. Эрлай атына минип, анга къамичи жетдирип, лох этдирип кетди жолуна.

* * *

Элни туурасында, Къара къаяны этегинде, кѣк сууну жагъасында, Акъболатны деменгили нарат терегини (алай бийни аны ауанасында олтуруп, солугъандан суй-гени болмагъаны ючюн айтадыла эллиле), бир жанында Фуза, экинчи жанында Ибрахим, сюелип, суймеклик хапар айтханларын кѣрген Къожакъ элге жайгъан сѣз ётюрюк болгъанын билгенден сора да тынчаймагъанла-ры сейирди адамланы!

Хар зат да халкъгъа ачыкъ бола башлагъанлы, Фу-заны къарындашлары Къожакъны къолгъа алыргъа таукел болгъанлыкъгъа, Ибрахимни да унутуп къой-магъандыла: «Ол итден туугъан мынафыкъ, бизни эгечи-бизни юйден чыгъарып, халкъдан кенгде, уллу терекни ауанасында, ушакъ этерге къалай базыннганды?!» — деп, къыл чайнайдыла къарындашла.

«Къожакъгъа мени акъылымы билдириринги тилей-ме, Сафар, — деб'а айтханды Гинау, артда анга тюбеге-нинде. — Да энди кѣрейим, ол жут бий улу мени къолум-дан сау къутулса!»

Ол сѣзле Фузаны къарындашлары Ибрахимге бир кесек жумушагъанларын билдире эдиле. Кючюк да: «Къызгъа айтыгъыз, жарсымасын, мен аны атасына бла къарындашларына да бой салдырлыкъма», — деп айтыргъа ма аны ючюн базыннган эди.

Алай кѣп тынгысыз кюнле, жукъусуз кечеле ашыргъан Фуза, аурууу хорлап, суу-салам болуп, тѣшегинде сант эте жатхан адамгъа ушагъан къыз, кесин жояргъа хаппа-хазыр болуп, бир жанны айтханы да къулагъына кирмей ашырады заманын. Дунияда кишиге къошмагъан тенг къызын – Акъбатайны – чакъырып, осуятын окъуна этгенди. «Халкъны аллына чыгъып, айтырса Ибрахимни бир терслиги болмагъанын, – деп тилегенди Фуза. – Бизни къадарыбыз Аллахдан эди, – жетмедик муратыбызгъа. Аллахны буйругъуна къажау тургъанлагъа да тюбедик дуниялыкъда. Къарындашларыма къаргъыш этерге кѣзюм кыймайды, алай бизни бедиллик этген малгъун а аман жерде жоюлсун! Энди менде тѣзюм къалмады, – кесим да тынчайым, халкъны да тынчайтайым...»

* * *

Фуза, кесин къутургъан суугъа атып, элни бушуу-бушманнга къалдырды эсе да, жашны бла къызны юсюнде халкъгъа жайылгъан уятлы хапар аны бла тохтап къалмады. «Къожакъ, бююннгю кюн сени ахыр кюн-кюдю!» – деп, юйюнден аны къама бла уруп ѳлтюрюр акъылда чыкъгъан Гинауну муратын эрттеден билип тургъан эл тамата, бегеуюлюн жиберип, тутдурду да, кѣзкѣрмезге ашыртды.

* * *

Ибрахим не бек кюрешди эсе да, биз аны айтханына бой салмадыкъ – жолубузгъа кетдик. Ол ишибизни жаратмагъанла мени нѳгерлеримде да бар эдиле. Поль окъуна: «Терс болдукъ, бизге быллай бир хурмет этген адамланы тилеклерин толтурургъа керек эдик, – деп, кѣп кере къайтарды. – Ибрахим, Минги тауну тѣппесине ѳрлегинибизден сора, Фузаны атын сагъынып, уллу кыйынлыкъ сынагъаны бусугъатда да кѣзюме кѣрюннгенлей турады. Мен анга кесинге сабырлыкъ ал дегенимде: «Бююн мен сизден жаланда бир зат тилейме: жашлай жоюлгъан ариу жанны, манга кюн, ай да болуучу, жашау гюлюмю чакъдырыргъа хазырланган Фузаны жияуун этмеге къоюгъуз. Бу бийикликде сарнагъан тауушум битеу дуниягъа эшитилсин. Энди мен суймекликке жангы тангла атдыралмам, къарындашларым», – деди.

– Поль, биз Кавказгъа адамланы сарнагъанларына

тынгыларгъа неда тепсегенлерине къараргъа келмегенбиз, – дедим. Болсада терс селешгеними терк ангыладым да, негеримден кечгинлик тилерге кезлендим. Алай Поль, терк-терк атлап, менден игида алгъа узайды. Олсагъатда Ибрахимни Минги тауну тѣппесинде этген къылыкъсызлыгъы кѣзюме кѣрюндю да, кѣзбаусузду сѣзюм, – Поль айтханлай, аны къоюп кетгенибизге бек сокъурандым. Ол, ъмюрлюк бузгъа бауурланып, кѣз тамычылары тамгъан жерлерин эрите сынсыгъан заманында, Поль бла мен, къолтукъларына жабышып, ърге тургъуздукъ. Ол кезиуде Ибрахим чийленген кѣзлери бла бизге жалыныулу къарады. Ала: «Этигиз манга бир мадар, Фузасыз жашау керек туююдю манга!» – дей эдиле.

– Мен Къожакъны атын сагъынсам, ауузум ълюр от татыу этеди, – деди Ибрахим, къалтырай тургъан берчли къоллары бла къалын къара къашларын сыларгъа кюреше. – Мен аны сау къоярыкъ туююлме!

Бир кесекден Ибрахим, мени кѣзюме къарап, кюлюп башлады. Андан къоркъгъанымы жашыралмайма: то-букъларым къалтырадыла, бетим бирде саргъала, бирде, жинкча, къызара тургъанын кесим сездим.

– Заман артха къайтмайды деп эшитгенме, – дедим, Ибрахимге кѣл этдирирге кюрешип. – Не этейик, бушуу бюге эсе да, тѣзмей болмайды. Ол Аллахны буйругъу-ду.

– Кюйсюз тот темирни ашагъанча ашайдыла ачы сагъышларым мыйымы, – деди Ибрахим, жангыдан кѣлю тола, – аны ючюндю бусагъатда дунялыкъдан жукъ ангыламай тохтагъаным. Ой, сейир-тамаша! Былай-да – Минги тауну тѣппесинде – черек сууну тауушу эшитиледи къулагъыма. Къарачыгъыз, арлакъда бир къара ауанала да кѣрюнедиле. Бир бирге къарыу бере, ърге кѣтюрюлюрге кюрешедиле кеслери да... Ой, Уллу Аллах, мен тели бола турама! Бирде жесирге да тюшеме ъз акъылымда. Мен тургъан отоуну ичи уа – къаппа-къарангы, кеси да, асыры ийис этгенден, тунчукъдуруп къояды. Тѣгерекни къармап, эшикни тапмайма. Къолларым артха байланнганларына да ишексизме, – аланы алгъа узаталмайма. Билеме, ахыр сагъатым жетип турады. Я Уллу Аллах, мени акъылдан шашдырмай ал жанымы, жашлары тели болуп ългенди деп кюлмесинле адамла ата-анама! Юйюмю босагъасындан ары атлама къой. Андан чыгъарсынла ълюгюмю.

...Энди къоркъмайма Ибрахимден, анга жаланда жаным ауруйду, – ол бу ауруудан хазна тюзелсин.

Мен жолоучулукъда кѣп жерледе болгъанма, алай тѣшледе, тикледе угъай, тюзледе окъуна бу элни адамларындан терк жюрюген инсаннга жолукъмагъанма. Биз Ибрахимден айырылгъан чакъны ичинде, ызыбыздан жетип, аллыбызгъа не къадар адам озду! Мени нѣгерлеримден бирлери – Текер – аланы сынар акъылда, атлашына къошуп, таулула бла тенг жюрюрге кюрешди бирде. Алай, узакъ бармай, сокъуранды: Огъары-Чатны адамлары, бир сагъатха беш миль* теркликде барып, бизни аз да къыйналмай оза эдиле. Акъылыбыз бирге келишсе, бу чыдамлы, къарыулу адамла, Кавказ таулада тинтиуле бардырлыкъ жолоучулагъа – алимлеге – бек ышангылы нѣгерле болаллыкъдыла.

Биз элге жууукълашыргъа, ызыбыздан Ибрахимлары да жетдиле. Ой, сейир-тамаша! Юч сагъатны ичинде къой союп, эт биширип, ашагъан да этип, аллай бир жолну къалай арытдыла была?! Ол затха ийнанган да этмез эдик, ала, бизни солурубузну излеп, тохтатып, къурманлыкъдан люлюшбюзну уллу нарат терекни ауанасында кѣк кырдыкны юсюне салып апатмасала.

Тауда кюн жерге ѳзенледен эсе, игида жууукъ болгъанын эртте ангылагъанма: ол мында къыздыргъан угъай, къапхан этеди. Терек салкъынында окъуна ангылайбыз аны. Болсада тау ауузну огъары жанындан ургъан шош аязчыкъ хычыуунлукъ бергенлей турады. Мында жашагъан адамланы бет къанларыны тазалыкъларына уа ким да сукъланыр. Жантемирланы Таусолтан акъсакъл: «Къарт болдум», – деп, не терк-терк къайтара эди эсе да, бетини сыйдамлыгъына, къаныны тазалыгъына сейир этмей къарарыкъ туююл эдинг. Биз къурманлыкъ этни аямай ашагъан кезиуюбюзде кѣзюбюзге къатып тургъан Ибрахимни сыфатын нек эсе да Таусолтанны бет сыфатына ушатдым. Да мында таулуланы хазна къалмай барысы да ушайдыла бир бирлерине деялыкъма. Къылыкълары окъуна. Угъай, сѣзню алай чорт салып да къоймайыкъ, мында да аз туююдюле, Тауланча, Сафарча, Ибрахимча, Ийналыкъ бийча, халал жюрекли, жууукъ кѣллю адамла. Алай Къожакъладан да къачып къутулаллыкъ туююлсе.

Таугъа ѳрлеп къайтханлы, алгъа бир кесек кѣл ашап тургъанымы да унутуп, Ибрахимге уллу хурмет эте баишлагъанма. Алай аны бизни кѣзюбюзге кюйсюз къара-

---

*Ингилиз миль 1 километр бла 609 метрди.

гъанын а унутмайма. Да манга алай кёрюне эсе да, ким билсин, бу жолгъа дери аны къарамына акъыл бёлмегенме. Аны халы хар заманда да алай окъуна болур, – кёзлери-ни жаннганлары атыллыкъ ушкокга ушагъан жашла кёпдюле таулулада, таза да жигитликлери болгъанла. Тейри, кесиме кёл этдирирге кюрешгенликге, Ибрахимни къарамында: «Мени сыйсыз этерге атагъызыны башымы барды, аллай бир тилегенимде, тохтаргъа унамай, кетдигиз, бизден алгъа уа жетдигизми элге?!» – деген сёзлени окъуй эдим мен.

– Угъай, биз сени сансыз этерге эркин туююлбюз, – дедим, Ибрахимни кесине эшитдирип.

– Билеме, сиз мени кюйсюз да, эссиз да адамгъа санагъаныгъызыны, – деди Ибрахим, сёзню ачыкъ салыннганына къууаныш.

– Ой, юйюнге, Ибрахим, былайда бизни аллай бир терслегенинг тюз туююлдю, – деди Поль. – Амалсызды бизни ишибиз – жолгъа мычымай атланыргъады акъыл.

– Сизде терслик жокъду, – деди Ибрахим, кырдык юсюне атылып тургъан къара тери бёркюн ёрге алып, къагъып-согъуп, аны кесини онг тобугъуна кийдире. – Мени халаллыгъым не заманда да башыма жау бола келгенди. Алай, бир Аллахдан сора, насыпха, къыйынлыкълагъа тезерге къаяладан юйреннгеним болушады. Ёлумден угъай, халкъ айыбындан къоркъама.

Ибрахим артда айтхан сёзлени хыйсапларын иги ангыламай, аны кёзюне къарадым, семиз къой этни жауу жагъылгъан къолларымы таулу жашланы артмакъларына сюрте. Ашап бошагъанлай, ала кеслери да алай этген эдиле.

– Сант этген сунмагъыз, – деди Ибрахим, – Къожакъны ёлтюрюп, мыллыгын таудан быргъасам, мени да сау къоймазла. «Ибрахимни бетине налат болсун, мурдарлыкъгъа кирди», – дерле. Атам, анам жилярла, жууукъ, тенг жерге къарар. Ма олду палах!

Ибрахимни кёлю толду. Сора ёрге кётюрюлдю да, атыны айылларын тартды, жүгенини ауузлугъун салды, артмакъланы жерден алып, аланы да атны сыртына атды да, жолгъа атланыргъа заман болгъанын ангылатды.

* * *

Огъары-Чатха жетебиз. Къонакъ юйге, хазна адамгъа тубемей, киребиз. Алай бираз замандан таудан къайтханыбыз элге мычымай белгили болду. Кёп адам келди

биз жашагъан жерге, Сафар бла Таулан а барындан да алгъа жетди. Къожакъ, босагъадан атлагъанлай, бизни кезиу-кезиу къучакълады. Ол кезиуде аркъам къалтырады, — жийиргендим мен андан. Къожакъ, чырайсыз адам туююдю; тизгинин жыйыуу, жолда аякъ алыуу, къол къымылдатыуу да бий улу болгъанына ишексиз этедиле. Сёзю жүрек тамырларынга биз болуп чанчылгъан, ниети тау сууну бокълагъан, зарлыгъы ажирге къан сийдирген адам къучакълагъанын суймегеними кеси да ангылады, баям. Сафарны тилманчлыгъын излеп, былай айтды:

— Къонакъла арыгъанмы этгендиле, огъесе, мени кёргенлей, къарынлары къан тырнапмы къалды? Была манга келепенгеча нек къарайдыла?!

— Эссиз соруугъа эссиз жууап берирге тюшерикди, — дедим, тауда кийип айланган кийимлерими тешип, отоуну тёрюнде тапчанны къатында шинтикни юсюне ата. — Келепен болгъан иги туююдю, — палах аллайланы ызларындан айырылмай айланады, дертин жетдирип, жүреги къангынчы... Биз жолдан ырмах болуп къайтханбыз, биринчиден. Экинчиден, сени, башхалагъа тийгенликге, бизге хатанг тиймегенди. Келепен болма, Къожакъ.

— Сизни Ибрахим къарабаурму юйретгенди жүреки ачытып селеширге?! — деди Къожакъ, юй туююнде ары бла бери хыны атлай, кюмюш къамасына эки къолу бла да жабышып. — Башларында аз да акъыллары болгъанла къонакъгъа баргъан жерлеринде айтырларынкъалырларын билген этиучюдюле.

Андан озса, алайда къайгъы чыгъаргъа боллугъун ангыладыкъ да, Къожакъ бла даулашны тохтатдыкъ. Таулан да чыгып кетди, жукъ айтмай. Къожагъ'а, бети да темирча къаралып, бизден жууап излегенин ангылатып, къарамын бирде манга, бирде жерге бурду, юй ичинде ары-бери баргъанлай турду. Ой хадагъа, къаллай бир огъурсузлукъ барды ол адамда! Аллах урлукъ бетсиз! «Къожакъ, керти да малгъун кёреме да сен а», — дедим ичимден. Ол, таматаланы ауузларына чабып: «Ахча орунуна алтын беригиз, юйюбюзде жашагъаныгъыз ююн», — деп сюелген кюнюнде окъуна билген эдим таза да мынафыкъ болгъанын. Алай элни бийи: «Бизде юйюнгде къалгъан къонакъдан хакъ изленмегенин нек унутаса?!» — деп, ауузундан сёз чыгъармазча этген эди. Да мен да, къынкъ этдирмей, керегин берлик эдим, бетиме уялмасам.

Къонакъ юйге бизни кёре келген тиширыула Къожакъны къылыкъсызлыгъына бетлерин къоллары бла

жабып къарай эдиле, ачы кычырыкъ этерге аздан къалып. Насыпха, бий кирип келди да, Къожакъ къойдан жууаш болуп къалды, – кёп да турмай, арты бла чыгып кетди отоудан.

Элни адамлары къууанч сагъатлы эдиле. Эр кишиле, бизни ортагъа алып, бир бирге ал бермей, алгъышлайдыла хорламыбыз бла, махтау саладыла. «Минги тау! Минги тау!» – деп, къайтарып-къайтарып айта эдиле сейирсиннген ауаз бла. Сорууланы уа бир бири ызларындан къуядыла, биз тау тёппесинде не кёргенибизни, не тапханыбызны билирге суююп. Биз а Минги тауну башында, таурухлада айтылгъаныча, деменгили хоразны, ол сакълагъан байлыкъланы кёрмегенибизни, анда бугъойлада бла дорбунлада жашагъан эмегенлеге, жинлеге тюбеялмагъаныбызны, ала бла ушакъ этмегенибизни да айтдыкъ. Олсагъатда таулулагъа бир кюлкю къабынды да, алагъа кшошулуп, биз да кюлдюк.

Къарындашла уа – тау бийле – альпинист керекле-рибизни кёргенлеринде, аланы не заманда, къалай хайырланнганыбызны билгенлеринде, бек сейир этдиле: ала алгъадан аллай затла бла шагъырей болмаз эдиле, баям. Барысындан да бег'а хар затны юсюнден да хапар билирге Ортабайланы Хамзат учуна эди. Аны Запад Европа-ны адеп-къылыкъ, маданият хазнасындан ангылауу болгъаны да баямды. Ол: «Минги тау, Лондон, шампанское – хорошо!» – деп, бизни хорламыбызгъа къууаннганын, Арисейде къуллукъ этген заманын зырафына ашырмагъанын кёргюзтдю.

2-чи август. Огъары-Чатха келгенли, тёшегимден бюгюнден кеч турмагъанма. Таудан ырмах болуп къайтаханыбыз ючюн болур. Мында эрттенлик, кюнню кесича, ариуду; танг жарыгъы да, кюн нюрю да бек алгъа бийиклени – тау тёппелени – жарытадыла, сора ана сабийин, къолундан тутуп, ызындан элтгенча, кёз кёре, акъыртын «атлай», ёзеннге тигелейдиле.

Алай бла хар жерде да къууанч, насып да кеси жерлерин табып тохтайдыла, – таулула, эрттенликде, бир бирлерине тюбеп, саламлашсала, чалгъыгъа чыгып, эрттен чыкъны «жукъудан» уятсала, кюнлюм бетлеге жайыла баргъан сюрюулени кёрселе, сабийлени «тойларына» тюбеселе, дунияда кеслеринден насыплыгъа кишини санамайдыла. Мында бийле да сюедице хар юйню ожагъындан тютюн чыгъарын, хар арбазда сабий ойнарын, хар юйюрню сабаны чагъарын, малы айнырын. Олду элде къууанч, насып да туудургъан.

— Былайда санга бир акъыллы сёз айтайым, — деген бди Таусолтан акъсакъал, ушакъ эте келгенибизде. — Тау-да дерт жетдирген төре жокъду. — Таусолтан ол сёзлени айтханында, эки кёзюн къысаракъ этип, ол затны миллетни бек ахшы адетлеринден бирине санагъанын ангылатды. Анга къууаннганын да ачыкъ билдирди. — Алай аманланы Налат ташха байлагъан, эшек атха миндирген адет а жюрюйдю.

Не билейим, акъсакъал, миллетни келе келген жолундан хыйсап этип, тюз окъуна айта болур эди. Алай, мен ангылагъандан, Къожакъ дертсиз къаллыкъ туююл-дю. Тауланни бла Акъбатайны араларына киргени, Фузаны жойгъаны айтып эшитмезча адамсызлыкъды. Мени оюмуна кёре, Таулан, акъылы, билими жетип, тынгыласа да, Ибрахимни уа киши да тыяллыкъ туююлдю, баям. Алай кеси да жоюлдукъду. Аны да биле тургъанлай, жаш ёз ниетинден таймазгъа айтады. Кючюк окъуна жашына эс тапдырыр сёз айтмагъанды алыкъа. Аны жүрегинде да Къожакъгъа чамланыуу уллу болгъанын кёр-гюзтеди ол. Ибрахим антына кертичилигин кёргюзтюрге керекди, даулашсыз. Андан сора атасы-анасы сынарыкъ зарауатлыкъны эсине тюшюрюге окъуна къоркъады. Къалай осалды бу бийик таулан арасында сатхычлыкъ жүрюгени. Бийле Къожакъны бедиллик ишине тынгылап къойгъанлары да ангылашыныусузду элге. «Менден ичген сютюнг харам болсун, ит къан», — деп, Сындыбат а чамланады Къожакъ къаражухха. Не ары-бери десенг да, бек уллу чамланыуу а Фузаны къарындашларында-ды. «Бийледен туугъан къулну харам къанын төкгюн-чю, тынчайыу жокъ», — деп, кюн сайын да ант этгенча кенгешедиле бир бирлери бла. Гинауду къарындашлары мурдарлыкъдан тыйып тургъан. Баям, аны да бир къарагъан жери болур; ол иш башха адамны къолу бла этилсе сюеди. «Ашыкъмагъыз, ибилисге алдатмайыкъ кесибизни», — дейди ол къарындашларына.

Къожакъ да биледи Ибрахимни жаныгъанын, аны айтханларын бий улуна мычымай жетдиргенле да табылгъандыла. «Эл телисиз болмайды», — дейдиле таулула. Алай Къожакъ бир кишиден да къоркъмайды, — анга, базынып, киши къол кётюралмазлыгъына ийнанып: «Уй, начас дегин, ол мени къалай ёлтюралыр?» — деп къойгъанды ол Ибрахимни сёзюн анга жүрексинип жетдирген адамгъа. Алай къулакълары уа чууулдадыла, аямай сызгырып. «Акъылдан жарты адам жаныргъа боллукъду мени», — деп да айтды кеси кесине Къожакъ. Тейри, тана башын ёрге не бек кётюрюрге кюреше эсе

да, сыкыгъан а эте болур дейме. «Къожакъ, сени жюре-
тинг ташдан нек ишленгенди? — деп шыбырдады бир
тиширыу ауаз анга, тилчи кетип, кеси аллына къалып,
терен сагъынча кирип тургъан чагъында, — хар кимни
маскеге, мискиннге да санайса. Кесинг этген аманлыкъ-
ланы уа чотха алмайса. Сени хатангдан элде энтта да
адам жоюллубуду. Кесинге тап тюшюрюр ючюн, кимни
да баш токъмагъын, алып, бияры атарыкъса. Начас,
алай жараймыды?!»

Къожакъ ол ауазны Сындыбатны ауазына ушатды
да, асыры къоркъгъандан, шайтанлы болургъа жетди.
Ол чакъда Къожакъны къулагъына ёз анасыны ауазы да
эшитилди: «Къайгъыны аз эт, — деди ол ауаз. — Таян да,
бир кесек солу. Къызыны жюз адам тилейди да, — биреу
алады, быллай ишни юсюнде бир бирге кёл ашау болмай
къалмайды. Тутхан жолунгдан тайма. Элде санга баз
болаллыкъ жокъду».

* * *

Мен уянганымда, дуня кенглигин кёзлерине
сыйындыргъан эрттенликни кюн таякълары, къонакъ
юню кенг терезелерине тийип, бетиме жылыу бер-
генлерин сездим. Ол манга, тау къоюнунда айтылгъан
бешик жырча, хыгыуун кёрюндю. Мында аны, бешик
жырны, тамашалыгъын бир зат бла да тенглешдирал-
лыкъ туюлме, — зикирчилени ауазлары бла окъуна.
Бешик жыр, ачюну, къайгъыны унутдуруп, дунягъа
бир сейирлик жашау туугъанындан къууанчлы хапар
айтады; келлик заманлагъа атландырады ол жыр. Къа-
лай насыплыды анга ёз тилинде тынгыларгъа онгу бол-
гъан! Сейирди, башха миллетни адамына да тилманч
излетмейди бешик жыр. Алай мында айтылгъан бешик
жырны сёзлерин ангылар ючюн окъуна юйренирикди
адам тау тилге.

Кавказны ёзен жерлеринде къалай болгъанын бил-
мейме, алай тауда уа эрттен-ингир игида салкъын бола
башлагъанды. «Тейри, бу жерлеге къыш кюз артындан
эсе алгъа келе болур», — деп окъуна ойладым кеси акъы-
лымда. Тёшегимден кётюрюлюп, тышына ич кёлегим
бла чыкыгъанымда, биринчи кере сездим ол затны. Тау
суучукъну къатына барып, андан чачырагъан тамычыла
бетиме тийгенлеринде, сууукъсурап, чач тюклерим ёрге
турдула, шинжиле кирик. Тышында бет-къол жууал-
май, юйге къайтып келгеним да андан болду. Да август
айны ал кюнлеринде окъуна жай жылыуу кетипми къа-

лады тауладан? Къалай-алай эсе да, манга кюн туууш излетди бу эрттенлик.

Манга, солугъан заманымда тюрлю-тюрлю сагъышладан кери болургъа кюрешиучю адамгъа, кетер кюнюбюз жетгени бла байламлы туюл эсе, бюгече башымы бийлеген оумла бирда тынчлыкъ бермегендиле. Биринчиден, быллай бир намысыбызны кѳрген адамланы бирге жыйып, жүрек ыразылыгъыбызны айтыргъа керекбиз. Жамауат къубултхан Тауланнга, Сафаргъа да энчи хурмет сѳзюбюз барды. Башха саугъа хазырлайлмагъан эсек да, элни бийине уа альпинист кийимлерибизни, башха альпинист кереклерибизни да саугъа этерикбиз. Ол затла бийни кѳлюне ушарыкъдыла. Эллиле да къонакъларын той бла ашырлыкъларын эшитгенбиз. Алай Исси-Суугъа дери уа Ибрахим ашырсын биз таныгъан нѳгерлери бла бирге деб'а тилерикме тау жамауатындан. Ол узакъ жолючулукъда къайгъысы да бираз чачылыр. «Къонакъ ырысхысы бла келир. Къонакъ келмеген жерге берекет да келмез!» – дерме, сыйлы бийни къатында тохтап. – Ыразы болугъуз, туз-гыржыныгъызыны халал этигиз», – дерме. Таулан бла Сафарны халкъны аллына чакътырып, быллай адамлары болгъан эл насыплыды дегенни айтып, махтарма.

Ол факъыр Фуза, кесин жоярдан алгъа, Тауланнга тюбеп:

– Мен ѳлсем, ол «Къыйынлыкъ жырынгы» жырламай къойма, Ибрахимни да къатынга сюеп, – деп тилегенди. – Бу дунияда ол жыр мени жүрек жарсыуум эди, ол дунияда уа жаннет чыпчыгъым болсун. Тилегими Ибрахимге айтмай къойма – кечсин манга. Ол да насыплы болмазын билеме, – мангылайына жазылгъандан киши да къутулмайды. Зорлукъну гунч этмей а ѳлмесин...

– Фуза, не сантла сѳлешесе? – деди Таулан, бурун жанлары агъара, онг къолуну назик бармакълары бла кенг мангылайын сылай. – Къарайма да, сен бизге къууанчсыз къууанч этерге айланаса? – Жаш Фузаны айтханларын оюннга бурургъа кюрешди. Къулакълары бирде, суу таууш этип, жукъ эшитмей къаладыла, бирде уа, кѳзлери кѳрмей, терен дорбунда мангылайын сууукъ къаягъа тиреп сюелгенча, сууукъсурайды. Ол чакъда Фуза:

– Озуп кетген зыраф жылларым... – деп ахтынды.

Алайда Фуза, андан кѳп сюелалмай, кѳлю толуп, кючден атлай кетди. Аны ызындан къарагъан Тауланни уа жүреги жылай эди.

Таулан, тау жамауатында жүрюген төрени бузду да, Фузаны кѳабырыны юсюне сюелип, жырын айтды. Халкѳны жангыдан сарнатды, кесини да кѳз жашлары, жылы жауун тамычылача, тамдыла кѳкюрегине:

– Сенден тилерим, наным,
Кѳабырымы кесинг кѳазарса.
Сыйдам кѳанга ташдан сын салып,
Атымы да анга жазарса.

Сен, кѳабырымы кѳазып бошасанг,
Жаназымы да кесинг этерсе.
Сал басхычны кѳыйырындан тутуп,
Кѳабырыма дери элтирсе.

Кишиге ышанып кѳоймазса, наным,
Ичине да кесинг салырса.
Бу бармагѳымда алтын жюзюгюмю
Кѳюзюмден кѳрюрге алырса.

Мен санга берген кѳол жаулукѳчукѳну,
Таймай, кѳюзюмден кѳрюрсе.
Бармагѳымдан алгѳан алтын жюзюкню,
Кюндешим болса, берирсе.

Асырап, юйге сиз айланнгынчы,
Юсюме сюелип, жилярса.
Сен, бирсиледен артхаракѳ кѳалып,
Кѳабырымы юсюн сыларса.

Бий да Тауланни багѳасын а чыгѳарады, баям. Ол кюн, бизни намысыбызгѳа, кѳурманлыкѳ этип, элни асыл адамларын жыйгѳанда, башына сыра татыгѳан бир ѳребаш адам, аямай жаншаргѳа болгѳанында:

– Таулан, бу ким эсе да, магѳанасыз таурухлары бла безитди, бир жыр айт, муну ауузун тыярча, бизге уа дуня зауукѳлугѳун берирча, – деген эди бий.

Тюнене аны «жырчы» деп чѳекдюрген бийни бюгюнню тилеги бек кѳужур кѳрюндю Тауланнга.

– Айып этме, бийим, бюгюн болмаса, жыр айтыргѳа кѳллом тартмагѳан заманым болмагѳанды, – деди Таулан, олтургѳан жеринден ѳрге хыны туруп. – Кѳресиз,

сиюм да къарыгъыпды. Бусагъатда жашау кыйындыгъы да башымы басыпды.

— Да, юйюнге, жырды да адамны кыйгъысын чачхан, — деди бийге жууукъ олтургъан кекберк, мыйыкълы киши, керти да чырайлы адам.

— Къоюгъуз, тилейме, — болаллыкъ туюлме, — деди Таулан, келю толуп, керти окъуна ёню къарыгъып, сёюн кючден ангылата.

— Таулу, туугъанлы, къан къазауат сермешлеге окъуна жыры бла атланганды, — деди биягъында селешген мыйыкълы, бийге бла жырчыгъа кезиу къарай. — Шыктыда жангыз жашы ажымлы жоулгъанда, сыбызгъы сокъгъан адамны билеме, — къууанып угъай, ачыуу кюйдюрюп. Ол сыбызгъысын тюз да къара кийген анача сарнатханды.

— Да жашауда халкъ кеп затха тюбей келгенди, — деди бий, — алай Аллахны ахшылыгъындан, бююн къууанча жыйылгъанбыз. Шуехум, аллай хапар а бу жерден кери болсун.

— Амин, Аллах!

Тауланны, жырларгъа унамай, аякъ тирегени бир жанындан, мыйыкълы айтхан хапарны ачылыгъы экинчи жанындан, бийни къанын бузгъанларын ангыладыла жыйылгъанла. Бий мыйыкълыгъа бир терс къарау этген эди да, ол анга: «Былайдан кери бол!» — деп айтырыгъына ишекли болмай сагъайдыла аны кёнакълары. Алай, насыпха, къаны бузулгъанлыкъгъа, бий тынгылап кёйдуду, анга кокаланып, сёз айтхан да болмады.

Таулан кёзбаучуладан туюл эди да, биз ангылалгъандан, бий анга ол заты ючюн да хурмет этеди. Бий, не адепли адамгъа санала эсе да, бир тепсе уа, аузуна келгенни артха салмаучусун биринчи кюн окъуна ангылатхандыла бизге. «Жут хайыуан! Мени душманымы излеми бла жашагъан башсыз!» — деген сёзлени къуюучуду бир бири ызларындан чамланган адамына.

Фуза, кесин жоярдан алгъа, ауруп жатханды. Огъары-Чатны адамлары, жыйылып, аны кече-кюн да сакълап тургъандыла. Бий аны сора кызын, къатынын жибергенди. Фузаны атасы, миллет адетге бой салмай, кызы бетин «жойгъанын» да унутуп, къатына олтуруп, нарат чыракъны жандырып, аны бла Фузаны мудах кёзлерине къарап: «Жангыз бир сёзчюк окъуна айт, балам», — деп шыбырдагъанды. Ол хапарны эшитгенинде, бийни келю толуп: «Ахчасын мен берирме, кызгъа дарман-дары табыгъыз», — деп тилегенди.

«Къожакъ этген иш адам айтып эшитмезча адамсыз-

лыкъды, – дегенди бий кеси акъылында. – Мен ангылагъандан, элде жюриген хапарла бошдан туюлдоле. Таулан тѳзсе да, Ибрахим, муратына жетгинчи, тынчаймазлыкъгъа ушайды». Тейри, Къожакъ да, не бек ѳхтемчик болургъа кюреше эсе да, ѳлюмден къоркъгъанын а ангылатады бирде. Баям, къаягъа жагъылгъан къан тамгъалары бла барып излерге тюшерик болур аны ѳлюгюн. Амалсыздан: «Ибрахимни ѳлюм къызыгуу эсиртеди», – дерге уа кюрешеди ансы.

Бий, Тауланни кесине чакъыртып, къарындашыннан туугъаннга жакъ басып сѳлешгени да белгилиди элге.

– Таулан, сен, эсли, билимли, фахмулу да жаш, бу жол Къожакъны аллына чапма, – деди бий, сабыр, оюмлу, ийнаныулу. – Билеме, суймеклик кѳплени жойгъанды. Шашханла да болгъандыла, аны хатасындан. Санга аллай къоркъуу жокъду. Къожакъгъа хыйла тузакъ къуругъа кюрешгенинги да эшитгенме. Ол да иги туюлдо. Кѳкде жюзген ай кирик айланган ариу анангы да нек сарнатыргъа керексе? Сен Къожакъдан эсе насыплыса, – жыргъа устаса, окъуулуса. Суймекликни жомагъына хорлатып, бетинги жойма. Къарачы кѳкге, санга булутла окъуна сукъланадыла, – къалай сейирлик ышарадыла ала!

– Суймекликни жырына ушайдыла, – деди Таулан, башын ѳрге кѳтюрмей, акъ бетини терлегенлери жунчутуп, бийни къатында алай айтханына да уялып.

– Суймекликни жалгъан жырына алданнган кечеги сарнауну сынаргъа да болур, иги жаш.

– Ёлгенлени ушакъларына ушайды бизни хапарыбыз, хурметли бийим. Унутулгъан макъамгъа.

– Кѳплени жияуларын этгендиле бу таула, иги жаш.

– Таулу тауда жашайды, аны къууанчын, бушууун да ол этерге керекди... Ёзге уа къалай суна эдинг, бийим?

– Жаш, хатдан тая башлагъан болурса дейме?! Арисейде биз да айланнганбыз. Анда миллет халгъа тасха тюшюрюр чекге жетишмегенбиз. «Къызынгы киши юйюнде жатдырма, жашынга базар ашдан татдырма», – дегендиле акъыллы адамларыбыз. Бар жолунга! Сени бла ушакъ этген заманымы зырафха санадым. Бийни да болады жангылыч ишлери.

– Бийим, бу затны юсюнде тюзлюк болсун деп, тилим къургъакъсыгъынчы тилегенме адамларынгдан, – деди Таулан, алгъынча бек буюкъмай.

– Тилегинг толмазын биле эсенг, нек жалынаса кимге да?

– Къыз кеси сьойгеннге барыргъа керекди. Алай, не медет, сизни кибиक्леге жалынмаз онгум болса, кимден да кесиме иги эди. Акъылдан шашханлагъа сукъланыр чекге жетише турасыз.

– Ол сёзюнгю бизни Ахий ючюнмю айтаса?

– Угъай, аны шашханына къууаннган жерим жокъду. Ахий сени сабийлеринги аналарыны къарындашыды. Бек акъыллы адам болуучу эди. Аллахны къолундабыз барыбыз да.

– Тейри, иги жаш, сен ойнап айта эсенг да, халынг а шашхан адамгъа ушай башлагъанды.

– Тоба де, бийим.

– Тоба дерге мен тиширыу туююлме, жырчы, – деди бий, ёрге туруп, къолларыны баш бармакъларын бел баууна сугъа. – Сени тукъумунгда да бола келгендиле телиле... Мени мындан бек чамландырма, думп бол былайдан. Сен ит болгъанлыкъгъа, мен адамлай къалыргъа сюеме. Акъылынгы башынга жый да, жолунга атланнгынчы: «Элни бийини оноууна бир заманда да къажау сюеллик туююлме», – деп, борч къагъытынгы къолума тутдур!

* * *

Ол затла акъылыма келип, жукъусуз ашыргъанма кечеми. Бир къууаннганым – бий Тауланнга игида жумушагъанды, мен ангылагъандан. Ол эслиликди, аты айтылгъан адам жашланы ишлерине къатышханына сокъуранса керек.

* * *

Фузагъа таула окъуна бушуу этгенча кёрюнедиле – аланы башлары къаралгъаннга ушайдыла, къарагъан кёзню мудах этип. Не ары-бери десенг да, тенгсизлик бийлик этген дуняда къарыусузгъа Жерни, Кёкню тилеклери окъуна жетмейдиле. Аланы ауазлары ауанада къалып, кёбюсюнде бийлик зорлукъну къолуна тюшеди. Сора Ибрахим кибиक्леге ахыратны жилиаун дунялыкъда этерге керек болады. Бюгюн Ибрахимни жашауу къабыр азабын чекгенден башха туююлдю. Аны къулагъына жакъханизден хапар айтхан ауаз эшитилгенлей турады кечекюн да. Ким эсе да къайры эсе да чакъырады аны – жаша, жерге бауурланып, сытылады, ол къыйынлыкъдан къутулууну мадарып излеп. Барысы да бушуу кючсюз дурген къыйынлыкъны ауур жюгю болгъанын а башына алалмайды. Фуза кёзюне кёрюннген сагъатда уа, кычы-

рыкъдан кырады да, элде итлени юрген тауушларын тунчукдурады. Ол, бусагъатда суймеклик кесине ёлюм салгъанын ангылай эсе да, ёз къадарына угъай, саулай турлукъ адамларыны къадарларына жарсыйды.

Ибрахим, Тауландан тилеп, «Келинликни кебини» деген ат бла жыр этдирип, аны Фузаны къабырыны къатында сарын макъам бла жырлап, жарыла тургъан юреги къаннгынчы жиляргъа эди мураты. Элде жүрюген хапарла керти эселе, баям, жашны ол мураты толлукъ болмаз. Энди аны къолгъа Фузаны къарындашлары угъай, Къожакъны адамлары алгъандыла; Ибрахим дуниядан къуругъунчу, бий улуна жашау тынчлыкъ болмазлыкъын ангылайдыла ала. Ибрахим тутхан жол да бирди: Къожакъны жоймай ёлсе, къабыры эки жарыллыкъды. «Фуза, жүрегим сени унутхан кюн жукъудан уялмаз», – деп, Ибрахим, суйген кызын тюшюнде кёрюп, аямай жияды.

«Ибрахим, бу дунияда мени ыразы этмесенг, Аллах сени ол дуниягъа къоймаз», – деучю эдинг да, артха уа бирда ашырмады, – деп, Фуза да жияды. – Адамларымы санга кёл ашагъанларын билеме. Тилейме, кеч, элге чыгъаргъа буюгъа жашагъандан эсе, ёлюп, жерге кирирге ыразы болдум. Жаным тамагъыма тыгъылгъан сагъатда да, атынгы айтыргъа кюрешдим. Сен а, манга арталлыда эс бурмай, кёз туурамдан, къанатлы учханча, учуп кетдинг, артха бурулуп, къарамадынг, жан алаалмай, къан къазауат этип кюрешген Фузагъа... Сени амалтын ёлгеними унутма, наным».

Баям, жашыны кыйынлыкъы татыгъан болур, Кючюк да, ауруп, тёшекге тюшгенли, иги кесек болады. Ол иш Ибрахимни уллу сагъышха къойгъанды. Къожакъны ёлтюргенден арысында, анга бу дунияда жашау жокъду, – арсарсыз кетерге керекди Фуза болгъан дуниягъа. Да, хар солугъаны сайын, бурун жанлары тартыла тургъан атасын буту борбайгъа таянып тохтагъан анасыны юсюне атыб'а къалай кетсин? Тюнене ингирде саусузну сора келгенлени тынгысызлыкълары Ибрахимни бютюнда сагъышлы этгендиле.

«Кючюк, харип: «Аллах!» – де, бусагъатда олду санга эс тапдырлыкъ», – деп, терк-терк къатларгъа къалгъанларында, ол а: «Энди анга жалыныу жокъ, бу чекге бир жетдирсе, кишиге игилик этмеучюсюн билеме», – деп къойгъанды.

«Сизге сёз айтхан кемине не уллу ишни да кесим тамамлап къоярыкъма», – деп, санлары тауда айланган кийикни санларындан терк кымылдаучу Кючюк, къар

эригенча, эрип барады кюнден-кюннге. «Ауругъан этгенликге, ууахтысы жетмеген ёлмейди», – деп, жаш кёл этерге да кюрешеди бирде, Уллу Аллах хар къыйынлыкъны да аны боюнуна жюклеп турмазлыгына ийнаныргъа кюрешип.

Ибрахим юйден чыгып кетди да, Черекни жагъасына барып чёкдю, эки аягъын да тубюне жыйып. Къалын булутланы тюплеринден къутулгъан толгъан ай черекге Ибрахимден эсе алгъа къарады. Аны жарыгъы суу жагъада ёсген акъ къайынчыкъны бутакъчыкъларыны чачакъларын тарагъанча кёрюндю Ибрахимге. Аланы сууда «жууунганлары», кюндюзгю кюндеча, ачыкъ кёрюне эдиле кёзге. Олсагъатда Ибрахимни къулагъына узакъдан бир сейирлик макъам да эшитилди. Ол бирде сабырлыкъгъа, бирде таукелликге чакъыргъаннга ушай эди, бирде уа – черекни сарнагъанына. Фузаны жутхан черек бюгече аны жияуун жангыдан этеди. Энди Ибрахимни жияуун а къаяла кеслери этерикдиде, Огъары-Чатны халкына жетдирлик туююлдоле ол ишни, – аны къайда жоюлгъанын киши биллик туююлдо.

Сюймекликге жарыкъ тангла атдырычу Фузаны ауазы да чалынды Ибрахимни къулагъына. Ол кезиуде жаш къайын терекни бутакъчыкъларына жангыдан эс бурду. Аланы шорха бирде, кесине тартып, акъ кёмюкге бёлей эди, бирде уа, чачларын аriu тарап, ёрге – кёз туурагъа – кётюре эди. Олсагъатда Ибрахимни битеу акъылы Фузаны ауазына кетипди. «Бизни бир бирден айыргъан онгмасын!» – дей эди ол ауаз, тохтаусуз. Ай бийик тауну баш кезине жууукълашханында билди Ибрахим суу жагъада эрттеден олтургъанын. Алай кетерге ашыкъмады.

«Сени былайгъа келиринги эрттеден кюсей эдим, – деди Ибрахимге аны хыйласыз жүрегин жарытхан ауаз. – Билеме, бусагъатда ичинг, нарат чыракъча, чырылдап жаннганын. Мени тергеп, былайгъа келгенинг ючюн, сау бол. Итни къозутсанг, къапхан этеди, андан бек кюрешме ол малгъун бла, аны угъай, кесинги жояргъа айланаса. Бусагъатда эл къайгъы сакълап тургъанын ангыламаймыса? Бий улу, тохтамай, сынчы жибергенлей турады, сени толу хапарынги билирге. Сагъыш эт, – жашау жолунгу замансыз къысхартма».

Ол ауаз Ибрахимни этген муратын болжалсыз толтурургъа бютюнда кёллендирди. «Фуза, сен болмагъан дуния керек туююлдо манга, – деди жаш. – Сёзю ёлген – кеси ёлгенден аман, мени акъылымда болгъанны тийишли кёрсенг, айтханымдан къайтырыкъ туююлме». – «Кеси

акъылынга бюсюреуюнгу энтта да къоймагъанса да. Билгенни къатында билмеген – тас. Бу жол мен айтханны акъылынга алмасанг, сокъуранырса. Тоналыр элни – къулагъы сангырау. Бир-бирде эшитир сёзюнгю эшитмей къойгъанлыкъгъа, хатасы жокъду, юргенни юрме къой. Мен термиле кетген жашауда насыплы болурунгу сюеме. «Бир абыннган – минг сюрюнюр» дегенлей этме кесинги». – «Ачы сёзню жарасы сау болмайды, Фуза!..»

Ибрахим, кечени бир кезиуюне дери олтурду суу жагда. Ол Фузаны ауазын энтта эшитирге, аны бла ушакъ этерге сюе эди; экинчи жокъламады Фуза жашны. Ай да, тау тѣппесине жетип, тѣгерекге ышарып къарагъанча кѣрюндю Ибрахимге, энди аны ауанасы аз эслене башлады черекни башында. «Мындан арысында ай да, кюн да манга жарамазла, – деди Ибрахим, теренден ахтынып. – Битеу къууанчым къуу болду да къалды».

* * *

Бу жолгъу сагъышларым жомакъда айтылгъан кибик эдиле, алышынмай. Ала ѳз къыралымы, ѳз адамларымы да унутдургъандыла. «Дуглас, санга не болгъанды?» – деб'а къычырады бир ауаз. Алай Ибрахимни ауазы ол ауазны терк тунчукъдурду. Ол жарлы жан, жангызлыкъны азабын асыры сынагъандан, сѣлеше туруп да, уллу къара кѣзлери жиялумукъдан толгъанлай тура эдиле. Иги, адамыча жияп, жюрегин къандырыргъа да кюрешди. Ол чакъда бир кесек тынчайгъан да этди. Алай, къалын туманны тюбюне тюшген элни жашаууча, къарангыды жашауу. Тойгъа, жыргъа жетгенде, халкъгъа къанат къакъдырыучу жаш тартмасы тауусулгъан фатеген чыракъча къаралгъанды. Мен аны бла ушакъ эте келген заманымда, сорууларыма ийнаныулу жууап бергенине неден да бек сейирсиниучюме. Хош хапарны тамашалыгъына да кѣз къакъмай тынгылаучуду, – ол зат а алай кѣп адамны къолундан келмейди. Ибрахим чий ѳзденни жашы болгъаны ачыкъ кѣрюнюп турады.

«Ахшам кечени келечисиди», – дейдиле таулула. Ма керти айтыу! Ингирли термилеме жатып солургъа. Алай бу жерни сагъышлары тамбла жолгъа атланырыгъыбызны унутдургъандыла. Аны ючюн турама, уку кибик, кѣз къысалмай. Ма бусагъатда уа, кече сагъат онбирге жууукълашхан чакъда, эшигибиз хыны къагъылды. Ол, ким эсе да, кесине бир бек базыннган адам болгъанын ангылагъанбыз.

– Менме, хаталы адам туююлме, Къожакъма, – деди эшикни къакъгъан.

Аны хурметсиз ауазы бизни тынгысыз этди. Алай мен, тышына чыкъгъанлай, нек эсе да къарамымы Къожакъгъа угъай, таугъа чулгъанган булутлагъа бурдум. Кёк кенглигинде да эледим боз булутланы.

– Жырлай биледи деп, сиз ол баламырсагъа ушагъан хыра Тауланни менден бийикге нек кётюресиз?! Мен аны тюзюн билирге келгенме, – деди Къожакъ, бетинде башхала иги ангыламагъан къажаулукъ эслене.

– Ариу жырла манга насып эшедиле, – дедим, аны къыйматсыз чамланыууна хазна магъана бермегеними билдире. «Бу жол, Ибрахим Къожакъны жойса, Тауланни да ахшы муратлары толлукъдула, – деп окъуна айтдым кеси акъылымда. – Бу бола тургъан ишледен жукъ ангылай эсем, дёрденли Къожакъны ёкюрген тауушу, узакъ бармай, Огъары-Жалаулада эшитилликди; аллай аты бла таша жер барды, элден ёрге барып, бийик къаяны этегинде, черекге жууукъда. Эрттенликде кюн таякъла, ол къаяны къабыргъасына тийип, артха чартласала, кёзлеринг къамамай къалмайдыла». Баям, Къожакъ айтханы бла къаллыкъ болур эди, мен сёз къозгъамасам, – ол, жетген жаш, манга, тыш къыралдан келген къонакъгъа, берген соруууна сокъуранса керек.

– Айта кетселе, бош адамны аты таудан бийик болуп къалады деген къоркъуу кирсе керек жүрегинге? – Мени сёзюмю тилманчыбыз ангылатады Къожакъгъа.

Къожакъны боюн тамырлары жаялача тартылгъанларын къарангыда окъуна эледим. Ол хыйла кёзлерин бютюн бек жандырды. Сора, къайдан эсе да келлик бир уллу палахны сакълагъанча, тегерегине тынгысыз къарады. Черекни тауушун алгъындан эсе тынгысызгъа ушатдым мен да. Бери келгенли, анга юйренчек болуп къалгъанбыз ансы, артыгъыракъда кечеги черекни тауушуна тынгылап турсанг, битеу таула, тургъан жерлеринден бери – энишге – учуп келген сунарса. Бийик, къалын нарат агъачны ичине кирсенг а, черек, жел тауушла къайда эсе да бирде къалгъанча кёрюнюп, бир башха дуниягъа тышюп къалгъанча боласа, агъач а къалкып тургъаннга ушайды. Таулуну къошда жумушакъ мулжарны юсюне жатып, жукълагъаны бла къалын агъачны ичинде дугъум, наныкъ ашай айланмакълыкъны хычыуунлугъуна мен бир затны да къошаллыкъ туююлме.

– Тауланни сыймеклик жырлары окъуна элгендиредиле бир-бирлени, – дедим.

— Андан кѳоркѳгѳан кѳюнѳмде кесими черекге атар-
ма, — деди Кѳѳжакѳ, узакѳдан эшитилген аякѳ тауушха
сагѳайгѳанча, тѳегерегине тынгысыз кѳарай. — «Жалчы-
ны болжалы жетсе, суу челекни эшикден узатыр», — деп
сѳз барды тауда. Аллаынды Тауланни иши да: бизни
боюнасыздан кѳутулгѳанлы, кесин ким эсе да бир сунуп
тохтагѳанды.

Кѳѳжакѳ, эркинлик сурай турмай ташайды биз жа-
шагѳан отоугѳа. Мен да аны ызындан кирдим. Тауланни
юсѳнден айтхан сѳзлери игида ѳтѳюле манга.

Бир кесекге Кѳѳжакѳ шош болду. Алай, аны биз жа-
шагѳан жерге оруусуз-соруусуз кирип келгени кѳанымы
кѳыздырып, ол кѳысха боюнуна кѳязыкѳ бла урсам да,
жюрегим кѳанмазча чекге жетишдим. «Женгиллик ѳт-
мейим, — дедим ичимден, — киши жеринде жоюлмайым.
Тюз бусагѳатда акѳылыма келгенни ѳтсем, жолуму ке-
серикме».

— Мен айтханни ѳтсегиз, таула сынатыучу палахла-
дан кери боллукѳсуз, — деди Кѳѳжакѳ, кѳзлери, асыры
жаннгандан, чыгѳып кетерге жетип. Кѳалпагѳын тешип,
кѳолуна алгѳанында, — сыйдам жюлѳннген башыны
кѳан тамырлары кеселке кѳуйругѳуча кѳалтырай. Ол
мурдарлыкѳгѳа кирирге хаппа-хазыр болуп турады.
Аны хатасындан кѳаллай кѳыз кесин жойду! Кѳѳжакѳ,
ѳки кѳолун артха ѳтип, ары-бери гыллыулады.

— Тауланни жырларын Акѳбатай жырлап эшитге-
нимде, кѳк кенглигинде учуп айланнган мѳлекни аѳазы
эшитилген суннганма кѳулагѳыма, — дедим, сюелген же-
римден аз да тепмей. — Тауланни жырларында кѳууанч
да, тынгысызлыкѳ да кѳп, — ала, башха болмай, мында
жашауну кесине ушайдыла.

— Ол жырла Таулан ѳлген кѳн да айтыллыкѳдыла,
ингилизли жюйѳсхан.

— Тюз айтаса, Таулан ѳтген иш ѳмюрлюкѳю, — аны
жырлары халкѳгѳа кѳууанчда, бушууда да керекдиле.

Кѳѳжакѳ чепкен ѳтегин ѳрге кѳайыргѳан заманда,
кѳыны бла уллу сюексап бичагѳын ѳследим. Ол кезиуде
манга бир кѳайгѳылы жырны сѳзлери угѳай, макѳамы
эшитилди. Алай кѳалай болады? Тышында — сырт ба-
шында — ким эсе да жыр айта тургѳанына ишексизме.
Сора аны сѳзлерин нек эшитмейме? Халкѳ кѳыйынлыкѳ
сынарны аллында ай да, кѳн да мутхуздула, мудахдыла,
жарсыулудула деучѳюле. Бу тау ѳлчик да бир огѳур-
суз сынауну сакѳлай болурму экен? Бу ит жаныгѳан
Тауланни билмейме, алай Ибрахим а кесин сѳймеклик
ючѳн жояргѳа хазырлагѳанына уа ишексизме. «Кеси

жашауун кеси юзмеклик кишилик туюлду!» – деп сөөлүк эдим аны юсуне. Алай ол заманда Ибрахим айтырык бирди: «Фузасыз жашау манга неге керекди? Мени жарык тангым, көз жарыгым да Фуза эди. Энди ол жок бу дуняда. Айтыгыз, халал тенглерим, ичим кыйюп, кюл болуп, кыачанга дери жашарыкма?! Булут сюрюу таула башына кыонуп, көз жашларын жерге төгөргө хазырланганын көргөнмисиз? Адамга ушайдыла ала. Мени жашаууму уа кыалын туман басханлай турады кече-кюн да, жүрегим, көзлерим да бирча жияп. Ууалган жашаууму ёлюм хорлап жыккыса сөөмө. Ой, жарык кыюм, акшы умутларым тау башлада кыара булутла ичине ташайдыла. Ала ол тузакдан энди бир заманда да кыутулаллык туюлду!».

– Мен бери Тауланни юсунде көлкыалдымы айтыргыа деп келгенме, – деди Кыожак, чепкен этеклерин энишге бошлап, аланы эки кыолу бла кезиу сылап, бюкленнген ызларын тюзетирге кюреше. – Биягы Ибрахимни да жол башчыгыа излеген хапарыгыз барды. Ол неге ушаган ишди? Аллагыа кеси жашауугызну кыалай ышанасыз? – Кыожакны бети темирча кыаралды. – Минги таугыа ёрлегенигизде, сизни кыаядан атаргыа хазырланган Ибрахимди ол!

– Аны кыюмю жүрексинесе, мен айтханни этмесеги, таулада жүркючю палахладан кери боллук туюлсюз деп?.. Тауладан, таулуладан да кюркчурук болуп келмегенбиз бери. Ибрахимни уа ким болганын сенден эсе биз иги билебиз.

– Сау бол да кыал! Аны итден тууган ит болганын ким билмейди элде? – деди Кыожак. – Тилманч мени айтханымы иги ангылатмады, баям. Ол кеси ёмюрюнде бир аманлыкдан артха турмаганды. Фуза аны хатасындан жоюлду, Фузаны тамата кыарындашы Гинау аны хатасындан тутмактык сынады. Эшитген болурсуз хапарны тюзюн? «Сени эгечинги жойган Кыожакды, сен да, киши эсенг, аны жояргыа керексе», – деп кыозуханды бир тюз адамны Ибрахим. Атлары дунягыа айтылган Ортабайлары кыайры кётюрлюк эдиле, мени кыюн битеу элни черекге кыуярла, тейри-лязим.

Олсагыатда Ибрахим, таудан ёзеннге тигелегенибизден сора, бизни жашла бла эришип, кыол таш атханы эсеме тышду. Анда болган кыарыгыа бюкюн да сейир этгенлей турама. Не уа кесини төбөсинден эсе эки-кыч кереге уллу жүгчурбет ташны, эки кыолу бла бирден тутуп, ёмюрден бери жатхан жеринден ёрге сөөп, бийик кыаяны башындан энишге төнгөртгенин кыалай унутур-

ма! Билек кюч бла Къожакъ кибикле анга баз болаллыкъ туююл эдиле.

– Мени, къалай суйсегиз, алай ангылагъыз, алай бу жол Ибрахимни нёгерге тутсагъыз, жолугъуз тар бол-лукъду, – деди Къожакъ, ингилизлиледен кеси кёп да акъыллы болгъанын ангылата. – Онгсузну оноугъа тутаргъа жарамайды. «Къул кишиге ийнанма, тал таякъгъа таянма», – деп, сёз барды бизни халкъыбызда.

– Къожакъ, биз билип, Ибрахим къул туююлдо, иги тукъумну адамыды, кишилиги болгъан жашды, – дедим сабыр, аны сёз бла бюгалмазлыгъымы ангылап, юйден теркирек кетип, бизни тынчайма къоярын суйгеними билдире. – Бир тюз адамгъа аманлыкъ излегенлей турсанг, ёмюрге айып кетмез башынгдан!

Къонакъбайларыбыз тюнене ингирде бир тузланган тууар баш ашатхандыла да, андан туююл эсе, суусап ктысып, кесим да аман сагъатлы болуп турама, сууукъ суу ичерге да базынмай. Айран а, къарынынгы кёпдюрюп тургъан болмаса... Къожакъ бла кёп сёлеширге суймегеними биринчи сылтауу олду.

– Мен сизни ючюн жарсыйма ансы, экигиз да от тёбеси болугъуз! – деди Къожакъ, къалпагъын башына хыны кийип, дагъыда ол теркликде, артха тешип, мангылайыны терлегенин чепкен жени бла сюрте.

Олсагъатда Ибрахимни сыфаты кёз аллыма келди. Аны башы сыйдам жюлюнюпдо. Ариу ишленген къапкъара сакъалы, мыйыкълары да алай. Ол, мыйыкъларын бир кере да жюлюмеген хапары барды. Сакъал а Фуза жоюлгъанлы къойгъанды дейдиле. Аны кёзлери къап-къараладыла. Кирпиклерини узунлукъларына уа хур къызла окъуна сукъланырла. Къалын кенг къашлары барды. Иги эс буруп къарагъан адам Ибрахимни сол кёзю онг кёзюнден аз гитчерек болгъанын эслемей къоярыкъ туююлдо. Ачыуланган кезиуюнде бютюн бек эсленеди ол. Жайны не къыздыргъан кюнюнде да юсюнден чепкенин, башындан бёркюн тешер амалы жокъду. Аны ючюн айтхандыла эллилери: «Ибрахим бушуу кюнюне анасындан туугъанлы хазырлана эди», – деп.

Кюн таякъла къызыл тырмы этген туманны жел, терк-терк тарай, игида седирете башлагъан эрттенликде эшитгенди жамауат Фузаны ёлгенин. Уллу-гитче да аны ёлюгюн алып келген адамла таба чапханларында, тиши-рыулары сарнагъанлары тау тёппелени чач гызмаларына узалтхан сагъатда, жашау къыйынлыгъы зорлукъ этген Ибрахим суу боюну бла баргъанлай тургъанды, шашхан этгенча, бирде, базыкъ ауазы кенгнге эшитилип, кюле,

бирде жилягъаны ташны-агъачны жилята. Адамла аны ызындан болгъанларында уа, къачып, котур артына букъгъанды. Алай тенглери аны тапхандыла да:

– Ант ызынгдан боллукъ, не этесе былайда, жарты-къурту эриген курт тёбечик?! – деп урушхандыла.

– Жиляууму этерге къоюгъуз, олду бюгюн мен сизден тилерик, – дегенди, мангылайын сууукъ жерге тиреп, къатынча сарнап.

Тенглери андан сора жукъ айтмагъандыла Ибрахимге. Анга къошулуп, Фузаны жилауун этгендиле.

8

Бу жол, кюн бата башлагъанда, төгереке бир мудаклыкъ келгенча болду. Алгъын Ибрахимни, кишилигин кёре да тургъанлай, ыспасын хазна чыгъармаучу бийле энди, аны атын сагъынмай, хапар окъуна айтмайдыла. Кёк ажирге минип, орамгъа чыкъса, бийиклиги Минги таугъа жетген сунуучу бий окъуна, тапчанын арбазгъа чыгъартып, анда таянганлай, сагъышлы ашырады заманын, кюннге жылынган къарт къочхар кибики. Бизни жолоучулугъубуз да чырмыкълы болду, – бек ышанганыбыз Ибрахим эди да, энди ол да жокъ; хапаргъа кёре, эл бийи тукъмну адамы ёлген сагъатлада да этмегенди быллай бир бушуу.

Аслан ит ийисеген сууну ичмеучюдү», – деген эди Къожакъ, жалкъасын къайырып, бир ингирде бизни отоубузда Ибрахим, боза гоппанны башындан тартып, эрини жетген жерин къол аязы бла сылап, анга узатхан заманында. – Сени къара жухунга жетген гоппандан мен боза къалай ичер эдим?

– Бийге ишлеген да, керти тенглик этген да бюскюреу-сюзлюкдю, – дегенни айтды Ибрахим, къаныны къызгъанын башхалагъа хазна билдирмей.

– Сен тилеген къызны ёмюрде киши алмазлыгъын билемисе?! – деди Къожакъ, биягъы Ибрахимге жалкъа къайырып.

– Бишген алма терегинде къалмайды, Къожакъ, – деди Ибрахим. – Не айтханынгы кесинг ангылаймыса?

– Ангылайма. Ортабайланы Асланукъаны жашы Къожакъ сени суйген къызынгы къолгъа этерге айланган хапары барды. Ол бедиплик сёзню элге кесинг жайгъанса... Мен кимни суйгеними бек уста билесе, иги жаш!

– Кюйсюз болгъан иги туююлду, – деп, мен сёзге къошулдум.

– Дуглас, сен кесинге жетмеген ишге къатышаса! – де-

ди Къожакъ. — Къонакъ эсенг, къонакъ жерингде кесинги кысып тур.

— Кёп тапхан кёп жияйды, Къожакъ, — дедим.

— Аллай сёзчюкле тиширыулары юслеринден айтыладыла, — деп чёкдюрдю ол мени.

— Къожакъ, мен ырысхыдан эсирген адамны юсюнден айтама, — деп, кесими тюз сёлешгениме аны угъай, кесими ийнандырыргъа кюрешдим.

— Къайгысы болмагъан, суу ичсе да, семиреди, — деп, Къожакъ, эшикни хыны этип, тышына чыкъды.

* * *

Фуза дуниясын ташлагъанлы да, Къожакъны жойгъунчу, тынчаймазгъа ант этгенлей жашагъан Ибрахимни, бий улуну учузлукъ сынатхан ол сёзлери жангыдан эсине тюшюп, ачыулу жүрегинде чамлануу оту жангыдан ышырылды. «Жарты жырбыланган кыакъ этни чайнагъанча чайнайды ол кыалын эринлерин. Жакълары арыгъынчы турду, алай этгенлей. Сагъышы ауурду! Къожакъны жоярыгъы баямды, алай, кеси да аны ызындан кетеригин эсине тюшюрсе, мудахланып, жашаудан умут юзюп тохтагъан кёзлеринден ачы жиямукъла тамадыла. Ёз акъылында уа — ол чекге жетип, аман сагъатлы болур кереклиси жокъ эди анга. Былайда кесине бир кесек сабырлыкъ алды да, бир жери кёксюлге, башха жери кыара-моргъа тартхан сыйдам кыая жухну, кёп кюнлени ичинде сын ташны кертгенча, кертип жазгъан жазыуларын кёлюнден айтды. Ол ишни этерча кюнню анга бек алгъа Фузагъа суймеклиги бергенди. Фуза жоюлгъандан сора уа, даууна кыаралмазлыгъын ангылап, Ибрахим душманыны аллында тобукъланмагъанына да жангыдан багъа бичди. Кыаяда жазыулары кыатлагъаны сайын а, суйген кызыны ауазы да кыулагъына эшитилгенлей турдула.

«Ибрахим, быллай бир кыылыкъсызлыкъ этме, — дей эди Фуза. — Сен, кыабырыма келип, кычырыкъдан кыырып жиясанг, кыабыр кыангаларым кыалтырагъан этедиле, ууахтысы жетмеген ёлмейди...»

Жаш, ол ауаздан зор бла кыутулуп, кыаяда этген жазыуларын, осуятын айтханча, кёлю тола айтды: «Эсен кыалыгъыз, суйген тенглерим, мен узакъ жары кетеме, сиз а кёп жашагъыз! Фузаны бла кесими юсюмден жияй-жияй этген кюйюмю халкъ жыйылгъан жерде айта туруругъузну тилейме. Бу мен осуятымы жазгъан кыая уа Огъары-Чатда ажымлы жоюлгъан жанланы барына да сын таш болсун».

Ибрахим, ол ишин чурумсуз тамамлагъанына ыразы болуп, юйге къайтып келе, кесини кюйюню бир кесегин, къая къызы хар сёзюн кёк кенглигине ёрлете, къычырып жырлады:

— Къыйынлыгъыма чыдаялмайма,
Кирип, къабырда жатмасам.
Этер амалым тауусулгъанды,
Кесими къаядан атмасам.

Ёлюп кетген а не игиди,
Фузаны бушууун сынамай.
Тынгылагъанла, айып салмагъыз,
Кюй эталмайма, жиямай.

Да юзюлген гюл чакъмайды дейле,
Юзюлдю мени тау гюлюм.
Аллах къаргъасын ол ит Къожакъны,
Къаралды жап-жарыкъ кюнюм...

* * *

Ибрахим танг уянгынчы чыгъаргъа керекди элден. Ол иги биледи: Къожакъ танг къарангысы бла жолгъа атланырын. Баш-Тюз жайлыгъында къошладан хапар билирге барлыгъын.

«Керти тенглик къурчдан, ташдан да къатыды. Ол ёлюмню да хорлайды. Ибрахим, бизни тенглигибиз ёмюрлюк болгъанына ийнанамыса?» — деп, кёп кере соруучу Къожакъ бюгюн Ибрахимни къолундан жоюллукъду. «Къожакъ, жолну узагъын сайлагъан адам ишин чола къоймаз, — деп, Ибрахим да оюмлу жууап бере болгъанды тенгине. — Адамгъа игилик этерге юйренсенг, бар палахдан кенгде къаласа». — «Ахшы умутларым кёк кенглигине учарларын сюеме. Ийнан анга, Ибрахим, атам атдан тюшюп тилесе да, кесим тутхан ниетден бир заманда да таярыкъ туююлме. Мен кишиге да кёзбау эталмам, — кёзбау тиширыгулагъа керек затды». — «Къожакъ, чаллыкъда танг чыгъынлай, тазадыла сёзлеринг». — «Тенгим, ол айтханынга бюсюредим, — деди Къожакъ. Ибрахимге кёлю бла ыразы болуп. — Сёзню багъасын сенича билирге къайда!..»

Ибрахим, Огъары-Чатдан ёрге чыкыгъанлай, сол жанына бурулуп, жингирик бла ёрге айланды, аны ол тийреде киши эслемез ючюн. Эрттенликни таза хауасы кёлюн кётюрген Ибрахим ташдан-ташха, кийикча, секирип барады. Къысха заманны ичинде кёп кёз жаш

төккен Ибрахимни жүрегини къарасы тешилгенча болду. Баям, сабийлигинде бу тийреледе тенглери бла ой-научусу эсине тюшдю. Алай төбентин ёрге айланган эки атлы аны ол къууанчын кем этдиле. Келгенлени бирлери Къожакъды. Экинчиси уа Асланукъа бийни къууларындан адам болса керек. Ким да болсун, Къожакъ нёгер бла келгенин жаратмады Ибрахим. Бёркюню тюклери, жыгъга жабышхан жүн устуккулача жабышдыла аны мангылайына. «Тейриле аманаты бол, – деди ол кеси кесине. – Бюгюн бир киши да къарыулаялмаз мени. Айтчы, сау къаллыкъ, бюгюн Къожакъ менден къалай къутулур? Суймекликге керекмиди алдау?! Фузаны суйгени ёребёрк Асланукъаны арбазын бусагъат жияудан топпа-толу этер...»

Алай Ибрахимни тили тутулду да къалды. Ол, кюрешип, ауузундан сёз чыгъаралмады. Тили ачылмаздан тутулган сунду ол. «Уллу Аллах мурдарлыкъ этерими жаратмады, баям», – деди Ибрахим.

Къожакъланы алай къаршы келип къалгъанлары аны жунчутханды. Котур артына секирип букъгъанды, кесин къолгъа алалмайды. Хосу къаура болду да къалды эмегенле бла сермеширге хазыр Ибрахим. Аны бусагъатда Къожакъланы ат аякъ тауушлары окъуна элгендиреди. Ол Тауланнны жырлагъан ауазын да эшитди, армау болуп, айыу куркасына киргенча, къалын котурну тюбюнден башын бери къаратыргъа базынмай, бауурундан жатып тургъанлай. «Базынмай эсенг, бу ишни къолгъа нек алгъанса, сылхыр?! – деп, ктылыкъсыз чамланды ол кеси кесине. Сора, баям, анга къанат битдирген Тауланнны жыры болду. Секирип ёрге турду да, Къожакъланы ызларын къысха ызлады. «Асланукъа, аллына сал болуп баргъан жашын кёрсе: «Энди малым-мюлкюм да от төбеси болсун!» – деп жияр, узакъ бармай», – деди Ибрахим. Аны бети, къаралыгъындан да къара болуп, тот кесген темирге ушап къалды. Жүрегинде сарыуу къайнагъан Ибрахим энди, жол бла барып, атлыланы жеталмазлыгъын ангылады. Да ол, жетип, бетден-бетге ёрелеширге тюшсе, Къожакълны бла аны нёгерлерини къолларындан жоюлуп къалыргъа боллукъду, муратына жетмей. Аланы да сауут-сабалары барды. Эссизлик этсе, сур желле сарнагъан тау этегинде аланы ёлюклери угъай, Ибрахимни ёлюгю жатар. Алай болурдан къалса уа, таш тюбюне кысылсын да, кесини жияуун ол кеси эте берсин. Ауур сагъышлары тели болургъа жетдирген Ибрахим, атлагъаны сайын, чапыракъ тауушладан окъуна элгенеди.

Да бу, жашаудан кетерге таукел болду эсе, «Суугъа кетген таш къармар» дегенлей нек эте турады? Угъай, Ибрахим, кесин жояр акъылгъа келген сагъатында, кюйсюз ёлюм бла демлешген тынч болмагъанын ангылай эди. Алай азат дунияны къулу-къарауашы болуудан тюнгюлмегенди; ахшы умутлары ышартхан, къууандыргъан да этедиле бирде. Болсада ол къысха къууанчны хазна жылыуу жокъ эди.

Ибрахим, ушкогун огъары аягъына миндирип, аны быргъысына аралып тохтады. Ол хар зат да тюшюнде болгъан сунуп турады. Тёгерек къаппа-къарангыды. Ибрахим жашаууну ахыр сагъатында, эрттенликде дуния жарыта, ингирликде уа тау кезлеге кёзбау ачукъ жая, сабыр аууучу кюнню кёзюне къараргъа, тау тёппелени акълыкъларын, ёзенледе, тау бетледе назы тереклени жашилликлерин кёрюрге, Тауланни жүрек кыйынылыкъланы бютюнда къозгъагъан, бушууну сел этерге да болушхан жырларына, къойчуну сыбызгъысыны аякъ бюкдюрген макъамларына тынгыларгъа да сюеди. Алай сокъур да, сангырау да эди олсагъатда жаш. Къожакълары андан узая баргъанларын абилип турады. Баям, Фузаны айтханлары акъылын бийлеп, тюшю керти болгъанына толу ийнанып, мурдарлыкъгъа кириуню керексизге санады. Кертиси бла да, «Балтасы суугъа кетген сабын да ызындан ата эди» дегенлей, Ибрахим нек жояргъа керекди кесин?! Ёлген ёлгенликте, къалгъанла жашаргъа керекдиле.

«Мен ёлюмден къоркъгъан этгенми сунаса? – деди Ибрахим, биреуню сорууна жууап берген халда. – Мен кетгенден сора да, билеме, терекле, гюлле да чакъгъанлай турлукъдула. Къобуз согъуллугъун, жыр жырланырыгъын да билеме. Сора нек аякъ тирерге керекме, Фузаны ызындан арсарсыз тебиреп къалмай?! Азламы жоюлгъандыла бу сур дунияда, ахшы муратларына жетмей?!»

... Ибрахим жолну къысхасын сайлады да, аякълары бирде къара зыгъырда уча, бирде чабырларын жютюжух ташла кесе, терлегенлери жаякълары бла бара, тик ёрге чабып чыкъды. Кийик жолчукъ бла къыланч тартып, Къожакълары бара тургъан жанына атылды. Ол, кёп бармай, аланы алларындан чыгъарыкъды. Алай кёзлерине кёрюнмез жерни уа сайларыкъды. Жашыртын иш этсе, жүреги къанмазлыгъын да биледи. Болсада, жашыгъыз мурдарлыкъгъа киргенди деп, эл аны адамларыны башларын ёмюрге ёрге кётюртюрюк туюкдю. Ол зат аны бек жарсытады. «Ант этдир, ол ётюрюкдю!» – деп

кюреширле Ибрахимни атасы, анасы. Андан не келсин, Къожакъны нёгери, Ибрахим этген мурдарлыкъны кёзю кёрюп, хар затны халкъгъа билдирсе! Алай Ибрахимни Къожакъны нёгерин жояр акъылы уа жокъду, — бир халал жанны къанына нек боялыргъа керекди?

Ибрахим тау тамагына барып тирелди да, жерге бауурланып, саргъылдымгъа тартхан уллу ташны тюбюнден къайнап чыкыгъан гара суудан къаннгынчы ичди. Ол аллай зауукълукъну не ёлюр, не къалыр аллында тапханына къууанды. Ибрахим жашауунда аллай кёп игиликледен юлюшлю болгъанды. Бир зауукълукъгъа уа бюгюн бу кючлю гара суудан къанмакълыкъ тамамды. Ол, Къожакъланы къалын нарат агъачны къыйырында жингирикден ёрге айланганларын кёрюп, ала аны къатына жетгинчи, иги кесек заман сакъларгъа кереклисин ангылап, алайда жангыз къайын терекни ауанасына чёкдю. Эрттен-ингир алайгъа таудан тигелеген сууукъла табийгъатны игида жунчута башлагъанларын кёрдю.

Хар затха эс бура келип, ауур сагъышларына кёмюлюп, бюгюн жолгъа нек атланганын окъуна унутду: терек чапыракъла, бир бирлери бла эришгенча, терктерк тюшедиле жерге. Бирде Ибрахимни къулагъына бешик жырны макъамы да эшитиледи. Ийнанамысыз, тауда айтылгъан бешик жырны макъамыча, макъамны Ингилизде бир кере да эшитмегенме. Ол айтылгъанда, къагъанакъны мамыр къалкъыгъаны, ананы огъурлукъдан бла къууанчдан толу сыфаты, кёк кенглигинде азат учхан къанатлыланы къанат кергени, талада ышныр эте тургъан кийик сюрюуню мамыр солугъаны кёзюнге кёрюнедиле, ай жарыгъыны, кюн тууушну хычыуунлукълары жаннет эшигин ачадыла. Ибрахим кюйсюз къадарына жалынырыкъ туююлду, — энди ол этеригин аямасын. Къуугъунчу болуп, Огъары-Чатха мычымай жетдирсин ачы хапарын. Ёмюрледен бери акълай тургъан тау тёппелени окъуна къара кесеу этмесе, ант ызындан болгъанды.

«Фузагъа атылгъан ёлюр огъу манга да атылсын, — деди Ибрахим. — Аны Суу Анасы жутду эсе, мени уа, къаядан секирсем, ызымдан Къая Къыз кычырсын! Бу дуняда жерин тапмагъан суюмеклик ол дуняда тюбетеди дейдиле да суюгенлени бир бирге. Ууалсынла, сууусунла санларым, Фуза болгъан дуняда жангыдан жан кирип эсе!»

Жаш, сагъышларындан къутула, ёрге секирип турду. Биягъы Къожакълары ёрге озуп кетген сунуп, тынгысыз

болду. Олсагъат терек башына минип къарады ала келлик жолгъа. Угъай, Къожакълары энди жете келе эдиле ол болгъан жерге. Ибрахим терек башына миннгенине къууанды; алайы тапды Къожакъгъа жер къапдырыргъа. Киши эслерик туююдю аны терек башында, нёгери да Къожакъны кёкден келген элия бутагъы жыкъгъан сунуп къояр. Бусагъатда Ибрахимни этер ишинден тыярыкъ кюч жокъду. Ыран жолну къыдырып жетген жеринде къая башына – эки атлам, андан а энишге секирликди, кёзлерин къысмай.

«Ой насыпсыз анам, жарлы балангы жойгъан къалагъа къарай, жияуу бла ашырлыкъса ёмюрюнгю, – деп, Ибрахим ахыр сагъатында анасын эсгерди. – Угъай, анам, сен бу къаягъа кёл ашарча ыз къоймам мен, – адам аягъы басмагъан терен къол ичинде чачарла къара къаргъала ёлюгюмю. Неда чыран тешиги жутар мени. Билмезсе жашынгы къайдагъысын. Да тур, ёлгюнчю, аллыма къарагъанлай, ахшы умутларынг чал чачынгы сабыр сылай. Алай ёмюрюнгю жияуу бла ашырлыгъынгы уа билеме.

Айып этме, анам, мени Фузаны кёрлюгюме уа къууанмаймыса? Жиялгъанны къой да, кёлюнг кётюрюлюп, кюй угъай, жыр эт бизге. Сюймеклик жырны жашауу ёмюрлюкдю дейдиле да. Къууанч да, бушуу да береди-ле адамгъа илхам... Санга айтыр сёзлерим а кёпдюле, алай, тилим тутулуп кълалмагъан эсе, ала аузумдан бери чыкъмайдыла. Билесе, атама сёгюм салгъаннга сёзюм ачыкъ бола келгенди... Къартлыгъында аны да жерге къаратыр акъылда туююл эдим, инсанда болгъан ниет кюч аны, адамны, акъылын бийлеп, кючюн да хорлай кёреме. Кеси кесиме бой салдыралмайма. Кече учхан жулдузгъа ушап кълалды Фузаны бла мени жашауубуз. Башха болмай, жашауу тауусулгъан чапыракъны жел, учуруп, кёзкёрмезге алып кетгенчады бизни ахыр сагъа-тыбыз. Анам, мен алай айта турама ансы, къайдагъымы къаяны сууукъ къабыргъасына жазып къойгъан сёзле-рим билдирликдиле. Тенглериме аманат этген кюйюм да, эшитгенинг сайын, жиятырыкъды сени. Буз тауланы эритирле жиямукъларынг. Сизге ёмюрлюк къыйын-лыкъ сынатып, кетип барама Фуза болгъан жерге. Мени кирик бирни ёсдюргенден эсе, бир къара шайтан ёсдю-рге эдигиз, – кёзбау сёз айтып, ол кёлгюгюзню ала туруп эди!»

Кюн, уруш аулагъыча къызара, тау бетлеге жайыл-ды. Аны сёдегей таякълары ёмюрлюк чыранланы да жылтыратдыла. Терек бутакъланы аралары бла кес-

лерине жол сала келип, Ибрахимни бетине да жетдиле кюн таякъла. Жаш аланы элия бутагъына ушатды. Ол огъурсузлукъ акъылын бийлеген сагъатда, сейирди, окъ тийген атиы ачы кишнегени да эшитилди къулагъына. Аны кишнегени уруш аулакъда душман огъу жыкыгъан адамны къычырыгъына ушады. «Угъай, Аллах суйген хайыуан, санга тийген окъ алгъа мени жюрегимде сууусун!» – деди Ибрахим, ол сагъатда ат сынагъан кыйынлыкъны кётюралмай.

...Ат аякъ тауушла сагъайтдыла Ибрахимни. Энди атланы пырх-чырх этгенлери эшитиледиле жашха. Ол ушкокну бурунун бутакъла арасы бла келгенле таба бурду. Аякъларын тутхучлу бутакъда тепмезча тохтатып, онг жингиригин терекни орта базыгъына тиреп, ушкокну сампалындан арсарсыз басаргъа хазырланды. Къожакъ алда, нёгери аны ызындан келедиле тар жолчукъ бла, атларыны тер тылпыулары кёкге бара. Къожакъны алда келгени тап болду. Ибрахимни огъу бир заманда да жазмагъанды. Бу жол да жазмаз. Алай ишни къалай боллугъун ким билсин, – ахыр сагъаты жетгенин ангылагъан жаш муратына жетмей къалыргъа да болур. Кёп кюнледе сынсыгъанды, этген муратына жетмей. Бу жол да ахшы умуту биргесине жоюлуп къаллыкъ эсе уа?

«Былайда мен санга бир акъыллы сёз айтайым, – деди Ибрахим кеси кесине, – отха кирирден болдунг эсе, артха туракълама. Душманынгы, уруп, кёжюн алгъанлыгынгга, боюнуна бичакъ саллыгынгга уллу Аллах санга даучу боллукъ туююлду. Не ары-бери буруп кюрешсенг да, кеси антынгы жесири болгъанынгы унутма. Базынмай эсенг, Фузаны дертин жетдириуню къолгъа нек алдыңг? Бусагъатда сен кёлсюзлюк этсенг, Фуза не айтыр?»

Ибрахим, кесине ол дауну этип, къоянча, тегерегине къарады. Алай, жолоучуланамы кёрдю – ушкогуна терк жабышды. Угъай, атарыкъ туююлду! Аланы жолларына барма къояр акъылгъа келди. «Фузаны тилегин толтурайым, – нек киреме мурдалыкыгъа?» – деди кеси кесине.

Эртте, Ибрахим атасы бла къошда тургъанында, Кючук, жашыны хомухлугъун кёжюне тутар ючюн, бир жол былай айтхан эди: «Санга бир иш буюруп, ызынгдан къарагъандан эсе, сау кюн чалгъы чалгъан кёп да тынчды. Айтылгъан ишни арсарсыз къолгъа алып амалынг жокъду. Эринсенг, осалгъа айтылыр атынг. Эсингде болсун, бийни ачындан итни тогъу игиди. Биз адамыча ишлемесек, бий ырысхыдан кем болур. Эр кишиге айтхан сёжюне табылгъандан игиси уа жокъду. Аман сёз

чыгъарыучуладан а кенг бол. Тейри, адам къарамына сыйынмагъан айыпны тузагъына тюшерге да болурса аллай затны юсюнде».

Жаш, къоркъуу жюрегин асыры бийлегенден, ата-сыны айтханларын башында къара-къатыш этип, терек башына нек ёрлегенин унутду. Алай эки ат да бирча чырх-пырх этгенлеринде, элгенип, терекден энишге чонкбайыргъа аздан къалды. Сора кёзлерин ачды да, Къожакъ таба атыллыкъ ушкокдан эсе кёп да огъурсуз къарады. Къожакъ да эследи Ибрахимни терек башында. Ол, ишни тап болмаздыгъын терк ангылап, иер къаш-ха тагъылып тургъан ушкогун хыны сермеди. Алай Ибрахимни ушкок тауушу къая жарылгъанча эшитилди тегерекге. Ол экинчи огъун да ийди Къожакъ таба. Къарап-къарагъынчы, кёк кенглиги къара чаукадан толуп къалды. Къожакъны аты, кеси да тикден энишге, къычырыкълары бара, алай тёнгерегенлерин кёрдю Ибрахим. Экинчи атлы, артха айланып, къачды. Аны ызындан да къабындырды ушкогун Ибрахим. Алай Къожакъны нёгери кёз туурадан ташайгъан эди.

Ишин алжаусуз этгеннге санап, Ибрахим терекден секирип тюшдю. Жайда да къар хапула тёппесине къона тургъан сууукъ сыйдамбет къая таба жан атды.

9

Биз Огъары-Чатда тургъан кезиуню ичинде эл кёплени жияуларын этди. Ол затда бизни бир уллу терслигибиз болгъанча, башыбызны кётюрюп, киши кёзюне къараялмайбыз. Къонакъларын ала огъурсуз адамлагъа санай болурла, сёзсюз. Мында ол тюрлю ырысла къаты жюрюйдюле. Жангы келин келген тукъумда бир бушуу иш болса, ол жарлы тиширыуну башы, ёлюп кетгинчи, тырмандан къутулмайды: «Сени аягъынг бу арбазгъа басханлы, Бир Аллах, къыйынлыкъдан къутулмай барабыз! – деп, дау бла, сюеледиле къайынлары аны юсюне, ол къарт болгъанындан сора окъуна. – Сени сёзюнг да ууду!» Не тынч адам эсе да, анга аман айтылыргъа керекди. Кертиди, аллай сёзлени жолларын чорт кесгенле да бардыла Огъары-Чатда. Алай эл ауузу – элек деп, аны бла кёл басханла да бардыла, айтылгъан сёзден бир жанына турургъа кюрешип.

Ибрахимге кюйдюк-бишдик, Къожакъны уа окъ жарасы жокъду (анга атылгъан окъ атына тийгенди), атдан кетип, болгъаны ууалгъан хапары барды. Къара къаргъала Ибрахимни ёлюгюн угъай, аны ёлюгюн чач-

сала, Огъары-Чатны жамауаты игида тынчайырыкъ эди. Биз жашаудан жукъ ангылай эсек, Къожакъны алчи кийиучю бѣркюн ахлулары, эртте-кеч болса да, къая ыранлада излериклерине не сѣз. Тауланны бу такъыр дуниягъа жаратхан Аллах аланы хар бирини оноуун да этерге керекди. Ол терсликни кишиге да кечмейди.

– Виз къыйынлыла, юйюбюзден, жерибизден айырылып, аман сагъатлы болуп, атабызны башынамы айланабыз, кимге – ариу, кимге – эриши кѣрюне? – деди Поль олтургъан жеринден ѳрге туруп, эки къолун арт белинде чалишдирип, борандан буюкъгъан жолоучу киби, сакъал тюбюн да кѣкюрегине тиреп. – Мен тели уа, къарт анамы жарсыуун этер орунуна, агуманча, жаханым отуна сугъула айланама баргъан жеримде. Не азапды бу – адам ашаучулары тузакъларына тюшюп, ала айтханнга баш уруп тохтамакълыкъ?! Кѣз кѣре, чачым агъаргъанды Кавказгъа келгенли.

– Шуѳхум, сенсе терс, кесинг да ангылай тургъанлай, – дедим, Польшу бу жолгъу эссизлиги мыйыма асыры ѳтгенден, таш тийгенча, тѣппем ачып. – Кавказны халкъы бизге берген намысны ѳз журтубузда да тапмайбыз.

– Дуглас, терс сѣлешесе! – деп, Поль огъары аягъына минерге хазырланды. – Бош ышараса, Къаранчхасына дуния къарс къакъгъан Ингилизни намысы бла ойнаргъа къалай баздынг?! Болмачы эр киши, биреуню къатынын махтап, кесини къатынын сѣкгенча этдинг бу жол.

– Сен, окъуулу адам, кѣп къыралланы къыдыргъан алим, бу нарат агъачлы жерде, таулары, саулай табигъаты элни жомакъла къаласына ушатхан Кавказда, намысны Минги тауну тѣппесинде журютген миллетни биргесине жашап, ариу ашын ашап, эсли сѣзюн кесинге байракъ этип, болушлугъун кѣрюп тургъанлай, анга сѣгюм салыргъа уялмаймыса?! – дедим бу жол нѣгериме, чамланнганымы игида ангылатып.

Баям, Поль бла «демлешиуюм» узакъгъа созуллукъ болур эди, бий бизни отоугъа кирип келмесе. Ол алгъынча жарыкъ туюлдо: элде болгъан бушуу ишле бек алгъа аны бюкгенди. Ийнарукъ бий кѣп заманны тынгылап турду да, башын ѳрге кѣтюрмей, айтды:

– Мени сѣзюм, къонакъ, юйюнге сау баргъын, къачан кетериксе, дегенча кѣрюнмесин сизге, жол нѣгерле, атла да хазыр этгенибизни айтыргъа келгенме. – Бий мудак болду. Биз да бек къыйын айырыллыкъбыз бу жерледен. – Адамны туугъан журтуна жетген зат жокъду, сау-эсен жыйылыгъыз юйюгюзге...

– Сау тау ауузну уллу жыйюсханы, хурметли бий, – дедим, ёнюм бирде ачыкъ, бирде тунукъ эшитиле, аны алайлыгъын кимден да кесим иги ангылап. – Суху череклени шорхулдаууна тынгылай, мында жашагъан кёп да хычыуунду бизге дуния дауурун кесине жыйышдыргъан Лондонну адам толкъунларында ёшюн уруш эте айланнгандан эсе. Алай элде болгъан бушуула бизни бек жунчутдула. Жер да, кёк да ёмюрге тёзюп турмазла, артыкълыкъны ахыры болургъа керекди. Хурметли бий, жарыкъ кюнюгюз къарангы кечеге ушап къалмазча, жашауну къара булутларын тюзлюк бла чачар заман жетип турады. Халкъда окъуулула кёп бола баргъанлары туура ишди. Таулан да, Мукайны бирси жашлары да, Хажисейит да дуниялыкъдан хапарлары болгъан жашладыла. Сизни хатагъыздан жоулгъан асыл Ибрахим да билимсиз адам туююл эди.

– Къонагъыбыз, неле жаншайса?! – деди Йиналукъ, орунларындан чыгып кетерге жетген уллу къара кёзлерин манга къадап, ариу ишленген чюй сакъалы бла гымых мыйыкълары бирча къалтырай. Олсагъатда аны ачыууну чеги жокъ эди: жукъа эринлери къаралдыла, сыйдам бетини къаны кетип, кисейча агъарды, къалын къашлары жокку болуп къалдыла. – Ибрахимни биз жоймагъанбыз. Ол бизни жояргъа кюрешгенди да, Аллах аны терслигине жолукъдургъанды. Алай ол къаражух кесин ёлтюрсенине уа ишеклиме, – къачып, Тау Артына ётсе керек... Къонакъны да, юйлюню да эслеринде болсун: бу тау ауузуну агъачы, ташы, сууу, жери, кёгу, адамы да менидиле! Къысхабоюн, къалынбет Кючюк, жашы мени къарындашымдан туугъан Къожакъгъа сынатхан кыйынлыкъны суйсе – мал бла, суйсе – къан бла телерге керекди, – Уллу Тёсени излеми алай боллугъу даулашсызды. Тюзю – Къожакъгъа къол кётюрсени къаны тёгюлорге керекди.

– Хурметли бий, Ибрахимни ёлсенине киши ишекли туююлдо.

– Дуглас, ол адамланы кимле болгъанларын иги билмейсе сен. Ибрахим, кесине тап тюшюрюрден къалса, тырнагъын ачитмаз ючюн, шуёхум, сау элни жоярыкъды. Ол Кючюкню жашыды, ёмюрюнде бир аманлыкъдан артха турмагъан адамны. Аслан-Гирей деген Къырым ханны аскери, Къобан сууну онг жагъасында тохтап, тау халкълагъа уруш ачханында, душман жанлы сюелген кишичикди Кючюк къантулукъ! Ол Уллу Тёсени оноууна къаршчы сюелгенди!

– Хурметли бий, айып этме, аллында баш ие, адепли

сөлөшгеними ангыларынгы суюме. Мен билип, Кючюк жыр устасыды, сабыр актыллы. Тарых шартланы юслеринден да, жангылмай, хапар айтыргъа кьолундан келген. Алай инсан кишиге аманлыкъ излери к туююлдо, тейри.

– Мен сени хант кьангамы тьорюнде олтуртуп тургъанма...

– Ой, багъалы жуююсхан, санга актыл юйретмейме, тау халкъладан тюз хапар элтирге суюме журтума. – Бу жол тобукъларым окъуна кьалтырадыла.

– Кючюклагъа жерни кьой, таш кьапдырырма, Аллах айтса.

– Сен аллай бир жанырча, аман адам туююлдо ол, мен ангылагъандан. – Бийге амалсыз болгъанымы билдирмез ючюн, энишге къарап, бетими эки кьолум бла жапдым. Дагъыда, бир кесек таукел болуп, айтдым: – Хурметли бий, жашы ючюн Кючюкден мал, мюлк излери гинги, неда кьан аллыгъынгы ангылымадым?

– Мен не айтсам – ол боллукъду.

– Музыка искусствону белгили адамы ол сьзлени Лондонда айтса, кишиден намыс тапмаз эди.

– Мен бийме! Кьалгъан затла анга такъмакъдыла.

– Хурметли бий! Сени чамланыуунгу хыйсабын ангылайма. Элде этилген огъурсуз ишле сени чекден чыгъаргъандыла. Алай Кючюк кьайдан табарыкъды сен излеген малны, мюлкню, малы, мюлкю жокъ эсе?

– Жерден чыгъарсын! Кькден туюшюрсюн!

– Да жер да, кьк да сенидиле сора уа?

– Кьонакълыкъ хатеринги этеме, кьанбуз, – деди Ийналукъ, – ансы айтхан сьзчюклеринге, мычымай, сокъурандырыр эдим. Манга жууап этерге алыкъа киши базынмагъанды.

Бий мени таба огъурсуз къарагъанында, уруш аулакъда душман, ауур сюнгюсю бла уруп, кубеми тешгенча ачыды мыйым. Бир кесекден а, ким эсе да, кьагъып, атдан алып, жерге атханча болдум. Эртте, эмиликден жыгылып, сыртымдан тийгенимде, ёнгечим юзюлген сунуп кыычыргъан тауушум кьулагъыма жангыдан эшитилди. Киши жеринде эссизлик этгеними ангыладым. «Ийналукъ кеси айтханлай, атамы башымы барды сау тау ауузну патчахына соруула берирге?!» – Алай сокъураннганымда, жүрек тамырларым оушау этдиле. «Тюз жолну тутханынга нек сокъурандын? – деп шыбырдады бир эр киши ауаз кьулагъыма кеси тилибизде. – Сен тюз сьз айтмасанг, Ийналукъ аллай бир чибинлерик туююл эди...» – «Къарачыгъыз энди ол па-

лахха! Мени сант селешдирген шайтанны Аллах уруп нек кьоймады?!»

– Сизни кибиклеге тегюле, болуша, тюп болургъа жетгенме, – деди Йиналукъ. – Ол заманда сагъайдым да, тегерегиме сылхыр адамча къарадым. Мени тынгысыз этген сагъышларымдан къутулгъаныма уа къууанмадым. Ол эр киши ауаз да таукеллик бермеди.

– Мен тойдургъанла манга жаякълары арыгъынчы, тыйылмай, юргенлерине юйреннгенме. Тейри, ол адет окъуна болуп къалгъанды.

– Бийибиз («бийибиз» деген сёзню биринчи кере айтдым), терслигими боюнума алама. Алай мен юрюрге ит болмагъанымы ангыларынгы уа, баш уруп, тилейме, – дедим, сюелген жеримде сын къатханлай, къол аязларымы бир бирге ышый. – Мен уллу Ингилизни уллу алиmime.

– Ким да бол, файгъамбарны эмчек уланы окъуна, алай таугъа келген адам тауну низамина толусунлай бой салыргъа керегин бир такъыйкъагъа да унутма. Аны негерлеринге да ангылат, къыралыгъыздан бери таба айланыр умут этгенлени барысына да ангылат. Къонакъ да, бу жерли адам да, бий селешген сагъатда, тилсиз болуп къалыргъа керекди.

– Бийибиз, сангырау да, сокъур да деп къошаргъа эркинмеми?

– Угъай, алай айтыргъа эркин туюлсе. Къара адам бийни сёзюн толу эшитирге, къол, аякъ кымылдатыуун, кёзю-къашы бла берген белгини алжаусуз кёрюрге борчлуду.

Сёзню башха жанына бурургъа суююп, тюнене элни чегет жаны бетде къалын дурула сырылгъан жерни кёрюп, аны ариулугъуна асыры сейир этгенден, суратын ишлегеними айтыр акъылгъа келдим. Алай Йиналукъ, мыйыкъларын бла чюй сакъалчыгъын эки къолу бла кезиу-кезиу сылады да, мени таба бир-эки атлам этип, былай деди:

– Дуглас, тюз айтханса, кёк да, жер да менидиле. Мындан кетип къалгъынчы, сен да менисе. Юйюнге барсанг а, къатынынг этер оноуунгу.

– Хурметли бийибиз, – дедим, тиширыуну сёзюне эс бургъаныбызны бедилшиликге санагъанын ангылап, – бизни да тиширыула тапхандыла, ала ёсдюредиле бизге сабийле... Бери келген кюнюмден бери тиширыугъа уллу кёллю болгъан эр кишиге тюбемегенме, бир Къожакъны бетсизлигин айтмасакъ.

– Биягъы сен мени къарындашымдан туугъанны сёзге нек аласа?

– Битеу аман ишлени ауур шагъатларыды Къожакъ, – дедим, бу жол базыныулу сёлеше. – Фузаны жойгъан да – ол, жарлы Ибрахимни жойгъан да – ол! Дагъыда бир затны эсинге салайым: эртте-кеч болса да, Къожакъ тукъум бийликни экиге бёллюгюн унутма. Ол заманда Ортабайлары, низамсыз дауурну орта чыырындан къутулургъа термиле, аман бла ашырырла кечелерин, кюнлерин.

– Сизге жол нёгерле, атла да хазыр этгенбиз, – деди бий, эшикден кирген заманда, айтхан сёзюн къатлап. Сора сабыр атлай чыкъды отоудан.

10

3-чю август. Исси-Суугъа, эки кюнден кёп бармай, жетеригибизни айтхандыла. Болсада, Огъары-Чатдан терк къуралып чыгъалмай, кюн ортагъа дери мычыдыкъ. Кавказлы таулуну къанында болгъан къылыкъ бу жол да хорлады: ёз даражаларын кётюрюр, сыйларын тюшюрмез муратда, биз минерик атла ючюн уллу хакъ излегенле болдула. Андан тышында да, бир адамда бизни барыбызгъа да жетер тенгли бир ат болмагъаны себепли, бир ненча адам бла келишим этерге тюшгени игида чырмады. Былайда Ийналукъну айтханы бла ишни болуму бирге келишмегенлерине сейир этдим. Хар зат да хазырды деген эди ол. Тау бийлени намыслары бийикде жюрюгенликге, айтханларына бир элли да угъай демегенликге, оноу эркинликлери аз эдиле. Не ары-бери десек да, ахырында бизни ишибизни эллиле къурадыла.

Элни бий адамларындан бир ненчасы, бизге келип: «Алтын неда кюмюш ахчагъыз бармыды?» – деп, бир бирге ал бермей сора эдиле, аланы орусну къагъыт ахчасына алышындырыргъа суюгенлерин ангылата. Бу тау ауузлада хар ким кесиди банкир: ахчасын биргесине жюрютмеген таулу жокъду. Не тюрлю ахчагъа да ала алтын неда кюмюш затланы – къама, къын, ат жер, кюмюш керекле, сыргъала, жюзюкле, бууунлукъла, боюнлукъла сатып аладыла.

4-чю август. Тюрлю-тюрлю чырмаула чыгъып, жолгъа чыгъаргъа айтхан заманыбыздан бир кюн кеч атландыкъ. Хуржунларыбыз игида жукъаргъанлары себепли, къонакъбайларыбызгъа нохтабау окъуна эталмадыкъ; жюрөк ыразылыгъыбызны ариу сёз бла бирдирдик. Алай, жюрегибизге бир асыу болур эсе уа деген акъылда, таулула бла саламлашып, айырыла туруп, Огъары-Чатны бийине, Ийналукъгъа, саугъагъа

ачылгъан-жыйылгъан стакан беребиз. Жолгъа чыгъа башлагъан кезиуде уа, Поль, мени къатыма келип, тау бийлени бир эгечлери, шапасын жиберип, кесибишни энчи затларыбыздан бирин – жууунган заманда биз хайырланыучу жумушакъ резинни – къоя кетерибишни тилегенин айтды. Биз ол тилекни да толтурдукъ.

Тау бийлени экисини жашагъан жерлерин, тукъумларын, кеслерини, аталарыны да атларын жазып алдыкъ. Андан сора, элни адамлары бла саламлашып, чынгыл къаяла къуршалагъан тау ауузу бла энишге атландыкъ.

* * *

Огъары-Чатны тёбен жанында суу жагъаланы ёзен жерчиклерине адамла кёп къыйын салгъанлары кёрюнүп турады: ариу чакъгъан бахчачыкъланы тюз орталарында уллу таш ырдыла, ташлы жерледе ишленнген илипинле (мында, суу салмасанг, бахчадан, биченликден да хайыр жокъду), бахчаланы, биченликлени тегереклерине, мал кирмезча, ким хуна къалагъанды, ким чалыэтгенди. Не да айт, тау ауузу тынчылыкъсызды. Жай чилледе окъуна бетинги ачитхан суху жел ургъанлай турады, тауладан таш тёнгерегени да алай, бютюнда сакъ жауунладан сора Черекни тауушу уа анга юйренмеген адамны сылхыр этип къоярыкъды. Къыяманы кёз аллынга келтирген боранланы, желлени къозутхан да черек сунама. Кюн тийип тургъанлай, къара булутла, ташадан чыгып, жарыкълыкъны тунчукъдуруп, алгъа шош желни чапдырып, ызы бла жалкъасын къысыр къаягъа тиреген боранны энишге юсгюредиле. Ол а, аллына тюбегенни – таш, агъач болсун – бушто этип къояды. Ой анасыны, боран субай къызлача сюелген назы тереклени, тамырлары бла чыгырып, бияры быргъагъанына къарагъан а бек уллу азапды! Бушууну черекча къутуртхан да кёбюсюнде аллай къылыкъсыз боранды. Адамгъа, табийгъатха да бирча хурметсизди ол – кёплени ёмюрлюк дуниягъа ашыргъан къара кюч.

Жарым сагъат жол жүрюгенден сора да, эллилени юйлерине тюбей-тюбей барабыз. Уллу черек сууну онг жагъасында орналгъан элледен бирини ичи бла баргъан жолчукъ, башха тау ауузгъа – Чегет черегини баш жанына – артыкъ бийик болмагъан аууш бла элтиригин ангылатхандыла жол башчыларыбыз.

Иш ала айтханча болду, – кёп къыйналмай, экинчи

тау ауузгъа жетдик. Мында да Огъары-Чатха ушагъан затла кѣп: юйлени ишленгенлери, адамларыны бет сыфатлары, халаллыкълары да, бу жерни табийгъатыны сурлугъу да. Бу тау ауузуну бийлерини да бийик бѣрклери, акъ чепкенлери, акъбаш хазырлары, башлы сахтиян чурукълары. Къара халкъда да хазна зыккыл адам кѣрмедик. Биз элге жетип, аны ара орамы бла ёрге айланганыбызлай, аллыбызда биринчи тюбеген адамны сыфатын бирда унутмайма. Ол, орта жашаулу, чюйсакъал, гуппурбурун, сѣлешген заманында, кеселке къуйругъуча къалтырай, ауазын кѣтюрюп, былай айтды:

– Эй-хей, таланган, не адамласыз, не жюрюйсюз бу жерледе?! – Къылыкъсыз чамланыргъа хазыр эди ол.

– Биз Огъары-Чатданбыз, тюбюнден келген къонакъланы ашыра айланабыз, – деди жол башчыларыбыздан бирлери, жыл саны бла бирси нѣгерлеринден кичи, жолоучудан изленген жумушну башхала сѣз айтхан кемине тамамлагъан чѣрчек жаш, алаша бойлу, борбайлы Хусейин. – Саламыбызны алмай, муслийманнга ушамагъан иш этдинг, тамата!

– Жапчыкъ, сен бир къантулукъчукъ болурса дейме?! – деди гуппурбурун, ачыуланнганын бла ойнагъанын хазна ангылатмай. – Бу элде сени кибикле мени бла аллайла сѣлеширге базынмаучудула.

«Ненге махтанаса? – деди Хусейин да кеси акъылында, ол адамны кѣюне алгъындан да жютю къарап. – Оллахий, сени бурун сууунгу тыйгъандан, черекни аллын тыйгъан кѣп да тынчды...»

– Къонакъла бизни тилни ангылаймыдыла? – деп сорду гуппурбурун.

– Тилманчлары биргелеринеди, – деп, кесгин жууап берди Хусейин.

– Сен таза да къантулукъчукъ болгъанынгы тюз кѣргенимлей окъуна ангылагъан эдим, – деди гуппурбурун... – Саламынги алмагъаныма сокъуранмайма, чубурчукъ. Огъары-Чатда сенден келепен а болмаз хазна?

– Аллах жаратханды мени, чубур да, келепен да этип, – деди Хусейин. – Алай, къонакъны намысы бла ойнасанг, башындагъын чамландырырса. – Къарап турама да, кесинги да ауузунгдан эсе, бурунунг алгъа хапар айта болур дейме, ауузунгу ачаргъа кезлегенинглеи, безгекден ауругъан адамны эринлерича, къалтырап башлайдыла...

Биз элни орта табасына жетерге, бизни сакълап тургъанча, къатыбызгъа кѣп адам келди: эр кишиле, сабийле. Тиширыула да кѣрюнедиле игида арлакъда. Узакъдан къарайдыла ала тышындан келгенлеге. Баям, гуппурбу-

рун сёз бла Хусейинни хорлаялмазлыгъын ангыласа керек, – чамны кётюрген да кишиликти тауда, – игида жумушады да, бизге жарыкъ болуп, төгерегибизге айланып, кеси халы бла, элни бийи болуп къалмай, таматасы болгъанын ангылатды; орус тилде тилманчсыз сөлеше билген, билими да ол тау ауузуну излемине жетген оноучу аты Ако болгъанын да айтды.

– Сау келигиз, тюшюгюз атларыгыздан, сизни кибик къонакълагъа тийишли къонакъбай болалсакъ, кесибизни бек насыплыгъа санарыкъбыз! – деди Ако. – Къарагъыз, жашла, къонакъланы кеслерине, атларына да къарагъыз.

– Тамата, бу жол хатдан атлагъанма, айып этме, – деди Хусейин, атдан тюшюп, Акону аллына барып, башын бир кесек энишге этип, аны къолун эки къолу бла тутта. – Была инглизден келген адамладыла – кёп жерледе кёпню кёрген, бек сейирлик билимлери болгъан алимле. Эбизеден аугъандыла Огъары-Чатха. Энди уа жоллары Исси-Суугъады.

– Да биз да бир бош адамла болмагъаныбызны ангылатыгъыз былагъа. – Энди Акону буруну алгъынча тыпырмайды. Баям, бизге тюбеген сагъатында, сауутсабабызгъа да эс буруп, жунчугъан болур эди. – «Сау келни» ат башындан айтхан сунмагъыз. Сиз не тюрлю болсагъыз да, бу тышындан келгенле айып этерле, юйге кирмесегиз, ыразы боллукъ тийюлбюз. Ма былайгъа жыйылгъан адамла бары да тийейдиле, келигиз!

...Не бек аякъ тиредик эсек да, Чегетде бизни сыйламай къоймадыла. Акону айтханын этмей, кетип къалсакъ, тау адетге арталда келишмегенин ангылагъандан бой салгъан эдик, жолубуздан чырмаллыгъыбызны да биле тургъанлай. Ако уа: «Сизге уа сёзюмю ётерча айтхан эдим», – деп, эки-юч кере да къайтарды. Ол сёзле эки тюрлю ангылашынырла деп, биягъы Хусейин айтды:

– Тамата, сени сёзюнг бизни жаныбызгъа тийген болса, бусагъатда хант къангада олтуруп турмазлыгъыбызны нек ангыламайса? Юйюнге таза да кёлюнг бла чакъыргъанынгы кёрюп, бери андан келгенбиз. Бек сау бол. Юйюнг тюз ниетли къонакъдан кем болмасын!

– Хусейин, Ако эсли сёзюм бла бой салдырдым сизге деген магъанада айтады, – деди Масхут, экинчи жол башчыбыз, жыл саны эллиге жетген, Хусейинден аз ёсюмлюрек сабыр адам. Алай ким да бек алгъа бу къызылуурт адамны кёзлерини уллулукъларына, кирпичлерини узунлукъларына бла къап-къаралыкъларына, сора эринлерини ишленгенлерине эс бурады. Сөлешген, ышаргъан

заманда, онг жаягъында эсленнген батыучукъгъа уа жолгъа чыкыгъанлы да, кёз жетдире келеме. Аллай ышан кызылада болуучуду кёбюсюнде...

Не Поль, не мен, бирси нёгерлерибиз да, кетип теби-регинчи, сёзге кёшулмадыкъ, мында жашау болумдан, адет, кылыкъ төреден хапар алыргъа бек суюбиз. Алай ушакъ, бир башланса, узакъгъа созуллугъун ангылагъандан тынгылайбыз ансы.

«Хар элни къой союу башха», – деп, таулула айтыучулай, бу тау ауузну тарых жолуну байлыгъына да ишексизбиз. Чегетни бек баш жанында орналгъан эки элде эрттегили кешенеле бла эспертмеле кёп болгъанларын Ортабайлада окъуна эшитген эдик. Мында ёлетге махтау салгъан жырланы этерге, жырларгъа да бир уста тиширыу болгъанды. Ол ёлгенли, беш-алты жыл озгъанды. Къалай иги эди аны юсюнден толу хапар билген! Узифар деп аты да. Бизге айтханларына кёре, тау элдеде аллай тиширыу ат хазна тюбемейди. Ол ат не магъана тутханын ангылагъан да аман туююл эди, тейри. Не узакъ жол кыдыра, жер, тау кёре айланган эсек да, Чегетге бири да жетмейди деген акъылгъа да бир келдим. Алай Огъары-Чатда тургъан кюнлерибиз, аны табийгъатыны ариулугъу, адамларыны халаллыкълары эсима тюшдюле да, жашыртын оюмуа сокъурандым. Тау ауузланы барысы да деменгили Минги тауну бирер къанаты болгъанларын унутмазгъа керек эдим. Аланы агъачлары, талалары, таулары, жылы жауунлары, киришледе ёсген гюллери, жемишлери да дуния поэзияны «сюймеклик дууасыдыла». Таулада ай нюрюне, кюн жарыкыгъа, табийгъатны сурлугъуна жетген да жокъ. Ёлетге «махтау» жырланы – Узифарны жырларын – жаланда тау аууздада эшитирге боллукъду адам улу.

...Ох, ды-ды-ды-ды, аман къаргъадым,
Къаргъагъанладан къалайым.
Къара жаулугъуму башыма кысып,
Къайгъы сёзюнге барайым.

Къайгъы сёзюнге алай барсам да,
Эшикден юйге кирмезме.
Халкъдан уялып, мен жилясам да,
«Гюняхы къурусун», – демезме.

Белинге кысыгучу кюмюш бел бау,
Ол юйде чюйде тот болсун.
Ол ариу бурма чачынг а, наным,
Къарангы кёрде морт болсун...

Ох, ды-ды-ды-ды, бир бек къаргъадым,
Къаргъагъан ауузум къабышсын,
Акъ гыранчам да къызыл къан болуп,
Анам юсюме жабышсын!..

Ако Узифарны жырларындан бу төрт куплетни жаздырды бизге. Бир фахмулу поэт табып, ол тизгинлени ингилиз тилге кечюртюркме. Алай къыз суйген жашына аллай жыр этерге боллугъуна мени къыралымда киши ийнанырыкъ туюлду.

– Ушкокларыгъыздан бирин сатыгъыз манга, – деди Аю, къарамын мени таба буруп. – Суйсегиз – кюмюш, суйсегиз – алтын берейим. Орус ахча уа жюрюй болмаз сизде? Къонакъны затына кез къаратмакълыкъ ушагъыусуз ишди. Алай, сиз билесиз, Тау Артында жашагъан халкъ тынчлыкъ бермейди. Ким биледи аланы, бизни да сизни ушкогугъуз тынчайтыр эсе уа?! Ой, онгмагъан жашау!

Аю бир кесекни тынгылап турду да, бурун сыртындан сакы къапханча, элгенди. Сора ёрге хыны кетюрюлдю да, бизге, къонакълагъа, кезиу-кезиу къарады. Мен ангылагъандан, олсагъатда Аю айтхан сёзлерине бек сокъуранды, нек дегенде ашатхан ашы ючюн хакъ излегенча болуп кълалгъанды. Тауда уа аллай адет жокъду.

Ёрге кетюрюлдюм да, кесими ушкогуму, элтип, Аюну кълону тутдурдум. Мени ушкогом бла кълайда да мурдарлыкългъа кирирсе деп да айтдым.

Болсада, эсде болмагъан оюнну кёрюрге тюшдю: Хусейин, кийик женгиллиги бла ёрге турду да, ушкокну Аюну кълонундан сермеп алды. Къонакъла, къонакълбайла да сир болуп кълалдыкъ. Хусейин бизни жунчугъаныбызны эшек туягъына да санамады. Ушкокну онг кълонда кенделен тутуп, Аюну кълатына битип кълалгъанча сюелди. Аю уа жаланда мени кёзюме къарагъанлай турады. Биягъы буруну уа, алгъындан да бек «аякъ бюгеди». Бир такъыйкълада аны кёзлеринде бир огъурсуз дерт кюч да эследим. Не менме деген залимни да кълалтыратыр кюч!

– Мени танымагъандан ойнайды башым бла бу адамчыкъ, – деди Аю, шытыларын чача, уллу гуппур буруну алгъындан да бек кълымылдай, базыкъ къл бармакъларыны чыкълардагъанлары бизге да эшитиле. – Хыйла кёзлеринг бизге угъай, чырдыгъла аралырча этейимми, харам кълан?! Сени кирик кёлени къланларын суутханма! Ушкок ёлюмню, къларгълыны да шагълалары болгъланын а ангылаяламыса, чубурчукъ?! – Аю, Хусейиннге жууукъ

барып, кёкюрегин аны жухуна тиреди да: – Былайда нёгерлерингден айырып, къарангы зинданнга атып, кеченги, кюнюнгу да жияу бла ашырырча этейим, итден туугъан! Сен бир уллу элни башчысына къол кётюргенсе! – деп чамланды.

Хусейин жеринден тепмейди. Токъ бети уа бирде агъарады, бирде къызарады. Мен Хусейинни къатына жууукъ бардым да, сёз да айтмай, ушкокга узалдым. Ол ычхындырмады, – къол аязында къаты къысханлай турады. Мен ушкокну бери тартдым, ол а артха, – билек кюч менден эсе анда онглу болгъанын ангыладым.

– Муну бла не ойнай тураса? – деп, Ако ушкокга узалды да, кёкюреги бла жашны арлакъ чартлатыр умут этди.

Хусейин аны къарын табасына жетдирди да, мындан ары чартлатды. Барыбыз да ортагъа кирдик.

– Артха айлан да, кёзюме кёрюнмей, думп бол! – дедим Хусейиннге, кёлум бла ачыуланып. – Бу не ишди, не уллу, не гитче жокъ! Энтта къайтарып айтама, думп бол былайдан! Сен керекли биз болайыкъ.

– Манга да керекди ушкок, – деди андан бери тынгылап тургъан Хусейин. – Сен Акогъа боппа-бошуна бересе. Мен а сатып аллыкъма.

Насыпха, мында къонакыгъа къол кётюрген адет жокъду ансы, алайда Акону эллилери Хусейинни хатасындан этибизни сюегинден айырлыкъ эдиле.

Польну ушкогун алдым да, Хусейиннге бердим. «Муну бла от тёбеси бол!» – деп, кесими ушкогуму уа Акогъа къайтардым.

– Ушкокну багъасын айт, – деди Хусейин.

– Аны багъасына битеу малынг, мюлкюнг да жетерик туююдюле, – дедим, къаным къартыкыгъа сыйындай. – Ушкокну да ал да, юйюнге атлан...

* * *

...Ако манга бир сейирлик ариу къара жамычы кийдирди, нёгерлериме уа саугъагъа акъ къалпакъла берди.

* * *

...Биз бу тау ауузундан экинчисине жаяу жолчукъ бла аудукъ да, ариу, кёп битимли къол бла энишге эндик. Алай андан сора да жолда бир ненча сагъат бардыкъ.

Мен кѳрген, эшитген затларымы кѳагъытха тѳюшюре барама. Ийнанамысыз, ѳмюрлюкню юсюнден жазыу этген сунама. Бирде уа мында, таулада, шашаргѳа жетдирген бир кѳужур сангырау шошлукъ бийлейди тѳгереки. Аллай кезиуледе, кѳк кенглигинде зауукъ этип учхан кѳанатлылагѳа кѳарап, тынгысыз сагъышларымдан кѳутулургѳа кѳорешеме, жолгѳа чыкъгѳанлы, жауун жауарын да биринчи кере сѳюдюм, аны даууру чачар эсе уа шошлукъну кѳайгѳылы сагъышларын.

Энтта да, кѳанатлылагѳа кѳарар акъылда, башымы ѳрге кѳтюрдюм. Ол заманда ѳгюз сыртына ушагѳан бир зугул сыртлыкъда эки атлы эследим. Ала, тѳгереке-башха тынгысыз кѳарагѳанларына кѳере, бир уллу ишни башланырына сагъайыпдыла. Хусейинден кѳалгѳанларыбыз барыуубузну тохтатмадыкъ. Ол а, ушкогун инбашындан кѳолуна алды да, сыртлыкъда атлылагѳа аралып кѳалды. Хусейинни тынгысызлыкъын ангыладыкъ, – таулада аз адам айланмайды. Атлыла Хусейин таба жол тартханларын кѳрюп, биз да тохтадыкъ, хата азданды. Жолубузну былай чырмаулу болгѳанын жаратмадым. Атлыла жууукъ келгенлеринде, ангыладым ким бла да ѳрелеширге хазыр болуп тургѳанларын. Атлары да, учар кѳушла кирик, тохтагѳан жерлеринде «аякъ бюге», ауузлукъларын чайнай, аууз кѳмюклери жаякъ жанлары бла бара, иелери жюгенлерин бошлагѳанлай, учуп кетерге хазырдыла.

Жашла, Хусейинни кѳатына жетип, атларыны жюгенлерин артха хыны тартып тохтатдыла. Биз аланы эгиз кѳарындашлагѳа ушатдыкъ: бирча мор чепкенлери, кѳара кѳалпакълары, гѳн чарыкълары, ышымлары да мор чепкенден тигилип, ышым бауларыны кюмюш тиллеринде кюн таякъла ууала. Ат жерлерине да киши чурум табарыкъ тѳююлдю. Жашла борбайлы адамла болгѳанлары даулашсызды; атла жерде, ала уа ат юсюнде тынгысыз кѳымылдатадыла санларын. Бу жютюкѳзле сакъалларын жюлюмегенли, баям, эки-юч кюн бола болур эди. Жашладан бири, кѳалпагъын тешип, башыны терлегенлерин сюртген заманда, башы, чибин аягъы тутмазча, сыйдам болгѳанын эследик.

Жашладан бирлери ат юсюнде энишге ийилди да, сол аягъыны ышымын тартмаз жеринде ѳрге тартды. Сора, тынчлыкъ бермеген ачыуун бир кесек селирек этер акъылгѳа келип, чѳйреликлери аз билинген эринлерин чайнады, – не аманлыкъдан да артха турургѳа ушамай-

ды ол. Къалай ариу акъ тишлери бардыла кесини уа! Лондонну больницасында ишлеген врач сунар эдинг, аны кирсизлигине, тизгинлилизине къарасанг!

Баям, Хусейин да была бла ёрелеширге хазырды. Къаллай бир кюрешди эсем да, артха къайтыргъа унамады начас! Къалын уууртлары бир такъыйкъагъа кёп тюрлю бола, ол, эки кёзюн жашлагъа къадап, желден кёпген жыбытха ушап сюеледи.

– Халкъ жүрюген жол бла нек жүрюмейсиз, итден туумагъан эсегиз, биченлики нек малтайсыз?! Атагъызны башы бу жерледеми къалгъанды?! – деп, олсагъат Хусейин ушкогун жерледи.

– Сабыр бол, къош капчугу, – деди экинчи жаш.

Хусейин аны атдан атаргъа кезледи.

– Адамлыкъларын тас этген маскеле, адамча сёлеше билмеймисиз? – деди жол башчыларыбызны таматалары. – Не ишди бу?

– Биз адамла бла сёлешуучюбюз адамча, – деди биягъы акътиш.

Хусейинни ушкогуну сампалына жабышханы, мени да атдан секирип тюшгеним тенг болду.

– Кёп терслигинги кечдим, энди уа жокъ санга тёзюм, – деп, ушкокну сермеп, къолума алама дегенимлей, онг жингириги бла кёкюрегиме жетдирди да, гелеу кырдыкны юсюнде энишге эки-юч кере тёнгерем. Не медет, жокъ менде аны хорлар билек кюч. Алай нёгерлерим барысы да Хусейинни ортагъа алдыла, ит налатын бердиде. Мени уа жүрегим жашауумда биринчи кере чанчды.

– Айып этмегиз, биз хатдан тайдыкъ, – деди акътишни нёгери, тютюню кёкге бара, тепсеген атындан тюше. – Бюгече ыстауатыбыздан, мал атына жукъ къоймай, сюрюп кетгендиде. Къаныбыз къартыкыгъа сыйынмай айланганыбыз аны ючюндю. Сиз да аманлыкъ этерге келе эсегиз а бизге?..

– Не хапарды ол?! – деди Хусейин, кесин экеуге тыйдырмай, жашланы экисине да кеси баз боллугъун ангылата. – Биз Огъары-Чатны адамларыбыз...

Мен а, тёнгерей барып, тохтагъан жеримде къалын кырдыкка чёкгенлей турама. Баям, нёгерлерим, Хусейин ол жашла бла бир палах оюн чыгъармасын деп, къоркъуп, аны къатындан тепмей сюеледиле.

– Даулаш туююлдю бюгюн былайда бизни къайгъыбыз, – деди акътиш жаш, – не адамла болгъаныгъызны айтыгъыз.

– Не къазауатчыла, не уручула болмагъаныбызны

айтханбыз, – деди Хусейин, мангылайыны, бетини терлегенлерин чепкен женги бла сюрте, ушкогун кьолтукъ тюбуне кысып. – Энтта айтайым. Виз Огъары-Чатны адамларыбыз, тыш кыралдан келген кьонакъланы Исси-Суугъа ашыра барабыз. Бармыды энди сорлугъугъуз?!

– Сени къарынчыгъынг бизни беш итибизге аш боллукъ эди, – деди биягъы акътиш.

– Да ыстауатыгъызны сакълай билмеген итлени багъып да нек кюрешесиз? – деди Хусейин да.

– Эслеп селеш, – деп чарлады тамата жол башчыбыз, акътишни айтханы игида ётюр. – Не адепсиз адамла-сыз!

Бу жол Хусейинни ёрелешмегенине бек сейир этдим.

Акътишни нёгери эсли жаш кёрюнеди, ол атына секирип минди да, бизни барыбыздан да кечгинлик тилеп, атына къамичи жетдирип, бийик сыртлыкъны тёбен жаны индек таба кетди. Акътиш да аны ызындан.

– Акъылман, кеч, мен итлик этдим, – деди Хусейин, мени къатыма келип, эки кьолу бла эки кьолтугъума жабышып, ёрге кётюре.

Мени алгъа къулакъларым шууулдадыла, ызы бла бир кесекке сангырау болдум да къалдым. Телилик этдинг дерик эдим Хусейиннге. Айхай, ауузумдан сёз чыгъаралмайма. Ачыгъан жерим барды деп билмейме, алай санларымы уа эркин кымылдаталмайма, ууалып къалмагъан эселе.

– Келчи, акъылман, атынга миндирейим, – деп, билеклерин кенгнге керди ол. Мен аны къатыма жууукъ келирин суймедим. «Гунч бол, иймансыз! Сенде адамлыкъ жокъду!» – дерге аздан къалдым.

– Билеме, сен халал адамса, Дуглас, – деди Хусейин, – терслигими кечериксе.

– Былайдан кетип къал, иймансыз! – деп, тышына чыгъарыргъа базынмай тургъан сёзюмю сермедим.

Хусейинни бети тюрленди, жунчуду, бютюнда алашачыкъ болуп къалды. Бир зат да айтмай, къарамын чабыр бурунларына тиреп сюелди.

– Огъурсуз жанса сен, – дедим анга. Этген терсликлерине сокъуранып, айыбын не бла жулургъа билмей, ол уллу жүрек шургулукъда сюелгенин ангылап тургъанымлай окъуна.

– Бусагъатда сени манга ибилис чамландырады, – деди Хусейин жалынуулу ауаз бла, терлегенлери жаякълары бла бара. – Шёндю мен жүрегими юшютген, къулакъла-

рымы сангырау этген, кёзлериме дуния жарыгъы кёр-
гюзтмеген сууукъ боранны ичине кирип тургъанымы
ангыламаймыса? Нек жалындыраса быллай бир? Мен
таулума, бу жерлени иеси!

– Сени, тауну башындан атып, артда киши излеп тап-
мазча, ол дуниягъа ашырыргъа керек болуп турады.
Аман адамланы мында учхунлары къалмазча, ярабий,
нек эте болмаз сизни Уллу Аллахыгъыз?! – дедим, атыма
минип, кесими иерге тап жарашдыра. – Сенде не айып,
сени ким болгъанынгы биле тургъанлай, бизге нёгерли-
гинги тийишли кёргенледиле терсле. Жюрегими, кюй-
дюрюп, къара кесеу этгенсе... Мен кимме, сени акъылы-
нга кёре, сыйлы башым бла аллай бир ойнарча? Кесими
санга тюйдюрюрге деп келмегенме бери. Ма, къыйынынг
ючюн бу ахчаны да ал да, думп бол кёзюмден!

– Сокъуранырса, жюйюсхан, – деди Хусейин. – Кёп
кере кечгинлик тиледим, ангыламадынг. – Алайда Ху-
сейин бир ачы сёз айтырыгъына барыбыз да ишек-
сизбиз. – Тамата, энтта да кечгинлик тилейме, – деди
Хусейин, – халкъыбызны намысына келишмеген иш
этгенме бюгюн. Таулулада къонакыгъа къол кётюрген
адет жокъду. Бу жол мени чекден ол иймансыз жашла
чыгъардыла.

Мен кёзлерими къаты къысдым. Бир заманда башым
дауурдан толду да, къара кийимле кийген бир къауум
офицер, сора кёп аскерчи, къолларында да дауурбасла-
ры, байракълары бла, тёбен къолдан ёрге айландыла, ол
бизни бла демлешген эки жаш да аланы алларында. Ол
къара кюч юсюбюзге уруп келеди. «Бу уа ишден туююл-
дю», – деген акъылымдады, – этер мадарым а жокъ.
Эшитип турама дауурбасны жүреклене сынсытхан та-
уушу бизге жууукълаша келгенин. Алайдан къачаргъа
керегин ангылагъанма, алай къайры къачайыкъ? «Душ-
мандан къачхандан эсе, ёлген кёп да намыслыды», – деучю
эди аты сау Ингилизге айтылгъан атам, жигит офицер.

«Халал атам, сен айтханнга бой салалмайма, – не
ючюн, ким ючюн ёлюрге керекме бюгюн?! Угъай, угъай!
Бу мени, боюнумдан буууп, солургъа къоймай тургъан
тюшюмдю. Кёзлерими ачайым да, аны урушда топ окъла
чач-тук этген душман къалагъа ушатайым...»

– Дуглас, нек турабыз? – деди бир эр киши ауаз.

Ол кимни ауазы болгъанын алгъа ангыламадым.

– Жолубуз узакъды, эт оноу, – деди биягъы эр ки-
ши. – Ол Поль эди. Кёзлерими кючден бла бутдан ачдым
да, битеу къыйынлыкъларымдан къутулдум; нёгерле-
рими кёрдюм, болгъанны тюп этерге келген аскерчиле

ун жокъ эдиле. Хусейинге да жумушадым. Бар терсликлерин кечерге хазырма энди. Алай алыкъа огъурсуз сагъышларым менден арталда кетиб'а къалмагъандыла. Сууукъсурагъан окъуна этдим.

Кесиме не кёл этдирирге кюреше эсем да, жолгъа чыкыгъанлы да, мени тынчлыгъымы алгъан Хусейинди. Аны кылыкъсызлыгъы Ибрахимни кёп кере жокълатды. Ой, зауаллы шуэхум, къайда къалдың, керек кюнумде къатымда сюелмей? Къыйын сагъатымда жыр айтып, кёлюм кётюрюучю, не тюрлю чырмаулары да хорлаучу, тенгсизликни кёрюп болмаучу халал жан, къайда къалдың?

– Жолугъуз мамукъданды, – деди Хусейин, кысха боюнун ёрге созаргъа кюрешип, жютю да, огъурсуз да къарамын жаланда манга къадап. – Кёрюп турама, барыгъызны да сагъышха къалдыргъан, жерге да къаратхан менме. Ма ушкогунгу да, башынга ур!

Хусейин биз саугъагъа берген ушкокну мени таба сызды, – ол аякъ бурунларыма тиерге аздан къалды.

– Хусейин, сабырлыкъ ал кесинге, – дедим, сюелген жеримден тепмей. – Женгиллик иги туююлдю... Сени терсликлеринги кечеме, барыгъыз да тебирегиз жолгъа.

– Мен жаланда сизни намысыгъыз ючюн ёрелешгенме ким бла да, жолгъа чыкыгъанлы, – деди Хусейин. – Аны ангыламай, мени бёрю терисинлей кёре эсегиз а, жолугъуз мамукъданды.

– Хусейин, кзуру кеси акъылынга бюсюреп турма, – деди тамата жол башчы. – Жолгъа чыкыгъанлы, женгиллик этер ючюн къалмагъанса! Таматадан энтта бир кере кечгинлик тиле да, биргебизге тебире, – манга да нёгер керекди.

– Энди Дугласха жалыныу жокъ, мен да хуна тешикден чыкмагъанма, – деп, Хусейин, атына минип, артха айланып, кёз туурадан женгил ташайды.

12

Бу ишни юсюнде менде да болур терслик, тейри. Нёгерлерими сёлешмей баргъанларындан да ангылагъанма аны. Не айтхан сёзюме, не этген ишиме сокъуранган а этмейме. Хусейин кибикле, уруш ачып, не гюняхсыз адамы да ёлюмню кёзюне къаратып къоярыкъдыла. Бир иймансызны хатасындан, башыбызны отха нек сугъаргъа керекбиз? Бир сейирим, ол жапысыз келепен, уялмай, не айтып барлыкъды элге? Бий а не кёзден къарар анга?

Бир амалы бар эсе, бизге аллай нёгер къурагъанла уялырла бек алгъа. Биз а, бир бирге сёлешмегенликге, уллу палахдан къутулгъаныбызгъа ишексизбиз.

Жыл саным бла барындан да тамата болгъаным себепли, нёгерлерими «жукъудан» аяздырыргъа керекме. Къыйын жолоучулукъда тенгинге кёл ашаргъа жарамагъанын ангылагъанма. Бир бирге намыс этиу къыйынлыкъларыбызны тунчукъдурургъа керекди. Да не этгин, Хусейин кеси алгъа мени башым бла ойнамаса, ауузумдан аны жанына тиер сёз чыгъарлыкъ туюл эдим. Бети жетип, къалай тюртюп аудурду мени жерге? Ай, не медет, кеси кыралымда, базынып, жангыз бир адам кёргюзтсе эди ол оюнну, бу дуниядан эсе ол дунияны сайларча этер эдиле законну, тенгликни да къаты тутханла. Адам кеси жашауун кеси бузады, ким – тойгъанын кётюралмай, ким – бузукъчулукъну къулу-къарауашы болуп. Бирле уа, бар аманлыкъланы Аллахны буйругъу этдирген сунуп, кёл басып, терсликлерин аны бла жулургъа кюреседиле. Неге ушагъан ишди ол?!

– Мени картам тюз хапар айта эсе, Кавказ таулада чыранладан чыкыгъан энтта бир суугъа туберикбиз, узакъ бармай, – дедим, ауазымы кётюрюп, хар ким да эшитирча. – Ол черекни баш жанында да татар тилде сёлешген миллет жашайды. Огъары-Чатда бла Чегетде жашагъанладан башхалыгъы жокъду аны да.

«Не тынгылауду бу? Сёлешмей барсагъыз, ауузугъуз къртур этип къаллыкъды», – дерге аздан къалдым.

– Дуглас, арыгъанбыз, – деди Поль, мени соруума иги кесекден сора жууап бере. – Хусейинни кетип къалгъаны да хычыуун тиймегенди. Алай артха къайтыр деген умутум а барды. Минги таугъа ёрлегенибизде, ёпкелеп кетген жол башчыларыбызны къайтып келгенлери эсингдемиди?

Нёгерлерим манга кёл ашап келгенлерин тюз ангылагъанма. Хусейинни кетгенине не ючюн жарсыйдыла была быллай бир?

– Бийик тау ауушдан ауа туруп, Хусейин сени аркъасына кётюрюп барлыкъмы суна эдинг? Ол тапсызны манга кёргюзтген оюнларын кёрмедингми? Сен, иги тенг болсанг, туурабыздан къарап турмай, аны ол эриши ауузун къулакъ артларына дери жыртыргъа, ол кёпген быдырын а бичакъ бла эки жарып къояргъа керек эдинг! Огъесе бу жол да терсми сёлешдим, Поль? Аперим санга, тюзлюкню тутхан жанынга! Бусагъат, таулула этиучюлей, дууа тутуп, Аллахдан санга узакъ ёмюр тилейим! Бюгюн бизни бир бирге чамландыргъан да ол къанту-

лукъ Хусейин эди. Сен а, аллай харам къаннга жакъ басып, жан тенгинги терслейсе, аямай.

– Дуглас, биз киши жериндебиз, киши къыралындабыз. Сен, аты дуниягъа белгили алим, бир сюрюучю жашны айтханын, этгенин чотха алып, чекден чыкыгъанынга женгдир.

– Мен, аллайлагъа тѣзе, жанымдан тойгъанма. Бир ит, бир къара гыбышы къол кѣтюргенди манга! Ол манга ѳлюм тежегенине ишекли ишми боласа, Поль? Аллай ыспассызлыкъны сынагъан сагъатымда жюрегим жарылып къалмагъанына къууанама. Мен ол мурдаргъа намыс этерден къалдыммы? Ушкок бердим сауыгъа. Ол манга этген куйсюзлюкню да сан этмей, кечгинлик тиледим, барыгъыз да къарап тургъанлай. Сен, ол этбашны юсюне сюелип: «Хусейин, ташдан, агъачдан да терссе», – деп, чамланыргъа керек эдинг!

– Кѣлюнг бламы айтаса?..

– Кѣлюм бла айтмай а! Экибиз сабийликден бирге ѳсген тенглебиз. Хусейин мени уруп жибергенинде, энишге – кѣзкѣрмезге – тѣнгереп кетсем, Лондоннга не айтып барлыкъ эдинг? Мени соруууму ангыладынгмы? Менден ѳзге адам сени харам этип къояр эди бюгюн.

– Дуглас, биз киши къыралындабыз, – деди дагъыда Поль, шош, бир акъыллы сѣз айтыргъа хазырлана. – «Жерине кѣре – жиляны» дейдиле. Кавказны халкъыны къылыгына уа юйренирге керек эдинг, бир амалы бар эсе. Сора, таулула бир бирлери бла ѳрелешгенликге, сен ортагъа нек киресе? Ёлтюрмеге къой бир бирлерин.

– Шуѳхум, мен акъыл этген а былайды: бир уллу тау ауузну бийи, бу адамла сизге нѣгерлик эталлыкъдыла деп, жолгъа алгъышы бла ашыргъандан арысында, биз аны адамларын жолда-къолда ѳлтюрсек, неда мурдарлыкъгъа кирирлерине себеплик этсек, кесибишни адамгъа санамазгъа керекбиз. Жанынга тиймесин, сен этген оюм халаллыкъ неда жюрек ачыкълыкъ туююлдо, – ѳссизликни белгисиди. Былайда не адыргынг да мени терслергеди. Тюз туююлсе!..

13

Нарсанагъа жетип тохтагъаныбызлай, Огъары-Чатдан биргебизге келген адамланы, хакъларын да къолларына тутдуруп, ыспас этип, ахшы жолгъа барыгъыз деп ашырдыкъ. Ушкокну Хусейиннге тапдырырларын да тиледим.

Насыбым тутхан кюн болур эди, Нарсанада хар жумшубузну да женгил тындырып, нёгерлерим да, мен да шахарны сейирлик терек бахчасында эрикгинчи айландыкъ. Ким да сукъланырча сериуюнлюк. Айбат терекле да, таулу къызлача, къубулуп. Тазалыкъны уа несин айтаса! Алай, мында кёп мычымай, – Исси-Суугъа ётдюк.

Бу жерли иш кёллю адамланы, къарачайлыланы, ёзенде угъай, тау тёшледе агъачы, къая гыйылары болмагъан не гитче жерледе да нартюх, картох бахчала этгенлери ким да сейир этерчады. Бу затла барысы да тау тарлада жашагъан муслийманланы жигерликлерине, арымай-талмай, ишлеп, къолайлы жашагъанларына, тёбен, алапат кенг ёзенледе жашагъан къоншуларыны «бетлерин жойгъанларына» бютюн бек тюшюндюредиле.

Бир тау ауузунда уллу черекни сол жагъасында гитче элчикни бахчаларында ишлей тургъан таулуланы кёребиз. Суудан ётебиз да, тик бетге ёрлеп, бир къургъакъ, жерин кюн кюйдюрюп, сап-сары этген бетде орналгъан элде кече къалып, игида солуп, къонакъбайлыкъны тауда ахшы шартларын сынадыкъ: таулула бизни намысыбызгъа той-оюн да этдиле, жыр да айтдыла.

Исси-Сууда алгъа кёрген адамыбыз Тифлисни Губернатору генерал Орловский болду. Анга биринчи кере Казбек тийресинде тюбеген эдик. Огъары-Чатны бийи Ортабайланы Ийналукъну аны биргесине кёргенибизде уа, сейирге къалдыкъ. Ийналукъну музыка жаны бла фахмусу Исси-Сууну курортларында концертле къуаргъа бек болушханын билгенибизде, бютюнда къууандыкъ, – ол бизни кеси адамыбыз болуп къалгъан эди.

УЗАКЪДАН ЭШИТИЛГЕН МАКЪАМ

Жаханимни көрмей,
жаннетге кёл салмазса.

Нарм сөз

1

Элде Тауланни юсюнден тапсыз хапарла жүрөйдүлө. Тауланни ёлтюрүп, ёлюгюн суугъа атхандыла дейдиле бирле. Бирле уа, элден, жерден ёнгелеп, ол Арисейге къайтмаздан кетгенди дегенни айтадыла. Акъбатай а таралып жияйды, аны унутхандан эсе жерге батаргъа ыразы болуп. «Тауланни ёлтюрген эселе, Акъбатай да ёлюрге керекди, — керти сүймекликге башха сайлау жокъду», — деп.

Къожакъ къантулукъ кимге да айтханын этдирирге боллугъуна киши да ишекли түйюлдү. Таулан жоюлгъан эсе, ол Асланукъа улуну ишиди.

Акъбатайны къолгъа этгенден арысында, мурдарлыкъ неге керек эди анга? Баям, Тауланни умуту юзюлюп къалмагъанын ангылай болур эди Къожакъ. Акъбатай да ол ёмюрлюк адамы болгъанына ийнанганлай жашайды. Дугласны китабында кесини аты жазылгъанын билгенли уа, Акъбатай ахшы мураты толлугъуна аз да ишекли түйюлдү. Ингилизли: «Сүймекликке ёлюм жокъду», — деп жазгъанды. «Таулан Дугласны китабын ёз тилибизге мени къууандырыр ючюн кёчюргенди», — деп, Акъбатай тенг къызларына аз махтанмагъанды. Сафар хажи ол китапны межгитде, ныгъышлада да окъугъанды, халкъны тилегин толтура. Баш эфендини шуёху Хажисейит да бу ишни юсюнде Сафаргъа билеклик этерден къалмагъанды.

Таулан а, Дугласны китабын элге келтирип кетгенли, тасды. Ой, къалай тансыкълай эди ол тауланни мудах къарамы бла! Сындыбатны жүрегин кюйдюрген олду — жашыны халын кёре тургъанлай, юйден чыгып кетерге эркинлик бергени. Тауланни ахыр сагъаты къара булутну кюкюрегенине ушай эди, ташланы, тауланни да титиретгеннге. Андан берисинде Сындыбатланы арбазгъа кюн тиймегенчады. Уллу юйде, от жагъада да хазна жылыу жокъду. Тауланни атасы Мукай, бирси

жашлары Омар, Сосуран да кѳууанч, жүрек тынчлыкѳ не болгѳанын унутхандыла. Кѳайры барсынла, кѳайда сурасынла Тауланни? Сюймекликни юсю бла атлап, этген антын бузгѳан Акѳбатай Тауланни кѳара жерге кѳаратып кѳойду эсе, жашда не терслик? Анга тенг болуп, жүрек жырын кѳабыргѳа сугѳуп, кеси жарыкѳ жашау сюраллыкѳ тѳойул эди. Жүрек жырыны ызындан барсын кеси да. Аны сарынын а саулай эл этсин.

Акѳбатай тышына хазна чыкѳмай эди. Санлап бирде Асланукѳаланы кѳарауашлары бла Огѳары шауданнга суу алыргѳа баргѳанын а кѳере-кѳере турадыла. Баям, ол кѳайгѳыларын алай бла чача болур эди. Акѳбатай тышына чыкѳгѳанлы, кѳп заман озду, алай, сабий ѳсдюрүп, Ортабайланы кѳууандырмады. «Мени таза кѳз жашымды Кѳожакѳны кѳаратон кѳалырын дурус кѳрген, – деп, Акѳбатай тенг кѳызларына алай айтханы уа элге белгилиди. – Тауланнга берген кѳыйынлыгѳым мени ѳмүрде онгдурмаз. Таулан мени жилямагѳан сунады! Кече-кюн да, жукѳлап тургѳанымда да жилийды жүрегим. Тилим, ауузум да байланыпдыла, сѳзюмю кишиге ангылаталмайма. Кѳолум, аягѳым да адамыча ишлемейдиле. Таулан, сен бергенсе манга бу кюнню! Энди Ортабайлары: «Сындыбат хыйны этдиргенди, Кѳожакѳны сабийи болмазча», – деп тохтагѳандыла. Алай бош айтып кѳоймай, хыйны этдирип, кѳара киритге салып, аны, ачалмазча, черекге атханды дейдиле. Кесими ѳлтүргенден башха, кѳарыуум кѳалмагѳанды...»

Кенгешир адамы жокѳду. Акѳбатайны ата юю да сууукѳду анга. Кѳожакѳ кѳатынына, алгѳынча, кака кѳтүрмей эсе да, бирде, баш эринин ѳрге жыйырып, чѳйре мыйыкѳларын сылап, ѳресине эт сыйыргѳан жухун бир жанына бургѳан кѳылыгѳын а кѳоймайды. Бирде, кесини терслигин ангылап, ариу айтыргѳа да кюреше эди, бир сюймеклик жырны макѳамын да мурулдай. Алай, кѳп мычымай, бийлик гынттысы кесин жангыдан жокѳлата:

– Тейри, кѳызчыкѳ, бош аякѳ тирей ѳдинг ансы, мени сѳйгенден ѳле туруучунгу уста биле ѳдим, – деп, ѳхтемлигине кѳанат кѳакѳдыргѳан адетин кѳоймаучуду. – Ат аякѳ тауушуму ѳшитгенинглей, орамгѳа чыгѳыучунгу унутханмыса?..

– Ёнге ѳлмегийим, мен алай этгинчи термилсин сѳймегеним тѳшекде! – деп, Акѳбатай да жүрегин кѳандыргѳан сѳзлени айтды.

– Орус тѳбюнде атыла айланнга Тауланни башындан эсе, мени аягѳым багѳалыды санга, иги кѳыз, – деди

Къожакъ, суймегени ким болгъанын сормай ангылай. – Эки динден бирин тутмагъан мынафыкъды ол. Таулан орус школну тауусханын билемисе?»

– Билеме! Межгитде окъуунг ол дуниянга, школда окъуунг а бу дуниянга жарайды, жашаудан ангылауу болмагъан махтанчакъ!

Къожакъ олтургъан жеринден ёрге кётюрюлдю да, боюнсдан ычхыннган ёгюз кибик, башын ары-бери кымылдатханлай турду.

– Я Уллу Аллах, динин, ёз элин харам этгенни, мени жастыгъыма тынчлыкъ бермеген харам къанны ёмюрден ахыргъа кеси жанына термиле турурча эт! – деди Къожакъ, эки къара кёзюн чырдыгъа къадап, къоллары кенгиге жайып. – Тауланни атлагъан жери ичине оюлсун!.. Айтханлары керти эсе, ол кесин эртте жойгъанды. Къайда манга аллай насып?!

– Мен суймегенле жашагъан дунияларында андан уллу насып кёрмесинле! – деди Акъбатай, жүреги ёмюрде да жарсыудан къутулмазлыгъын ангылап. – Бир кишини аллында терслиги жокъду Тауланни. Мен ангылагъан терслиги жаланда билимли, фахмулу, адепли болгъаныды. Кесинден игини ким сюеди?

– Сен мени акъылдан шашдырыргъа айланаса, – деди Къожакъ, Акъбатайны къатына жууукъ келип. – Бусагъатда санларымы бир сууукъ къалтырауукъ алгъанча болдум.

– Мен бу арбазгъа киргенли да шашыпма, – деди Акъбатай, бетин ал ботасы бла сыйпай. – Мен тёземе, сен да тёз.

...Къожакъ, сёзню андан ары барырын суймеди, баям. Акъбатайны бек чамландырса, тасхасы тышына чыгъарыгъы баямды. Анса да, бирде жалына, бирде чекден чыгъа башлагъан Къожакъ, генезирча сюелип: «Ауузунгу кысып тур!» – деп чамлана ашыра келеди ол адам айтып ангылатмазча насыпсыз жашауун. «Ауузунгдан сёз чыкъса, аны ючюн мени асмакъгъа асарыкъ болсала да, боюнунга таш тагъып, черекге атарыкъма», – деп, хатдан тая башлагъан Акъбатайны кёзюне-башына аз тебинмегенди Къожакъ.

Бусагъатда Къожакъ тынгылауну басып сюелгенликге, баям, аны къаныны кыызгъанын сууутур мадар тапхан кыйынды. Акъбатай а аны жапсарыр угъай, къозутур жанынданды.

Къожакъ, къара сагъышла мыйысын ийлеген кюнледе, таугъа кетип, анда малчыла бла баш кечиндирип, алай къайтыучуду. Бусагъатда, кыышны бек къаты тут-

хан кезиуюдю да, алай да эталмайды. «Иш бу барыудан барса, акъылдан шашып, таугъа, тюзге кетип къалыргъа къоркъууду, – деди Къожакъ кеси кесине. – Акъбатайны жарлы этдим, кесим да халкъ бедишлиги бола турама. Быллай кюн келлигин билсем, ёлюп да башлаймы эдим бу ишни?! Бедишлик бола турама. Не хадагъа этейим, айтыгъыз, муслийманла! Не кюннге къалды халкъ сукъланнган башым!»

«Сан этип, кёкге къарама да, жерге къара», – дерге аздан къалды Акъбатай, эри бу дуниядан эсе ол дунияны сайлап тохтагъанын ангылап. Баям, Къожакъ Акъбатай анга аралып тохтагъанын ушатмады, не айтыргъа билмей, дыгалас этди. Алгъа тап сёлеше кетип, бир такъыйкъада тили тутулуп къалды. Кеси кесин таныгъанлы, кичи, тамата айырып, эслеп сёлеше билмеген Къожакъ, Акъбатайны аллында тобукъланып: «Сыйлы башым алтын этегинге къор», – дерге окъуна хазырды, халына кёре. «Ый, ярабий, беш ууахты намазымы оздурмай, орамамы кем этмей, тап жашасам, бар терсликлерим кечилірлеми?» – деди Къожакъ, къарамын жерден алмай.

Жашай келген дунияда, жаууна тюбесе, жанын артха салмаучу Къожакъ, кече, адам аягъы тыннган заманда, кесин къаядан атар акъылгъа да келеди бирде. «Айтдырмай къоймай эсегиз, мен Ибрахимден, Тауландан иги киши туююлме», – деп жиберди Къожакъ, акъылына келген ол огъурсуз оюмдан сескенип, санлары къалтырай. Ол затны Акъбатай билгенден Аллах сакъласын!

Эринден кемсиз къоркъуп жашагъан Акъбатай, аны алай амалсызлыгъын ангылап, игида ёхтем болду. Тауланнга ахыр кере тюбеген сагъатын да эсине тюшюрдю. Къожакъны атасыны тамата къарындашыны жашы жыллыкъ боза ичерге къонакыгъа чакътыргъанда, Таулан, кёз байланнгандан сора, хуна ышыкъларына къысыла барды да, Акъбатайны отоууну терезесин къакъды.

Олсагъатда жашлыгъы жазча озгъан сунуп тургъан Акъбатайны бети кёк чууагъына ушады. Тауланны уа бир къужур сезим элгендирди да, терен къарда жангы ыз къоя, терезени къатындан артхаракъ кетип, къарамын кёк кенглигине бурду. Къыш чилледе жулдузланы бугъумуч ойнагъанларын биринчи кере кёрдю ол. Ала, бир бирлерин къуууп, къайры эсе да ташая эдиле. Дагъыда, кёп бармай, алгъыннгы жерлерине къайта эдиле. Тюнене Къожакъ, Тауланны юсюне сюелип: «Мен сизни тукъумну артын этерме!» – деп, бек чамланнганды. Бююн а, келип, аны къатыныны терезесин къагъар-

гъа къалай базыннганына кеси окъуна сейир-тамаша этди.

Акъбатай, терезени ачып, башын тышына къаратды да, киши кѳрмеди тышында. Терезеден тышына жылы хауа урду. Акъбатай да бир кезиуде кѳкге къарады да, жулдузланы бири ѳчуле, бири жана тургъанларына эс бурду; ѳчулгенледен эсе жанганла кѳп эдиле. Акъбатай, терезени къакъгъан ким болгъанын кѳрмегенден арысында, Къожакъ безирей айланнган сунду. Олсагъатда Къожакъ терезени къатына келсе, Акъбатай: «Алай акъылсызлыкъ этерге жарамайды!» – деп, кѳлю бла тырманны къыздырлыкъды.

– Кимди бу замансыз заманда безирей айланнган? – деди Акъбатай, оюмсуз оюмуна алдатханына жюреги къыйналып. – «Таулан келсе, алайда керексиз бугъумуч ойнап кюреширик туююл эди».

– Акъбатай, баш уруп тилейме, айып этме, – деп, шыбырдап сѳлешди Таулан, терезеге жууукъ барыргъа базынмай. – Тамбла мен элден кетерикме – ѳмюрден ахыргъа... Сени бла саламлашыргъа келгенме. – Бу къыйынлыкъны кѳтюралмайма. Тыпыр ташы суууп къалмазлыкъына ийнаннган – насыплыды. Мен насыпсызма. Тыпыр ташым угъай, жюрегим да сууугъанды. Мен саудан ѳлген биреуме. Бусагъаткъда ѳлюгюмю черекни суху толкъунлары жууа турадыла... Ким биледи, сен эс бургъан болурса анга. Жилекли къолдан ѳрге ѳрлеп, башына къуш жеталмазча, бийик, акъ сыйдам къая барды. Манга тансыкъ болсанг, анга къарай тур.

Анкъа къуш къой сюрююню не огъурсуз жанлыдан да бек элгендиреди дейдиле. Угъай, мен ол къушха азыкъ болур акъылда туююлме. Сени кишинг ол къушдан да аман жыртхычды да, бек тынгысызма сени жашауунга. Огъары-Чатны ѳмюрден ахыргъа харам этерикме деп, акъылыма келген угъай, тюшюмде да кѳрмеген эдим бир заманда. Бусагъатда бетим атны аякъ тюбюнден чартлагъан ташчыкъла тийгенча ачийды. Сууукъдан угъай, ачыудан. Боз булутну устуккулары уа, учуп келип, кѳзлериме къонуп, сокъур этип къойгъандыла, кѳкде жулдузланы, сени терезенгден ургъан жарыкъны окъуна кѳрмейдиле... Акъбатай, мен шаша турама!

– Шош сѳлеш, жаным, – деди Акъбатай, белинден ѳргесин терезеден тышына созуп. – Алай кѳлсюзлюк этме. Мени жапсарлыкъ да сенсе деп турама. Гинасууча тазады жюрегим санга. Санга термилип, жилясам, кѳзлеримден къара шауданны суууна ушагъан жилямукъла тѳгюледиле. Суймеклик ѳлюмню хорлай эсе, биз ол ду-

нияны кезиусюз нек сайларгъа керекбиз? Угъай, сенсе мени ол дуниядан да саулай къайтарлыкъ. Ол заманда битеу эл сукъланыр. Огъурсуз оюмларынга бой салма. Огъары-Чатны адамыны ёмюрю узакъ болуучусун унутма. Мен не тюрлю болсам да, сеничала бек керекдиле халкъгъа.

– Акъбатай, жанынга тиймесин, сен айтхан затла жомакъча эшитиледиле манга. Дуниягъа жаратылгъан заманымда Аллах манга жазгъан жазыуну ахыр тизгинлери кючден бла бутдан «солуйдула» бусагъатда. Бюгюн ахыр кере тебе эселе да, алайды. Баям, суймекликни да хорлагъан дертими къанына бояллыкъ болурма кесим.

– Мени юйюмю къурутургъаamy келгенсе бюгече бери? Жана тургъан жүрегиме фатеген къуяса! Таулан, кёз жарыгъым, ёмюрлюк таянчагъым, бусагъатда къыстау-къыстау солугъанынги эшите турама... Бюгече сен айтхан сёзлени барысын да ачудан айтылгъан сёзлеге санайыкъ. Берлакъ атлачы, кёзюнге бир къарама къой, сени къарамынгды мени жолуму жарытырыкъ, учхан жулдузгъа базыныулу узалтырыкъ. Сермеп тутарма, ийнан, бизни къоюп, къачар умут этген жулдузну. – Тилейме, шайтаннга алдатма кесинги.

– Сау къал, Акъбатай! Къолунгу тутаргъа уа базынмайма, къол аязынги жылыуун кётюраллыкъ туююлме. Суймеклик бийлеген кёлюмде толгъан ай кёк кенглигинде жүзгеннге ушагъан кёзлеринге да къараялмайма, – ала мени жукъу арамда окъуна акъылдан шашдырыгъа жетдиргендиле. Энди сен мени туююмде да кёрюнмезсе. Аллах айтса, мени сизни юйге келтириучю жаяу жолчукъну да жокълатмазса. Жырларым – суймекликни тейри жарыгъы – менсиз жашауда санга жаланда узакъдан эшитилирле. Жырларым да, сен да зарла хыянатындан кери болугъуз!

– Суймеклик жулдузуму кёрдюм, кёкде угъай, жерде. Ол кюймез, ол ёчюлмез ёмюрге деген сен туююлмю эдинг? – деп, Акъбатай ол сёзлени, ёню къарыгъып, кючден-бутдан айтды. Жарлы тиширыу къычырыкъ этип жилярыкъ эди, Ортабайладан къоркъмаса.

– Акъбатай, сабырлыкъ ал кесинге, – деди Таулан. – Жиялп, сарнап да, энди биз этерик болмаз. Суймеклик жулдузубуз бийик умутла арасында тас болгъанды.

– Сен мурдарса, – адам этинден тоймагъан жыртхыч жаныуар! – Акъбатайны таша сытылгъаны Тауланнга ачыкъ эшитилди. – Таулан, мени ёлтюр да, кеси оноунгу андан сора этерсе.

– Жашагъан юйюнг санга бир тюрлю артыкълыкъ сынатханын эшитсем, мени антым элия бутагъындан да кючлю тиер аланы аякъ бюкдюрген харам жүреклерине!

– Манга болуру бир болса, Ортабайлары да, сен да... – Акъбатайны ауузундан чыкъгъан тылпыу терезе кёзю мутхуз этди. – Сен, Таулан, эриулюгю болгъан адам туюлсе. Мени къарыусузлугъумдан, кёп терслигинг кечиледи сени...

– Не айтыргъа да эркинсе, мени терслигимден куююп, къара кесеу болгъан чолпан жулдуз, – деди Таулан, Акъбатай таба жаланда бир атлам этип. Сора, тюз да кепге салыннганча, сын къатып къалды.

– Бар былайдан, – деди Акъбатай, ауазын игида кётюрюп, бир затдан, бир кишиден да къоркъмагъанын билдире. – Мен сёзюмю ангыларча айталдыммы?! – Таулан а, биягъындача, сын къатханлай сюеледи, жаны болгъаннга ушамайды.

– Саусузну Уллу Тёреде туюген адет жокъду, – деди Таулан, тюз ол сюелген халын тюрлендирмей. – Сен а мени, акъылдан шаша тургъан бир насыпсызны, ёлтюрюрге деп, кеси аллынга оноу эте тураса. Жарлы жанынг... Акъылдан шашханынгы ангыладым.

...Узакъдан бир эр киши ауазла эшитилдире. Таулан, Асланукъаны омакъ юйюню къабыргъасына кысыла, терен къарда аякъ ызла къоя, алайдан кетди.

– Зыкъы! – деп, Акъбатай жангыз бир сёз айтып къойду.

2

– Къарыусуз да, къарт да болдум ачыудан, – деди жукъусуз кечени узунлугъу жалкъыгъхан Шамил, тёшегинде сол жанындан онг жанына ауур бурула. – Элде бир бирни терсге тартханла кёп бола баргъанлары бютюнда жашаусуз этип къойдула да, таланган. Огъары-Чатда намыслары жүрюген адамладан кёпле бийге тюз ниет тутмагъанларын иги биледи элни жамауаты. Неге керек эди Асланукъасы, Къожагъы да манга?! Итде болгъан намыс жокъду Къожакъда. Жангыз кызым а, барып, аны аякъ тюбюне тюшюп къалгъанды. Жарлы Акъбатайны чирчиги жокъ, башын кётюрюп, адамлагъа кёшүлгъаны жокъ. Ол эрге баргъанлы, аны бети жарып кёрмегенме. Мени терслигим – ашыгъышлы оноума бой салды сылхыр башым...

Асланукъа уа Шамил кызыны, киеуюню къулла-

ры-къарауашлары болуп турса ыразыды. Ачыгъындан айтмай эсе да, излегени олду. Шамил а, къара ёзден, ёмюрюнде кишиге къуллукъ этмеген адам, не менме деген бийни да башы бла ойнатырыкъ туююлду. Къулу айтханын этмесе, бий аны тюерге, ёлтюрюрге да эркинди. Къуранда окъуна айтылады ол зат дейдиле.

«Кюбюрден иги кесек ырысхы къорагъанды», – деп сюелликдиле Асланукъалары Акъбатаяны юсюне, атасы, кеси да ала айтханнга сыйынмасала. Шамил, Минги таугъа биринчи ёрлеген адам, кеси намысы бла кишиге бет этерик туююлду. Хыйсапсыз бийик таугъа ёрле деп, Шамилни киши да къысмагъанды, алай ол керти кишиликини сайлагъанды тенглерини арасында. Андан сора да, Шамилни къолу жетген иш къуралмай къалмагъанды.

Баям, Къожакъ кесине келлик кюнню алгъадан ангылагъан туююл эсе, атасы Шамилге таякъ кётюрюрумутха келгенин жаратмайды. Юсюне ачыкъ сюелирге да базынмайды, алай Шамил Асланукъаны жалчысы болса, ол аны къызы бла къалай жашарыкъды? Не уа, Шамил Асланукъаны сюрюучюсю болгъанлай, Акъбатая сабийми табарыкъды? Асланукъаны къарыныны ауругъан жерчиги уа олду – эрге аны келини бла бир кезиуде баргъанланы экишер-ючюшер сабийлери бардыла.

Ол затды Къожакъны бек тынгысыз этген. Тутхучсуз сёзлеге Акъбатая да тёзюп турмаз ёмюрден ахыргъа. Сора, къалай да этип, атасыны ауузун тияргъа керекди жаш. Сындыбат Къожакъгъа хыйны этдирген хапарны уа Ортабайлары да эшитмеген туююл. Алай анга ийнанган къыйын эди. Асыл тиширыу, бала кёллю ана, эмчек уланына – Къожакъгъа – аманлыкъ излерик туююлду, Къожакъ алагъа адамсызлыкъ этгенликге. Сындыбат, Къожакъны кёзюне къарап: «Менден ичген сютюнг харам болсун», – деп айтханды дейдиле. Асланукъа, аны эшитгенинде: «Аллайланы айтханларына магъана берип ачыулануучуладан туююлме», – деп къойгъанды. Къатыны Балкъыз а: «Кет, сен ёребашны дегин огъесе! Аны сыбызгъычы жашы, мени Къожагъыма тенг болмазлыгъын къалай ангыламайды къыттайбоюн?! – деп, бек чамланнганды Сындыбатха. – Бир зат керек кюнюнде юйюме сюзюлюп жетиучю Сындыбат, жашым Арисейге барып келгенди деп, кесин бизге тенг этергеми кюрешеди? Атанга голия огъесел!.. Тоба-асто, кёрмейсиз!»

Ата-ана гынттысы Къожакъгъа бир кесек акъыл жыйдыргъан эсе да, махтанчакълыгъы уа биргесине-

ди. Таулан дуниядан думп болуп к'алг'анлы, жия-мук'тары буз таулань эритирге жетген Ак'батайг'а ок'уна айтырын артха салмайды ол. Ак'батай: «Эки к'эюм жиямук'дан уг'ай, к'андан толупдула», — деп таралса, К'ожак': «Мени юйюмде жияю этме да, бар да, юйюнгде эт жияю, — дейди, чамланып, кеси жарсыуларын да унутуп. — Ол чохбаш ананг да, ингир сайын к'юншу юйлени сехлерине ёшюн ура айланган ийнек кибик, эрттен-ингир демей, не сынчылайды сени терезе т'юбюнгде? Отда к'юдюрюрге айланасыз башыг'ызны...»

Бир заманда, хауле жел жетип, Ак'батайны отоууну эшигин, терезесин да т'юдю, болг'аннь дауург'а алдырып. К'ожак'нь с'эюн б'ёлген да ол болду. Алай Ак'батай а анасынь башы бла ойнаг'ан К'ожак'г'а т'эюп к'оймады; аны айтханы желни тауушун тунчук'дурду: «Нек юргенлерин билмеген хауле итле кибиксиз барыг'ыз да, — деди ол. — Аланла, бу артык'лык'г'а не айтасыз?! Бизни башыбыз отда к'юйгюнчю, юлеригизге ёлет кирир да, барыг'ызны да к'ырып, т'юп болурсуз! Ким эркинлик бергенди санга мени анамы сыйлы башы бла ойнарг'а? Хау, мен жесирге т'юшгенме, — ол кертиди. Душман жесири бла к'аллай даражада с'елеширге да эркинди. Алай, тишируу болг'анымь бир кесекге унутуп, к'аты с'елешейим: барыг'ызны да эсигизни башыг'ызг'а жыйдырырма, ак'ылдан шашханла!»

Д'ёрденли К'ожак' ауузундан с'эз чыг'аралмай сюеледи. Ичи ачюдан толуп, сарыуу асыры к'айнаг'андан, бети бир так'ыйк'аг'а к'ёп т'юрлю болады. Аны гыбыт жауча жылтыраг'ан бети бу жолча аг'арыб'а ким к'ёргенди! Ак'батайны тау масхапдан чык'г'аны бютюнда бек ётгенди анга; эрини юсюне сюелип, алай ог'урсуз с'елеширге нек керек эди ол? «Вашха малыбызны, мюлк'юбюзню айтмай, ажир юлюш'юбюз ок'уна жюз жарымындан атлайды», — деп махтаныучу К'ожак'нь жүреги, баям, жерде сюркелип барг'ан к'уртну жүрегинден да так'ыр болду олсаг'атда. Ол, кийимлерин тешип, эшикге жалан к'елеги бла чыг'арг'а таукел болду. Сууук' ауруу табып ёлсюн, бу ыспассызлык'дан эсе. «Ак'ылдан шаша турама», — деди К'ожак' кеси кесине.

— Мен жаратмайма бу ишни, — деди ол, бир кесек эс жыйып, башын ёрге к'ётюрюп, Ак'батай таба уа к'а-рамай. — Сени, мени да этгенлерибиз к'юйсюзлюк'дю. Ата-анама да жак' басмайма, алай к'айынларым да кеслерин асыры оспар жүрютедиле.

– Мени башыма эркин этсенг, бар кыйынлыкъладан чырмаусуз кутуллукъса, – деди Акъбатай. – Алыкъа хайт деген заманынг, табарса кесинге тийишли биреую. – Акъбатай Къожакъны аллында тобукъланыргъа аздан къалды.

– Бу жолдан сора, аллай сёзлени ауузунгдан чыгъарсанг, андан арысында жашауунгу жияу бла ашырлыгъынгы унутма.

– Адамны акъылына келмезча бетсизликди ол... Айтдырмай кыймай эсенг, алайсыз да жиямагъан кечем, кюнум да жокъдула.

– Жияп, сен табарыкъ болмаз. Эндиге дери Таулан-ны сюеклери да къалгъан болмазла, тейри.

– Ауузунгу кыйс, Къожакъ! – Акъбатай эсин ташлады. Къожакъ уллу юйге чапды да, анасын чакътырып келди. Балкыыз, келинини ойсурап тургъанын кёргенде, алай кыууанды, – къанатлары болсала, кёкге учарыкъ эди.

– Келиними къарыны барды! – деп кычырды ол. – Келиними къарыны барды!

Къожакъ да ийнанды анасыны айтханына. Дунияда кыужур ишле бола келгендиле. Алай быллайны ким кёргенди? – Къожакъ, къатыныны ёле тургъанын кёрмей, анасы айтханны кертн сунуп, абызрап сюеледи.

– Аллах бизни жанлыды, – деди Балкыыз, дуняда барын-жогъун да билмей тургъан келини таба атлай. – Жашыма улан тууарыкъды!

* * *

– Боллукъду жияп кюйгеним, – деди Акъбатай, – башхаланы жиятайым энди. Этим-женим бла да сезип башлагъанма манга жетген учузлукъну, кюе тургъан жаным арталлыда бырнак болуп къалгъынчы, башымы оноуун этейим. Манга келгенинден уллу палах келик болмаз. Келсе да, кётюрлюкме. Кётюралмасам а, не? Черек барыуун тохтатмагъанды. Бирде сангырау болама, бирде ачы жел Минги тауну башында суууталды. Тауланнга тёзген – не кыйынлыкъгъа да тёзерикме. Манга кыйынлыкъларымы унутур кюн а келик туйюлдо. Аны Аллахны бирлигин билгенча билеме... Жюрек тынчлыгъым болурча, бир дууа уа керек эди. Угъай, сент эте турама. Манга энди, ёлумден башха, бир зат да болушмаз.

Жаз башы жууукълашханлы, кёкню къара булутла алгъандыла да, аланы ауаналары саулай элни, жерни да чегет бауур этип къойгъандыла, – Огъары-Чатны жамауаты кюн кёзюн кёрмегенли – ыйыкъдан артыкъ. «Буне кёп безиреди бизни бла!» – деп, кёкге онгсунмай къарап, лчыуланган бийле окъуна бардыла, неде да ала айтхан болургъа кереклисин ангылата. Къара халкъ а, дыккы жашаууна аякъ бюге, аны берген Аллахха къор-садагъа бола, жаз башы сабан ишлеге хазырланады: къар эригенли кюрешедиле, сюргючюклерин ташдан, тамырдан ариулап. Ала бирда чамланмайдыла не кёкге, не жерге. Табийгъатны игиге, аманнга тюрлениуюн тыяргъа къолларындан келмегенин биледиле.

Кертиди, Огъары-Чатда чекден чыгъаргъа хаппа-хазыр болуп тургъанла Мукай бла аны жашларыдыла. Халкъда жюриген хапар керти эсе, Мукай тёзсе да, Сосуран бла Омар «оюн» кёргюзтюрюкдюле къарындашларын жойгъан адамгъа. Тауланны ёлтюрген ким эсе да, ол жашаргъа эркин туюкдю, аны жел улугъан Тау Артында сюеклерин къуызгъунла кемирирге керекдиле.

Ала Акъбатайны анасына да тиширыула сарынын сарнатыудан артха туруп акъылда туюкдюле, – олду аланы кюнлерин къарангы этген.

«Акъбатайны башы бла ойнамагъыз, – деген эди бир жол Сындыбат, жашларыны къылыкъсызлыкъларын ангылагъандан сора. – Жарлы Акъбатайгъа бир зат болса, сау эл къара киер. Сюймеклик, буз туюбуне сукъсанг да, сууумайды. Акъбатайны жашауун бетсиз зулмучула жияулу этдиле, ол сизни къарындашыгъызны бир такыйкъаны да эсинден кетермейди. Сиз да анга хурмет этигиз... Ахшы умутсуз жашагъан иги туюкдю. Ахшы умутду адамны терегин, бахчасын чакъдыргъан, атын чапдыргъан, отун жакъдыргъан, къазанын къайнатхан да... Мени тюшлерим керти эселе, къарындашыгъыз сау-ду...»

Аны сёзю окъуна жумушатмай эди жашланы чамлануларын. «Ким да болсун ол – бизни къарындашыбызны жойгъан – эр киши, тиширыу – аны анасы бергенни текдюрдюню, тынчайыу жокъ!» – деп тохтагъандыла Сосуран бла Омар. Бардыла аланы да терс жолгъа ашыргъанла, сиз, эр кишиле эсегиз, бу затны юсюнде кишилигигизни кёргюзтюрсюз деп, ачыкъдан айтханла. Артыгъыракъда Ибрахимни адамларыдыла Ортабайла-

гъа дертлерин Мукай улуланы кьоллары бла жетдирирге кюрешгенле. Алай, Сындыбат сау болуп, аллайланы сёзлери жерлерин табарыкъ туююлдюле.

* * *

Къыйын кюнле сынау бла оздула.

Мукай улулары, ата-ана айтханнга да эс буруп, кеслерине бир кесек сабырлыкъ алгъан эселе да, кёллери не ушамагъан сёзю уа арталлыда кётюрюр амаллары жокъду. Ортабайлары, сабаннга чыгып, къара халкъдан изленнгенин жаппа-жангыдан ангылатдыла: хар юйюрден бир адам къош ёгюзю, сабан агъачы да биргесине, сау кюнню бийни сабанында, баш кётюрмей, ишлерге керекдиле. Бийлени айтыуларында, халкъны ангылауунда да ол изеудю. Алай изеуге бармай къалгъан адамны тазири экижашар тууар неда бир ийнек болгъаны уа ангылашыныусузду Огъары-Чатны жамауатына. Шамил, Мукай кибик, даражалы адамла окъуна ол ишден бир заманда да кери къалмагъандыла. Халкъдан айырылсала, бузукъчулагъа саналлыкъдыла.

Асланукъагъа жууукъ юлюш болгъанлы да, кишиге айтдыра турмай, Шамил, Огъары кезни аягъында, ташлы ёшюнюн ырхы талагъан ёзенчикде, тохтап, алайны сюрюп, урлукъ салырча этип тургъанды. Быйыл а аякъ тирер акъылдады: жерлерин кеслери сюрсюнле, – борчларынымы тутайды бу быланы? «Асланукъаны, ант этип, сора, мычымай, антына ёлюучю жашы чыкъсын сабаннга, – деди Шамил. – Ол Таулан бла сермеширге суху боран ургъанча чапхан жашды, жангыз кызымы жарлы этген тели ёхтем, хауле ит! Сора аллайлагъа сабан сюрлюк эдим мен!..»

Айтылгъан сёзю «къанаты» барды дегенлери керти болур. Шамил айтхан, элия бутагъыча, терк жетди Ортабайлагъа. Аны эшитгенинде, Акъбатай да къууанып къойду. Аны кишиге жалыныр жери жокъду, – Къожакъ анга керек адам туююлдю.

– Ажалынамы къутургъанды Шамил?! – деб'а айтды Асланукъа, келинине да эшитдирип, кенг арбазында суюлип, белинде кюмюш къамасына эки кьолу бла да бирча жабышып. – Тау ауузну жолу ёрге, энишге да элтеди адамны, элден къораргъамы суюди Шамил? Бийни айтханын этерге унамагъанланы желкелерине къазыкъ тийип да кёргенбиз, хахайлары тау башына да эшитиле.

– Атам, элни бийи этсин элге оноу, – деди Къожакъ,

атасыны Шамилге чамланнганы игида ётјуп. — Жууукъ-тенг деп да барды дунияда.

— Аллах-Аллах! Кёремисиз къаллай акъыллы жашым барды мени? — деди Асланукъа. — Къайын атангы кыйналмазын сјое эсенг а, ахшы жаш, сен эт ол этерикни!

— Атам, шериятда уят жокъду, къолундан гыржын ашагъан келининги атасыны намысы бла ойнагъанынг — ушагъыусуз ишди.

— Манга аллай келин керек тјуйюлдо. Махтаныр жери жокъду. Манга сабийлеми ёсдюреди?

— Сизни бир бирге былай сёлешгенигизге къууанмадым, — деди босагъадан атлагъан жерде тургъан, назы терекчикча, субай санлы Балкъыз, эринден буюкъгъандан, башын ёрге кётюрмей. — Жууукъ юлюшюнг бла сёз болмазынги тилейме. Айтханымы эт, хатеринги ёмјорде унутмам... Э киши, сенден да уялмай айтайым: бизни туудугъубуз боллукъду.

Асланукъа Балкъыз таба аралды да къалды. Олсагъатда Балкъыз да къарамын эрине бла Къожакъгъа кезиу-кезиу бурду. Асланукъа, сјойген къатыныны къууанчлы кёзлерин кёре: «Жамауат! Манга туудукъ тууарыкъды!» — деп кычырыргъа аздан къалды. Таудан ургъан сууукъ аязчыкъ аны санларына, кюн таякъла тийгенча, хычыуунлукъ берди.

Балкъыз да жилекли тешлени жангыртхан жаз башына ушап къалды. Къожакъ, ол айтханнга толу ийнанып, гюл бахчаны ортасына тјошјуп къалгъан сунду кесин. Асланукъа уа, агъач атлауучла бла ёрге ёрледи да, къатыныны къатына барып, андан дагъыда бир затла билир акъылда, кёзјуне къарап тохтады. Олсагъатда аны бојону агъач сјойреп келген ёгюзню бојонуча созулду.

— Андан сора айтыр затынг бармыды? — деп сорду Асланукъа къатынына.

— Къууанч хапар айтханма, бийим, нохтабаууму хазыр эт.

— Айтханынг тјюз эсе, битеу мюлкюм — сени. — Асланукъа Къожакъ таба къууанчын жашырмай къарады. Болсада бир кесек тынгылады да, къалын зыбыр къашларын тјуйюп:

— Жаш, бу манга къайырылгъан кылыгъынги къойгъан эт, — деди, Къожакъны айтханы жанына тийгенин анылата. — Хыйсапсыз болургъа жарамайды.

Къожакъ, акъдан къарадан жукъ айтмай, арбаздан чыгып кетди.

«Мени жашауум – къарангы зинданды, – деди Акъ-батай, кенг да, бийик да терезеден тышына къарап, назы тереклени бутакъларын санай айланган къанатлылагъа сукълана. – Юйге терезени уллу кёзлеринден жайылгъан кюн таякъла да жылытмайдыла санларымы; кюн таякъланы алай къарыусуз болуп да ким кёргенди? Таулан, дуния къууанчымы сенсе деп, кеси кесими алдап тургъанма. Энди уа санга угъай, ахыратха термилеме. Суймеклик адамны ёлтюрген да этеди деселе, ийнанмаучу эдим, бюгюн а ол мени жолуму аргъы дуниягъа ызлайды. Ата юйюм да арт бурупду манга. Ёлюгюм Ортабайланы арбаздан чыгъаргъа ушайды. Таулан, сал басхычыма жабышыргъадамы келмезсе? Ахырында, сен къууанырча, бир зат айтайым: манга саугъагъа берген жырларынгы халкыгъа аманат этерикме...»

* * *

Бу жол Къожакъны чекден Акъбатай чыгъарды. Бир жанындан – суйген къатыныны мудахлыгъы, экинчи жанындан – ол, бу деп болмай, Акъбатай Таулан этген суймеклик жырны мурулдап башлагъаны Асланукъа улун къаядан секиртирге жетдирди; аны отоун мудахлыкъ бийледди, кёзю жумуп ачхынчы. Алайсыз да бюгече кёрген тюшю башын къайгъыдан толтуруп тура эди. Къарт атасына ушагъан бир акъсакъл, кече белинде отоугъа шыбыртсыз кирди да, къаты жукълап тургъан Къожакъны уятды, сора сыйдам жюлюнген башын, мамукъча, жумушакъ къол аязы бла сылап: «Жашым, жашауда кёп къылыкъсызлыкъ этесе, – деди, минчакъларын санай. – Ол игиликке туйюлдю. Байлыгъынга махтанма. Эссизлени байлыкълары, къарча, эрип кетгенлерин кёрген кишиме мен. Ол заманда ай булутха киргеннге ушар жашауунг. Жыйын жанлы болгъан игиди. Къалыубалада жашарын жашагъан адамны къаядан атхан тере да жюрюгенди бир-бир халкълада. Жюз бла жыйырма жылны ашыргъан атам айтыучу эди аны. Сен а, бу барыудан барсанг, жашагъан да этмей, къышха кюз артын кёрмей тюбериксе. Къатынынг а башханы тёшегин жылытыр... Эрттеден жол салып тура эдим сизге. Тюбегениме бек къууандым. Билип къал: атанг кюйсюз адамды. Акъылынгы башынга жыймасанг, кимден да алгъа ол бузарыкъды сени жашауунгу».

Къарт, Къожакъны отоуну эшигин шош ачып, ёз

баласыны сал басхычына къара жамычы жапханча, му-
дах этди отоуну ичин.

«Итден туугъан ит, къарт тонгуз, сени ажалынг мени
къолумдан боллукъду! – деп кыычыргъан эди Къожакъ
жукъу арасында. – Акъбатай, юйюбюзде ибилис барды!
Бизни жашаргъа къоймагъанны Аллах къоймасын!»

– Билемисе, Къожакъ, таулу жашла къазауатха да
жыр бла кирип болгъандыла, – деди Акъбатай, Асла-
нукъа улуну эсинде болмагъан хапарны башлай.

Олсагъатда Къожакъ огъурсуз эсгериулеринден Акъ-
батайны хайырындан къутулду. Аны ючюн болур эди
ансы, Акъбатай жырны не хыйсапдан сагъыннганын
ангыламазча, алай тели туюлдою ол. Тауланны аты,
кыылкыяр къара къама болуп, жастыгъына чанчыл-
гъанлай турады. Жыр башхалагъа кюч-къарыу береди,
жашаргъа, къууаныргъа, жүрек кыйынлыкъларын
хорларгъа болушады. Къожакъны уа жүрегин тохтар-
гъа жетдирген, кюнюн кече, кечесин бютюнда къарангы
этген кючдю. Кеси ёмюрюнде ат белинден тюшмеген,
дуния жаланда кеси ючюн жаратылгъан сунуп жашай
келген адамгъа ол, чаришге чыкыгъанлай, сокъур болуп
къалгъандан башха туюлдою.

– Ангылаймыса, Къожакъ, мен а кёрге да Тауланны
жырлары бла бирге кирликме, – деди Акъбатай, бир
кесек тынгылагъандан сора. – Узакъдан эшитилген жыр
макъамны хычыуунлугъуна жетген зат барды деп бил-
мейме бу дунияда. Жамауат жырчыны намысын сабан-
чыны намысындан да бийикге аны ючюн кётюре болур.
Жыр адамгъа, аны къууанчында, бушууунда да, жел
жетгенлей жетеди. Бирде бек мудах окъуна жүрегинге
сабырлыкъ береди... Къожакъ, мен айтханны эшите-
мисе?

– Айтхан затларынг бла Аллах берген ариулугъунг
бирге келишмейдиле, – деди Къожакъ, аркъасын Акъ-
батайгъа буруп тургъан халын тюрлендирмей. – Ке-
синги жүрек жарсыуларынга сабырлыкъ береме деп,
башхаланы башларын жерге сугъаса. Кёкде булутланы
жыра келип, жерде жетген сабанланы кюйдюрген элия
бутагъына ушайды бир-бирде сени сёзюнг. Элия чынар
терекни узунуна эки жаргъанын кёргенме. Сени сёзюнг а,
мени жүрегими жарып, къаным жүрюмей къалыр чек-
ге жетдиргенди, – ол кюйсюзлюкдю.

– Жырсыз къалгъан – жолсуз къалгъан кибикди
дегенни эшитгенме сени атангы ауузундан. Айтдыр-
май къоймай эсенг, Тауланны жырларын махтай кел-
ген сагъатында айтхан эди ол алай, – деди Акъбатай,

Къожакъны чочугъаны хычыуун кёрюнюп. – Жыргъа, жырчыгъа да ёлюм жокъду.

– Да Тауланны жырларын ол дуниягъа да биргенге элтирге айтхан сен туююлмюсе?

– Ёлгенге да себеплик этедиле жырла, иги жаш.

– Сен мени акъылдан шашдырлыкъса.

– Алыкъа санга бу дуниядан эсе ол дунияны сайлатмагъанма. Мен а хаппа-хазырма ары кетерге.

– Къабырынга жетгинчи, унутмай, жырлай бар Тауланны жырларын! – Къожакъ, тюз бу жолча, хыны селешмеген эди Акъбатайгъа. – Мени да чанчып-чанчып урады жүрегим, ол дуниягъа сенден алгъа барлыкъ эсем да, билмейме.

– Буйрукъдан киши да къутулмайды. Алай мында адамлагъа, аманлыкъдан башха, зат излемегенлеге ол дунияда ариу кёзден къарамагъанлары уа кертиди, атам ёлмесин.

– Сен мени саусузгъа санайса хаман да, Уллу Аллах а саусузну кёп жангылычларын кечеди. Аны алайлыгъын кишиге сормай билеме.

– Мени бош ашыкъдыраса ансы, кесинг да жол кёллюсе, къарап турама да. Тауланны жырларындан бир затла юйретейим, мында балгъа-жаугъа батып жашагъан жанынг анда эрикмей турур ючюн, – дуниялыкъда келепен жашау сюрген жанны ахыратда къатына киши жанламайды дейдиле. Угъай демей эсенг, кесим суйгениме этген жырны окъуна юйретейим. Тыш адам туююлсе, Аллах бирди, аманлыкъ кёрюрюнгю уа суймейме:

Юйюбюз аллы – кириш къаяла,

Анда кёгюрчюнле бугъалла.

Суймеклик къаннга кирген эсем а,

Ийнарларым жерден чыгъалла.

Юйюбюз арты – кём-кёк биченлик,

Атамы тор аты отласын.

Ой, жаннет чыпчыкъ тилленген кибик,

Наным ийнар бла жокъласын...

– Къаллай фахмулу тиширыу жашайды бизни юйюбюзде, – деп, бёркюн тешип, къолуна алып, Къожакъ ёрге-ёрге атды. Мангылайыны терлегенлерин бёркюню тёппеси бла сюртюп, Акъбатайгъа жууукълашды.

Акъбатай аны акъылын ангылагъан болур эди, бир жанына хыны бурулду да, терезе къатына барып сюелди; олсагъатда Къожакъ аны къучакълагъандан эсе, кеси

Минги тауну ёмюрлюк бузларын къучакъларгъа хазыр эди Акъбатай.

– Мен былай этип, айт, нек турама?
Черекден, тенгизден ётейим.
Ой, ананг сени манга берирча,
Кёлюне не бла жетейим?..

– Къарагъыз, къызла, бу тамаша ишге! Къожакъларны жырлагъанын эшитдигизми? Ёмюрюнде мени байлыгъым билек кючюмдю деп жашагъан жашны хунерин кёрдюгюзмю? – Акъбатай, терезеден берлакъларга кетип, къарамамын Къожакъларга къадап тохтады. Ол эрини боюнун тагъылыргъа хазырлады кесин, жыр сюймеклик отун ышыргъанына толун ийналды.

«Къызны аманы – хар кёрген жашны сюйюучю». – Къожакълар ол тизгинни къатынына эшитдирмедиле. Акъбатай а тюзлюкню бла терсликни кеси акълында къаты сермешгенлерин кётюралмады, тобукълары къалтырадыла. «Маржама, бу насыпсызны бир кёууандырма-сам», – деди Акъбатай; Къожакъларга бютюнда жууукъларды. Къожакъларны макълары Тауланни макъларына келишдирди. Кертиди, Къожакъларны макълары боюнун чомача бауу буугъан ёгюзню хырылдагъанына ушайды, Тауланни ауазыча, тап-таза туююлду. Алай, Къожакъларны макълары да жырларга ишленмегенди деп, киши айталлыкълар туююлду.

– Кюйген жүрекни дарманы сенсе, Акъбатай, – деди Къожакълар, ол бир сейирлик иш этерге хазырланнганын аныглагъанча.

Акъбатай кёзлерин къаты къысды. Ол чакъларда Акъбатай кёкден тюшген мёлекге ушады. Танг Чолпанни нюрю, кечеге Айны жарыкълыгълары да – анда. Къаяда ёсген гюлню, туугъан ташны ариулукълары да. Къашлары уа, кюмюшге салыннган къарасаутча, къап-къарала.

«Мен, узакълар бармай, юй салдырлыкълар,
Ариуум бла турурча.
Къатыма жууукълар келчи, ариуум,
Бетингден жылыу турурча...»

Къожакъларны ол айтханларын эшитсе, мычымай, кёу-чакъларыкъ эди Акъбатай аны, жарлыны кёууандыргъан сууап болгъанын да эсеплеп. Къожакълар эшикден кирген сагъатда жарыкълар кюннге булут чапханнга ушаучу отоу жап-жарыкълар болду. Акъбатай а кёзлерин къыс-

ханлай турады. Баям, ол, Къожакъ аны къоюнуна алып эркелетсе окъуна аякъ тирерик туююддю – боюнундан къаты къучакъларыкъды, дуня зауукълугъун алып. Акъбатай тѣшекде къатына жууукълашса: «Арлакъ тур, жашау тынчлыгъымы алма», – деп гюрюлдеучю Къожакъ, кѣзлерин къысып тургъан Акъбатайгъа эки къолун бирча узатды. Алай ала анга жетмедиле. Къожакъ да кѣзлерин къысды, андан кѣп къарап туралмады кѣкден тюшген мѣлекге.

Кѣкде учхан жулдузну къол аязына алып, анга къуаннганнга ушагъан Къожакъ мудах болду. Адамгъа жүрек такъырлыкъ келсе, не залим да жалынчакъ болуп къалады. Алай жаны сау адамны жулдузу ёчюлюп къалмайды. Къожакъны селее баргъан жүрек отун ышыргъан да олду. «Къара боран ёчюлтмесин жангыз жулдузуму», – деди Къожакъ. Аны жангызлыкъны кѣлюнде тунчугъа баргъан жанына ол да таянчакълыкъ этмеген заманла аз туююддюле – жаланда тилек бла, ахшы умутла бла жашамакълыкъны къыйынлыгъы Асланукъа улуну ёрге къопмазлыкъ этгендиле. Аны тенгиз чайкъалгъанына ушагъан сагъышлары бирде сур боладыла, бирде, жыр макъам болуп, ариу эшитиледиле анга. Акъбатай, Къожакъны эниклегенча, кѣзлери къаты къысылып тургъанлай, эки къолун алгъа узатды да, эрин изледи. Жетмеди ол муратына. Дагъыда узатды. Хоу бирда, Къожакъгъа аллай насып къайда?!

«Быллай жашаудан эсе, тейри, жесирлик сынагъан кѣп да онглу эди, – деди Къожакъ, кѣзлерин ачып, Акъбатайгъа аралып. – Сүймекликни юсюнден керти сѣз айта билмегенме бир заманда да, керексиз гынттым бла бой салдыргъанма Акъбатайгъа... Уллу Аллах а кѣрмеймиди аны? Хаух дуниягъа къулланып, керти дунияны сансыз этгенме».

Къожакъ тышына акъыртынчыкъ чыкъды да, арбазда юч бутакълы илкичге тагъылып, къантарылып тургъан атыны айылын къаты тартды. Аягъын ёзенгиге сала да турмай, атха секирип минди да, жолун элни огъары жанына тартды. Акъбатай а суюледиди, жеринден тепмей, кѣзлерин да къысып. Ол, биягъындача, къолларын алгъа узатды. Бу жол да жетмедиле къоллары жетер жерлерине.

* * *

Къожакъны къошда кѣбюрек мычыгъанына къууанганла аз туюул эдиле элде. Акъбатайны жашыртын къапхан сѣзлерин кѣтюралмагъан Къожакъ, юйде киши-

ге да жукъ айтмай, кышлыкъгъа кетген эди. Мукайны Асланукъа бла ёрелешгенине ким тёзсе да, Къожакъ тезерик туююл эди. Сосуран бла Омар да андан борбайсыз жашла туююдюле. Болсада бий тукъумну адамына къол кётюргенни Аллахха, фыйгъамбаргъа къол кётюргеннге санагъан залимле не аманлыкъдан да артха турмазлыкълары баям эди халкъгъа. Ашаргъа, жашаргъа сыйген жамауат да, сермеш башланып, иш кёзюне жетген заманда, онгуну жанына сюелип болгъанды, бу жол да этериги алай эди. Асланукъа: «Мукай, бир къош ёгюз да, сабан агъач да къурап, тамбадан озмай, Баш тюзге адам ий», – дегенинде, Мукайны мыйысы алай ачыды, биреу аны тёппесине къазыкъ бла ургъан сунду. Алайсыз да, жашы Таулан аланы хаталарындан дуниядан думп болуп къалгъанын кётюралмай, ачыуундан таш-агъач ашай, кюнюн-кечесин тынчылыкъсыз ашыргъан Мукайгъа ол артыкълыкъны кётюрген къыйын эди. Бийге саналмагъанлыкъгъа, кесини тукъумуну намыслары-сыйлары да Ортабайладан эниш болмагъанларын иги билген адам эди ол.

– Не тынгылайса, ангылашыныусузмуду айтхан сёзюм?!

Мукай а тынгылайды, Аллахдан кесине тёзюмлюк тилей. Бир кесекден аны бети элия бутагъы къаралтхан ташха ушады. «Халкъгъа сынатхан къыйынлыгъыгъыз ючюн, Аллах, башыгъыздан уруп, жерге нек кёме болмаз сизни? – деди Мукай ичинден. Асланукъаны кёпню излеген сёзлерин къалай кётюргенине сейир окъуна этди... – Кийик ёлтюрсенг, беш сом ахча да, терисин да къымгъан – была, тауда кийикле аталарындан къалгъан кибики. Биченде, тирлик жыйгъанда да, бар да, былагъа туююл, къызлары тышына чыкъса, жашлары къатын алса да, аланы къоранчларыны асламы да къара халкъны боюнунда. Оразада бийлеге аууз ачдыргъан, сараш ашатхан да – къара халкъ. Алагъа келген къонакъны кечиндирген да – биз... Жалчысын, къарауашын къыйынларын ашап, дагъыда жанларын къыйнагъанла – была. Бу не ишди? Асланукъа барсын да, къуллаарыны, къарауашларыны юслерине сюелсин, мени бла уа атасыны башы жокъду! Тукъумум тукъумундан эниш туююл, кесим кесинден къууатсыз туююл! Боллукъду тёзгеним!»

– Асланукъа, мени тукъумум Ортабайлары бу ауузгъа кёчгюнчю да кёрюп тургъанды бийин, жарлысын да, – деди Мукай. – Бир жангыз адам бизни бла арбазыбызда угъай, ыстауатыбызда окъуна базынмагъанды

атдан тюшмей сёлеширге, – деп да кьошду, башын ёрге кётюрюп, алыкъа къая ыранлада кийиклени санаяллыкъ уллу кёлерин жандырып, энтта да бир кыйыкъ сёз айтса, Асланукъаны атдан атаргъа хазырлыгъын ангылата. – Озгъан этесиз! Халкъ сизни борчугъузнуму тутады, ахырысы-къысхасы? Къарайма да, къутургъанынга кёре, акъылдан шашаргъа хазыр болуп тураса сен! Ёмюрде къуллукъ этген бизге эте келгенди, биз кишиге къуллукъ этмегенбиз. Охо да, халкъдан айырылмайыкъ деп, жай да, кюз да изеуге бара турдукъ. Энди уа, сизни кирик, намыс-сый ангыламагъан адамлагъа жалынуу жокъ. Кеси оноуугъузну кесигиз этигиз, бизни жерибизде тынч кьоюгъуз! Къоймасагъыз да, сокъуранырыз!

Асланукъа кёк ажирге къамичи жетдирди. Ол а Мукайланы кенг арбазында «абизеххе» барды. Мукай энди аны кёлуне ушамагъан жангыз бир сёз айтса, атыны ёшюню бла уруп, Асланукъа аны бияры чартлатырыкъды.

– Болмадымы халкъны сыртына минип тургъаныгъыз? Айтдырмай къоймай эсенг, мен кесими таныгъанлы, Асланукъа, сиз билген артыкълыкъды. Халкъны тонагъандан бир эрикмедигизми?! Мен а, тарс деп, эки атылып къалсагъыз да, сыйлы башым бла ойнатырыкъ туююлме!

– Мукай, экибизни арабызда дауур бу барыудан барса, ишибиз Уллу Тёреге тюшерикди, – деди Асланукъа.

– Тюшсе – тюшсюн. Андан а сен кюрккъ, – деди Мукай. – Сени кирик, харам къанла элгенсинле аны оноундан.

Асланукъа, арам-къарам эте турмай, ажирге къамичисин кёолундан келгени чакълы бир жетдирди. Ол а Мукайны юсюне арсарсыз секирди. Сосуран бла Омар тышына хахай-тухайлары бла чыкъдыла. Алай ат аякъ тюбюнден хатасыз къутулгъан Мукай Асланукъаны оноун жашларына жетдирмеди, – аны, сермеп, атдан алып, жерге бек кылыкъсыз урду.

Сосуран бла Омар, аталарын бир жанына тартып, Асланукъаны аягъы юсюне сюедиле. Кёк ажир а кьюугъуннга кьюулгъанча узайды алайдан.

– Атабыз, бу оюнунгу ангыламадыкъ, – деди Сосуран. Асланукъаны юсюнде акъ чепкенин эки кёолу бла да къагъа. – «Балтасы суугъа кетген сабын да ызындан ата эди» дегенлей эте тураса. Къарындашыбызны ачыуу азмыды бизге, энди сен да анга кьошулмасаңг? Адам, узалып, кёкде айгъа жеталмагъанчады бизни ишибиз. Тёреси, башхасы да, сенден эсе, Асланукъаны айтханына кюулакъ саллыкъларын нек унутаса?

Мукай жашыны актыл юйретгенин жаратмады, кыаны кзуруп тургъан бети, биягъындача, къара кесеу болду.

— Мен сени харам къанынгы къара жерге тегерме! — деп, Асланукъа къамичиси бла Мукайны башын сермеди. Мукайны бёркю туюшдю да, жаз башы кюнню таякълары аны сыйдам башын жылтыратдыла. Аны бёрк киймеген заманын кёрмеген Асланукъа, иги эс буруп, Мукайны жангыз бир туюю болмагъан башыны жылтырагъанына къарады. Ол аны бишмеген хыяргъа ушатды. Алай кёк ажирни юйге Асланукъасыз къайтханын кёрген Ортабайлары, жыйын болуп, Мукайлагъа суху жетдиле. Насыпха, Сосуран да, Омар да ол кезиуге, Асланукъаны юсюн-башын къагъып, тап этген эдиле.

Нек эсе да Асланукъа келгенлеге ишни болушундан хапар айтмады, башын энишге тутуп, Мукайланы арбаздан чыгъып кетди.

* * *

Не ары-бери десенг да, Ийналуку бий Мукайны кыйынлыкъын билмеген адам туююдю. Тауланни думп болгъаны уллу кыйынлыкъды сау элге окъуна. Бу иште кеслерин ариуламайды бий. Къожакъны терсбоюнлугъуду хар палахны башы деп, кеслери жыйылгъан заманда, Ийналуку айта-айта турады, сёзлерин тышына чыгъармагъанлыкъгъа. «Къожакъ къайсы тау ауузундан да сайлап аллыкъ эди къатын бий тукъумладан. Оллахий, билляхий, Къарачайгъа барып, Абийханладан, Къырымшаухалладан окъуна тилерге къолумдан келлик эди Къожакъгъа къыз, — деп, аз айтмагъанды Асланукъа, Ийналуку тырманны къыздырса. — Не этейим? Тыялмадым, Акъбатайгъа кёзю бирда мардасыз къарады да, тыялмадым. Аны хатасындан эмчек анасындан да айырылды. Бизни тау ауузну бек асыл уланларындан бири эди Таулан. Думп болду дуниядан. Айтып айланмагъанлыкъгъа, ол хычыуун ишми эди бизге?»

— Кёп заман озду Къожакъ юйленнгенли, — деди Ийналуку, — быланы бир чирчиклери болмагъанына тынгысызма.

— Охо да, иш аналары айтханча эсе, энди ол жаны бла къайгъысызбыз.

— Иги эди да, оллахий-лязим, Асланукъа, кзууандырдынг. Тейри адамы, иги болду.

— Хау, Ийналуку, мен да кзууаннганма... Энди сен да не айтаса ансы, жер губусу киби, Мукай манга этген

ишге тынгылап кѡяр акъылда тѡйѡлме, – деди Асланукъа, олтургъан жеринден ѳрге кѳтѡрюлѡп, ѡй тѡбѡн ѳнчелегенча, ары бла бери атлай. – Къайда болса гыбышыла атдан ата айлансала, бизни не намысыбыз къаллыкъды?.. Сагъыш эт кесинг, мен намыссыз болсам, сен да боласа намыссыз. Алай тѡйѡлдю дерикмисе?

– Асланукъа, жангыз бир адам, тукъумну атын аман бла айтдырыргъа, иги бла да айтдырыргъа болады. Бѡгѡн биз, Мукай Асланукъаны атдан атханды деп, тарыгъып, сюдге, тѳреге кирсек, намысыбыз не чекге жетер? Сагъыш этчи бир. – Ййналукъ намазлыкъны тагъылып тургъан жеринден алды да, ѡйню ал терезесине жууукъ жайып, намаз ѳтерге хазырланды. – Алайда Асланукъа игида чибиленерик эди, болсада, къарындашына намаз ѳтерге кѡйду.

* * *

...Болгъан ишни жашырып кѡяргъа жарарыкъ тѡйѡлдю. Мукай, Асланукъаны, атдан атып, киндиги хыяр сабыча къайнагъынчы ийлегенди тобугъу бла деп, элде жѡрюген хапар алайды. «Теѳри, жашлары ѳрѡшге чапхандыла ансы, Огъары-Чатны жамауаты бѡгѡн Асланукъаны дууасына жыйыллыкъ эди», – дегенле окъуна бардыла. «Оллахий, тѡз айтаса, аны алайлыгъын мен да эшитгенме...»

Асланукъаны жѡрегин нарат чыракъча жандыргъан олду – башы эл хапарлыгъы болгъанына биринчи кере жарсыды: «Бу ишге ол тынгылап кѡярыкъ тѡйѡл эди», – деди Асланукъа, эки кѳзѡн намаз ѳте тургъан къарындашыннан алмай.

«Ййналукъ башха тѡрлѡ акъыл ѳтеди: эндиге дери керек, керексиз жерде да Кѡжакъгъа жакъ баса келгенликге, тукъумгъа ол игилик ѳтер адам болмагъанын а эртте ангылагъанды. Асланукъада да барды тукъум намысына келишмеген былхымла. Болсада Ййналукъ, алай жарарыкъ тѡйѡлдю деп, къарындашыны ѡсѡне бир кере да сѡелмегенди. Кѡжакъ, атасындан кѳл тапмаса, Акъ-батайны бла Тауланни араларына кирлик тѡйѡл эди. Аны да биледи элни бийи.

«Жырчыны намысы сабанчыны намысындан эниш тѡйѡлдю, – деген эди Ййналукъ бир жол, Огъары-Чатны жамауатыны аллында сѳлеше. – Ма, кѳресиз, Мукайны жашы Таулан, Арисейде окъуп, миллетни жашауунда жырны магъанасын бѡтѡнда иги ангылап келгенди.

Аны жырлары, бизни тауларыбыздан башлап, Эбизеге, Дюгерге, Къарачайгъа да эшитиледиле, – ала жүрюген жолла бла бир атлы да жүрюяллыкъ туюлдо. Тауланны жырлары бир таудан – экинчисине, бир халкъдан – башхасына учуп барадыла, къарды, жауунду, желди деп къарамай, – алагъа тыйгъыч болаллыкъ кюч жокъду дуняда. Ала жетген жер Кёкню Тейри эшиги ачылгъанча болады. Тауланны жырларыны макъамлары, азан кычыргъан адамны ауазыча, хычыуун эшитиледиле. Жыр дегенинг къууанчы, бушууу болгъаннга да бирча керекди. Кёбюсюнде жигитлик жыр береди жүрегинге сабырлыкъ. Ол сейир туюлдо: таулу къазауатха да жыр бла киргенди...»

Баям, Ийналукъ алгъын айтханын жангыдан эсине тюшюрдо. Намазлыкъдан кётюрюлюп, Асланукъагъа хазна эс бурмай, барып, тапчаннга олтурду.

– Айыплы иш болгъанды, – деди Асланукъа, къарындашы жаппа-жангыдан нек тюрленнгенин аныглап. – Сен кёл ашарча, терслик жокъду менде. Жамауатда жүрюмеген төрени чыгъарсам, аны иши башха... Тонгуз Мукайны этгенине тынгылап кёйсакъ, тукъумну намысына тасха тюшер.

– Сау бол, Асланукъа, тукъумну намысы бла ойнагъанынги билип тураса, – деди Ийналукъ, олтургъан жеринде ары-бери тепчий. – Мукай Тауланны атасыды, Сындыбат а – анасы. Ол а сени жашынга ёшюн салгъан тиширыуду. Аны аныламагъан адамны намысы болурму? Сени жашынг – ким, Таулан – ким? – «Жаханым сизден толсун!» – деди сора Ийналукъ ичинден.

Таулан Арисейден Акъбатайгъа ийген къагъытларындан биринде: «Бизни насыплы этиучю такъыйкъаланы артха къайтарырларына ийнанмайма», – деп жазгъаны да белгили эди Ийналукъгъа. Ол заманда Акъбатай былай айтханды: «Таулан, сен дунягъа мени жүрегиме жарсыугъа туугъанса; жиялгъан кюнюм кёл болады жиялмагъан кюнюмден. Тюшюмде сени ауазынги эшитсем, секирип туруп, намаз этерге ашыгъама, намазлыкъда этген тилегиме Уллу Аллах эс бурур дей. Бусагъатда Огъары-Чатны череги мени кёз тамычыларымдан башланнган сунама...»

– Сени акъылынга кёре, терс менме, – деди Асланукъа, къарамын къарындашына угъай, эшик таба буруп. – Мен терс эсем, барып, Мукайдан кечгинлик тилейим. – Асланукъа секирип ёрге турду, энди ол кёл ашагъан къарындашы Мукай жанлы болуп тохтагъанына толу ийнанып. – Тукъумну намысына дурус эсе,

барайым да, Мукайдан, Сындыбатдан да кечгинлик тилейим...

Ол чакъда жумуш эте айланган жашладан бирлери Ийналукъга:

– Бийим, Мукай юйге кирирге сенден эркинлик сурайды, – деди.

– Бери чакъыр, – деди Ийналукъ, олтуруп турган жеринден ёрге кётюрюле.

Мукай, Ийналукъну аллына келип, баш ийди.

– Ой, сен хажи болгъун, – деп, Ийналукъ онг къол аязы бла Мукайны инбашына къатылды. – Бизни бир бирден бийик жерибиз жокъду, жыл санларыбыз бла да тенгшилебиз, тейри, Мукай. Сен – Тауланни атасы, башынгы не менме деген бийден да бийик тутаргъа керексе, шуёхум. Арисейни патчахы фахмулу жырчыла бла энишге ийилип саламлашханын кёргенме.

– Ийналукъ, орус патчахны адамлыгъы уллуду деп эшитгенме, – деди Мукай, Ийналукъну адамлыкъ сыры анга игида базынуулукъ берип. – Бийибиз, айыплы иш болгъанды: Асланукъа да, мен да женгиллик этгенбиз.

– Ортабайланы Асланукъа сени алайлай къоярыкъ сунма, – деди Асланукъа, бир такъыйкъаны ичине бети кёп кере тюрленип. – Сени кибикле мени башым бла ойнамаучуларын билмеймисе?! Санга кёп къара кюн сынатырма, ашыкъма! – Асланукъа, эшикни хыны ачып, тышына чыкъды.

5

Таулан жангы жашаууна юйренген эсе да, динин ташлагъаны ата-ананы харам этгенден башха болмагъанын а ангылайды. «Мени жашауум – узакъ жолоучу минген атын тас этгенден башха туююлдо, – деп, ахтынады ол бирде теренден. Дагъыда: – Угъай, угъай, мен мында къонакъма, – деп, кесине кёл этдиреди. – Алай менден, дининден чыгып, бир башха динге къуланыргъа базынган адамдан, Кавказ таулары жийиргенирле. Ол кюйсюзлюкдо, ары-бери къымылдамазча, кепге урулупду жарлы жаным. Бусагъатда манга жүрек сабырлыкъ берликге, жалбарып, аллында тобукъланып, къулу-къарауашы болур эдим. Айтдырмай къоймай эсегиз, бу жашаудан эсе, кече – бёрю, кюндюз – ит болуп айланган кёп да намыслыды».

Аллай кезиулеринде таулада угъай, Арисей тюзлеринде узакъдан кётюрюле келген уллу желни гууулдагъан тауушу къулагъына эшитилмей къалмайды жаш-

ны. Кёк да къаралыр, килисаны башында къонгуроула денгюрдерле, бабасланы намаз этерге чакъыргъанча. «Балам, суйгенингча жаша, энди биз санга чырмау болмакъ», – деген эди Сындыбат тюзюнде Тауланнга. Бу къужур, Аллах чамланнганнга ушагъан, кюн Таулан анасыны ол сёзлерин да эсине тюзюрдю. «Угъай, анам, сизден айырылгъандан эсе, ёлгеним игиди», – деб'а айтхан эди Таулан да.

Аллах шашдыргъан адамгъа бакъгъан кыйыйын болгъанын ангылагъан Таулан, Акъбатайгъа салгъан айыбын да артха алып, битеу терсликни кесинден кёрюп тохтагъанды. Кёлю толуп, абызырап, артда, дагъыда эс тапса уа, къуру Акъбатай угъай, саулай Огъары-Чатны жамауаты бир болуп, алай къыстагъанды журтумдан деген акъылгъа да келеди бирде. Тюзю, аны жояр ючюн, элде жашыртын оноу этилген сунуучуду, жалгъан оюмларын хорларгъа ётю жетмеген чакъда. Угъай, ол Акъбатайны унутургъа сылтау излей эди да, аны тапды.

Таулуну жерине, адамына, динине баш ура, тауда ёсген, миллетини адети-тёresi Европаны маданиятыны мурдор ташыды деп сюелиучю жаш, Арисейни орта чыхырына къутулуп, илмуну «къанын ичген» Михаил Беляевни кызы Марияны башына тийишли кёрюп, насыбы жаланда аны бла боллугъуна ийнанып, кесини дининден Марияны динин дурус кёрюп тохтагъан адамдан ким да не излейди? Ёз динин харам этген Таулан башха динни къулу-къарауашы болуп турлукъмуду ёмюрден ахыргъа? Киши айтып эшитмезча, уллу адамсызлыкъ! Кесини огъурсуз сагъышлары бла демлеше жашагъан Тауланны тауларындан арталда айырылып къалмагъанына бираз ийнандыргъан – анга Кавказгъа барыргъа жол чыкыгъаны болду. Ол, Петербургну белгили алимлери бла, жолоучулары бла бирге келип, халктыны жыр, жомакъ байлыгъын жыйышдырлыкъды. Бутларын ат этип, жаяу журюрге эртте юйреннген Таулан, жолгъа атланса, улоу излери к туюлдю. Тифлисге бир тийишсе, андан ары, хазнамыды – таныгъан, билген тауларындан кийикча ауар. Аны жол башчыгъа сайлагъан нёгерлери да ол айтханнга угъай демезле.

Угъай дерикле чыкъдыла. Мария Тауланны Кавказгъа барырын суймегенин айтды.

– Мен сени мындан бир жары иерик туюлме, – деди ол. – Атама да айтханма, унутула тургъан жырлагъа сен жангыдан жан салып этерик жокъду. Факхмунг бар, билиминг бар, юйюнгде олтур да, ишинги бардыр... Бош араласа кёзюме! Бир атлам да этерик туюлсе Кавказ-

гъа. Бизде эр кишиле кёбюсюнде тиширыула айтхандан чыкъмайдыла. Неках этилгинчи окъуна, ангылатханма ол затны санга.

— Мария, жаным-кёзюм, къайсы миллетде да бардыла иги, аман адетле да, — деди Таулан, жалыннгандан башха амал къалмагъанын ангылап. — Кел адетлени игилерин сайлайыкъ. Санга уллу кёллю боллукъ болсам, ант этип, сени дининги алмаз эдим. Тимофей Михайлович деп да жаздырмаз эдим кесими. Кёлюмдегин айтайым: ишиме чырмау болсанг, кёлюм бла сюялмам сени.

— Не дейсе, Тимофей Михайлович?!

— Таулу миллетни адетлери, төрелери адамны жокъдан бар этедиле, чекден чыкъгъанны уа бардан жокъ этедиле. Бек биринчиден, тиширыугъа эр кишини башы бла ойнаргъа жарамайды.

— Сен, Тимофей Михайлович, Россейни сайлама окъуу юйюнде билим алгъанлыкъгъа, къылыгъынг таулада айланнган кийикни къылыгъы болгъанлай къалгъан кёреме да. Айтдырмай къоймай эсенг, жырларынгы макъамлары да кийикле макъыргъаннга ушайдыла! — Мария, ундурукъгъа бауурундан тюшюп, жүрексинип жилады.

«Аланла, бу акъылдан жарты кёреме, — деди Таулан. — Тиширыуну антына ийнынып, башымы отха сукъгъан болурма дейме. Сюймеклигинги къулу-къарауашы болурма, таулу тиширыулада жүрюген адетге-къылыкъгъа кертичилей жашарма ёмюрде деген эди бу. Бюгюн былай огъурсуз селешген, тамбла манга не кюн келтирир? Тиширыуну антына ийнаннган жарлы башым!»

— Мария, къылыкъсызлыкъ этме, — деди Таулан, сюелген жеринден арталда тепмей. — Алчы къыл кёбузунгу кёолунга, жырлат, жият аны, жүреклерибиз бираз сабырлыкъ алыр ючюн... Сен, аты айтылгъан факхмулу композитор, сабий оюмларынга нек хорлатаса?.. «Тиширыуну антына ийнана турма» деп, атамы аузундан кеп кере эшитгенме... — Тауланда бир бёгеклик эсленди.

Баям, Мария ундурукъгъа бауурундан тюшгенлей кеп турлукъ болур эди, атасы къачан эсе да бирде айтхан насийхатны эсине тюшюрмесе.

«Эринги намысына сакъ бола тур», — деген эди ол. Беляевни эрке къызыны, байлыгъы сыйынып болмагъан юйюрге ёсген Марияны, къадаары, дуниялыкъгъа, ол угъай эсенг, тарых жолуна, адамны инсанлыкъ борчуна да кёз къарамаы Тауланни кёз къарамындан арталда башха болгъаны себепли, эрини «сандырагъанларын»

иги ангыламай, сейирге къалды. Солууун кючден ай-ландыра, башын кётюрдю. Аны ариу ишленген чачы бетине тётюлду да, кёк кёзлерин, ариулугъуна адам иги ангыламагъан суйдюмлюк кёшхан шонтукъ бурунун да жапды. Мария, ауурлугъун тобукъларына салып, ол халын тюрлендирмей турду.

Таулан, къатынын биринчи кере кёрген кибик, анга тюрслеп къарады да, битеу сагъышларын, къайгъыларын да унутду. Ол, бусагъатдагъы акъылына кёре, Марияны дунияда бир затха да алышырыкъ тютюлду; ата, ана, этеч, къарындаш да къайнайдыла, туугъан журтларында эркин жашайдыла. Тауланнга да керекди иги жашау, жүрек тынчлыкъ. Аны бери – жер этегине – алып келген Аллах берген насыбыды Мария. Марияча, ариу жан Огъары-Чатда угъай, битеу Кавказда окъуна жокъду!

«Къалай насыплыма мен!» – деди ахырында Таулан, солууун кючден ала. Сора эки кёлу бла да кёзлерин жапды, – кюнню алтын таякълары жарытып тургъан кенг отоу къарангы кечени бешигине бёленди. Таулан кёзлерин ачмады, къулагъына Огъары-Чатда анасы айтычу бешик жырны макъамы эшитилди да, жаны дуния жаннетине къутулду. «Жырны, жияуну башхасы жокъду ичинден кюйген адамгъа», – деп, Акъбатай айтычу жыр эсине тюшгенлей а, дуния жаханимин жангыдан сынады. Огъары-Чатны къутуртгъан черегини тауушу уа битеу сагъышларын башындан алып кетди да, Таулан кёзлерин ачды.

Къараса, Мария олтургъан жеринде, алгъынча, башын ёрге кётюрмей тура эди. Таулан барды да, ундурукъну аллында бир тобугъуна туруп, башын Марияны тобукъларына салды. Мария, онг кёлу бла аны кекелин сылап, эринлерин бал бетли чачына жетдире:

– Экибизни бир бирден айырыр кюч жокъду дунияда, – деди. – Мында, ол дунияда да угъай. Бир да, эки да айтма, энди мен сени Кавказгъа иерик тютюлме. Тау тыгъырыкълада ненг къалгъанды? Кючден къутулгъанса жаханимден жаннетге. Ахлуларынг анча жылны ичинде бир жокълар эдиле, сени адамгъа санасала. Тимофей Михайлович, сен уллу Россейни бир макъамчысыса, жырчысы. Сени ол даражагъа жетдирген менме. Мени атам, сени билимли этер, фахмунгу айнытыр ючюн, не ырысхысын, не ахчасын аямагъанды. Кавказгъа кетсенг, артха къайтырыкъ тютюлсе. Малхунияланы анда сени кибик адамлары жокъду.

Таулан, ачыуланып, ёрге хыны кётюрюлгенлей, къайын атасы кирип келди.

— Къалайсыз, мени суйген балаларым? — деди ол, къууанчы ичине сыйынмай. Къызыны мангылайындан уппа этди. Тауланни къаты къучакълады.

— Тимофей, — деди Беляев, — мен да сизни бла барлыкъма. Акъылыбыз бек алгъа Эбизеге ётергеди. Сора, заманыбызгъа, онгубузгъа кёре уа, андан сизни журтугъузгъа ауарбыз. Атанг, ананг бла, башха жууукъларынг бла да шагъырей болайым, сен туугъан жерни да кёрейим...

Таулан акъдан-къарадан жукъ айтмады. Мария уа:

— Атам, мен Тимофейни бир жары да иерик туюлме, — деди, ундурукъдан ёрге туруп, жыйрыкъ этегин эки къолу бла энишге сылай. — Ары барса, бу бери къайтырыкъ туюлдо.

— Къызым, мен билип, тауда эри айтхандан чыккъан тиширыу болмайды, — деди Беляев. — Алай, таулу, орус адетге да бой салайыкъ да, экисини излемин да толтурайыкъ: сен Тауланни айтханын этиучю бол, Таулан а — сен айтханнга къулакъ салыучу... Келишдикми? — Беляев, къызын да, киеун да къучакълап, аланы башларын бир бирге тиреди. — Эр киши бла тиширыу, бир бирлерин ангылап, шош жашасала, юйюрню мурдор ташы ёмюрде да тепмейди.

— Атам, мен муну Кавказгъа иерик туюлме! — Мария алай айтып къычыргъанында, биягъы чачы бетин жапды.

— Кавказлы малхуния артха къайтмай къалса, сен къууаныргъа керексе, — деди Таулан къатынына, къаны къартыкыгъа сыйынмай тургъанын ангылата.

— Ол дегенигиз а неди? — деди Беляев. — Сизге, Россей культураны жангы чагъа башлагъан жанкъозларына аллай хапарланы айтхан угъай, эсигизге тюшюрген окъуна айыпды. Бу жолдан сора, аллай былхымсыз сёзюгюзню эшитсем, жаныгъызгъа тиерме. — Беляевни къысха боюну ёргерек созулду, жассы сакъалы жангы бишген локъумгъа ушады, кёк кёзлери уа, ауур жюк кётюрген адамны кёзлерица, чыгып кетерге жетдиле.

Алаша адамны къоллары добар, бармакълары баякъла болуучудула. Михаил Ивановични бармакъларыны субайлыкъларына уа къарап турурса. Ала скрипкада согъаргъа ишленнген сунарс. Михаил Иванович он бармагъыны да къыйырларын бирча тиреди столгъа. Къалын къашлары чюйре айланганларын ол кеси да сезди, баям. Онг къолун столдан айырды да, къашларын артха сылады. Болсада ала алгъыннгы халларын

тюрлендирмедиле. Бир заманда аны кёз тюплери кьалтырадыла. Мария бла Таулан аны хычыуун сёз айтмазлыгъын сезипдиле. Ол башын ёрге кётюрдю, — кьалын уууртлары кёз тюплеринден эсе бек кьалтырадыла. Михаил Иванович алтын тишлери бла добар эринлерин чайнады. Къызы, киеую да кёрмегендиле аны бу халгъа келип.

— Мен киеуюмю башы бла къызымы, жашымы да ойнатырыкъ туюлме, — деди Михаил Иванович, эки кьолун арт бёксюмюне салып, юй тубюнде ары бла бери бара. — Къызым, айтырынгы, кьайтырынгы билмеген кезиулеринг кёп боладыла. Жанынга тиймесин, бек кьанбуз жанса. — Мария сытылып башлады. Атасы аны жапсарыр акъылда туююлдю. — Тимофей Россейни там-благъы кюююдю, — деди Беляев, — мынга аман болгъанны сюерик туююлме.

— Атам, неле айтаса?!

— Киеуюме сен уллу кёллю болсанг, унамазлыгъымы айтханма. Терс сёлешгенинг ючюн, тобагъа кьайт.

— Атам, Тимофей игиликни билген адам туююлдю, — кесине тап туюшюрюр ючюн, билемисе, бизни суюмеклигизни къара жерге кёмерге хазырды.

— Керти суюмекликге ёлм жокъду дуняда. Къызым, сени сёзлеринг адамны акъылдан шашдырлыкъдыла. Ариу бла бюгюлмегенни аман бла бюгер амал жокъду. Таулулгъа суююп баргъан эсенг, аны миллетинде жюрюген адетни, төрени да сюерге керексе.

— Атам, не болгъанды бюгюн санга? — деди Мария, жиямукъларын эки кьолу бла сюртюп, кёзлерин кы-зартхынчы ууа. — Бу адам динибизни, адетибизни кесини жашау жоругъуна санагъынчы, мени мынга барыргъа кьоймай тургъанса. Бюгюн айтханынгы уа ангыламай-ма... Экигиз да мени ёлтюрюрге айланасыз!..

— Мария! Мария Михайловна, кесинги да ёлтюрме, башхаланы да ёлтюрме, — деди Беляев. — Мен алгъа айтхан сёзюме угъай демейме, — ол заманда Тимофейни иги танымай эдим ансы, сени мынга кесим тилеп окъуна берир эдим. Жаным саулукъда, Тимофейни ёз балама санагъанлай турлукъма, сенича.

— Атам, бу кавказлыны манга, кеси баланга, тенг этип кьояса сора? Муну бек сюесе кызынгдан, баям?!

— Экигиз татлы жашасагъыз, бютюнда сюерикме сизни.

— Таулула чекден чыкгъан кьатынны бек намыс-сызгъа санайдыла, — деди иги кесекден бери тынгылап тургъан Таулан. — Атабызны кьатында айтып кьояйым,

сени былхымсыз халларынгы, намысымы тюзюрген, сындыргъан сёзлеринги кётюраллыкъ тюзюлме, Мария!

Мария тышына чыгып кетди да, кёп мычымай, артка къайтып, бир кесек жумушакъ ауаз бла:

— Мен да сизни бла барама Кавказгъа, алай эсе, — деди. Беляев бла Таулан бир бирге къарашдыла. Беляев къызы айтханнга ыразылыгъын киеуюне кёзю-къашы бла билдирди.

— Хау, тебире сен да, тиширыу нёгерлерибиз болукъдула, — деди Беляев. — Мария атасыны жаягъындан уппа этди. Ызы бла, Тауланны боюнуна тагъылып, эки аягъын хауада ары-бери ойнатды...

Таулан аллай оноугъа ыразы болмады. Къыйын эди анга, дуниядан атсыз-чуусуз тас болгъаннга саналып тургъан адамгъа, христиан дини, орус къатыны бла Огъары-Чатха кирип бармакълыкъ. Жарлы анасы жер къабар ачыудан, Мукай да жыйыннга къошулмаз ёмюрде.

— Кёремисе, жаным, мен сени къалай сюеме, — деп, Мария жангыдан эрини боюнуна тагъылды. — Сенсиз бир кюн да жашаяллыкъ тюзюлме, — къайры барсанг — ары барып турлукъма.

— Атасыны къатында эрин къучакълагъан адет жокъду бизде, — деп, Таулан Марияны эки къолу бла бирча артха тюртдю.

— Кийик адам! — деди Мария.

— Михаил Иванович, быллайны ариу адет, ариу төре жүрюген жерге къалай элтириксе? — деди Таулан, сабыр сёлеше.

— Бош къуйрукъ булгъама, — деди Мария, бурунун терк-терк тарта. — Не этсенг да, мен айтхан боллукъду...

Тиширыу бла демлешгенине сокъуранып, ачыуун сел эте баргъан Таулан жангыдан къабынды:

— Мария, манга ёзге айтыр сёзюнг жокъ эсе, ауузунгу кысып тур. Ангыладынгмы?!

— Сенде не терслик? Таулада ёсген кийикни адам этерге кюрешген менме терс, — деди Мария, ёхтем сёлешгенине кеси да къууанып, айтхылыкъ алимини къызы бир тукчабыр таулудан кёп да бийик болгъанын ангылата. Чамланган бети жерине къайтып, бираздан ингиликлерине кызыл нюр жайылды. Таулан, кесин къолгъа алып, ол чакъда Марияны кёзюне къараса, анга алгъынныгъ сыймеклиги жангыдан жерин табарыкъ эди.

Мария кёккёз, къаракъаш, ауузу, буруну да къол бла ишленнгенча, чырайлы тиширыуду. Таулу тиширыу-

гъа ушагъан жерлери кѣпдюле сѣфатында. Ол угъай ѳсент, атлашында, юй жумушха къармашыуунда да. Башханы къой, къарауашларына юй тѳбюн окъуна сыйпатмагъанды. Атасыны тенглери Мария этген ашдан ашаргъа аз келмегендиле алгъын, ол эрге баргъынчы. Аны намысына, сыйына да бюсѳрегендиле къонакъла, чырайлы, билимлы, кесича, фахмулу жашха баргъанын да жаратхандыла. Алай ала, Мария бу жол Тауланнга айтханларын эшитселе, анга эндиге дери бичген бийик багъаларына сокъураныр эдиле.

– Билемисе, – деди Таулан, башын ѳрге кѣтѳрюп, Марияны кѣзѳуне жѳтѳю къарап, – сени къылыкъсызлыгъынг жашаусуз этгенди мени. Ачы сѣзлеринг жиклериме жетедиле. Асыры ырмах болгъандан, боран тозуратхан терекге ушап къалгъанма. – Таулан, жинк чартлагъанча, терк-терк сѣлешди да, Мария ол айтханланы артыкъ игида ангыламады. – Сени сѣзлеринг не чам, не безиреу тѳйѳлдѳле, ала адамны жѳрегине кирип кетедиле, къоргъашин кесекле болуп... Мен таш юсюнде мирзеу ѳсдѳрген, къая ыранлада мал кѳтген, тау тѣппеледе кийик сѳрюѳню ызындан баргъан кишини жашыма...

Жангы жашаууна юйрене баргъан Тауланни энди ауур сагъышлары аман сагъатлы этедиле. «Динин ташлагъан адам атасын, анасын унутхан адамладанмы башхады?» – деди ол ичинден, аркъасын къабыргъагъа таяндыра.

Угъай, угъай, мен мында къонакъма. Къонакъмы? Халкъындан, дининден да айырылгъан къыйынлыма мен. Быллай къыйынлыкъны адамгъа угъай, ташха да къыйынды кѣтѳрген.

– Сѳймеклик отун ышыргъан кесинг болгъанса Мария, – деди Таулан, бу жол жумушакъ сѣлеше... – Сора бюгюн не затха ыразы тѳйѳлсе?

– Телибаш, сени сѳймесем, узакъ жолгъа сени бла атланыргъа таукел боллукъму эдим? – деп, Мария кѣз жашларын тѳге тагъылды Тауланни боѳнуна. Сора жаягъын аны бабас сакъалына къысды, ѳсѳп, инбашларына дери жетген чачын («Атам, анам мени бу жалкъамы кѣргенден Аллах сакъласын», – деучѳдѳ аны юсюнден Таулан кеси) онг къол аязы бла сылагъанлай турду Мария. – Айтылгъан жерден кери болсун, таулада санга бир зат болуп къалса, олсагъат окъуна кесими жоѳп къоярыкъма!

– Не сылтауду бу? – деди эшикден суху кирген Михаил Иванович, къызыны жилий тургъанын кѣрѳп. – Сен къайгъы этер зат жокъду.

– Тимофей мени биргесине элтирге унамайды. – Мария, жиямукъ къатыш тюркюрюгюнден чачыгып, кючден бла бутдан селешди.

– Ёзге сезюнг жокъ эсе, зат айтмай тур, – деди Беляев къызына, Таулан жанлы болгъанын аңгылатып. – Ары айлансанг – къан-къыран, бери айлансанг – къан-къыран... Бизде да бир директор барды, уууртлары да эки къууукъну кепдюрюп, бетине жабышдырып къойгъанча, айтырын-къайтырын билмеген малхуния! Биргегизге тиширыу элтирик тюрюлсюз деп тохтагъанды.

«Сау къаллыкъ Михаил Иванович, мени палахдан къутхарды», – деди Таулан ичинден.

– Алай эсе уа, атам, – деди Мария, эки къолун энишге бошлап, Тауланны къатындан артхаракъ тепчий, – Тимофей Кавказгъа жангыз бир атлам этерик тюрюлдю. Атам, кесинг бар, къайры барлыкъ эсенг да.

– Тимофей къырал иш бла, миллет иш бла атланады жолгъа. Анга тыйгыч болургъа не сени, не мени эркин-лигибиз жокъду.

– Кавказгъа бармасын ансы, Америкагъа окъуна барсын. – Мария кесин жиямсыратды.

– Къызым, сени бу къылыкъсызлыгъынгы бирда ушатмайма, – деди Михаил Иванович, Марияны башын сылай, аны кесини кекюрегине къыса. – Тимофейни миллетини жыр хазнасыны, адет-тёресини юсюнден газетледе басмалай тургъан затларын окъуйса да? Ала мени киеуюм халкъыны ёмюрлюк ниет байлыгъыдыла. Шахарыбызны музыка училищесинде ала бла байламлы Тимофей бардыргъан дерслени къыйматларын айтып аңгылаталлыкъ тюрюлме санга... Экибиз да иги сагъыш этсек, Тимофей Михайлович, мени жангыз да, сыйлы да киеуюм, бек алгъа ёз халкъыны маданиятыны, кёлден чыгъармачылыгъыны алтын терегиди. Мен ол затны аңгылагъандан болушургъа сюеме анга. Сен а аллай адамгъа чырмау болургъа кюрешесе.

– Чырмау болмайма, атам, суйген этеме, ансыз жашаяллыкъ тюрюлме. – Биягъы Мария сытылды.

– Суйген алай суймейди, – деди Беляев. – Къызым, сен таулу келин болгъанынгы унутма.

– Атам, Тимофей Михайлович бизни динибизни, тинибизни алгъанды – орусну кебине киргенди. Энди анда таулулукъ къалмагъанды. Ол мындан арысында жалаңда бизни адетлерибизге сыйынып жашаргъа керекди. Тимофей ол затны этмезлик болса, мен бир тюркчабыргъа барлыкъмы суна эдинг, атам?!

– Ол акъылынгдан кери болмасанг, къара кюн сы-

наргъа боллукъса, – деди иги кесекден бери тынгылап тургъан Таулан, тамагъын ариулай. – Тауда мени башым бла ойнагъанланы къызыл къанлары сууукъ къарны кызыртханларындан хапарынг бармыды?!

– Кёремисе, атам, ол мени къалай жаныйды? – деди Мария. Аны бетине бу жолча уу жыйылып киши кёрмегенди. – Жийиргенчли, къуру былайдан!

Тауланни бу жолгъу сёзюн Михаил Иванович да жаратмады. Нек жаныргъа керек эди ол аны, адамлагъа кёшаргъа кюрешген кишини, къызын, ол хар заманда Таулан жанлы болгъанын биле да тургъанлай?! Михаил Иванович, Тауланнга онгсунмай къарады. Кенг мангылайына тер къакъды да, ол чыкъ жатхан чаллыкъча жылтырады.

Таулан жунчуду. Бусагъатда, амалы болса, кеси кесине эжиу да эте, бир сур жыр айтырыкъ эди, – ол кюйген жүрегине бир кесек сабырлыкъ бериучюдү.

– Михаил Иванович, – деди Таулан, къайын атасы анга айтырыкъ кёлкълалды сёзлени алгъадан ангылагъанча, аны бир кесек жумушатыр акъылда, – сен, мени ючюн деп, жолунгдан чырмалма. Мен а, Марияны жүрегин къыйнап, бир жары жангыз атлам этерик туююлме.

– Иги жаш, – деди Беляев, Тауланни орус не тау атын айтмай, – къызымы къанын төгерге айтхан жаш манга керек туююлдү. Аны эшитген не айтыр манга? Къарайма да, юйюр кёллю туююлсе?.. Башынга эркинсе. Профессор Беляевни къызы сени кибик бирни тапмазлыкъмы сунаса?.. Жангыласа. – Беляевни ичин бир сууукъ кълалтырауукъ алды. – Сен, Тимофей, уяла, иймене да билген таулу, къалай базындынг мени къызыма аллай эриши сёз айтыргъа?! Сенден бир затымы аяр акъылда туююл эдим; ашдан, суудан къыйналтмадым, окъутдум, билим бердим, айтдырмай къоймай эсенг, халкыгъа кёшдүм. Кёзюм кёре тургъанлай, барын да къара жерге сукъдунг. Ой, налат болсун бетинге! – Беляевни бети чыммакъ болуп кълалды, кёллары, тобукълары да бирча кълалтырадыла... – Ийнан, санга кёшхан адамым жокъ эди...

Беляев башын ёрге ауур кётюрдю да, къызына бла киеуюне кезиу къарай, ичинден чамланды. Марияны уа Тауланнга бек биринчи тюбеген кюнлери эсине тюшдю.

Таулан, окъууу ючюн музыка училищеге төлерге ахчасы болмай, андан тышында да ашаргъа ашы жокъ, киерге кийими жокъ, элине, юйуне жол жокъ, башын таза амалсызлыкъ къысханда, училищени кёюп, патчах аскерде къллукъ этиуню тюзге санайды. Ол мураты

толгъан жаш дуниягъа жангыдан жаратылгъанча болады. Ёсюмлю, субай офицер аскер башчылары кёзлерине терк илинеди. Ала аны билимине, акъылына бютюн бек бюсюрейдиле.

Арисейни Александр III патчахы тахтагъа тохтагъан кюн анда болургъа тийишли аскерчиле сайланнган заманда, Таулан бир жанында къалмайды. Ол къууанчха къараргъа Мария да келеди атасы бла. Бир заманда Марияны къарамаы Тауланнга битип къалды. Аты айтылгъан алим Михаил Иванович Беляевни жангыз кызы, ариулугъуна, гынттысына хазна жан жетмеген Мария, энди, Тауландан башха, бир адамны да кёрмейди алайда, къулакълары уа сангырау болуп къалгъандыла; туурасындан къарагъан аны акъылдан шашхан окъуна сунарыкъды. Михаил Иванович, шуёхлары бла асыры хапаргъа болгъандан, кызына эс бурмайды. Таулан кыыз хаман да анга къарап тургъанын ангылады да, аз ышарды, Мария да ышарды анга. «Кет, мен тели, эссиз къууанчыма къууанама, – деди Мария, къарамамын Тауландан алмай. – ...Угъай, сьемеклик оту къабына турады!.. Неле жаншайма? Жаш, бери, манга, иги эс буруп къара. Ант этейим, эр кишиле этиучюча, мени сьемеклигим сени хар кюнюнге жарарыкъды! Ийнан, патчахны бюгюннюгю къууанчындан да уллу боллукъду бизни къууанчыбыз!»

Мария кёз къарамамын энишге бошлады, Таулан а, Марияны акъылында болгъанны ангылагъанча, анга аралгъанлай турады, патчахны тахтасын сакълагъанын да унутуп. «Мени шайтан алдай турады, – деди жаш да. – Бирде ахшы умутларым таула тауундан бийик болады, бирде уа кышхыда акъ къаргъа белиме дери батханча сууукъсурайма. Жашау, ишлеме манга тузакъ, алайсыз да тузакъдама; жүрек жарсыларымы тузагъында».

Байрам бошалып, хар ким кетип тебирегенлеринде, Мария, арсарсыз, Таулан таба чапды, насып гюлюн сермерге чапханча. Ол, бир кишиден да уялмай, къанатлыла кюн тийген терек бутакъгъа къонаргъа ашыкыгъанча, къанатларын кенг керип чабады. Жаш, аны эки къолун кёкюрегине салып, артха окъуна тюртсун, былайдан гунч бол деп. Мария излеген жаланда бир затды: жашны аууз тылпыуу бетине урсун, къоллары къолларына тийсинле.

– Жюйюсхан офицер, сизни бла танышыргъа боллукъмуду? – деди Мария, кесине бир кесек сабырлыкъ алып, къолун Тауланнга узата. – Жаш сын къатханлай сюеледи. – Манга къол берирге сьемеймисе?

– Айып этмегиз, бусагъатда мен сёлеширге, сюелген жеримден бир жанына тепчирге эркин туююлме, – деди Таулан, шыбырдап.

Мария, сёлешгенинден, Таулан оруслу болмагъанын аңгылады.

– Тилейме, башымы отха сукъма, – деп, шош айтды Таулан.

– Мени бла саламлашханлыгъынга, бир киши да сени зинданига атарыкъ туююлдо. Мен дуня таныгъан Беляевни кызыма, – атам профессорду.

Таулан жукъ айтмады – сын къатып сюеледи.

– Сени къарамынг сау дунягъа жангырыу береди. Кюн къууаты, ай жарыгъы бардыла кёзлерингде... Мени бир тыйгъычсыз къыз сунма, жаз башы жерни къалай уята эсе да, сен мени жүрегими теренинде жукълап тургъан сүймеклигими тюз ма алай уятханса. Кючден жан кирген жүрек гюлюмю чакъма къой, тилейме.

– Мени жүрегимде сүймеклик оту эртте ёчюлгенди.

– Иги жаш, сени сүймеклигинг бизни тилибизде бир кере да жырламагъанды. Ийнан, иги жаш, сени битеу къайгъыларынг мени сүймеклигим унутдуруп. Ол сёзлени эр кишиге биринчи кере айтама. Сант этген сунма, жүрегим алай айт деп шыбырдайды къулагъыма. Сени кёргенимлей, къара жерге кырдык, гюлле да чыкъгъандыла. Кёремисе, тегерек къалай ариуду! Кёк да, сабий къарамыча, тап-таза, арталыда гюняхсыз.

– Къой, ариу къыз, мен бир жарлы адамма. Къыйнама мени мындан кёп, – деди Таулан, акъыртынчыкъ, сюелип тургъан халын тюрлендирмей. – Сёзюнг, кесинг да ариу, бек сау бол, бир кесекчикге насыплы этдинг мени, къайгъыларымы, тынгысыз сагъышларымы чачдың. Сен Кавказда жаз башыны чагъыууна ушайса. Къууанч жашау къулач керсин санга. – Тауланни бетин тер басды.

– Сени къулачынгдан башха, къулач керек туююлдо манга...

6

«Мени ючюн жолунгдан чырмалма», – деп, Таулан кёп къайтарып айтхан эди. Михаил Иванович, эсли адам, кесини оноуну сёгюлюрюн сүймеген алим, киеуюню айтханын эсге алмады, кёп тынгылагъандан сора: «Сен да, мен да къайгъы этер зат жокъду, – деп къойгъан эди. – Андан башха, айтыр затынг жокъ эсе, экибиз да керексиз сагъышладан кери болайыкъ да, жолгъа атланайыкъ...»

Эбизеге келип тюшгенли, Таулан къатыныны эссиз сёзлерин, къайын атасыны оздуруп айтхан чамланыуун да унутханды. Анда, Ленжери элни къатында, къуш учуп, башына жеталмаз бийик къаяны элге айланган жухун эмегенни башына ушатды ол. Огъары-Чатда да барды аллай бир къая, уллу черекни биринчи тамычылары аны этегинден башланадыла. Таулан Дауро черекни башланган жеринден кёз алмай сюелгени да аны ючюн эди; элин, халктын тансыкылап. Бу жашауда неден да тюнгюлюп тургъан жашны Эбизени жери кёзюн жангыдан дуниягъа ачды.

Тау тилни сууча билген эбизе – Татико – былагъа тилманчлыкъ этеди, ол айтханны орус тилге Таулан кёчюреди. Татико бек мазаллы адамды, не деменгили жаугъа да баз боллукъ. Тейри, сакъал жюльорге, юсюнде кийимлерини тюймелерин этерге уа юйреннген болмаз алыкъа. Тюклю чабырларыны бир-бир чыклары да юзюлюпдюле. Юсюнде – жагъасы бла женг аллары къара мелте болгъан акъсыл чепкени. Къыйырлары къарт итни къулакъларыча, энишге салынган, къара къалпагъыны тёппеси уа, хырез элек кирик, тешикден толуп. Уллу бурунуну къыйыры сол жанына бир кесек гулоч айланypды. Уллу къара кёзлери. Ауузуну эки къыйырыны мылысы къуруб'а, Таулан бери келген эки кюнню ичинде кермегенди.

Къонакълa, Татикону иги таныгъандан сора, тышына бош жумуш бла чыкълa да, аны излеучо болдула: ол тауну, тюзню да уста билген, хапарына ким да кёз кысмай тынгылагъан, арталлыда къырслыгъы болмагъан жан эди. Тау, эбизе жырланы айтып башласа, Дауро череги барыуун тохтатып тынгылагъан сунар эдинг. Огъары-Чатда Ийналукъ бий айтыучу жырланы, тейри, андан эсе кёп да ариу макъам бла айта эди Татико. Чачасыз а болмайды, жырлардан алгъа, эки кёзюн да къаты кысып, андан бир тартмаса, иши бармайды. Аны ол халына юйреннгенликге, анасы жашыны ичгиге жан атып тургъанын жаратмайды. Татико, къонакъланы да ызындан тизип, къоншу элге атланырдан алгъа, анасы Надицеге:

– Алайда агъач аякълны толтуруп, манга чача къуюгъуз, – дейди.

– Берлик туюлме, – дейди анасы. – Айыплы къонакълaдыла нёгерлеринг, акъылынгы, эсинги башынга жый.

– Берликсе, – дейди Татико.

Таулан эбизе жаш анасы бла алай оспар сёлешгенин жаратмады, жугъ'а айтмады.

– Энтта да кёпмю сакъларыкъма?! – деди Татико.

– Къызчыкъ, бер, ансы къоярыкъ туююлдо, – деди Надице къызына.

Татико эмиликини жүген билекликлеринден тутханча тутду агъач аякъны эки жанындан. Бир солумай къарады аякъны туюбуне.

* * *

Таулан Арисейде жашагъан жылларыны ичинде, тохтамай, ата юйуне къагъыт жазып, аланы жашагъан юйюнде накъут-налмас бла тышланган уллу агъач кюбюрчюкге жыйып тургъанды. Азап фикирни ауурлугъуна юйренген Таулан аланы бек багъалы саугъаны сакълагъанча сакълагъанды. Алай нек этгенин ангыларгъа къолундан келмегенди. «Я Аллах, залимлени къалтыратырча, бир кюч бер манга», – деб’а жазгъанды хар къагъытыны ахырында.

Кёз жашлары тамгъа этмеген къагъыты уа жокъду, – юйюне тансыкълыгъы, ата-анасын, къарындашларын инжилтгени эсине тюшсе уа, бар ахшы умутлары жаз башында къар эригенча эрип кете эдиле, Тауланни жашауундан думп болуп, – энди анга Кавказгъа жол жокъ эди. «Эр юйюнде тойгъан къыз ата-анасын унутады», – дейдиле таулула. Таулан а, аны кеси акъылында, къайынларыны юйюнде тоюп, саулай Кавказны унутханды. Арисейден Эбизеге алып келген письмоларында уа, (аланы ол Марияны тилеги бла келтиргенди биргесине, Кавказгъа жазылган къагъытла, аны кёрюп, саамлашып къайтсынла деп) кёлү толуп, хапар айтады кесини юсюнден:

«Атам, анам, къарындашларым! Сиз адамгъа санап тургъан Таулан саудан ёлюдо. Мени жашауум жер туюбюндеди, сырыйнала, къыл къобузла, манга бой салып, кёкге къарап тараладыла. Ала кёредиле кёкню, мен а угъай, – къаппа-къарангыды жашаууум. Ёмюрюмю ахыр кюнюн шумсуз сакълайма. Умутум тау башында эди. Къожакъ, мурдарлыкъдан артха турмагъан этбаш, ауазымы эшитгенлей, къойдан жууаш болуп келир аллыма, сора тобукъланыр да: «Таулан, ёлтюрме мени, биз къарындашлабыз», – деп тилер, тана кёзлерин ёз къаны къызарта. Жиляу бла ётмеген кюнюм жокъду. Орус къатын алгъанма, христиан диннге кёчгенме. Ол окъуна тамамды башымы, элтип, черекге атаргъа...»

«...Атам, анам, эл туюпчю, заячы уа туююлде, окъууум – уллу, этген ишиме орус халкъ баш ургъан жаш

болгъанма. Алай мында ол даражадан эсе ёз жеримде къая ыранлада кийик сюрюуню ызындан таякъ сюрерге ыразы эдим. Мени, ёлгеннге санап, унута баргъаныгъызыны иги этесиз. Къалай аманды бала ата-анагъа уллу къыйынлыкъ сынатмакълыкъ! Билеме, бичакъ ургъандан эсе ачы кёрюнеди сизге мени белгисиз думп болуп къалгъаным. Мени сизден эсе зауукъ жашагъан сунмагъыз: бу жолгъа дери да жаза-жаза тургъанма, тохтамай, жашаусуз этип тургъан бир жашыртын сезим барды жюрегимде... Бусагъатда биреу, мени ёлтюрюп, мурдарлыкъгъа кирсе, сиз да, мен да тынчайырыкъ сунама. Къайда манга аллай насып...»

«...Кече сайын сизни тюшюмде не жан, не къан аямай излейме. Жаланда къабырдан «къобуп» келгенлеге тюбеп жыйылама жашагъан жериме...»

«...Атам, эсимдеди, мен сабий заманда, ат белине олтуртуп, Минги тауну этегине дери элтип къайтыучунг. Дугъум, агъач наныкъ жыйып ашатыучунгу да унутмагъанма. Кёк байталыбыз ол ариу къашха тайчыкъны тапханын да, Сосуран бла Омар бир бирге ал бермей тилегенлеринде, экисини айтханларын эшитмеген кибик этип, аны манга атагъанынг да эсимдеди...»

«...Сизни да, мени да жюрегибиз ташдан ишленнгенди; не къадар тынгысыз кюн, жукъусуз кече ашырабыз! Бир сейирлик ауаз, къулагъыма шыбырдап, дунияны тынгысыз хапарын айтып, жашаусуз этип тургъанды. Бусагъатда бу къарангы кечени шошлугъу уа акъылдан шашдырыргъа жетишдиреди. Не къадар ачы сагъышха тёземе мен!..»

«...Эрттен сайын, тёшегимден тургъанлай, сени кесим ишлеген суратынга къарайма, Акъбатай. Быллай термилгенни ким кёргенди – эрип барады Аллах берген къарыуум...»

* * *

Тауланлары, Мазури деген элге жетгинчи, кёп жол жюрюдюле, атларыны ёшюнлерине игида тер уруп, тююнлери кёкге бара, акъ кёмюклери базыкъ бутларына жагъыла. Элни туурасында ёзенде тул-туман жылкъы отлай. Татико онг кёолун алгъа созду да: «Бу жылкъы сюрюу саулай да элни акъсакъалы Никонуду, – деди. – Ёлюр тюгю чыкъгъанда да, ырысхыгъа жан атыуу селеймейди. Кесинден жаратылгъан а жан жокъду; малын-мюлкюн башха адамла жюрютедиле. Аллай бир къартлыкъ къысханында да, Никону ичгени – чагъыр,

ашагыны – къаты гирях. Бу эсли къартны бир жол бир айтханын бирда унутмайма: «Бай адам ёлсе, кёз жашдан эсе ырысхы кёп тёгюлюр. Мени малым-мюлкюм ёлген кюнюмде халкъны ыразы этселе, ол дуниягъа къууанып атланырма, мындан эсе анда иги боллугъуна ийнанып». Никону ажир юлюшю окъуна жюзге жетеди... Бу сизге бек керекли адамды, ол билмеген тау адет, жомакъ, не жыр жокъду. Байлыкъгъа жан атханлыкъгъа, хыйлачы уа туюлдою. Къонакъбайлыгъын халкъ махтагъан адамды. Аны хант къангасындан къопхан заманынгда, ыразылыгъынгы кёзюнг-башынг бла окъуна билдирмесе, хар къуруда айтханы бирди: «Къонакъбайлыкъ этиуюбюз кёлюгюзге жетмедими?» Мен тилерик – ол затха сакъ болугъуз».

Мазури эл Огъары-Чатдан Эбизеге аугъан жерде орналыпды. Къабыргъалары агъачдан бирге жокку ишленген топуракъбаш юйле. Эки къатлы журтладан эсе алаша гытычыкъла кёп. Эбизеле эки къатлы юйлени баш бёлюмюне тышындан ишленген басхыч бла ёрлейдиле. Узакъдан къарасанг, саулай эл бийик тауну аллында тобукъланып тургъанча кёрюнеди, жылны не заманында да асламысында тауну кёленкесине кёмюлгенлей. Элни къыйырында, тау этегинде, къалын агъачха жетмей, ёхтем сюелген нарат тереклени уа биреуню барлыкъ жолун сакълагъан эсеменле сунарс. Къар юзюлген, ырхы талагъан жерле сынагъан къыйынлыкъларыны жияуун ичлеринден этгенча, къара кесеу болуп тынгылайдыла. Юслерин таш-эгур басып, жашауларын табийгъат зулмусу юзген терекле да ол къара жерге бауурланып. Алайда Тауланлары бир сейир зауукълукъну, къоркъууну да теренден ангылашынган сезимин сынадыла; башларында нюр жаннган таула жылны бу заманында ашырыучудула келген жолунда болгъанны гунч этген къар ырхыны. Олсагъатда къонакъланы башларына ненча ауур сагъышла кирдиле...

Татико Тауланланы, соргъаны-оргъаны болмай, тюзюнлей Никогъа элтди. Алайгъа аланы къайдан чыкъгъанларын киши эслемеди – юч жаш къонакъланы атларындан тюшюрдюле. Алай, Никодан эркиник алгъынчы уа, юйге чакъырмадыла. Тауланлары юйге кирген заманда, къарт эбизе таянып тургъан жеринден аз да тепмеди.

– Акъсакъл, къонакъла Арисейден келгендиле, – деди Татико таза тау тилде, шытыларын эки кюлу бла кезиу скюрте. – Бу уа, Таулан, сен жанынг кибик кёрген малкъар халкъны адамыды.

– Къонакъ Аллахны къонагъыды, сау келе турсунла! – деди Нико, сыйдам жюлюннген башындан такъыясын, тешип, къолуна ала. – Жашла, къарагъыз къонакълагъа... Татико, эрттеден бери кёрюнмейсе?... Манга кёлкъалдын ишми барды?

– Угъай, тамата, Аллах сакъласын санга кёлкъалды болгъандан. Жашау ауарасы баш кётюртмейди, – деди Татико, таматаны соруууна ёрге туруп жууап бере.

– Татико, таулу къарындашыбыз а къайдан къошулгъанды былагъа? – деди къарт, таяннган жеринде ары-бери тепчий кетип, сора белинден ёргесин къара жамычы жайылгъан тапчандан ёрге айыра, такъыясын башына кие.

– Нико, Таулан Арисейде жашайды.

– Атасыны башы андамы къалгъанды? – деди Нико, къарамын Таулан таба бура.

Олсагъатда жыл саны токъсаннга жете келген къартны кёзлеринде Таулан бир жютюлюк, таукеллик да эсledi. Къарт, къарасы, агъы да къатыш гымых сакъалын онг къол аязы бла сылады да, бир кесек заманнга тынгылады. Баям, ол соруууна жууап излей эди.

– Къыйынлыкъымы жырларым бла жапсара айланнган бир харип жанма мен, – деди Таулан, Татико этгенча, олтургъан жеринден ёрге кётюрюлюп.

– Къыйынлыкъгъа жол берирге уа жарарыкъ туюлюдю, – деди Нико, Тауланни мудах ауазын жаратмай, анга не аз да таукеллик берлик оюм излей. – Огъары-Чатда уа кимни жашыса?

– Тамата, мени атамы таный болмазса, – деди Таулан, Никону ол соруууна игида къууанып, къарт Мукайны атын эшитсе, бети жарырыгъына, кесин да эркелетиригине ишексиз болуп. – Мен Къонакъбийланы Мукайны жашыма. Анам Сындыбат а Жарнес улу Амирханны къызыды.

Нико ёрге кётюрюлдю. Тауланни къолун тутду, башын а кёкюрегине къысды.

– Айып этме, Мукайны таныймайма, Амирхан хажини уа кёп ариу сёзюн эшитгенме, – деди Нико, ауазы тюрленип, кёлю тола. – Бизни тукъумну къонакъбайы эди Амирхан; Аллахны, адамланы да бир кирик суюген асыл жан. Ананг Сындыбатны бек гитче заманчыгъын билеме... Амирхан дуниядан кетгенли, таудан ары аумагъанма... Ортабайланыкыла уа къалайдыла? Билеме, сизге Ийналукъ оноу этгенин. Тейри, жаш, аны атасын да бек уста таныйма. Аллахды билген, ёзге уа жыр айтыргъа манга илхам биринчи кере Огъары-Чатда келген

болур эди. Кёп жомакъны, жырны акъылымда тутаргъа да Ортабайланы жашладан юйреннгенме... Жашла, былагъа къонакълыкъ этигиз!

— Сиз не затны юсюнден хапар айтханыгъызны биз да ангыларгъа сюебиз, — деди Беляев, киеую таба къарап, аллай бир заманны ичинде анга киши эс бурмагъаны игида ётуп, огъары аягъына минерге хаппа-хазыр болуп. — Биз сизни кибикле сансыз этерча кишиле туююлбюз! — Беляев орус нёгерлерине кезиу-кезиу къарап этди ол тырманын.

Нико, аны не айтханын ангыламагъанлыкъгъа, ол сагъатда кёзюне къарап, кюйсюз адамгъа ушатды.

— Таулан, жашым, таугъа тебиреген сагъатынгда, ётгюрлюклери, ётлери да болгъан, халлалыкълары, тенгликлери тауладан бийик болгъан адамланы тута тур нёгерге.

Бош жерде даулаш чыгъарын суймеди Таулан, алайсыз да арт кезиуде сууу сюзюлмеген къайын атасы бла жангыдан сёз болууну терсге санады.

— Акъсакъл, была тутхандыла мени кеслерине нёгерге, — деди Таулан, бек уллу адамладыла, ма бу — таматалары — Беляев Михаил Иванович, дунягъа аты айтылгъан алимди; айып этме, тамата, мени къайын атамды. Айтхан хапарыбызны ангыларгъа сюеди.

— Жашым, адамладан хазна жангылмаучума, муну юсюнден оюмум терс болуп чыкъса ыразыма, ийнан анга, — деди Нико. — Сени жууугъунг — мени да жууугъум. Орус къатын алгъан эсенг а, Сындыбатны бек «къууандыргъанса», тейри-лязим. Амирхан хажы уа башын къабыр къангаларына туйген болур... Таулула алгъын жашларына эбизе къатын алыргъа окъуна суймеучу эдиле; муслийман диннге кёчгенигизден сора бола башлагъан эди ол зат. Айып этме, жашым, суймеклик миллет айырмайды. Толу юй болуп жаша!

Баям, Михаил Иванович, Никону ким болгъанын билсе, киеуюне, Татикогъа кёл ашауун къоярыкъ болур эди, алай Таулан аны айтханын эсге алмагъаны аны бек ачыуландырды. Таулан анга айланып селешгенлей, Беляев, ол къылыкъсыз оюмундан къутулуп, битеу акъылын киеуюню хапарына буруп тохтады.

Сакъ жауунла жаууп, Черек къутуруп, ырхыла келип, Мазури элни бек тозуратды: кёпюрлени суу элтгенди, эл ичинде орамла окъуна арба бюрюмезча болгъан.

дыла. Татико къая эринлери бла Ленжериге дери жаяу жолчукъ болгъанын айтханды. Алай Никола Татикону ол оюмун жаратмады; къоркъуулуду ол жол – тауладан къар юзюлорге боллукъду. Андан сора да, къонакъланы улоуларына, хапчукларына не оноу?

Татикону таукеллиги, жигитлиги да жарамадыла бу жол. Арисейден келгенле, артмакъларын жырдан, жомакъдан толтуруп, Николайы от жагъасыны жылыууна кысылып, семиз эт ашап, эбизе чагъырдан къланып ашырадыла заманларын. Да не, жан къоркъуу жокъ, Аллах айтса. Ол табийгъат кълыйынлыкъла была жолгъа чыкыгъандан сора болсала, не хадагъа этерик болур эдиле?! Таулан кёрген тюшюн игиликке төрерге кюрешгени да ол затны хайырынданды. Алай эрттенликде уа кеси кесине: «Эртте-кеч болса да, мен ажымлы ёллюк болурма», – деб а шыбырдагъан эди, къара туманнга тумаланган акъ къаяча, акъ бети къара-моргъа тартып, сакъал тюрю жыйырылып.

Къабыр къланга жона эди ол тюшюнде. Сора Акъбатыйгъа этген жырын айта эди, таулан, ташланы тынгылатып. Ол а игиликке тюрюлдю, – тюшде жыр, тюнде жилаугъа айланып кълады. Кълачан эсе да бирде Огъары-Чатда ёлюп кетген адамла уа, ташадан Тауланнга къл узатып: «Бизни бу къларангы дуниядан жарык дуниягъа чыгъар», – деп тилей эдиле. Ала, Беляевни кълундан тутуп, кеслерине нёгер болурун излей эдиле, ол да, барыргъа унамай, кълчырыгъы узакъгъа эшитиле. Ёлгенле уа, Таулан таныгъан адамла, бир кълужурла болуп, бет сыфатлары тюрленип; сепкилбетле, хурттала, бирер кёзлери сокъур болуп. Ала Тауланнга орус тилде сора эдиле сорууларын, тилманч зат излегенлери болмай. «Не бек аякъ тиресенг да, бизге нёгер боллукъса, – дей эдиле ала, бир бирге ал бермей. – Сен таулуса, Огъары-Чатны ийнагъы, Марияны да ал да, кел бизге, мында экигизге да энчи отоу жарашдырып турурбуз. Мында, шошлукъ бийлеген жер юйде, ырахат жашарсыз».

«Угъай, – дей эди башхасы, – ала бизге нёгер болаллыкъ тюрюлдюле, кълатыны, кеси да гяуурладыла, жерни башында, тюрюнде да жашаулары, жоллары да – башха. Кюрешмейик была бла, суйгенлерича болсунла».

Ол сёзледиле Тауланнга жашаудан умут этдиргенле да, – ёлгенле муну биргелерине алып кетмегенлери. Алай муну бир ангылашыныгъусуз кълыйгъы уа сакълайды алда. Да суймекликден кълачхан адамгъа суймеклик кеси окъуна эте болур къларгъыш, – Акъбатайны тюрлюгю иймезин Таулан кеси да ангылайды. Бар эди онгу,

аны аллай бир таралтмай, Огъары-Чатдан бирге думп болуп кетерге; тили бар, къагъыты бар, азмыды дунияда баш кечиндирир жер?! Энди къызны суратыны алдында тобукъланып тургъандан не хайыр?! Бюгюн да турады, Мазурини бийик тауундан кёз алмай, тюз андан аугъанлай, Огъары-Чатны юсюне тюшюп къаллыгъын ангылап, Акъбатаны ауазы къулагъына эшитиле. Къо-жакъны: «Не залимлени къалтыратхан кюч да манга бой салыр!» – деп къычыргъанындан сыкъгъан Тауландан не излейсе бюгюн? Адам кюйсюз чамланыуладан, ол угъай эсенг, ахшы умутладан да бийикде болургъа керекди. Аны ангылагъан адам хорлаяллыкъды къара кючню; аны ангылагъан адам жеталлыкъды ахшы муратына.

Бюгюн ахшы умутуна, юйюне жол чыгъарына да ий-нанмагъан Беляевди; быллай ишлеге кёп кере тюбеген, илмулу, табийгъат жашырынлыкъланы да иги билген адам бу тар тау ауузда жолну кесилгенин ахшы умутлары кесилген бла тенг этеди. Бир ышаннганы Татико эди да, ол да, Нико айтхан сёзюн чорт кесгенли, тынгылауну басханлай турады. «Къалайны да элтге эдинг да, бизни бу къара къайгъыдан къутхаргъа эдинг, – деди Беляев ичинден, башын ёрге ауур кётюрюп, Татикону кёзюне жалыныулу къарай. – Биз бу элде тургъанлы, юч ыйыкъгъа жууукъ болады».

– Къонакъларым – жанларым, – деди Нико, – тынгысызлыгъыгъызыны кёрюп турама, къайгъы этмегиз! Эл адамсыз туююдю. Дауро черегини кёпюрюн кёп кере ишлегендиле бизни жашла, бу жол да бой салдырырла ишлерине. Аллах айтса, сау-эсен атланырсыз жолугъузгъа.

* * *

Кёп кере ауур сагъышха кирдиле, тынгысыз кюнле, жукъусуз кечеле ашырдыла эселе да, Тауланлары жолгъа атланыр сагъат да жетди. Алай, элли жашла уллу томуроуланы эки жарып ишлеген аякъ кёпюрден, атланы башларындан тутуп, бек сакъ ётерге кереклисин эшитгенден сора уа, къонакъла алгъындан да бек тынгысыз болдула. Татико уа сабырды, анга Аллах да, таукеллиги да болушурукъларына ийнанады. Къонакъланы уа кёпюрден кеси бирем-бирем ётдюрюп, – ала тёртеуленидле.

Таулан Никону къонакълагъа айтхан насийхат сёзлерине кёл салып тынгылай келди да, сора аны жашау журтуну ишленнген формасын, таматаны уллу отоууну

жарашдырылыуун кёз къарамы бла жаппа-жангыдан суратха алып чыкъды. Ол мында хар нени да Огъары-Чатны жашау ышанларына ушашдырады: юйлени ишлениулерин, юй хапчукланы, мал-мюлк жүрютюулерин, къонакъ алыуларын, эмилик юйретиулерин окъуна. Намысха-сыйгъа къошханлары уа жокъду. Нико, жашлагъа айтып, къонакъланы намысларына мал сойдургъанында, Таулан, олтургъан жеринден ёрге туруп: «Тамата, бош къыйналаса, биз мында кёп турлукъ туююлбюз, элден-элге ёте барыргъа керекбиз», – дегенинде, ол а: «Жашым, келгинчи, къонакъ уялыр, келгенден сора уа, къонакъбай уялыр, – деген эди, башын Таулан таба да бурмай. – Тынч олтуруп тур, оноубузгъа сёз къошмай».

...Нико жашагъан жерге (таулула анга «уллу юй» дейдиле) киргенлей, эшик артында бир ариу быкъы сюеледи. Таулан аны бутакъларын, нек эсе да, кийизге нюр окула салгъан къызны къол бармакъларына ушатды, – ала, бармакълача, бири бири ызларындан тизилип эдиле. Быкъыны къатында – жау чайкъагъан чыккырчыкъ. Аны, кезиулю къуллугъун тамам этгенден сора, жуууп, алайда бир къалакъ ташны юсюне баштёбен этип салгъандыла, къургъакъсытыргъа. Ургъучу уа бакъыны эки бутагъыны арасында кёнделен салыныпды, жерге уа ол кеси аллына тошерик туююдю. Чыккырчыкъны башы тешигинден быкъыны бир бутагъына илиндирилпди.

От жагъагъа жууукъда ууакъ тууралгъан отунланы юслерине эки мидел жыйылыпды. Аладан ийис урмады эсе, Таулан шинтигин алгъадан тургъан жеринден отоуну теренирегине тепчитди. Мында, Никону кесини шинтигин айтмасакъ, шинтик орунуна ариу жонулгъан терек томуроуланы хайырланадыла. Быкъыны мюйюшге айланган жанында Никону башлыгъы, чепкени, къара кълпагъы эсленедиле. Алайда бир агъач челек да барды. Ичи суудан толуп, сууну башында уа – сабы къызгъылдымгъа тартхан чолпу кълкъыйды. Баям, анга жерк суу ичирилген болур, ансы ол тюрсюнлю агъач кёрмегенди тауда ёсген Таулан. Арлакъда, быкъы сюелген мюйюшню бла ал жаны состар таш бла сырылынган от жагъаны арасында, къая гыйыны юсюне тап орналгъан чыккыр сыртындан тюшюпдю. Къабыргъасында урчукъ баш тенгли тешигине агъач буштукъ этилинген чыккырны ичи чагъырдан толуду. Адам андан кесине кереклини пулгура къаура бла чыгъарады; Мазури элде жүзюм жетмейди, ол себепден чагъырны ёзен элlege ти-

голеп келтирирге тюшеди. Агъач дугъумдан, наныкъдан өтгенле да бардыла чагъырны, сыраны. Алай ата-баба-ладан къала келген адет кесине бой салдырады – эбизе кюзюмню чагъырына бир ичгини да къошмайды.

Таулан ол кюнледе ожакъны кесинден эсе бек къурум басхан къара сынжырдан къара къазанны кетип кёрме-ди; къуру суу бир заманда да къайнамайды анда, Нико ангылатханды ол ырыс болгъанын. Толу къазанда бирде эт бишеди, бирде сют къайнайды. Тую, нартюх хантусну айран бла, къургъакъ картофну башы алынган тузлу бишлакъ бла неда акъ тузлукъ бла ашаргъа да бек сюеди Нико. Ичи бишген ашдан толукъа чочунну тынгылау басып тургъан заманлары да кёп болады, къыйырларын от кемирген къанга башы да жабылгъанлай.

Никону тапчаны болгъан жерде къабыргъада Исса файгъамбарны сураты тагъылыпды. Андан бир жанлы-ракъда уа акъ жамычы бла быргъысын тот кесген къауал, сора жым-жым жылтырагъан кюмюш къама. Нико, тапчанына таянган сагъатында, бек алгъа аланы кёреді. Ала аны ушакъ нёгерлеридиле, озгъан заманындан хапар айтхан. Ол кимге да: «Кенг кёкюрегим санга жол болсун», – деп, ариу сөлеше келген эсе да, жашаууну аллында бир кере да тобукъланмагъанды. Бир жангыз адамгъа хыянат этмегенди. Адамланы ахшылары аны нёгерге излегендиле. Кече, адам аягъы тынгандан сора, таудан, сыртдан аууп, юйюне хайыр этип къайта билген адам болгъанды ол. Угъай, уручулукъ бла уа кюрешмегенди: «Тёшегинден эртте тургъанны эркек аты тай табар», – дей келгендиле тауда эсли адамла.

Николада Таулан ангыламагъан бир энчи хал да барды: ол, тышындан адам кирсе, таянып тургъан жеринден ёрге кётюрюлюп амалы жокъду; узун тюклери къундуз терисича жылтырагъан къап-къара жамычыны тапчан юсюне атханды да, ол анга тёшеклик, жууургъанлыкъ да, тейри, жастыкълыкъ да этеди. Къартлыкъ борбайларындан алгъанды да, андан тепмейди жатхан жеринден дер эдинг, алай атха миннгенине, жолда жүрюгенине, не жагъынлы, сахиник атха окъуна айтханын этдиргенине сукъланып къарарса. Тынгылагъан, сөлешген заманында уа, муну кёзлерини мудахлыкълары уа анга къарагъанны окъуна сагъышлы этедиле.

– Да, жашым, – деди ол, Таулан акъылында болгъанны кюзюде кёргенча, ёрге кётюрюлюп, башында такъыясын бу жол да къолуна ала, – жолгъа атланып-сыз, – манга тынгыларгъа заманынг жокъду. Къысха айтайым: айып этме, бар эди бир ариу сюйгеним, – эли-

бизни жарытхан кюн эди ол; кыш чилледе аны көрсем, жай кыайтып келген, гокка хансла жангыдан чакыгъан сунуучу эдим... Кесим жойдум жарлы жанын. Мизия кыор-садагъа болуп тиледи, атха миндир, аулаккы аулап келейим деп. Оюмсуз этилген кеп иш барды жүрегим тирмен ташыча эзген, ол кюнню кюнүм да – аладан бири. Кыаратор ажирим Мизияны кез туурамдан терк дүмп этди. Элте барып, экибизге бири бирибизден келечи айтыучу, адамла ёсюмюне, бекемлигине сукъланыучу нарат терекке жаккы да, суймекликни отун ёчюлтдю... Мычымай жетдим да, ол терекни тубюнде хар тубегеним сайын этиучубюзча, жүрек тамырымы кёкюрегиме кысыдым. Алай ол ахыр тылпыуун алды.

Сау эл сукъланыучу кыаратор ажирими ма ол кыабыргъада тагъылгъан кыауал бла урдум да, ол дуниягъа Мизия бла бирге ашырдым. Андан берисинде – алтмыш жылны ичинде – бу кыауалны кыолума алмагъанма. Жюрегимде суймеклик оту да ёмюрден ахыргъа ёчюлдю.

Бу тапчанда кеп кере олтургъанды Мизия. Мен былайгъа таянсам, бюгюн-бюгече да аны бла ушаккы этгенча болама, аны ауазын эшитеме, аны жылыуу урады жияй тургъан жүрегиме. Аллай кезиуде уа тапчандан туруп кеталмайма... Алайды, жашым... Бар эди заман, – деди Нико, иги кесек тынгылагъандан сора. – Кеплени тепсетгенме аллымда. Асыры ачюдан замансыз кыарт да, кыарыусуз да болдум. Мен бюгюнню кюнүме багъа бичмейме, эрттегили хапарымы айтама, – эндиге дери жашагъаныма сейир этеме. – Никону кёлю толду; алыкъа жерлеринден тепмеген кыара моргъа тартхан гумух тишлери бла мыйыкъларыны ауанасында жашыртын жашау сюрген кыалын эринлерин чайнады. Сора: «Сен кимсе, не адамса?» – деген соруу бийлеген кыарамын Таулан таба бурду.

«Бушуулу жашау, – деди Таулан ичинден. – Аркыанг титирерча, бушуулу жашау...»

Нико, ёрге туруп, кыапталын агъырыккыдан кыолуна алгъанлай, аны юй жумушун жүрютген жашладан бирлери, алайгъа терк жетип, болушуп, кыапталны Никогъа кийдирди. Ол кезиуде Таулан бу отоугъа биринчи кере кез жетдирди. Аны баш тапкасында эки гоппан, юч-тёрт агъач табаккы, аллай бирда агъач кыашыккы, тюрп тапкасында уа Никону юллеси; башха зат жоккыду. Баш юйде да барды аллай жыйгъыч, алай аны тапкалары тешекден, жууургъандан, жастыккыдан толудула. Отоуда эл устала ишлеген агъач ундуруккыладан да тёртюсю ариу жасалыпды, – Тауланлары, келгенли да,

анда жашагъандыла. Анда игида бийик хант къанга да барды, тегерегине жети-сегиз адам сыйынырча. Узун къангаладан, төрт-беш адам олтурурча, артлы шинтик. От жагъасы бла эшикден кирген жерде быктысы уа тюп юйдегилеча.

Баям, элге оноу этген адамла, Мазуриге къонакъ келсе, арсарсыз, Никону юйюн жокълайдыла. Ол затха аланы къарт кеси юйретгенди; киши эселе, кёрсюнле элни къонагъын башха юйге элтип. Нико кечмез алагъа ол затны. Мында жүрюген адетни иги билген Татико къонакъланы тюзюнлей Никону юйюне алып келгени да аны ючюн эди.

Беляев, нёгерлерин да болушдуруп, мында этген жазууларын, бири бири ызындан тизип, артмакъгъа тап жыяды. Ол да, аны Тауландан бирси нёгерлери да, тау халкълада жүрюген адет-тёреге, эллени, шахарланы тарых жолларына энчи магъана берип, кёп хапар билгендиле, юйден-юйге кирип, хапар соруп. Беляев Никогъа бек ыразыды, – къарт алагъа этген болушлукъ аны атын къыралны менме деген алимлерини тизмесине къошарыкъды. Энди ала Ленжери, Местия элlege, ызы бла Тифлисте барлыкъдыла, – алыкъа Эбизеде, Гюржюде да кёпдю иш.

«Бу жол мен этген иш къысыр къаяны кертип этилген жазууча сакъланырыкъды халкъны биргесине, – деп къууанды Таулан ичинден, – жыйгъан жомакъларым, жырларым жүзге жетедиле бек азындан. Ала эбизеле сакълагъан алтын хазнабыздыла. Нико Тауланнга айтхан хапарыны ахырында, жашны къууаннганын ангылап: «Таулучукъ, жыл кёзюне бери энтта да бир къайтып келмесенг, ыразы болмам, – дей эди. – Сындыбатны уа къаты къучакъла да, эбизе Бабаны тилегин толтурама дерсе. Сындыбат сабийчик заманында манга алай атагъан эди, Амирхан аямай кюлюучю эди, ол алай айтса... – Никону кёлю толду. – Не уллу къыйынлыкъ сынасакъ да, жашаудан умут юзалмайбыз, терк ёлюп кетгенден эсе, бу дунияда азап чеге турууну дурус кёребиз. Къандан толгъанларын да кёрдюм жолсуз жолланы, кеслерини эссизликлеринден къачхынчы болгъан тенглерими ызларындан къарап да жарсыдым, къууанчымы унутдургъан бушууума тюбеп, къара жерге биринчи кере тобукъландым. Ол заманда сакъал-мыйыкъ урмагъан бетими ачы жилямугъум жууду. Этим-женим бюгюн да сезгенлей турады ол къыйынлыкъларымы... Жашым, «Къобанланы къой бёлек» деген къарачай жырны хапарын айтханма санга. Мени тамата къарындашым Шашко

ол жортуулда жоюлганды. Бу жыр Къарачайда айтылса, жашла тойда алгъыш аякъ аладыла, бизде айтылса уа элни уллусу-гитчеси да сарын этедиле.

А маржа, жашла,
Кюз артында узун къолда къош эдик,
Эй, Малгар бийге
Биз жууукъ эдик, тейри болсун, къоншу эдик,

А, бара-келе,
Ала бизни тасхабызны билдиле.
Итлерибиз бир ингир,
Ауушха къарап, ачы сынсып юрдюле.

... Танг аласына
Малгар аскерле ыстауатха кирдиле.
Кюн аллына да
Сюрюучюлени малла бла сюрдюле.

... А, кюз къойчула
Къарачайгъа тау къуугъуннга чапдыла,
Ала, эрлай жетип,
Юслерине сауут-саба такъдыла...

Эй, ётгюр аланла!
Малгарлыла киргендиле чауулгъа,
Ыржы салыннганды
Бюгюн бизни бла ол харам къауумгъа.

Эй, къаплан кёллюле,
Жылтырайды Тау Артында алтынла,
Керек туюлдю,
Бюгюн айырсынла эрле бла къатынла...

Бу узун жырды; ол сермешде бизни жашлагъа къан къусдургъандыла къарачайлыла, — бир дерге бирин къоймай, къан-къыран этип къойгъандыла. — Биягъы Никону кёлю толду, баям, къарындашын эсине тюшюрдю, сакъал туюю къалтырады, уууртлары тууар бауурча къалтырадыла.

— Тамата, — деди Беляев, ёрге кётюрюлюп, артмакъланы жыйында кичи жашха узата, Никону къатына жууукъ атлап; Беляевни халы алгъа Никодан оноу излегеннге ушады, — бу тар тау ауузда малыгъызны, жеригизни да жаратып жашагъаныгъызгъа бек къууандыкъ. Миллет

адетигиз, төрегиз – жеринде. Айтып кѳояйым, Кавказ-
гѳа биз быллай жерни, быллай халкѳны кѳрюрге деп
атланнган эдик, муратыбызгѳа жетдик, бек биринчиден,
ол ишибиз сени кибик адамланы хайырларындан тамам
болду. Тау бла Огѳары-Чатха ѳтер акѳылыбыз да барды,
алай...

Таулан, ол сѳзлени эшитгенлей, тилманчлыкѳ эти-
уюн тохтатды. Нико бла Беляев бир бирге кѳарашдыла.
«Сен, аллай затны юсюнден сагѳыш ѳтерден алгѳа, мени
бла кенгеше тур», – деди Таулан ичинден, кѳайын атасы-
на бир заманда болмагѳанча сур кѳарап. «Мени оноуума
сен чырмау болаллыкѳ тѳююлсе», – дей эди Беляевни
кѳарамы уа.

– ѳслеп сѳлеш, жѳююсхан! Мени Огѳары-Чатха ѳлт-
мезге кѳызынга сѳз бергенсе.

«Иги жаш, сени бу дауунга бой салып кѳоймасам,
кѳѳюмѳюмѳ чыгѳарлыкѳса? Жангыз кѳызым – сени, бар
мѳюлкѳм, байлыгѳым да санга кѳаллыкѳдыла. Барып
тохтагѳан сылхыр тѳююл ѳсенг, аны нек ангыламай-
са?» – деди ичинден Беляев.

– Тимофѳей Михайлович, мен бир ишни юсюнде да
ант ѳтмеучѳме, – деди Тауланнѳ акѳылында болгѳаннѳ
ангылагѳанын билдире. – Мен билип, таулулада кѳайын
атасынѳ айтханын ѳтмеген айыпды.

– Михаил Иванович, жанынга тиймесин, бу жол сен
айтханны ѳталлыкѳ тѳююлме, Огѳары-Чатха ташатып кет-
генме. Ол мени жияууму ѳтгенли, кѳп заман озгѳанды.

– Бушуу башларындан басып тургѳан адамланы той-
да тепсетсем, ала мени намысымы Минги тауну тѳппе-
сине кѳтюрлюклерин билемисе?!

– Ангылагѳанма, сен жаланда кесинге махтау излей-
се ансы, Марияны бла мени сагѳышыбызнѳ ѳтмейсе...

Беляев Тауланнѳ айтханына сѳз кѳѳшмады. Нико
бла ушагѳына кѳайтды. Алай, Таулан тилманчлыкѳ ѳт-
мей тынгылагѳанын жаратмай, кѳлю бла ачуланырѳа
кезледи. Дагѳыда тѳйды кесин.

– Тимофѳей Михайлович, айтханымы Никогѳа ангы-
латырынѳ тилейме, – деди сора.

Таулан, терезеден тышына кѳарап, ѳл орамында ары-
бери жортуп айланнган ууакѳ сюекли кѳап-кѳара тонгуз-
ладан, бери келгенли, биринчи кере кѳргенча, кѳарамын
иги кесекге дери айырмай турду. Орамда сабийчикле да
кѳп ѳдиле: жашчыкѳла, кѳызчыкѳла да, киржухчукѳ-
ла, тыкыраякѳла, бирге ойнай. Жаланбыдыр жашчыкѳ,
тонгузну боюнуна жабышып, сора, аны бла бирге чаба
барып, секирип, сыртына миннгенлей, балчыкѳгѳа

бир залим жыгъылды да, Таулан, кюллюгюн тыялмай, къыркинжик болду да къалды. Юйдегиле, кюлкюню сылтауун ангыламай, абызырадыла. Нёгерлерини бетлери кетип тургъанын кёрген Таулан жаппа-жангыдан кюлюн башлады.

– Не болгъанды санга?

– Ауругъанынг ишми барды? – деген ауазла бири бири ызларындан эшитилдиле.

* * *

Нико акъсакъал, къатхан тууар терини жибитип, къонакъларына чабырла этип кийдирген эди, тауда, тёшде жюрюрге тынч боллукъду деп. Тауланлары жол кёллю болгъанларында, къарт чабырларына миделлерин изледи, ала энтта керек боллукъларын ангылатып. Беляев алгъа кюлген этди эсе да, Никону айтханына бой салды.

– Тамата, – деди Беляев, Никону бюгюнлюкде да къулач жетмез инбашына къолун сала, – санга терс сёз айтхан ким болса да, – иймансызды, антсыз малгъунду.

Ёмюрюнде адамлыкъ даражасына киши къатылмагъан къарт Беляевха, сёз айтмай, аз ышарып къойду.

– Тамата, – деди Беляев жангыдан, хар айтхан сёзю кесине таплыкъ излегеннге келише, – биз сени юйюнгде тохтагъан кюнюбюзде келишим этерге керек эдик: ашагъан ашыбызны, жашагъан жерибизни багъасы не боллугъуну юсюнден. Ол затха акъылыбыз жетмегенди. Бюгюн а армау болуп сюелеме былайда, не этерге билмей; неллай бир ахча берсек ыразыса? Этген игилигинг – игилик, ишни болушун кёзбаусуз айт. – Беляев, жан хуржунундан бир уллу добар къара бохча чыгъарды.

Эбизе къарт къара кесеу болду да къалды: жыйырылгъан мангылайын, чал сакъалын сылагъан заманында, къолуну къалтырагъанын биринчи кере сёзди ёмюрюнде. Мазури элни огъары жанында булутла ичинден сур къарап тургъан жютюбаш къая юсюне аууп келген сунуп, санларын, акъылын да тынгысызлыкъ бийлеп, соорусуз келген ёлумдеп къачып къутулур умутда, башын энишге атаргъа аздан къалды. Нико, не заманда да эсли сёзню гыржынны даражасында жюрюте келген адам, эссиз сёзню эшитгенинде, мутхуз къарамын къара жерге тиреди. Ёмюрюню ауурлугъун кётюралмай, эртте окъуна жокъ болуп кетер эди ол жер башындан керти адамланы керти сёзлери кёллендирмеселе жашау жолгъа. Иги сёз – керти сёз – къаялача, бекди, ёмюрлюкдю. Беляевни

сөзю уа къартны, тобукъландырып, төрт жанындан төрт киши тутсала да, ёрге турмазча этип къойду. Нико, башын ёрге кётюрдю да, къатында сюелгенлени алас-булас кёрдю. Дагъыда, мычымай, кесин къолгъа алды да:

— Таулан, жашым, эбизе къонагъына гыржынны сатып бермеучюсюн ангылатчы бу адамгъа, — деди, ол тургъан жерине чюйле бла урулгъанча, не ары, не бери тепчимей. — Арисейден бу жолгъа дери да келе тургъандыла къонакъла, алай быллайгъа тюбемегенме.

Таулан тынгылагъанлай турады. Беляевни сөзю анга Никодан кем ачыу тиймегенди. Алай айтыр сөзю уа терендеди ансы.

— Тимофей, сёлеширге тилманчлыгъынг жетишмей тохтадынг дейме. Мында кесинги жюрютгенинге къарайма да, Мариягъа ахыр саламынгы айтдырлыкъ болурса, баям, — деди Беляев. — Ойламагъанса ол кюнню келлигин. Россейде Кавказны юсюнден быллай сөз жюрюйдю: «Таулада жашагъан къаничле къая ыранда жолунгу ызларла, къолгъа тюшсенг, ким болгъанынгы сормазла».

«Тюзсе, сенича, бир тюрлю адепге, адетге сыйынмагъанны керегин бере келгендиле таулула», — деди Таулан ичинден

— Михаил Иванович, мени энчи жаныгъанынга, таулулагъа чамланганынга да тюшюнмедим; манга Мариягъа ахыр салам айтыргъа нек тюшдю? Къызынгы менден сыйырыр акъылдамыса?

— Къарап турама да, сахиниксе, — сермешге кирирге хазырланган аскерчи кибик.

— Не уллу ишни юсюнде да аскерчиге кёлсюзлюк жарамайды, — мен аскерчиге, — деди Таулан. — Таулада жюрюген адамгъа ол бек керекди. Айып этме, сени кибик, уллу адамгъа керексиз сөзле келишмейдиле. Кёкде ай, биз мында къайры барсакъ, ары жюзюп айланган сунуп тургъанма. Ай санга хурмет этгенине аз да ишекли туююл эдим. Сен а, таула, адамла, ай да этген хурметни, жерге быргъап, чурукъ табанларынг бла малтайса. Анча заманны бизге аталыкъ, къарындашлыкъ да этип тургъан акъсакъалны жанына бек тийгенсе. «Эбизеле къонакъгъа гыржынны сатып бермеучюдюле!» — деп чамланады Нико. Сен айтхан сөз аны намысын жерни жети къатысына сукъгъан бла тенгди. Көрмеймисе аны, кёз жашлары чыгъаргъа хаппа-хазыр болуп тургъанын?! Быллай адамлагъа туугъан ташындан бла миллет адетинден уллу байлыкъ жокъду дунияда. Элде не гитче гытычыкъ да не менме деген къаладан да багъалыды. Тау адетни жашау кючюн была бир затха да тенг этмейдиле.

— Манга ол да, сен да жомакъ айтмагъыз! — деди Беляев. — Мен тууармы болгъанма, халжаргъа кирип, ашап, ичип, бир жанына бурулуп кетерге?!

— Михаил Иванович, Никону юйюн халжаргъа санагъанынгы аман этдинг. — Таш тыгъырыкъладагъыла Россейни ара чыхырындагъыладан кем жашау этмеген адамланы намыслары бла ойнаргъа жарамайды. Таулуда болгъан тѣзюмлюк, кишилик бир миллетде да жокъду. Андан тышында, жыры-сыры да барды таулуну. Кѣресе да, ала, тас этмей, не къадар жыр, жомакъ сакълайдыла! Саякълыкълны бла ичгини ишин этип жашамайдыла таулула...

Бир заманда Тауланни ауазы къулагъына бешик жырча эшитилиучю Беляевге, таудан къар юзюлген тауушча, сур эшитилди бу жол. «Бу бетсиз адам, мени юйюме къалайлыкъ бла тюшгенди? — деп, Тауланнга ышанлап къарады, аны биринчи кере кѣрген кирик. — Топ атылгъан таууш эшитиледи бусагъатда къулагъыма».

— Къарт адамгъа игилик этсенг, асыры къууаннгандан, жангыдан жашлыкъ келген сунады кесине. Биз, муну жүрек ырахатлыгъын бузуп, жүрек тынгысызлыкъ бере турабыз, — деди Таулан, къайын атасы айтып башлагъан сѣзге бир тюрюл магъана бермей. — Жангызлыкълны азабын чеге жашагъан адамгъа ол къыйынлыкълны сынатыргъа эркин туюл эдик...

Дауро череги жагъаларын талагъанча талайдыла Никону мыйысын бир бирлери бла демлешген сагъышлары. Къонакъла бери келген кюнлеринден берисинде, къартны киши да былай мудах болуп кѣрмегенди. Беляев, хуржунундан иги кесек ахча чыгъарып, тапчан юсюне салгъанында уа, аны сыфатында жашау илишан эсленмей къалды. Кѣп къыйынлыкълагъа тѣзе келген жүрегин къара къуш суууруп алып кетгенча, бети къаралды, ахырында къаны жүрюмей тохтагъан адамгъа ушап къалды.

Къалай алай болса да, Нико турду да, Тауланни къаты къучакълады, Огъары-Чатха айланнган тѣреси болса, Сындыбатха, башха жууукъларына да, соруп, салам айтырын тиледи, бирси къонакъланы уа къолларын тутуп къойду, ахшы жолгъа барыгъыз деп.

8

Беляевни жыйыны, къыйын, къоркъуулу жерледен къутулуп, Дауро Черекни кѣпюрюнден да ѳтүп, таудан тигелеп, ол жол, ѳрге бара, кече къалгъан жерлерине жетип тохтадыла.

Жолоучула Никону жанына тийгенлери ючюн туюл эсе, Татико бирда кишиге кёз-къаш бермейди. «Сени ким болгъанынгы алгъаракъдан ангылагъан болсам, къонакъ отоуда жер къучакълап жатарча этер эдим, – деди ол, Михаил Ивановичге кёз къыйыры бла къарай. – Сау миллетге бир адамны юсю бла багъа бичип къояргъа болады деп эшитгенме. Болсада ол тюз болмаз: Михаил Иванович Ковалевский бек иги адам эди, Беляев бла бир жерли кеси да. Андан кёрген намыс алай кёп эбизеден кёрмегенме. Сабыр акъыллы, билимли, адепли адам. Биз Ленжериде айланган заманыбызда, Михаил Ивановичге эки къызны кёргюзтүп: «Быладан къайсысы ариуду?» – деп сордум. Ол а: «Татико, жаным-кёжүм, жүрегинг къайсын жарата эсе – олду ариу», – деп къойгъан эди. – Аны айтханын этип, жүрегим жаратханны алгъаныма бирда сокъуранмайма. Акъыллы адамны – сёзю да акъыллы».

Татико башын ёрге кётюрдю да, нёгерлерин санап чыкъды. Ишни, адамланы да суйген Татико кёп къыйынлыкълагъа тёзгенди. Не заманда да ёз къайгъыларындан алгъа, башхаланы къайгъыларын сезгенди. Сур жашауну, жигитликни юсюнден айтылгъан жыргъа тынгылар ючюн, бир элден экинчисине жаяулай барып къайтхан заманлары болгъандыла. Жырды къайгъыларымы унутдургъан, санларыма кюч-къарыу берген деучюю тенглерине ушакъ эте келген заманларында. Кеси жыр айта билмегенин сагъынса уа, бек мудах болуучуду. «Дунияда тюзлюк жокъду, кимге да жүреги жаратхан хунер нек бериле болмаз?» – деучюю сора.

Таулан Татико жырны таза да кёлю бла суйгенин ангылагъанлы, анга хурмети бютюнда уллу болгъанды. «Алайды, Татико, – деген эди Таулан, – жыр дунияны болгъанындан да ариу этеди, адамны не къыйын кюнюнде да жашаудан умут юзмезге юйретеди...»

... Жолоучула тохтагъан жер ыстауат орунду. Алайда артыкъ терен болмагъан дорбун да барды; анга Тауланлары кеслери эркин сыйыннгандыла, атлары уа тышындадыла. Татико, Тауланны да болушдуруп, артмакъланы дорбун ичине кийирди, сора атланы, айылларын бошлап, кишенлерин салып, жүгенлерини ауузлукъларын чыгъарып, отларгъа бошлады. Ол, къонакъла былайда кече къалмасала да, бираз мычырыкъларын ангылагъанды. Татико эки жамычыны, дорбуну ичине келтирип, адамла олтурур жерге жайды.

Энди Татико от тиргизирге керекди. Ол бу дорбунда жаз башында бла кюз артында къойчула жашаучуларын

биледи. Ала, жаз башында былайда къой къыркъып, андан сора кёчюучюдюле жайлыкъгъа. Кюз артында да, жайлыкъдан тигелей келип, къышлыкъгъа тохташхынчы, былайда кечинедиле. Дорбунну къоюн айланган ышыгъында от жагъа барды, анда сынжыр да тагъылыпды. Беляев аны кыйыры къаягъа къалай бегитилгенине бу жол да тынгылы къарап чыкъды. Къойчула «ожакъны» баш жанында, къаяны эки жанын къазып, тешик этгендиле, иги тутумлу темир таякъны алайда бегитип, сора анга сынжыр такъгъандыла. Сынжыргъа адам хыянаты жетмегени белгилиди, алай чоюн а жокъду; баям, къойчула чоюнларын биргелерине алып кете болурла. Жолоучула, чоюн орунуна хайырланган адырларын сынжыргъа тагъып, суйген азыкъларын этерге боллукъдула.

Татико алайда къалын агъачны ичине ташайып кетди да, къулачы толу къургъакъ отун жыйып келди. Ол, хуржунундан къууу болгъан патронташын чыгъарып, чакъгъычы бла жилтинле чартлатып, кёп кюрешди. Аны алай этгенин эслеген Беляев Татикогъа сирнек узатды. Ол а, таматаны кёзюне къарап, сирнекни алмазгъа да бир болду, алай адепсизлик этерге суймеди. Кёп жылланы ичинде жалын «кёлегин» кийип тынгылагъан «ожакъны» къабыргъалары жылына башладыла, адамланы бетлерине да жылыу урду.

– Татико, тейри, бюгюнча кюнюнго уа бирда кёрмеген эдим, – деди Беляев, къара жамычыны юсюнде сол жингиригине таяна. – Не тынгылауду бу? Барыгъыз да менден тилми тутасыз? Ы-ы, бу не ишди?

– Башхаланы билмейме, алай мен а керексизине сёлешип турургъа суймейме, – деди Татико, онг къолу бла отха отун ата, сол къол аязы бла уа бетин кызыу жалындан сакълай. Арып, инжилип айланган адамны жуабы эди ол.

– Бир къауум адам жолоучулукъгъа атланды эсе, уллу, гитче да жыйын башчыны оноууна сыйыныргъа керекди, – деди Беляев, ол таянып тургъан халында аз да бир жанына тепчимей. – Кавказны тауу, ёзени, баргъан сууу да сурду. Ол затладан кимни да сау къутхарлыгъ а бирликди. Мени терслигим бар эсе, айтып ангылатхан этигиз, – терслигим, мычымай, тюзетейим! – Беляев ёрге хыны кётюрюлюп олтурду. – Тейри, шуёхларым, былай а жарарыкъ туююдю, – деди Михаил Иванович, бек алгъа къарамын киеую таба буруп. – Жаны сау адамны аз жангылычы болмайды жашауда. Билмей тургъанлай, бир ахырзаман сууукъ жел, къара боран жетип,

къар юзюлюп, болгъанны гунч этип къояргъа да болур. Къыйынлыкъ жетген заманда уа, адамгъа экили болургъа жарамайды. Алай жангыз бир адам сау жыйынны жоюп къояргъа боллугъун унутургъа жарамаз.

Дорбуннга киргенли да, Тауланни кёзлери къарангы этип эдиле. Къарамын къайын атасына бургъанлыкъгъа, аны сыфатын ачыкъ кёралмады, жаланда бир къара ауана эследи. Битеу нёгерлери, не затдан эсе да юркюп, алайдан думп болуп къалгъан сунду, — бир тюрлюк бир адам ауаз неда башха таууш эшитилмей эди анга. Акъылы уа жериндеди, хар затны да базманнга салып оюмлайды.

Беляев, от жылыуундан кенгирек кетип, чачылгъан чабырларын тизип кюрешген Татикогъа эс бурду да:

— Бизни керти тенгибиз, эсли жол башчыбыз, мени чабырларыма да бир къара, — деди. — Баям, бизге аланы энтта да киерге тюшерик болур.

Татико аны сёзлерин эшитген окъуна этмеди.

«Не къыйын сагъатда да эр кишиге кёз жаш тёмеклик намыслы ишге саналмагъанды, — деди Таулан. Къайын атасы Татикогъа сёлешгенин ол да эшитмеген эди. — Шукур болсун, къыйналдыкъ эсек да, кёп иш этдик. — Таулан эбизеде жыйгъан халкъ жомакъланы бла жырланы къууанчын акъылындан кетермей эди. — Мен жыйгъан затланы бир жангызы бир жары шашмаз, Аллах айтса. Ала Арисейни, Тифлисни архивлеринде келлик тёлюлеге алтын хазна болуп сакъланырла...»

Бир заманда Тауланнга дорбунда, кесинден сора, жан болмагъанча кёрюндю; баям, нёгерлери къайры эсе да кетип къалгъандыла. «Мени, келтирип, зинданнга ким атханды? — деди Таулан, тишлерин къаты къысып, ауазын тышына чыгъарыргъа къоркъуп. — Тохта, бу къанатлыла жырлагъан таууш а къайдан чыгъады? Энди ким эсе да, алагъа къошулуп, жыр айта башлады. Ма бир аскерчиле да келедиле, — алларында офицерле, дауурбасчыла уа аланы да алларында. Ол ёзен а не залим уллуду! Аскерчиле, ол келиуден келседе, бизни, мычмай, артыбызны этерикдиле, къайдасыз?! Келигиз, къачайыкъ. Турмагъыз!»

— Не этесе, Таулан? — деп, Татико чабырын бир жанына сызып, Тауланни арт жанындан сермеп, белинден ёргесин кенг кёкюрегине жыйды да къойду. — Не болгъанды санга?

Таулан кёзлерин ачды да, нёгерлерин кёрюп, симсиреди. — Бирси жашла да сагъайдыла, Беляев а жамычы юсюнде таянганлай турады, не Тауланни къычыргъа-

нын, не Татикону тынгысызлыгъын эсине алмай. Татико, аны алай кѳргенинде, секирип, ѳрге тутуп, богъурдагъын буууп, тылпыуу чыкъмазча этерге кезледи, жумдурукъларын къаты къысып, кемсиз ачыуланды. Аны огъурсуз къарамы Беляевни нѳгерлерин къоркътутхан окъуна этди. Билмей тургъанлай, башларын бир къара кюн басарыкът сундула.

Таулан Татикодан артхаракът тепчиди да, акъылын башына жыйып, болгъан ишни оюмлап, кеси да билмей этген кѳлсюзлюгю ючюн, тенглеринден уялды, – кюйдю-бишди.

– Татико, айып этме, теке къалкъыу этдим да, бир сейирлик тюш кѳрдюм, – деди Таулан, шыбырдап, башхала эшитирлерин суймей. Алай аны барысы да эшитген эдиле.

– Тимофей Михайлович, кеси кесинг бла жаншап башлагъан болурса дейме, – деди Беляев, таяннган жеринде аягъын-кѳолун окъуна жеринден аз да тепдирмей. – Алыкъа сант этер заманынг а жетмегенди, тейри.

– Сени кибик къайын атасы болгъан эндиге дери тели болмай да иги жашайды, – деди Татико, ол чамланыуу къаныны къызгъанын бир кесек сел этеригине ийнанып. – Тамата, сен иги адам туююлсе. – Татико, ѳрге хыны турду. Аны халын жаратмай, сагъайып, Таулан да ѳрге турду. Сора, Татикону аллы табасына ѳтюп, кѳзюне жютю къарап: «Акъылынгы башынг жый, – деп тиледи. – Биз сизде кѳонакътда болгъаныбызны унутма».

Таулан Татикону Беляевха айтханларын орус тилге жарты-къурту кѳчюрдю. «Къантулукът айтханымы толусунлай ангылатмагъанды!» – деп, Татико бу жол ичинден Тауланнга чамланды.

– Татико, болмагъан зат ючюн къанынгы бузма, – деди Таулан, – сен адамлыгъынг, кишилигинг бла былайдагъыланы барындан да онглуса. Терсни-тюзню билек кюч бла айырыргъа кюрешгенле бир заманда игиликге тюбегендиле.

Жашланы хама да тауча сѳлешип тургъанларына Беляев бюсюремеди. Сѳз да айтмагъанлыкътгъа, къаны къартыкътгъа сыйынмаз болуп олтурады. Кѳол бармакъларын бир бирге чалып, сол тобугъун бармакълары чалыу этилген жерге тирепди. «Баям, мени киеуюм сатхыч болур», – деп келди акъылына. – Жашар жери, ашар ашы болмагъан баштакът. Къачхынчы менгиреу...» – Беляевни кеси сагъышлары кесине алай ауур тийдиле, аягъы, кѳолу кѳурушуп, тили тутулуп къалгъанча болду, – садакът жыйып жашагъан ол болса да, адамлыгъына бла фахмусуна бир жан чурум тапмазлыкът киеуюне аллай

сөзлени айтырыгъы келгенине кёлю бла сокъуранды. Аны ол сагъышларындан Тауланни хапары жокъ эди. Насыпха, терс акъылына алай терк сокъуранмаса, Михаил Иванович олсагъатда: «Сен къайда болса баш кечиндире айланган абирексе, садакъа жыя айланган факътырачы», – деп къычырлыкъ болур эди.

– Татико, отха къара да, ол суулукъ бла бир шай къайнат, ичибизни сууукъ къалтырауукъ ала башлагъанды. Этген ишинге кёре, хакъынгы да кётюрбюз, – деди Беляев, тынгысыз сагъышларындан бир кесек эркин болгъанына къууанган окъуна этип. – Эринсенг, ол ишни кесим къолгъа алырма, – юйренмеген затыбыз туююлдо. Бу хаух дуния кёп жерде кёп къыйынлыкъны боюнса туюнде сынагъанды бизни.

– Тамата, шай къайнатхандан уллу къыйынлыкъгъа тюбемеген эсенг, анга уа тёзерге боллукъса, – деди да Татико, дорбундан тышына чыкъды.

Тау ауузуну ёрге жанына къарап, мычымай, артха кирди.

– Ой мени Аллахым, бусагъат дунияны башы туюне боллукъду! – деди Татико нёгерлерине. – Бир сейирлик боран келеди огъарыдан. Къая ыранладан тёнгереген ташланы тауушлары былайгъа окъуна эшитиле башлагъандыла. – Ол къауум кюнню ичинде Татикону былай кёлсюлгюн ким кёргенди!

Бир заманда аллай огъурсуз боран жетди, кёкде къара булутланы къатыш-къутуш болуп баргъанларын кёрген башындан къара ташла тёнгереп келген сунарыкъ эди. Жели къаяланы ояды дерча, аллай боран. Ызы бла уа буз къатыш жауун туююп башлады ташны, агъачны да. Таулан бла Татико дорбунда жамычыладан бирлерин башларына жабып, экинчисин къолларына алып чыкъдыла да, бир бирлерине къаты кысылып, тёрт гуппуш болуп сюелген атланы дорбун аллына сюрюп, жамычыланы юслерине жапдыла. Беляев жашланы ол ишлерин асыры жаратхандан, Тауланнга ишеклиги, мычымай, кери кетди. Ары дери башын туман басып тургъан киши кызы Мария, атасы, анасы да тургъанлай, Тауланни боюнуна тагъылып: «Сюймеклигим таркъаймазлыкъ шауданым, сени кёзлеринг а – батмазлыкъ Айым, Кюнюм!» – дегенин а унутмазгъа керек эди. «Тепмез бир тепсе...» – деп, халкъда айтылыучусуча: «Къызгъаным бир кесек суугъунчу, къатыма келе турмагъыз», – деп, аз айтмагъанды ол кеси юйюнде адамларына.

– Жашла, келигиз, былайдан къачайыкъ, – деди Беляев, не олтуруп, не туруп: жанына тынчылыкъ тапмай. –

Черек мындан бек кётюрюлсе, кырты боллукъбуз. Мени сёзюм сизге буйрукъду!

– Ол эссиз оноуду, – деди Татико, буз сынсытхан башларын дорбунну ышыгына сугъаргъа кюрешген атланы мангылайларын кезиу-кезиу сылай. – Черек былайгъа жетмез; дорбундан тышына чыкъсакъ, ол заманда боллукъбуз кырты.

Буз жаркъала терек бутакъланы балта бла кесгенча кесе эдиле, тереклени къабукъларын а керки бла жонганча арта эдиле. Табийгъат жерге салгъан къара къайгъы залимле уруш отун ышыргъаннга ушай эди.

«Билмей тургъанлай, башыбыз къара кюннге къалды, – деди Таулан ичинден, къайын атасы айтхан сёзле бютюнда ахын алып. – Халал атам, анам, сизни кёрмей ёллюгюмю элден чыгып кетген кюнюмде окъуна ангылагъан эдим. Дунияны ахыр сагъаты – къыяма – жетип тохтады бюгюн эбизени жерине. Угъай! Кёпню кёрген, кёпге тёзген болайым мен, – сизни кёрмей ёлюрге эркин туююлме. Тукъумубузгъа жашар жан къошаргъа хазырланган Марияны да мудах этмейим...»

Таулан, кёзлерин уллу ачып, нёгерлерине кезиу-кезиу къарагъан заманында, чалдиште жырлагъан къанатлыгъа ушады, баям, жаш жашауунда бир тюрлю бир затха баш эркинлиги болмагъанын жангыдан сезди. Беляевни юйюрюню аякъ тюбюне ёмюрден ахыргъа тюшгенин олсагъатда ангылагъанча, терен ахтынды. Алай бар кыйынлыкъларын жыр хорларыгъын а биледи. «Ол ишиме уа киши чырмау болмаз да, таланган», – деди Таулан кеси акъылында. Сора дагъыда, кёп мычымай, къая ыранлада жугъутурланы санаучу кёзлери мудах болдула. Бир кесекден аланы къаты къысды да, шош, шургу ауаз бла жырлап башлады:

«Биз чыкъгъан эдик тар Басхандан, жер къарай,
Жюрюген эдик жалгъан дунияда, кюн санай.

Чыгъа келдик тар Басхандан, юзюлюп,
Кирген эдик шам Тебердиге, тизилип.

Биз умут этдик Уллу Тебердиде жашаргъа,
Бизге буюрулмады Мухуну будайындан ашаргъа.

Къан жаугъанды Муху башы чатлагъа,
Кимле минерле мекер тамгъалы атлагъа?

Бизни хапарыбызны, ой, кимле барып айтырла
Уллу Басханда уа ныгъыш сакълагъан къартлагъа?»

Жырны сёзлерин ангылагъан Татико да, ангыламагъанла барысы да битеу сагъышларын унутуп тынгыладыла Тауланнга; алагъа жашау, алгъынча, ырахат болгъанча кёрюндю.

— Мен бу жырны сабий заманымда Огъары-Чатда эшитгенме, — деди Татико, Тауланни къатына келип. — Ол заманда ары атам бла къонакыгъа баргъан эдим. Алгъын таууланы бла эбизелени араларында байламлыкъ уллу эди, бусагъатдача болмай. Къыйынлыкъны хапарын айтхан жырла сизде, бизде да кёпдюле. Огъары-Чатда эшитгенлеримден «Уллу Хож», «Мисирбийни жыры» сора «Хасауканы жыры» бюгюн да эсимдедиле. 1828 жылда къарачайлыла Хасаукада патчах аскер бла уруш этгендиле деп хапар айтхан эди ол жырны жырлагъан таулу киши. Ол урушда Къарачайгъа болушургъа Огъары-Чатдан, Дюгерден да кёп адам баргъанды. XIX ёмюрню ал кезиуюне дери дюгерлилени кёбюсю къарачай-малкъар тилде сёлешгендиле. Арисейге да ала Осетия бла угъай, Беш да Тау Эл бла бирге къошулгъандыла.

Таулан ол затны билмеген киши туююл эди, алай ол Татикону эшитгенин унутмагъан фахмусуна сейир этди. «Тейри, бу уа тюлюкю къаргъаны къабынын къапханлай этди», — деди Таулан. Ол жырланы юсюнден хапарны кимге да кеси айтыргъа керек эди, аны акъылында.

Бир заманда Таулан къайын атасыны сууукъсурап тургъан къарамына эс бурду да, аны сыфатын табийгъатны бюгюннюгю огъурсузлугъуна ушатды. «Бусагъатда анга къайда да сёз айтырса, — деп шыбырдады аны къулагъына бир мудах ауаз. — Къатылма анга, — аны къозутхан огъурсуз итни къозутхандан башха туююлдю». Таулан ол ауазны аппасы Амирханны ауазына ушатды. Сора, аны асыры тансыклагъандан, кесини къайдагысын да унутду. Таулан бир жол жай чилледе аппасы бла Къочхар таш жайлыкыгъа баргъанында, Амирхан анга: «Жашым, ма бу сейирлик чакыгъан гюллеге тумалан да, санга ол насыпны берген Аллахха шукур эт, — деген эди бир тенг жашы бла сёлешгенча, — жашауунг ёмюрден ахыргъа, гюл бахчага, ариу болсун, кишилигинг а, ол кёк кенглигинде къанат кыагъа къалкыгъан къушча, бек да, ётгюр да болсун...»

Таулан аппасы аны чыгырбаш къушха ушатханын артыкъ жаратмады. «Къанатлыны менден кючлю болургъа не эркинлиги барды?» — деп да, аны ючюн айтды. «Биреу бла даулашыргъа онгунг жокъ эсе, тынгылап къойгъандан игиси жокъду», — деп, аз айтмагъанды Амир-

хан анга. Амирханны айтханы аны кёлуне артыкъ бек ушамагъан эсе да, Аллах сакъласын, олсагъатда Таулан аппасыны айтханына сёз кёшар акъылда туююл эди. Алай аппасыны хар акъыллы оюму уа кыйын, къууанч сагъатында да эсине тюшмей къалмаучуду...

– Тау ёлум бийлеген жерди, – деди солууу, жылыуу да жокъну орунуна келип тохтагъан Михаил Иванович бир заманда. – Тимофей Михайлович, бюгюн санга айтхан ушагъыусуз сёзлериме бир кесек сокъураннган эсем да, тобагъа къайтыр акъылда уа туююлме.

– Михаил Иванович, насыпсыз жашаууму оноуу кеси кёолумдады, – деди, Эбизеге келгенли да, бети жарымагъан Таулан, къайын атасы айтырын айтып бошагъынчы тёзмей. – Манга мындан эсе анда игиди.

– Огъары-Чатха тансыкъ болгъандан айтаса алай, – деди Беляев, киеуюню сёзлерини магъаналарына эс бурмай. – Башханы кёой, тау ауузлада къан тёгюлмеген заманны билмейди тарых.

– Ол зат Кавказгъа сугъанакълыкъ этген зулмучулары хаталарындан бола келгенди, – деди Таулан, окъ жарасы ашланнган адамча, жыйырылып, суукъсурап. – Кёп насыплыны насыпсыз этгендиле артыкълыкъны жолун тутхан малгъунла.

– Кимле эдиле ала, – ол малгъунла? – деди Беляев, кесин кыйын ушакъгъа хазырлагъан адамча, жамычы юсюнде таянып тургъан жеринден белин ёрге кётюрюп, олтуруп, бетинден суукъсурагъаны, жунчугъаны да кете.

– Бир акъсакъ Тимурну айтмасакъ, орус халкъ туугъанлы кюрешесиз Кавказны кёолгъа этерге.

– Тимофей Михайлович, сен бек дертчи адам болурса, баям, – деди Беляев, ачыуу жангыдан бурунуна чаба башлагъаны ангылашына. Аны кёзлери бу жолча жанып бирда кёрмегенди Таулан.

– Угъай, Михаил Иванович, алай бош сунаса, – деди Таулан, къайын атасыны сёзюнден эсе кесини сёзюн тутхучлугъа санап, кенг жауурунларын бютюнда кенгнге керип, башын ёрге кётюрюп, – бизни халкъыбыз дерт тутхан халкъ туююдю... Кёплерибиз дуниядан замансыз кетгенликге, аланы жияуларын этип турмагъанбыз; жангыдан эл-журт къурагъанбыз, алгъыннгы жауларыбызны сыйлы кёонакъланыча кёре да келебиз. Алай къара бушуу а унутулмайды.

– Мен айтханнга келдингми, киеучюгюм?! – деди Беляев, бу жол Тауланни борбайындан алгъанына аз да ишекли болмай. – Биз дертчи халкъ туююлбюз деген сен туююлмю эдинг? Дертчи туююл эсегиз, къачан эсе

да бирде сынагъан къара бушууугъузну жияуун бюгюн нек сагъынаса?

— Ы, маржа, Таулан, бир жыр айт да, къайгъыбызны чач, — деди Татико, ол къайын атасы бла башлагъан сёз тереннге кетеригин ангылап. — Кесинг да не демлеширге кълдынг бу адам бла?

Таулан жыр айтмады. Бир кесек заманны тынгылап турду да, дорбундан тышына чыкъды...

Дорбун аллы кенг ёзен къыш чилледе суукъ къар басханнга ушап кългъанды, — буз жерни юсюн чыммакъ-акъ этип къойгъанды, кёк кырдыгъ а аны тюбюнде «иегилери» ууалып жатады. Атла, туякълары бла бузну бияры бардыра, буз угу-жугу этген кырдыкны отлап кюрешедиле. Кёк ариу ачылып, кюн таякълары буз жаркъланы юслеринде учхалай башлагъанлы, жашаудан тюнгюлген жолоучулагъа да жан киргенди. Ансы ала бир бирлерине: «Бери келген этгенбиз, алай артха уа къайталлыкъ болмабыз, баям», — деп шыбырдашханларын Татико ачыкъ эшитген эди. Тау тёппеледе эсленнген акъ булутла да, устукку-устукку болуп, кёзкёрмезге ташайдыла. Татико, бирси жашланы да болушдуруп, тышындан отунла келтирип, жана тургъан отну юсюне кылады; чынар, нарат отунла кёп сакълатмай, гур деп, ёрге алдыла да, дорбунчукъну ичин жылыудан толтурдула. Алай жолоучула, черекни акъ кёмюк этип, къайнап баргъанын кёргенлери сайын а, сууукъсурамай кълмайдыла.

— Бизде «экиндиве эл ташлама» деп сёз барды, — деди Татико, Беляевни къатына жууукъ атлай, къолларыны сууларын эски къара чепкенини этеклерине сюрте. — Кюнню ауурлугъу кетгенди, чатырларыбызны сюейик да, бюгече былайда къалайыкъ. Аллах айтса, жолгъа эрттенликде атланырбыз.

Таулан Татикону айтханын Беляевге шарт ангылатды. Алай ол жашны айтханын сансыз этип къойду.

— Мен Эбизени къонакъларына чамланыргъа эркин туююлме, — деди Татико. — Сен, тамата, адам акъылына алырча, эсли сёз айтыргъа керексе. Этген оноунг заманында толлугъуна ажымсыз бол... Кавказда не болумсузну, не онгсузну айтханы да эсге алынмай кълмайды... Тауда бирлиги болмагъан жыйынны аман сагъатлы этиучюдо табийгъат. — Татикону бети тюрленди: сакъл тюбю бла гулоч буруну макъа быдырча тепдиле бир кезиучюкде, боюн тамырлары да, багъаналача кёпчюп, андан озса, атылып къллыкъдыла дерча чекге жетишдиле. — Мен башым бла кишини ойнатмагъанма бир заманда да. Бу

жыйында мен адамгъа саналмай эсем, къаражалкъа тор ажириме да минип, сиз кёз ачып жумгъунчу, бу жерден думп болургъа къолумдан келликти.

– Мен ангылагъандан, тауда ёсген адам тёзюмлю, оюмлю, сабыр да болургъа керекти. Сиз а, аз да кёлюгюзге ушамагъан затны эслесегиз, къамаларыгъызгъа жабышып тохтайсыз, – деди Беляев, Татикону жүрек-синнгенин сууутур акъылда.

– «Сиз» дегенинг тамата? – деди Таулан, къайын атасыны айтханындан кеси да «юлюшлю» болгъанын ангылап.

– Тимофей Михайлович, сен да, Татико да женгиллик этесиз бир-бирде, – деди Беляев. – Мен Татико айтханы акъылымда биширип кюрешеме: бюгече былайда къалгъандан, бусагъатда жолгъа атланнгандан къайсы онглу болгъанын тохташдыргъа керекме.

– Мен айтханны этсегиз, жангыллыкъ туюлсюз, – деди Татико, сабырлыкъ ала.

– Иги жаш, жолгъа бюгюн чыкъмасакъ, жолоучулугъубуз узакъгъа созулукъду, – деди Беляев. – Айтдырмай къоймай эсенг а, мени оноуума угъай деп сюелирге киши эркин туюлдю. – Михаил Ивановични ол айтханы: «Татико, кесинге жетмеген иш бла кюрешесе», – деген магъананы тутта эди.

– Сен бусагъатда айтхан сёзле бюгюн табийгъат жерге сынатхан палахдан кем туюлдю, – деди Таулан, къайын атасыны кёзюне жютю къарай. Тауланни бу жолгъу жолоучулугъуна арталлыда сокъурандырып къоймагъан зат Эбизеде халкъыны кёп жырларын, жомактарын жыяргъа онг тапханы эди.

Алайда иги кесекге дери сёз айтхан болмады, – барысы да тынгылауну басханлай турдула. Ол кезиуде Татико бла Таулан бир кибик Беляев терслигин ангылагъан сундула. Алай ол олтургъан жеринден ёрге хыны турду да:

– Алыкъа кёз байланыргъа юч сагъатха жууукъ заман барды, – деди. Сора, артмагъындан картасын чыгъарып, анга битеу акъылын бёлюп къарады да: – Хайт десек, бюгюн Местия элге артыкъ кеч къалмай жетерикбиз, – деп къошду.

– Не дейсе? Ол деген не сёздю? – деди Татико. – Сени картангдан да, кесингден да мен иги билеме бу жерлени. Бусагъатда жолгъа атлансакъ, жунчургъа боллукъбуз. Тамата, сен айтхан эл былайдан игида узакъдады, ары жетгинчи дери уа, къонуш жокъду. – Беляев аны айтханына бу жол да эс бурмагъаны Татикогъа бек ётдю. «Бу

актылсыз бизни игиликге жолукъдурлукъ туююлдо», – деди Татико ичинден.

Таулан бла ол, бир бирге къарап, баш булгъап къойдула ансы, андан арысында Беляев айтханнга сёз къошмадыла.

– Женгил къымылдагъыз, магъанасыз даулашлагъа заман жокъду, – деп, кесгин сёлешип, артакъларын жыйышдырып, аланы инбашына атып, Михаил Иванович жолгъа хазыр болгъанын ангылатды.

9

Таулан бу жолгъу ишин киши хапарда айтып эшитмезча адамсызлыкъгъа санады, – жууукъну-тенгни сыйын кёре ёсген жаш, Огъары-Чатны суу тауушу къулагъына эшитиле тургъан жерге келип, таудан ары аууп, ата-анасын кёрмегени ючюн, кесине налат берирден къалмады.

«Адамсызлыкъды ол, – деди жаш, къайдагъысын да унутуп. Баям, Таулан ат юсюнде баргъанын сезген окъуна этмеди олсагъатда. – Мен эки аякълы жаныуарма, анам, жарлы башымы суугъа атхандан башха, къаруум къалмагъанды... Айхай, жиялгъандан магъана жокъ».

Бу ишни юсюнде терслик жаланда кесинде болгъанын ангылай эсе да, къайын атасына кёл ашауу уа суумайды Тауланни. Алай бирде Михаил Ивановичге ачы сёлешгенине уа сокъуранады. Тукъум намысына ушамай эди, арталлыда жууукъ жетмеген ол болса да, кесинден тамата бла ёрелешмеклик.

Тауланнга Кавказгъа атланган кюнлеринден бери да къайын атасыны оспар сёзлери, аны бу жерли адет, төреге келишмеген халлары эриши кёрюнедиле ансы, Беляев чырайсыз адам туююлдо, Арисейни окъуулу адамларыны арасында билими, сёзю, тизгинлилиги бла кёпледен онглуду. Ол къыш анкътда да жалан баш айланыучусун а юйюндегиле, татлы тенглери да къойдуралмагъандыла. Алай къатыны ауушханлы уа – беш жылны ичинде – жаз, къыш да аны тышына баш кийимсиз чыгып киши кёрмегенди. Беляев артыкъ ёсюмлю адам туююлдо, боюну да къысха. Къашлары къалын, чачы бурма, узункирпик, къаракёз кишиди. Кенг мангылайы уа тышына дугъур къайнап. Таулан, ол затлагъа эс бура келип, къайын атасын чёйютлюлеге бегирек ушатычуду. Тюклю кёкюрегин кёрген а аны таулу киши сунарыкъды. «Менме деген эр кишини жангыз сермегенлей, ар-

къасы бла жер къаздырлыкъды, оллахий», – деучюдю Таулан, аны тешинип тургъан заманында билек, борбай кючюне эс буруп. Анда Таулан жаратмагъан бир осал ышан да барды: адамлагъа ишекли болургъа бек ёчдю. «Сен, биреуге кёр къазар акъылгъа келсенг, хыйла иш шагъатсыз тамамланылыргъа кереклисин унута турма», – деген эди бир жол Тауланнга, ол оюмгъа келирге арталлыда сылтау болмай тургъанлай. Баям, Тауланни бюрегин андан изгилтин этген затладан бири ол болур эди.

Сосуран бла Омар, аталарын къыйнамаз ючюн, малларын тенглерине аманат этип, атлагъа минип, бир атны да адеж тутуп, бёлек жылны къарындашларын излеп, эл-журт къоймай айланганларын билсе, Эбизеге келгенден ары, Огъары-Чатха жан атарыкъ да болур эди Таулан. Сосуран бла Омар, бир элде, бир жерде да Тауланни кёрген адамгъа тюбемей, артха айлансала, кёзлери угъай, бюреклери жиягъанларын билсе уа, бютюнда чамланыр эди кеси кесине. Тауланнга бир кесек таукелик берген ата, ана да жашларындан умут юзюп, тынчайып тохтагъанларына ишексизлигиди.

Сындыбат бла Мукай, къара киерге да ырыслап, кёлсюзлюк этселе, скоймегенлери къууанырыкъларын да акъылгъа алып, жашауларын бир ызгъа бардырадыла, жанлары тынчлыкъ тапмагъанлыкъгъа. Таулан, ала билмей тургъанлай, юйге кирип барса: «Аллай бир нек сакълатдынг?» – деп, юсюне чабар эдиле къарындашлары. Мукай бла Сындыбат а, угъай. Ала сабийлерине соймекликлерин ариу халлары, адеплиликлери бла, аланы аякълары ташха тийгенден эсе, кеслери дуниядан гунч болуп кетерге да хазырлыкъларын жаз тил бла ангылатып къоюучудула. «Бир адамны намысы сау элни намысы болуп къалгъан кезиулеге тюбей келгенме», – дерге бек сойюучюдю Мукай, жашлары бла жашауну юсюнден ушакъ эте келген сагъатында.

* * *

Жолоучула черекни онг жагъасында ташлы тар жолчукъ бла бири бири ызларындан къысха тохтап барадыла; атларыны тютюнлери кёкге бара, ауузлукъларын чайнагъанлары сайын, аууз кёмюклери жаякъ жанлары бла саркъа. Бек алдагъы атлы Татикоду. Ингир аласы жууукълашханлы, кюн игида кириши эте башлагъанды. Ол тауну адетиди: бир жерде кюн тийип, башха жерде уа къар, жауун жауа туруучуду. Беляевни жыйыны, узакъ

бармай, гыллыу кёпюрге жетерикди. Ала бери келе туруп, черек бусагъатдача кьутуруп туююл эди да, кечиуден атла бла кьайгысыз ётгендиде. Энди уа Татико окъуна сагъышлыды, кьутургъан черекден кьалай ётериклерин акъылына окъуна келтиралмайды. Ол айтханны этип, тохтагъан жерлеринде кече кьалып, жолгъа эрттенликде атлансала, хар зат да кьайгысыз боллугъуна ишексиз эди Татико. «Жарлыны айтханы чапыракъдан ётмейди дегенлери кеппе-керти кёре эдим, – деди Татико, кьайгылы сагъышлары мыйысын ачыта. – Бу жол шашмай кьаллыкъ болурмамы?» – Ол таукел адамны – Татикону – теренден ахтыннганы ауур саусузну ынычхагъанына ушады. Никону юйюнде, алгыш аяккы кьолуна алып, Беляевге алгыш этип: «Тейри, тамата, табу, ёлюр от болса да, бу затны сени саулугъунг ючюн тартмай боллукъ туююлме», – деп, анга жүрегини ачыкълыгъын кёзбаусуз ангылатхан Татико, жыйын таматаны берю терисинлей кёрюп тохтагъанды.

– Таматаны оноууна сёгом салгъан иги туююлдо, – деди Михаил Иванович, кьамичисин атына жетдире, Татикону акъылында болгъанны кьагъытда окъугъанча. Жол башчы аны айтханын тамам эшитген эди: тизгинде экинчи эди Беляев. – Ким биледи, мен терс окъуна болурма, сен айтханны этип, бюгече ол дорбунда кьалмагъаныбыз ючюн... Алай аз жол кьоратмадыкъ да.

– Таулан, ашыкъгъан суу тенгизге жетмейди деп ангылатчы бу адамгъа, – деди Татико, кьарамын артха иш да бурмай. – Мен Местияны кёрюрге мындан кем ашыкъмайма, – ол тукъумубузну кьартлары асыралгъан жерди. – Мерлани кьолайлы тукъум болгъанды, атлары саулай Эбизеге айтылгъан адамла ёсдюргенди ол. Тукъумда той болса, эл-элге адамла жиберип, кьууанчха тийишли адамланы чакъыртхандыла. «Мерланилени таматалары кетгенли, элни берекети да кетгенди», – дерге ёч болуучудула бусагъатда Местияда жашагъан адамланы акъсакълалары. Элге кьонак келсе, Мерланилени бек таматалары жашагъан жерни кёргюзтют: «Ма ол уллу юйге бар, тартынмай, – кьонак суюген адамладыла», – деп болгъандыла. Энди уа, анасы бергенни тексюн, адам – кёп, мал – аз. Къыйналмай жашаргъа суюгенле элни берекетин кьурутхандыла... Уручулукъ, гудучулукъ...

Татико бу хапарны башлагъанына сокъуранды, баям, ёлгенлери эсине тюшген болур эдиде, сёзюн дыркъ тохтатды да, атына кьамичи жетдирди. Аты алгъа кьыстау болгъанында, кирши Татикону бетин бегирек жибит-

ди. Ол аны сууукъсуратмады, тейри, хычыуун окъуна кёрюндю. Татико къабыргъаларын бийик къаялагъа тиреп ёсген базыкъ нарат тереклеге эс бурду, бу жолгъа дери аллай зат кёрмеген киби, сейирсинген окъуна этди. Тереклени къатындагъы тёшде уа бир айланч жол эсledi. Жаш бу жерле бла шагъырейди, алай аны уа биринчи кере кёргенди. Ким биледи, ол да Местиягъа бара эсе уа?

Татико, нёгерлерин алайда къоюп, баш жолгъа къарап къайтыр умут этгенинде, нёгерлеринде анга угъай деген болмады. Алай Татико этген умут бош эди: ол жолну башланган жери гыллыу кёпюрэди, ёргеден-ёрге уа тау жайлыкълагъа тарта эди. Къар кетгенли да, алайны киши жүрюмегени белгили эди: не адам, не мал аякъ ыз жокъду тау жолчукъда. Татико артха къайтды да, нёгерлерине ишни болушун айтып, биягъыча, алларында тебиреди да, гыллыу кёпюрге жетип тохтады.

– Уой, Татико, кёп жылланы сени сау жашап кёрейим, – деди Таулан, – бу жол да кишилигинги кёргюзт.

– Ишибиз кырты болгъанын кёре тургъанынглай ойнайса башым бла, Таулан, – деди Татико, кыяулу кёзюню жилимукъларын къол сырты бла сюрте. – Татико хайт деген заманында, чаришде бир нёгерини къамчисини кыйыры онг кёзюне шерф жетип, чыгъарып къояргъа аздан къалгъанды. Татикону ол кёзю аз-маз кёрген этгенликге, сууланганлай а турады. – Къарындашым, бюгюн черекден къайын атангы аркъасына минип ётериксе, – деди Татико, Тауланни инбашына сол къолу бла къатыла. – Угъай-угъай, мен ол ишни эталлыкъ туюлме дей эсенг а, черек бираз таркъайгъынчы, сакъларгъа керекбиз.

– Бу жол сен айтханнга хо деген – манга нёгер туюлдю, – деди Таулан. – Не айтсанг да, боюнубуз къылдан иничкеди, Татико.

– Кёзбаугъа ушайдыла сёзлеринг, – деди Татико, биягъы кёзюн чепкен женги бла сюрте. – Кёзбау сёз эшитсем, ичими сууукъ къалтыраукъ алмай къоймайды... Келигиз, андан эсе былайда чатыр къурайыкъ.

– Анга да угъайым жокъду, Татико, алай, сёзюме ийнан, кёзбау бла кюрешген адамдан жийиргенген этеме. Гюняхымы алгъанынгы ангылатханлыгъымды.

Алайда Татико, акъдан-къарадан сёз айтмай, атына минип, черек жагъасы бла игида энишге барып къайтды. Ол анда кёрген кечиу бла атланы сууну ары жанына ётдюрюрге таукел болду; ашыгъыргъа керекди, кёп

турмай, кёз байланырыкъды. Адамла уа гыллыу кёпюр бла ётерле.

Беляев Татикону тыяр умут этди, – тохтаталмады. Ол, къара чепкенини этеклерин тюбюне жыйып, ажирни перине гам олтуруп тохтады. Биринчи атланы кесини эки жанына тохтатып, жүгенлерин, кесини иер къашына къысды, нохталарын а билек кючюне ышанды. Кечиуден атла жаланда жүзюп ётерге керекдиле. Насыпха, кечиуде суу бек акъыртын барады, башын шош жел сылагъан тенгизден башха туююлдо, суюлюп барады. Тышындан къарагъаннга алай кёрюннгенликге, талыштакла уа алайда окъуна энишге бир бирге эришгенча жүзедиле.

– Татико, жети кёкню бирден кюкюретген Уллу Аллах болушсун бюгюн санга, – деди Таулан. – Энди башланнган шуёхлугъубузну жолун кесмесин Аллах.

Татико, къоркъма шуёхум деп, Тауланнга кёзю-къашы бла кёл этдирди.

– Атларыбызны суугъа алдырып, аякъларыбызны ат этип, жаяу жүрюрча этме! – деди Беляев, Татико кечиу таба кёл алгъан сагъатда.

Татико, анга сёз къоратыуну кереклиге санамады. Ол кечиуге жууукълашды да, аны баш жанындан кирип, атлагъа ариу айтып, кюч-къарыу бере, атла, суу бла игида энишге жүзюп черекни сол жагъасына ётдюле. Татико, нёгерлерине хар не да тапды деп, белги бере, къолларын ёрге кётюрюп, аямай къычырды. Беляев, ауузу бла бир ариу орус макъамны согъуп, алай ариу тепседиде мылы кырдыкны юсюнде, жашланы ючюсю да анга тамаша болуп къарадыла, ол, айтыууна кёре, Татико палахдан сау къутулгъанына къууана эди. Бюгюннге дери къайын атасын къууанчха къууана, къыйынлыкъгъа жарсый билмеген адамгъа санап тургъан Таулан, тепсеу макъамны бютюнда жарыкъ согъа, Михаил Иванович бла бирге тепседиде.

...Татико, суу жагъадан узакъ кетмей, къалын агъачны къыйырына барып тохтады да, атланы алайда кёп бутакълы терекге тагъып, гыллыу кёпюр таба атлады. Ол кёпюр бла ары-бери юч кере ётюп, артмакъланы, башха хапчукланы да (Татико аланы, суугъа кирип тебирегенинде, атладан тюшюрюп къойгъан эди) атла болгъан жерге ташыды. Узунлугъу эки жыйырма метрге жетген тар кёпюрню юсю къылыкъсыз уччалауукъду, гыллыулап бир башласа уа, тынчая билмейди, олсагъатда санларынг къалтырап, кёзюнг-башынг тегерек айланып, аман сагъатлы боласа. Ол кезиучюкде Татикону кесин-

ден эсе, анга къарагъанла тынгысыз эдиле. Эсде болмай тургъанлай, бир шош аяз тѣбентин сюрюп келген къа-лын боз туман тѣгережни къаппа-къарангы этип къойду да, жолоучулары сагъышха къалдырды. «Энди уа сау кѣрейим, – деди Татико кеси кѣпюрден ѳтдюрген хапчуклары юслерине олтура. – Быллайда кѣпюрге кирип онг жокъду. Не хадагъа этсин адам, къонакъланы биргелерине азыкълары, жылы кийимлери, жатар жерлери да жокъ. Беляев, кесин не тѣзюмлюге санай эсе да, табийгъат къыйынлыкъларга сагъайып, ѳню къарыгъып, сѣлешалмай тохтайды. Жыйын тамата ыйлыкълан да этмейди, таланган! Аллах айтса, Таулан хомухлукъ этмез...»

– Тынгысыз болмагъыз, аязчыкъ туманны былайда кѣп мычытмаз! – деп къычырды Татико. – Бююннго кюнню кѣп заманны ичинде унутмазча болгъансыз. Тюзмю айтама, Таулан?!

– Жол башчыбыз биз аны оноуна сыйынмагъаныбыз ючюн кѣл кенгдиргенлигиди, – деди Михаил Иванович. – Кавказны адамлары дертчи болгъанларын айтхан эдим да! – Беляев, суукъ жауунда жибигенча, жыйырылды. Тынгысызлыгъыны уа чеги жокъду.

– Къайгъы этмегиз, туман, кѣп турмай, ѳрге кѣтюрюлюкдю, – деп къычырды биягъы Татико. – Олсагъатда тау ауузну чегет жанында, дауурлары болгъанны заңгырдатып, уллу ташла энишге къуюлдула да, Беляевни Татикогъа айтырыкъ сѣзлери тамагында къалдыла.

– Аллай бир тынгысыз болур кереклиси жокъду, – деди Таулан, суукъ къызартхан бурунун терк-терк тарта. – Тауда быллай ишле бола-бола туруучудула.

– Кѣплени къаппандыла Кавказ таула деп да къош, – деди Беляев Тауланнга.

Жаш къайын атасына жууап этмеди, Беляевни бирси нѳгерлери да турадыла тынгылауну басханлай, бет туклери чюйре айланып, желкелерин жагъларына теренирек сугъаргъа кюрешип. Ала, Кавказгъа келгенли да, буюрулгъан жумушну тындырып тургъан болмаса, сѣзге къатышмайдыла.

Тауланлары да тынгылауну басханлай турдула иги кесекге дери. Татико да шошайгъанды. Черекни тауушундан башха, таууш эшитилмейди. Ол шошлукъ жолоучулары нек эсе да тынгысыз этди: душман ниет тутхан биреулен, ушкогун жерлеп, уллу ташны ауанасына тохтап, быланы илишаннга алып тургъанча, сагъайдыла. Ала, бир бири кѣзлерине къатып тургъан болмаса, ауузларындан сѣз чыгъармайдыла. Барды, не

бар эсе да, – бир къайгъы сакълайды табийгъат. Алай олсагъатда къалын боз туман, биреу тюрюнден юфгюр-генча, ёрге кётюрюлдю да, этеклери сууукъ къая бет-лени жалай, тау тёппеле таба кетди. Тауланлары, уллу ауузун кенг ачып, тауушу къаяланы зангырдата кюлген Татикону кёрдюле. «О-ха-хай! – деп къычырды ол. – Иш мен айтханлай болду да?! Аны ючюн айта эдим мен сизге, сёзюме эс буругъуз деп».

Къаппа-къарангыдан жарыкъ дуниягъа къутулгъан Беляев, энди Татико не айтса да, тёзерик эди, – къууанчыны чеги жокъду. Кёз байлана башлагъаны уа тынгысыз этеди.

Татико кёпюр къулагъына келди да, нёгерлерини барысы да эшитирча, былай айтды:

– Кёпюрге кирген сагъатда, арталлыда къоркыгъан этмегиз! Къоркыгъан къоркыгъанына жолугъады...

«Бу уа кёл этдирид сёз айтмаз», – деди Таулан ичинден.

– Мен бек алда келирме, – деди Татико, – мени ызымдан Михаил Иванович, бек артда уа Таулан.

– Хайда, жигит, мен санга ышанама, – деди Беляев Татикогъа жалыннган ауаз бла. – Бизни жашауубуз сени къолунгдады. Къарайма да, бу Сыйрат кёпюрюнден да къоркъуулу болур дейме.

– Бек сакъ атлагъыз; кёпюр гыллыулап тебиресе, жюрюшюгюзню тохтатып, ол «сабырлыкъ» алгъынчы, арталлыда тепмей туругъуз, – деди Татико. – Башха амал жокъду. Черекге къарамазгъа кюрешигиз. Къарамыгъызны бири бири желкегизге тирегенлей, аякъларыгъызны кётюрюп угъай, сюрегенлей келигиз.

– Татико, мындан оза эсе, манга болур болады, – деди Беляев, сёзю ауузундан кючден бла бутдан чыгъа. – Кёзлерим къарангы этип, дуния башы тюрюне болгъанча кёрюнеди.

– Арталлыда сёз чыгъарма ауузунгдан, – деди Татико, артха узалып, аны чепкен этегине жабышып келген Беляевни къол сыртын сылай. – Ауузунгу ачма, мени аркъама къарагъанлай кел. – Татико шыбырдап сөлешеди.

– Татико, ёлген атамы ауазы эшитиледи къулагъыма.

– Михаил Иванович, тилейме, сөлешме, – деди Татико. – Бусагъат къутулабыз палахдан, ма кёпюрню ол кыйырына жете турабыз.

Беляев Татикону тентек болургъа жетишдирди. Аны тынгысыз къайгысы бирси нёгерлерин да жашаусуз

этгенди, болгъаннга къыргъын салгъан урушдан къачып къутулургъа кюрешген адамлагъа ушайдыла, бетлеринде болгъан къайгъы да, шургулукъ да бирге къошулуп. Алай къачар, бугъар амал да болмагъанын ангылагъан жашла, къыйынлыкъгъа бой салып, учхалауукъ тар кёпюрде аякъларын кезиу суйрей, алгъа чакъдан бир тепчийдиле. «Ууахтысындан къаллыкъ жокъду, — деди артда келген жаш алдагъыгъа эшитдирип, — аман къууум этмейик».

— Не хапаргъа болгъансыз, суубашла? Сакъ келигиз! — деди Беляев, башын артха буруп. — Тюз олсагъатда Михаил Иванович кёпюрден энишге кеси кеси бла талаша баргъан къутургъан суугъа ташайды да кетди.

— Сакъ атлагъыз, жунчумагъыз, — деди Татико жашлагъа, — энтта да бир-эки тепчисегиз, къутуллукъсуз. — Татико, алай айтып, кёзню ачып-жумгъунчу, кёпюрню ары жанына ётюп, жагъа бла энишге къууулду. Атла, аны хылыф баргъанындан юркюп, нохталарын, жоженлерин да юзерге аздан къалдыла.

Михаил Иванович суу башында къалкыгъанлай барды, къулачын кенг жайып, аладан болушлукъ излей. «Суугъа кетген таш къармар» дегенлей, жан татлыды, кесине мадар этерге кюрешеди.

Таулан да секирди суугъа къайын атасыны ызындан. Михаил Иванович мында къабылса, ол Марияны кёзюне ёмюрде да къараялмаз. Насыпха, Таулан да, Татико да сууда жюзе биледиле. Черек Беляевни алыкъа терен шорхалагъа жетдирмегенди. Татикону къазауат халы къанлы жау бла сирмешгеннге ушайды. Энди алагъа Таулан да жууукълашханды. Алай черек Беляевни учуруп баргъанча кёрюне эди жашлагъа. Атала жигитлиги кючкъарыу берген Таулан, юсюнде тыш кийимлерин тешип, тюз чабакъча жюзюп, аякъларындан, къолларындан да бирча болушлукъ табады. Бир заманда Татико Михаил Ивановични жетди да, онг къолу бла чырпа чачына жабышды. Энди дуниялыкъдан бир зат да ангыламайды Беляев. Аны толу бети саз болгъанды, санлары, къурушуп, жукъ сезмей башлагъандыла, жан тамырлары да тохтай тургъаннга ушайдыла. Къанлы душманындан къан алыргъа баргъанча, Таулан да, жетип, къайын атасыны аякъларындан къаты тутуп, Татикогъа болушургъа кюрешди. Алай олсагъатда черек ючюсюн да алгъа кыстау элтип тебиреди.

— Сол жаны табакъа жюзерге кюреш, — деди, сёзюн кючден бла бутдан эшитдире Татикогъа, ауузу, буруну да

суудан толуп, амалсызгъа къалып баргъан Таулан. Сора ол, битеу кючюн жыйып, Беляевни белинден энишгесин кыучагъына кыысды да, суу жагъа таба тартды. Олсакъатда Татикону да кючюне кюч кыошулду да, Беляевни жагъагъа чыгъарыргъа экисине да Аллах онг берди. Ол кезиуге эки жаш да хахайлары тегерекни сагъайта жетдиле алайгъа... Ала да болушуп, Беляевни юсюнде жукъ кыоймай, сыдырып алдыла да, сора аны къара жамычыгъа чегедиле.

10

Тауланни алгъыннгы жашаууну аякъ ызы да къалмагъан эди. Энди уа ол, армаулукъгъа бла кёлсюзлюкке хорлатып, заманын тынгылауну басханлай ашырады. Анча жылны ичинде шахар даууруна юйреналмай, азап чеге жашагъан жаш, сангырау адамгъа ушап къалгъанды, – кыулакъдан бек болгъанча, тынгылагъанлай ашырады заманын.

Акъылы ишине алай кетгенден этеди дер эдинг, Арисейни жыр, макъам, акъыл да кыайнагъан окъуу юйюн харам этип тохтамаса. «Сен мени жангыз жашымса, кёзюме чёп болуп тюшсенг да, ууарыкъ туююлме, Таулан, – деп, Беляев киеуюню туугъан атасы, анасы берген атын да айтып, аллына тобукъланыргъа угъай демезлигин кёп кере ангылатып тилегенди ишин кыоймазын, аны юйню төрт муююшюне кыаратып кыоймазын. – Сен да кетсенг, мен узакъ ёмюр сюрмезлигиме ийнан. Ёлумден бир кере кыутхаргъанса, мындан арысында да жашауум сени кыолунгдады. Алыкъа экибиз Татикогъа да барлыкъбыз, – жаным саулукъда, ол этген ахшылыкъны унутурукъ туююлме».

Таулан, Беляев аны бла селеше туруп, сылхыр болгъанча, кёзюне кыатып турады ансы, ауузун ачып, жангыз бир сёз айтмайды.

«Мында халны жаратмай эсенг, кет», – деди тишируу ауаз. – Таулан, башын ёрге кётюрюп, тегерегине кыарады. Селешген Мария эди.

«Астофируллах, мен керти окъуна акъылдан шаша турама, – деди Таулан, – бу не ишди? Мария ёлген эди да, – ол бери кыайдан чыкъды?» – «Заманынгы бошуна ашырма, – деди биягъы ауаз, – киши айтханнга да кыарама, жанынг суйгенлей эт. Алай санга мени кюсер кюн келлигине уа ишексиз бол!..»

Олсакъатда Таулан Марияны акъ билеклери боюнуна чегрелген сунду да, дуния зауукълугъун тапды.

«Жаным, хар кюнден да жокълайма сени, — деди Таулан, кёзлерин къаты къысхан халында, ол кёзлерин ачханлай, Мария алайдан думп болуп къаллыкъ сунуп. — Мен къууанч сакълай эдим Аллахдан: ата-ана ийнагъы боллукъ сабийчигими да биргенге алып кетдинг да, къара бушуу бердинг кёп ачы сынауладан къутула келген жюрегиме. Къалай насыпсызма мен, Мария! Алыкъа дуния жарыгъын кёрмеген сабийчигими менден нек къызгъанды Уллу Аллах?! Мария, сенсиз жашау манга да ёлгенни орунундады. Мени биргегизге нек элтмедигиз Амирхан бла сен? Жашыма, туугъунчу, экибиз кенгешип атагъан атын кеси акъылымда къайтара жашайма. Тауда ёледиле тиширыула къозлаудан; докторла жокъдула анда. Мында, медицина къанат къакъгъан жерде уа, нек келди бизге аман кюн?!»

«Жаным, атам кеси жангыз атылып къалырын суймейме. Анга энди сенсиз жашау къарангыды. Алай ёмюрюнг кёзюнг-къашынг жарымай кетерин суймейме. Алда къууанч кюнлеринг кёпдюле. Тюз адамны намыс юлюшюн киши да сыйырмаз бу дунияда. Ийнан манга, алда насыплы жашау сакълайды сени. Жанымы къыйыры, бек уллу тилегим а буду: Амирханны бла мени бир заманда да унутма. Кёп къыйынлыкъ бересе кесинге. Этме алай. «Балтасы суугъа кетген, сабын да ызындан ата эди» дегенлей болуп къаллыкъса. Бек ыразыма санга. Башха бла жюз жыл жашагъандан эсе, сени бла жаланда юч жыл жашауну сайларыкъ эдим да, ол тилегим толгъанды. Жанынга тийген ишим, сёзюм болгъан эсе, кеч, жаным. Бизни ючюн да сен жаша кенг дунияда».

11

Таулан танг жарыгъы къолларын тау башлагъа узатхан чакъда тёшегинден тура-созула келди да, кенг, бийик терезени къатына барып, тышына, тангны кеси уятханча, ёхтем къарады. Ол озгъан заманланы тахлыкъларын, жашлыгъыны чаришге баргъан жылларын Кавказ тауланы акъ тёппелеринде кёргенча, алагъа кёз къакъмай къарайды. Жюреги уа къайгъыдан толупду; башын къатышдыргъан сагъышлары тынчлыкъ бермей, жаш кеси кесине бир затла мурулдайды. Бюгече кёрген тюшюдю аны акъылдан шашаргъа жетишдирген. Таулан, Огъары-Чатха барып, адамларын тансыкълагъынчы окъуна, къайгъылы ишни тузагъына тюшюп къалды. Тюшюн жангыдан эсине тюшюргенде, кёзлери къарангы этдиле. Таулан босагъадан атлагъан сагъатда,

атасы уллу юйню тюз ортасында сюелип тура эди, эки кьолун да алгъа узатып, ала юс кийимлерине жетгенлей, бир палахха кьаллыкъча.

– Саскы сюрюу кибик, не дауур этип айланасыз? – деди Мукай, эшик таба бурулуп да къарамай.

– Атам, мен кесимме, не сюрюу хапар айтаса? – деди Таулан, Мукай таба жууугъуракъ атларгъа кюрешип. Алай аны аякълары жерлеринден теберге унамадыла.

– Мени тутаргъамы келгенсиз, кимле эсегиз да? – деди Мукай, сюелген халын тюрлендирмей.

– Атам, менме – Тауланма.

– Тауланмы?! Таулан ёлгенли, тогъуз жыл бола туралды. Сен аны сыфатына кирип келген мурдарса, ким эсенг да. Кесинг да не бугъача гюрюлдейсе? Мен башынга аман кюн келтиргинчи, чыгъып кет мындан!

– Атам, къарайма да, жашау аман тозуратхан болур дейме?

– Мен адам ёлтюргенме бююн! Къолларым къаннга боялып тургъанларын кёрмеймисе?

– Ол айтханынг, атам? Къара мынга, бетинг да кетипди. Ёмюрюнгде киши бла ёшюн уруш этмеген атам, мурдарлыкъгъа къалай кирirse? Кет, бу мени тюшюмдю. Ийнанмайма сени айтханларынга.

– Сен ийнанма да тур. Ол мени къуууп келгенлени кёрмеймисе? Ким эсенг да, кел, манга нёгерлик эт, – бирге къачайыкъ.

– Тукъум бетибиз жоюлду, атам!

– Угъай, иги жаш, сен, ким эсенг да, кеси тукъумунгу оноун эт. Мени тукъумуму уа намысы кётюрюлген этгенди, – мен эр киши болгъанымы танытханма жауума.

– Ёлгенни элине къуугъун жетгенди, баям. Халкъ бери къууулуп келе болур дейме. Эт оноу, атам!

– Келме къой, ала да излегенлерин табарла.

– Атам, кимди ёлген?

– Къанлы жауум.

– Къожакъмы?

– Къыйматсыз сёзле бла эгеп турма мени, – аны да озгъан мынафыкъды мен ёлтюрген.

– Мен жукъ ангылай эсем, ёлгенни юйюнде угъай, бизни юйюбюзде къайнарыкъды жилау.

– Эртте этерик ишими узакъгъа созгъаныма сокъуранама...

Таулан тюшюн, тышына чыгъып, багушха айтыргъа керек эди, – адет алайды – аман тюшню жери багушду. Болсада бусагъатда ол ишни этерге Тауланны кьолундан келмейди: тюшюнде атасы бла ушакъ этген

заманындан да бек жунчупду: борбайлары тутмайдыла, танг жарыгы да мутхуз болуп, дуняа кечегиде ай тау артына аугъан сагъатха ушап къалгъанды. Бир заманда Таулан башын ёрге кётюрдю да, бир кыйынлыкъдан ётерге хазырланган адамча сагъайды. Сора атасыны сыфатын кёз аллына келтирирге кюрешди, аны бла кыошха барыучу заманларын эсине тышюрдю. Акъбатайны атасы Шамил биринчи болуп, Минги таугъа ёрлеп къайтханында, Мукай аны къурманлыгыын кишиге жетдирмегенин эсгергенинде уа, къайгылы сагъышлары бир кесек сел окъуна болдула...

Таулан терезе аууздан артхаракъгъа туракълады да, стол юсюнде сыртындан тышюп тургъан кюзгючюкню кыолуна алып, анга къарай кетди да кесини сыфатына багъа бичди: «Бабас сакъалымы да, жалкыамы да, мычымай, гунч этейим, манга жаным-кыаным бла келген диниме да къайтайым, – деди ол, кеси кеси бла ушакъ этип. – Акъбатай, эсингде болсун, ол затны бек алгъа сени ючюн этерикме. Алай, жанынга тиймесин, диниме къайтханлыкъгъа, Марияны унуталлыгъ а туююлме, – ол Амирхан бла мени хатабыздан ёлюп кетди дуниядан. Ийнан, Акъбатай, ахшы адам эди, сюймекликни багъасын билген, аны сакъларгъа кыолундан да келген тиширыу. «Элинге, журтунга къайт, андады насып юлюшюн», – деген эди ол манга, ёле туруп.

Жаным-кёзюм, Акъбатайым, анча жылны ичинде кюйсюз Къожакъны кыолунда эзилгенинге бек кюеме. Аллахха минг кере шукур, акъылдан шашмагъанынга... Мен а, кыулагъыма теренден эшитилген ариу сёзлеринг асыу бола жашадым, туугъан жеримден изгилтин болуп кетгенли. Бир бирни кёрюрге буйрукъ болурму бизге бу дунияда?

Билеме, эл мени ёлгеннге санапды эрттеден да. Тюзюн айтсам, сенсиз жашау ёлгенденми башхады манга?! Бусагъатда Огъары-Чатда мени къайгылы киши да туююлдю. Угъай, адамлыкълары болгъанла Арисейде жаланда кесим ючюн кыаукъалакъ этип айланмагъанымы ангыларла бир заманда. Бусагъатда Терк башына келип тохтагъаным да бошдан туююлдю: таулу жашла окъуулу болур ючюн кюреширикме. Элибизде да школ ачарма, Аллах айтса, – муратыма жеталсам, сабийлени орусча, арапча окъутургъа нёгерле табып кесиме. Сора, Акъбатай, мени жырчы, макъамчы болгъанымы да унутма, аллай адамла да керекдиле халкыгъа. Болсада, бюгече кёрген тышюм керти эсе уа, бир уллу палах сакълайды мени жашауда.

Сени, Акъбатай, тюшюмде не иги бла, не аман бла кёрмейме, — анга кюеме. Сау болса, тюшюмде мени бир жокъламай къоярыкъ туйюл эди деп да келеди акъылыма. Сау эсенг а, суймекликни кючюн сансыз этип къойгъанса, баям. Билемисе, къайгъылы кезиулеримде, хайт де, хомух болма деп, кёл этдирир адамым окъуна жокъду. Жангызлыкъны къыйынлыкъын къанлы жауум да сынамасын...»

Таулан терезени къатындан эринлери бир затла шыбырдай айырылды. Сора, отоуну тюз ортасында тохтап, башын эниште тутуп, мудах болду. «Не ишди бу, къайда мен?» — деди. Таулан, ол шыбырдауун кеси да кючден бла бутдан эшитди. Ким билсин, тюшюню огъурсузлугъу эсе да, къатынындан, жашындан да айырылып, къара журтха къарап къалгъаныны къыйынлыкъы ийлей эсе да, Тауланни жүрегинде кеси да ангыламагъан бир уллу къыйынлыкъ барды.

«Энди жашауум, кёз жарыгъым да, жангыдан жюйрюк атха миндирлик да мени дуниягъа кёп турмай жаратыллыкъ сабийимди деп тургъанымлай, къабыр тебеге къарап къалдым да, — дей эди ол, Марияны бла Амирханны асырагъан кюнюнде. — Быллай кюнню кёргенден эсе, эки кёзюмден сокъур болуп къалыргъа хазыр эдим. Ой, Уллу Аллах, жангыз баламы нек къызгъандынг манга? Ахшы умутлары акъ булутла башы бла учургъан Мариямы жерге замансыз нек кёмдюнг?! Бюгюн аямай жиляйма. Алай кёзлеримден жилямукъла чыкъмайдыла. Жюрегим а сарнайды, орус жери да анга къошулуп жилягъан сунама... Бир жангыз адам кёл этдирмесин манга; не къадар кёп жилясам, не къадар кёп кюйсем, — ол къадар терк барлыкъма ёлгенлерими ызларындан... Кёл этдирмегиз манга...»

Солууу тохтай тургъан адамгъа ушап къалгъанды Таулан, — къуругъан турукъча, сын къатып сюеледи, ол таза да такъыр кёллю болгъанын сормай ангыларыкъды къатына жууукъ барып, къаны къуругъан бетине эслеп къарагъан адам, — аны адамларын кюйсюз ёлюм алып кетгенди. — Не эте эсе да, Таулан жанына бир тюрлю жапсарыу тапмайды. Бу дунияда тергелмей атылып къалгъаннга санайды бирде кесин, бирде уа, жүрек къаны суууй тургъан сунуп, олтургъан жеринден секирип туруп, тышына чыгъады да, жашагъан юйюню төгерегине терлегенлери баргъынчы чабады; аллай кезиуледе Таулан ёлюмден къачып айланигъаннга ушайды.

«Не уллу къыйынлыкъда да нарт тюрленмейди — нартлай къалады. Сени бу кёлсюзлюгюнг неди? Сен Огъары-

Чатны нарту ланыса. – Нартны жияй тургъанын кёрсенг, элге уллу кыйынлык келгенин бил да кый», – деген ауаз тишируу ауаз эди. Жаш аны бирде Акъбатаны, бирде Марияны ауазына ушатды. Нек болургъа керекди алай? Мария ол дуниядады. «Къарайма да, Акъбатандан да бошагъанма, – Марияны бла аны ауазы бир жерден нек эшитилрге керекдиле?» – деди Таулан. Ол кеси сагъышындан кеси элгенди, башын ёрге терк кётюрдю да, тегерегине тынгысыз къарады. Олсагъатда, кёзлерине ау чабып, жукъ кёрмей къалды. Сора эки кёзү бла да къазауат этип ууду кёзлерин... Таулан къатында адам кёрмегенинде, Акъбатаны юсюнде кыйгъысы да жалгъан кюркюу болгъанына кюуанды.

* * *

Таулан Владикавказгъа келген кюнюнде тохтагъан гытыны «мудаклыгъы» аны кесини муракълыгъына ушай эди. От жербаш юню ичин асыры тютюнне алдыргъандан, босагъадан ары атлап онг жокъ эди. «Дунияда жарсыу бла кюуанч кезиудюле, мени уа кыйынлык, тохтамай, башымдан басханлай турады, – деп да, Таулан тютюн асыры жунчутхандан айтхан эди. – Кюсюз ажал да жокъламайды мени, акырысы-кысхасы». – Кыйынлыкны сюрюмю айланады, огъесе ол кесими сюреди аны ызындан? Таулан, ол затны арасын айырармай да, кеп кере ауара болгъанды. «Акыр жырымы айтыр кюнюм жуукълаша тура болур, баям, – деди муракълыгъы хорлагъан Таулан. – Бек сейирди мени ишим да, – бирде кесиме ажал излейме, бирде уа ол келеди деп кюркмама. Не этейим, адамла, манга кюч-къаруу берлик сёзюгюзню кыызгъанмагъыз, маржа. Петербургдан кесим кетдим, жанымы уа анда кыйдум. Таулу эр кишиге жиягъан айыпды, билеме, – мен а жияйма, жүрегими кюгенин сел этер ючюн. Ёмюрлюк жукъугъа бир кемюлсем, киши да уяталмаз мени. Атымы уа жырымы айтхан адам сагъыныр жаланда. Мени сабаным – жырымды. Бу дунияда менден къаллык адам урукъ угъай, кеп жылланы жулдузлары ёчюлмезлик жырларымдыла. «Башлыгъы, чабырлары болса, башы акылдан толса – нарт олду», – дегенди аппам Амирхан, – мени Тауланым башы уа жырдан толупду. Аны себепли жашчыгъым тукъумну нарты боллукъду».

Таулан Амирханны ол сёзлерин, консерваторияда окъугъан заманында да, эсине тюшюре туруучу эди. Ол алай, баям, тукъумну аллында кеси борчун унутмаз ючюн этсе керек.

Таулан, ёхтемлиги хорлап, Беляев Стасовха жазгъан къагъытны бермез акъылгъа келген эди. Алай, жербаш гытыда жашау тарлыгъы эрикдиргенден болур, Стасовха тубер кёл алды. Ол, жыр жазаргъа, макъам къуараргъа уллу фахмусу болгъан алим, Беляевни антлы тенги, Тауланни хан уланыча кёрдю биринчи кюн окъуна. Таулан аны сабий заманында Огъары-Чатха келип кёргенин айтханында уа, бек алгъа Йиналукъну бла аны къарындашларын сорду алим. Таулан а Стасовну кёзлерине къатханлай турады, ала адамны ич дуниясында башхалагъа арталлыда белгили болмагъан бир жашырынлыкъны ачыкъларгъа хазырлана эдиле аны ангылауунда. Ким биледи, ол кеси акъылында жангы чыгъармасыны баш жигитини сыфатын къурай тура эсе уа; фахмулу адамны мыйысы аз да солумайды, жукълап тургъан заманында окъуна. Таулан аны билмеген жаш туююлдо.

Энди Таулан Стасовну ишчи отоууна базынусуз кирген жашха ушамай эди. Чюйсакъал, сыйдамбаш профессор бла ушакъ этерге да хазырды. Сорсун, не сорлукъ эсе да, жырны, жашауну юсюнден да. Таулан сёз жутмагъан бетсизледен туююл эсе да, керти ишге жетгенде уа, айтхан сёзюню жерин тапдыра билиучюдо, туугъанлы да. Ол жаланда Къожакъгъа хорлатханды жашауунда; бий улу билек кючю, сёзю бла да къоркъутханды Тауланны. Алай болмаса, Акъбатайны къолгъа эталлыкъ туююл эди Къожакъ.

Ёлюп кетген юй бийчесин бла жашын жокълап, шаргъа жетишип тургъан Таулан, Стасов Огъары-Чатны адамларын эсгергенинде, къыйынлыкъларын бир кесек унутуп, ёз элини адамларын, жерин да кёз аллына келтирди.

«Ёз анамы ауанасын кёрюрге термиле ёллюк болурма, баям, – деди Таулан, къарамын бир такъыйкъагъа Стасовдан бир жанына бура. – Аны жазны биринчи эртенини ауазына ушаучу сёзлерин да эшитмем энди бир заманда да».

Таулан жангыдан Стасовну кёзлерине къарады. Профессорну кёзлеринде болгъан сабырлыкъ, огъурлулукъ Тауланни жюрегинде кючден жилтиреген отну ышыргъанча кёрюндю жашха. Къыйынлыкъда сарнауучу зурнаны да бу жол, арыгъан жолоучугъа кюч-къарыу берирча, жарыкъ макъам сокъгъан тауушу эшитилди Тауланнга, – андан жылынды жашны саз бети къысха заманны ичинде.

– Огъары-Чат закийлени жериди, – деди Стасов, ба-

шын ёрге кётюрюп, жумушакъ къарамын Тауланни бет сыфатына угъай, кёлек жагъасын жапхан жалкъасына бла ол кёрюп болмагъан, бабасха ушатхан, сакъалына кезиу-кезиу буруп. – Бийик таула, къутургъан черекле уятхандыла алары фахмуларын жукъудан. Билеме, хапарынгы эртте эшитгенме, сени жырларынг да жылыусуз туююддюле. Алай Европаны бир-бир жаш адамларында жюрюген былхымны уа – къагъып алгъанса кесинге!

– Айып этмегиз, маданиятны алчы адамларына ушатыргъа кюрешгенме сыфатымы... Мычымай кетерликме чачымы, сакъалымы да. – Тауланни бурун сыртына тер къакъды.

– Туугъан жерин тас этген адам тайышыргъа болукъду миллетины жер бла бирге жаратылгъан адетинден, – деди Стасов, Тауланнга айтхан насийхат сёзюне бирда сокъуранмай. – Огъары-Чатны жыры, адети, төреси, адамларыны асыллыкълары, биригип, бир сейирлик энчи жашау къурайдыла – таза, асыл, монг, чомарт жашау. Билемисе, сизде къая ыранлада ёсген гюллени кийикле окъуна малтамайдыла, жашауда ала тутхан къыйматны ангылагъан этедиле, эсли адамлагъа ушап. Ангылайма къыйынлыгъынгы, Михаил Иванович толу жазгъанды сени юсюнгден хапарны. Къыйынды кимге да аллай бушууну кётюрмеклик... Болсада мен тамата сёзюмю айтып къояйым, – не ауур сынаугъа тюшсенг да: «О, мен къыйынлы, энди уа не этейим?» – деп, ёкюне турма, ол, сени кибик, фахмулу адамгъа келишген иш туююддю. Керексиз ышарыу да адамны намысына тасха тюшюреди.

Тауланни жюрек жарсыуу бир кесек чачылып, ол къыйынлыкъдан аз-маз азат болгъанын сезди. Алай санлары уа тутмакъ кирит салынганча къымылдайдыла. Ол хал аны ахшы къууумларындан бир кесек заманнга керитетди. Сора, бюгече этген жангы жырын Огъары-Чатха атагъаны эсине тюшдю да, солууун теренден алып, кесине эс тапдыра, жырыны ал тизгинлерин шыбырдады:

«Жанбаш сыртда жангыз терек ёсмесин,
Ёссе – ёссюн, ууалмасын, сынмасын!
Таулу анагъа жангыз улан туумасын,
Тууса – туусун, аурумасын, ёлмесин!..

Жырларым, тауларыбызча, жашаулу да, бек да болсунла, сабанлагъа битимли урлукъ чачсынла, чаллыкъ-

даны гюл бахчалагъа ушатсынла, жашланы чаришчиле, гежефле, жауларын узакъдан къарап сайлаучула этсинде... Элим, баям, айырылыуну ачы сагъатын экибиз да бирге сынадыкъ. Алай жырларым, боракъгъа миннгенча, бир тау аууздан экинчисине терк жете жашарыкъларына уа ийнанама. Элиме къалай термилгеними хапарын ала айтырла уллугъа, гитчеге да».

Стасовну ишчи отоуунда олтуруп тургъанын бир кесекге унутуп, къайгъылы сагъышлары борбайдан алдыла да, бир такъыйкъаны ичине Тауланга дунияны сууукъ желле бийлегенча кёрюндю, бирде уа, ууахтыны хорлайлмазлыгъын да биле тургъанлай, къатында сюелгенлени хар биринден кёл этдирип сёз излеген кыйын саусузгъа ушады. Бир заманда, жашчыгъы Амирханны ат боюнуна алып, жолгъа атланганча болду. Ол анга малдан толу жайлыкъланы, къая ыранлада ышныр эте жатхан кийик сюрюуню, сейирлик чучхурланы, уллу черекни башланган жерин да, тау ёзенинде субайлыкъларына халкъ сукъланган нарат тереклени да кёргюзтдю.

«Жашым, туугъан жерни тас этгенден уллу палах жокъду дунияда, – деди Таулан гитче Амирханчыкъгъа, – сени бу жерледен айырып кюч табылмасын ёмюрде...»

– Пансионда тохта ишге, – деди Стасов, кёп сагъыш этгенден сора. – Олсагъатда Таулан элгеннген окъуна этди, жукъудан олсагъатда уянганча, тегерегине ышанлап къарады. Сора кёзлерин кёол бармакълары бла къадалып ууду. Стасов таба къараргъа уа уалды, ол аны аллында кесин бир уллу айыплы иш этгеннге санады. Таулан терен сагъышха кетип, Стасов а анга хапар айтып тургъан эсе уа, бу да жукъ эшитмей? Таулан Стасовха кёз кыйыры бла къарады; ол, халын тюрлендирмей, бир кесек турду. – Пансионда жашар жер, ашар аш бла да жалчытылырыкъдыла, – деди Стасов андан ары. – Бусагъатда санга ол да иги болушлукъду. Андан ары уа жашау кёргюзтюр ишни къалай боллугъун. Бу шахарда аскерчиле кёпдюле. Аланы оркестрлерине да керекди, сенича, фахмулу адам. Музыканы, жырны сюйгенлени бирге жыйып, ала бла ишлерге уа нек жарамайды? Сахна оюнла да къурагъыз. Алай болса, халкъ кюн сайын жокълар сизни. Ма ахча ишлеу, ма фахмугъа жол бериуню амалы!

– Владимир Владимирович, мен бери мал-ырысхы керек болуп келмегенме, – деди Таулан, – неда къыз кёре... – Таулан Стасовдан асыры уялгъандан, терлеп,

кёлеги аркъасына жабышды. — Жүйюсхан профессор, мен жаш тёлуге билим берирге, кесими билимими да ёсдюрюрге, фахмуму айнытыргъа керекме.

— Да мен айтхан а ол түйюлмюдо? — деди Стасов, олтургъан жеринден ёрге кётюрюле. — Керексиз махтаныу учуз этеди адамны...

Ол сёзле Тауланнга башына къязыкъ бла ургъандан да ауур кёрюндюле. Ёрге кётюрюлюрге кезлегенинде, тобукълары къалтырагъанларын кеси сизди. Болалмай, андан чёкдю шинтигине. Кёзюне анасы Сындыбат аны аллына жилий келгенча кёрюнюп, бек мудах болду. «Анам, жилама аллай бир, кюлтюм боласа», — деди Таулан. Аны кёзлери жукъ кёрмейдиле, олсагъатда къайда болгъанын арталлыда ангыламай къалгъанды. Садакъ окъ чанчылгъанча ачыды жүреги. Ол, акъылы жерине къайтып, къайдагъысын ангылап тохтаса, Стасовха айттырын артха саллыкъ түйюлдю. «Таулан, бюгюн тамата не айтса да, тёз, — кеси кесин таныгъанлы, насийхатчыды Стасов, суйген адамына бютюнда къаты сюелиучюдо», — деген ауаз да эшитилди аны къулагъына. Ол заманда Таулан бир кесек эс тапды да, кюн боз булутланы жырып чыгып, битеу жылыуун, жарыгъын да аны юсюне бургъанча кёрюндю. Ол кёзлерин жангыдан ачханында, Стасов ёрге сюелип тура эди, къара юллесини тютюню да отоуну ичине жайыла. Таулан Стасовха бу жол да кёз къыйыры бла къарады.

«Мен аллай бир ёпкелерча, бу не зат айтды? — деп сорду жаш кеси кесине. — Тейри, айтханды, менден башха адам, анга жууап этмей, тёзерик түйюл эди: атасыны башымы барды манга махтанчакъса дерге? Ол профессор эсе, мен а Арисейге, Малкъаргъа да айтылгъан жырчыма, композиторма! Ма, жүйюсхан Стасов, санга махтанчакъ адам керек эсе! Нек махтанмайма, махтаныр жерим бар эсе?! — Тауланни ичинде жаланда кесине эшитилген къычырыкъ тышына чыкъса, анга тынгылагъанланы сангырау этер эди. — Билиминг, акъылынг бар эселе, кесинге къулландыр аланы, мени бла уа ишинг жокъду, юйретир, жангылгъан жерими тюзетир адамларым бардыла».

... Таулан, шинтигинден ёрге хыны турду да, Стасов таба бурулуп къарагъан окъуна этмей, эшик таба хылыф атлады. Алай, тышына чыгып кетмей, юй тубюнде айланжюклей айланады. Баям, олсагъатда Таулан не этгенин кеси да ангыламайды.

... Жаш Стасов бла ачыкъ сёлешгенине уялгъан, жунчугъан да этди. Андан турду иги кесек заманны, профес-

сорну не айтханын да эшитмей, тынгылауну басханлай. Энди ол юй тюрюнде, боюнсадан ычхыннан ёгюз кибик, базыныусуз атлай эди, боюнун ёрге кётюрюрге кьоркь-гъанча, къарамын да жерге къадагъанлай. Стасов да ангылагъанды аны белгисиз сагъышлагъа хорлатып тургъанын.

— Ачыуланма, мудах да болма, — деди Стасов Тауланга. — Мен билеме, кёп заманны жаш жюрегинги ачыу бла кюйдюрюрге юйретгенсе. Аллай къыйынлыкъды адамны замансыз жойгъан.

12

Тамам ыйыкъ да озгъунчу, Таулан аскер оркестрни кеси адамына саналып къалгъанына кеси окъуна сейир этди; пансиондан эсе анда кёп заманын ашырады! Таулан аскер кийимле кьерге да угъай дерик туюл эди, училищеге оноу этгенле иш былайды деп тохтасала. Жашаууну бек зауукълу жылларына санайды жаш Санкт-Петербургда аскерде къуллукъ этген заманын. Таматасы, айыплы къонагъы болса, бек алгъа аны излеучюсюн да унутмагъанды ол. Михаил Иванович Беляев къызы Мария бла аскер башчыгъа къонакыгъа келген ингирни да эсерди Таулан. Аланы ары дери да кёргенин айтмады таматасына, жаш офицерни Беляев бла шагъырей этген заманында, Мария, кирпичдеп, Тауланни таныгъанын айтыргъа кезлегенинде, атасы кёзю-къашы бла ангылатды, тынгылап турургъа кереклисин. Ол ингирде Беляевни бери сюрюп келген да Мария эди, Тауланни кёрюрге, аны бла сёлеширге термилгенин жашырмай айтып. Беляев бла Мария босагъадан атлагъанларынлай окъуна, Таулан, эки къолун кёкюрегине салып, башын энишге этип саламлашханына уа командири эс бурмай къоймагъанды.

«Таулан, сен Тюркде неда Арапда ёсген болурса, биз билмей тургъанлыкыгъа?» — деп да аны ючюн сорду.

Жаш аз ышарып къойду, ауузундан сёз чыгъармай. Ичинден а: «Тамата, мен уялыр жерде бу къарыулап тохтагъан адетинг не болур?» — деб'а шыбырдады. Мария, токъ уууртлары къызарып, ариу ишленген бурун сыртына бла акъ мангылайчыгына тер къакыгъанын да сезмей, уллу кёзлерин Тауланга къадагъанлай туралды, атасы Кавказны адамыны къатында тиширыу кесин сабыр да, бек адепли да жюрютюрге кереклисин къаты айтып ангылатханы ючюн болур, сёз башларгъа уа базынмайды. Беляев да, юйню ичинде болгъан байлыкъны

кёз кыйыры бла санай келип, Тауланга жетгенлей, анга къарап кёп турду да, киеулюгюн кёлю бла жаратды. Таулан да Мариядан кёз алмайды: суймеклик аны жангыдан кьолгъа алгъанына ишексизди; олсагъатда Мария аны суймеклик жырларыны жарыкъ жулдузу эди. «Мария башха миллетни адамыды; арада гурушхалыкъ тууса, бюгюнгю къууанчыбыз отда жаныб'а къалмазмы?!» – деп, огъурсуз сагъышларыны жесири болуп да къалады бирде. Жаш, Марияны юсюнде аны биринчи кере кёргенинде эслемеген илишанларын да эследи: сабырлыгъына бла намысына сакълыгъына энчи магъана берди да: «Оймагъауузчугъум, – деди, – сакъла-магъан насыбыма къууандыр мени».

Бир заманда жашны жангы сагъышлары кёмюгю жагъасын агъартхан суу айланмасына атдыла. Таулан жашауда жерин табалмазлыгъына тюшюндю да, ачыулары жюрегин кюйдюрдюле. «Мария, манга Акъбатай этген бетсизликни этме», – деди ол, къызны анга хаух къарамы болмагъанын кёре да тургъанлай. – Ол заманда мен, бу дунияда суймеклик жокълугъун ангыларма да, жюрек жарсыуларым къара кесеу эте ашырырма жашаууму ёмюрден ахыргъа».

* * *

Таулан билип, Владикавказда Огъары-Чатдан башхалыкъ – жер мылыды, суу жагъала, агъач ичлери къарабаш саскыдан толу, жауунла да кеслерине тансыкъ этмейдиле. Тенгиз башында къанга бузла жюзген сунараса, акъ тёппелери узакъдан кёрюнген таулары башларында бла, аладан энишгерекге тигелегенлей, къалын агъачлы ыранлада къатыш-къутуш бола айланган боз булутлагъа эс бурсанг. Къаралдым къалын туман а бауурун ёзенлеге салып тохтаргъа бек ёчдю. Мында, Огъары-Чатдача, къынгырбел жел а бетинги кюйдюргенлей турмайды. Таулан анга къууанды. Алай ол амалсыз къууанч да, къайгъылы эсгериулер да Мукай улу адыргы жашау сургенин кёргюзтедиле. Жаш аны кимден да иги ангылайды. Хо да, фахмусу кесине къайдан да мында иги жол табып, аныча ким барды деп, аты халкъ ауузунда айтылып окъуна жашасын. Алай ол жашау Тауланга онгмагъан суймекликденми башхады?!

«Мен суйген къызны тилегенинг санга жаланда бедишлик сынатырыкъды, бу насыпсыз, Къожакъны аллына кирирге нек кюрешеди деп, эл кюлген этерикди», – деп, Асланукъа улу юсюне суюлген кюн окъуна ёлген эди

Таулан. Аны жыр толкунларында жүзө келген жүре-
ги къара жерге кирип къалгъан эди олсагъатда. Къул-
гъа жекген жесирлерине махтанган Къожакъ: «Сизни
кибиклеге къайда – къонакъ жокълар кибик къолай
окъуна!» – деп къошхан эди, айтыла тургъан сёзге бир
тюрлю бир жетежагъы болмагъан кир оюмун Тауланни
кёзюне тутуп.

«Биз кишини ушхуууруна табылмагъанбыз бир за-
манда да, тойгъан – бизни юйюбюзде тойгъанды», – деди
Таулан да, башын ёрге кётюрюп, кесини намысына-
сыйына багъа бичип. – «Бу ташадан хыйла марагъа-
нынгы къачан къоярыкъса?» – деди Къожакъ, баш бар-
макълары бла кюмюштил бел баууна узала. «Былайда
бир тюрлю хыйла марау эслемейме, ишни болушун бек
ачыкъ ангылатдым, тейри». – «Сен мени анамы сютюн
ичгенсе дерге кюрешесе. Алаймыды?!» – «Угъай. Мен
айтхан этгенликге, сен ол ишни къыйматын ангыла-
рыкъ туюлсе». – «Мен Ортабайланы Йиналукъну кичи
къарындашыны жашы болгъанымы нек унутаса?! – Къо-
жакъ бу жол кюмюш къамасына жабышды. – Сенде бол-
гъан зарлыкъны эртте ангылагъанма!» – «Не затынга
зарланырыкъ эдим, Къожакъ? Махтанчакълыгъынга-
мы? Огъесе сантлыгъынгамы?!» – «Ангылайма, ачы-
уунгдан жаншайса. Сенде не терслик, былайда сюелип,
сени бла демлешип, сыйлы башымы сыйсыз этген – менме
терс», – деп, Къожакъ хыйла ышарыуу бетине уу жая,
алайдан терк къуруду.

...Элине, жерине керексиз термилгенине сокъурана
эсе да, анга Огъары-Чатны бир кёрюп ёлгенден улуу
насып къайда? Ол элин, адамларын эсгерсе, алгъа бир
сейир арсарлыкъ борбайларын къыркъып, ызы бла уа,
кёзлери жукъ кёрмей къалгъан кезиулери болады. «Эй а,
таланган, къармалып къалдым ушайды да?» – деп, те-
ренден ахтынып, къадалып, кёзлерин сыйпаргъа кюре-
шир. Вир насыбы, ол къыйынлыкъ аны узакъ заманга
хорламайды, дуня жарыгъы, къанат къагъа келгенча,
аны кесини къучагъына къысады. Бу жол да – Стасовну
отоуундан чыкъгъандан сора – тюз алай болгъан эди Тау-
лан: кёзлери кёрмей, бара тургъан жолунда тохтап, эки
къолун эки жанына узатып, кесине таяныр зат изледи.
Баям, ол бу ишге юйреннгенме деп, кесине кёл этдирирге
кюрешгенликге, сыкыгъан а бек этди. «Бу уллу орамны
ары-бери къыстау жүрюген адамла манга келип тургъан
къыйынлыкъны ангылаймыдыла? – деди Таулан, айт-
ханын башхала эшитирча. – Адамла! Дуня жарыгъын
кёрюрге сюеме мен!»

– Кимсе, не адамса? – деди биреулен, Тауланни ха-
уагъа узатылып тургъан къолун кесини инбашына сала,
онг къолу бла аны белине жабыша. – Мен да таулума.

Тауланни тили тутулуп къалды. Къоркъупму? Угъай,
кимден да не къоркъур иши барды, адаммы ёлтюрген-
ди бу? Жаланда муну саулугъун Огъары-Чатда киши
билмезге керекди. Бусагъатда анга нёгерлик этерге кю-
решген Огъары-Чатны адамы эсе уа? Таулан Эбизеде,
Беляевни къутхарама деп, черекге секирген кюнюндеча,
сууукъсурады. Сора, ол адам энтта да жукъ сорлукъ бо-
лурму деп, къулакъ салды. Анга нёгерлик этерге кюреш-
генни ауазы эшитилмеди. Таулан тау тилин эшитмеген-
ли, кёп заман бола эди; къалай тансыкълады жаш ана
тилини жылыуун! Ол, Сындыбатны сёзюча, хычыуун-
лукъ берди аны жюрегине. Олсагъатда Тауланнга дуняя
жарыгъын кёрюрге онг берген да ол ауаз болду.

– Сени тауча сёлешип кычыргъанынгы эшитип кел-
генме былайгъа, – деди жаш адам, Тауланни кёзюне
къатханлай. – Не кыйынлыгъынг барды?

– Айып этме, иги жаш, къайгъы жокъду, – деди Тау-
лан, жашны башын къол аязы бла сылай.

– Мен жукъ ангылай эсем, бир кыйынлыгъынг а
барды.

– Жашауда кёп кыйынлыкълагъа тюбей келген
адамма. Ала эсеме тюшюп, бир кесек жунчудум. Айып
этме, иги жаш... Къайданса кесинг да?

– Мен Огъары-Чатданма. Ортабайланы Йиналукъну
кичи къарындашыны жашыма. Атым Жабырды. Мында
окъуп турама, – деди къара шинли, арыкъсуу, къаракёз
жашчыкъ, сингир кибик – сын къатып.

Кюн кызыу тийип тургъанлай, Тауланни битеу
санлары, сууукъ жел ургъанча, къалтырадыла. Биягъы
кёзлери мутхуз кёре башладыла: ауур сагъышлары аны
къолгъа алдыла. «Мени хауле жашым жанымы жерге
замансыз сугъарыкъ болур, – деп, Мукайны ахтынган
тауушу къулагъына эшитилди. – Бети болмагъан бетсиз!
Башымы ёмюрден ахыргъа ёрге кётюрмезча этди...»

– Ауазынгы бир шагъырей адамымы ауазына ушата-
ма, – деди жашчыкъ. – Алай кимге ушатханымы эсеме
тюшюралмайма.

– Къарачай жанынданма, – деди Таулан, эринлерини
къымылдагъанлары бабас сакъалыны бла мыйыкъла-
рыны теренинде аз эслене, ол сылтауну сагъыш эте
къыйналмай тапханына къууанып. – Сен жаш адам-
са, окъугъанынгы иги этесе, бийикге итинген – кимге
да төреди, олду адамын жашауда кеси жерин табаргъа

болушхан. Алай, айтып кѡяйым, – ырахатлыгъынг бир заманда да болмаз. Атынг а халкъда иги бла айтылгъанлай туруп. – Тауланни тамагъы бууулгъанча болуп, сѡзюн ауузундан кыйналып чыгъарды.

– Сау бол, тамата. Керти айтаса, окъууу, фахмусу болгъаннга халкъ намыс береди, – деди жаш, алгъа алайдан кетип кѡалыр акъыл этип, сора, Таулан сѡзю жангыдан башлагъанында, артха туракълап. – Бизни элде Кѡонакъбийланы Таулан деп, халкъ кѡол аязында жюриутген бир билимли, жыр этерге, жыр айтыргъа да кѡан уста адам болуучу эди, орус тилни да уста билген, тыш кѡыралдан келгенлеге да тилманчылыкъ этген. Дуниядан думп болуп кѡалды, – кѡп заман озду, аны киши сауун-шауун билмегенли.

Таулан, жашчыкъны жетген кишича сѡлешгенине сейир этип:

– Элигиз а уллу элмиди? – деп сорду, сормаз затын соргъанына сокъуранып, тюп эринин ачытхынчы дери кѡабып. Ол чачын, сакъалын, мыйыкъларын да жюлю-тюп чыкъса – алай этмей а амалы да жокъду! – Жабыр Тауланни танымазлыкъмы сунаса?! Таныгъан а дейсе! Таулан да Жабырны гитче заманчыгъын эсине бирда шашмай тюшюргенди энди. Ол ишми эди, Жабыр Тауланни таныса боллукъду оюн; элден адамлары келекете тургъан жаш хапарны болушун айтмай кѡоярыкъ туююдю. Тауланни бек уллу тынгысызлыгъы, – башын айыпдан не айтып жуллукъду? «Кѡан жухлу боллукъ Кѡожакъны хатасындан чалпыгъанма элимден», – депми айтырыкъды? Ишни алайлыгъын халкъ, ол айтмаса да, биледи. Болсада аны кирик адамгъа аллай кѡлсюзлюк кишиликимди? Ётю болгъан эр киши анга аманлыкъ излегенни кеси кѡазгъан кѡрюне кесин сугъады, ахыратдан кѡопчу бери, алай дѡрденли эсенг деп. Тауланни иши уа не, – кѡаз сюрюуден юркген кѡой кирик, элинден ъмюрден ахыргъа изгилтин болуп кетгенди.

– Тамата, Огъары-Чат – уллу элди, – деди Жабыр, тюз ол сингирча, сын кѡатып сюелген халын тюрлендирмей, – анга эрттеден бери да бизни тукъум бийлик этеди. – Кѡарачайда да болурла уллу элле?

– Болмай а, бардыла, – деди Таулан, ауазын бир кесек тюрлендирип, кѡарамын Жабырдан букъдура. – Кѡайсы халкъда да бардыла уллу, гитче элле.

– Бизде картоф, ашлыкъ залим битеди, мал а сыйынып болмайды. Халкъны жашауу аман туююдю, – деди Жабыр, хар игиликте кесини энчи юлюшю болгъанча, ъхтем, базыныулу. – Фахмулу адамларыбыз да аз

туююдюле: жырчыламы дейсе, окъуулуламы дейсе. Билемисе, бизни Ийналукъ, бийме деп махтанып турмай, халкъ кѣп жыйылгъан жерледе малкъар, къарачай жырланы, оллахий, гюржю, тегей жырланы да алай уста айтыгъуду, анга тынгылагъанланы жиягъанларын окъуна кѣргенме. Къыл, гыбыт къобузланы уа, аныча, уста сокъгъан жокъду деучюдюле сау миллетде. Ма кеси эски жырланы, жомакъланы жыйып айланады. Билемисе, Ийналукъ Москвада, Петербургда да кѣп кере болгъанды. Жыйгъан жомакъларын, жырларын алада да, мында да зарфха ургъанды.

Таулан, Жабыр айтхан затладан хапары бар эсе да: «Ой, иги жаш, аман кѣзден къал, эсли сабий кѣрюнесе!» — деди ичинден.

Жабыр Тауланни халын жаратмады да: «Бу туюкжух бусагъат аууп кетерикди», — деп, къолтугъуна жабышды.

Таулан аны кѣзюне къарады да, аз ышарды. Ол ышаруун да букъдурургъа кюрешди Жабырдан. Жаш а Таулан таба, бу жолча, ышанлап, тюбегенли бери да, къарамагъан эди. Не кюрешди эсе да, Жабыр аны жыл санын тохтапдыралмады. Сѣлешген сѣзюне, санларын къымылдатханына кѣре, къарт адамгъа келишдиралмайды. Кѣз тюплерини кѣпчюгенлери, сакъалына, чачына акъ ура башлагъаны уа киши ортасына жетише келгенине ишекли этмейдиле. Жаш кеси акъылында оюмлагъаныча, кертиси бла да, андан анга не? Къарт эсе, жаш эсе да, орамлада къычыра, ауа айланмасын таулу адам ансы. Жабыр анга Аллахдан саулукъ тиледи да, аякъларын тап-тап ала, алайдан ташайды.

13

Умут оту кѣмюлген Къожакъ бара эди, Уллу-Таргъа жол салып, къайгъылы сагъышлары акъылындан шашдырыргъа жетишдирип. Бирде, тегерегине жалыныулу къарап, не уллу къыйынлыкъ сынаса да, тургъанларыча тургъан таулагъа сукъланады. Кесигизча, бир заманда да бюгюлмезча, къарыулу этигиз мени да деп, алларына тобукъланып тилерик эди, болушлукъ табын билсе. Тѣппелеринде булутла къалкъыгъан таула уа тынгылауну басып сюеледиле, Къожакъгъа кѣл кенгдиргенча. Ол, бѣкем санлы Къожакъ, къарап-къарагъынчы, былай эрип кетерикди деп, кимни акъылында бар эди? Не уа, кесине дуняда бир жан да баз болалмазлыгъына толу ийнанып, кесин ат юсюнде угъай, — кѣкде учуп

айланган сунуучу жаш, адамланы кёзлерине къарап окъуна сёлешалмайды. Атасы Асланукъаны асырагъан кюнлеринде дууагъа келгенледен окъуна албугъартыргъа кюрешгенди. Асланукъаны жойгъанны сен да жояргъа керексе дегенлеге да тынгылап къойгъанды, аны ичин кюйдюрген – ёмюрден ахыргъа башын ёрге кётюртмезлик кыйынлыкъ – башха зат болгъанын айтып ангылаталмай.

Да ол айтмагъанлыкъгъа, халкъ а билмеймиди ишни дурусун? Бушуу сынагъанны кёлюн алыргъа кюрешген адетди да, дууачыла да, баям, ол адетни бузмагъанлыкъларыды ансы, Огъары-Чатда жашагъанла кимни ким болгъанын билмегенми сунаса? Кёзбаучула уа таулада да жашайдыла. Аллайла окъуна: «Итден туугъан Асланукъа энди къара жерни тюрбюнде сынсый жатсын», – деп окъуна шыбырдайдыла бир бирге.

«Акъыл кимде болса, кюч да анда болгъанына ийнандым, – деди Къожакъ, аты абынган сагъатда, аны юсюнден чартлап кетерге аздан къалып, жангыдан иерге тап жараша. – Таурухха ушаучу сейирлик тюршлерими окъуна кералмам энди мен. Къарамынг мени кюн жылыууча жылытыучу Акъбатай, жаным саулай сукъдунг къабыргъа. Эл аллында беишлик этмей, таплыгъы бла нек болдурмадынг ишни, кетемени бла ёлемени киши тыялмагъанды зор бла?..»

Къожакъны дерт кызыдыргъан жүреги жау чыракълай жанады. Черекни таш-агъач ашагъан толкъунларына къарай кетди да, кёк ажири бла жолгъа атланса, кечиу излемеучю Къожакъ ат юсюнден черекге секирирге таукел болду бир такъыйкъаны ичине. Дагъыда эс жыйды да: «Акъбатай, кыйын кюнюнгде жалан менме санга нёгер бодаллыкъ дегенинги да унутмагъанма, омакъ сёзлеринг бла сабийни алдагъанча алдагъанынгы да биле тургъанлай, – деди Къожакъ. – Аллах айтса, битеу жашауунгда жарсыу сюргенлей барырса! Сенде, менде да бар эди гурушхалыкъ, ол а арагъа от салдыргъан келепен кючдю. Тауланн: «Не узакъгъа кетсем да, жырым учуп келир аллынга», – деген сёзлерин эшитмеген киши туюлме мен, Акъбатай. Билеме, манга этеринги этгенден сора да, жаныуунгу къоймагъанынгы. Алай ёлгенни жаныгъан – сен болмасанг – кёрмегенме. Къара жин къолгъа этген эди бизни, Акъбатай!..»

Бюгюн мени жарсыума агъач, таш да жарсыйды, сен а Тауланнга аякъ бюкдюрлюк болурса, ол жекбаш биреуню къатынын алыргъа ыйлыкъмаса».

Къожакъ «биреуню къатыны» деген сёзлени ыч-

хындыргъанына сокъуранды, къанатлы кесин аугъа атханча, амалсыз болду, — Акъбатай да эшитген сунду ол айтханын. Тауланн сыбызгъы тауушу эшитилди бир заманда къулагъына. «Акъбатай, бир бирни сюейик, суймеклик бла зауукъ этип жашайыкъ», — деп жырлай эди сыбызгъы Къожакъны ангылауунда. Туугъанлы да, душманына-жаууна къоранч тюшюре келген Асланукъа улу, жангы жашау къураргъа хазырланганланы алларына барып, сюелип угъай, тобукъланып, алгъыш этерге да угъай дерик туюл эди, баям. Алай жарсыуу таш эритген Акъбатай энди аны кёрюрге хазна кюсесин.

«Айтдырмай къоймай эсенг, Акъбатай, жаныма тиймейди этгенинг, жылын энди ол хауле Тауланн къоюнунда, — деди Къожакъ, айтхан сёзлери кесини къулагъына ачыкъ эшитиле. — Ол да, сен да насыбыгъызны табып жашагъыз. Угъай, ахшы муратларынгы толлукъларына бош ишексиз боласа! Аллах айтса, мен сынагъан къыйынлыкъны Таулан да сынар, ол Ортабайланы Къожакъдан иги киши туюлдю...» — Къожакъ айтхан сёзле харамлыкъдан бла хыйлалыкъдан толду эдиле.

«Тюзлюк къыйынлыкъдан угъай, ёлюмден да къутхарады; Таулан тутхан жол — тюзлюкню жолуду».

Къожакъ тегерекге сагъайды. Ол эшитген тиширыу ауаз Акъбатайны ауазы эди. Къожакъны уууртлары, сакъ отда къызгъанча, къып-къызылла болдула да къалдыла. Къулакъларын а къоллары бла, къадалып, уугъан окъуна этди: ала, асыры къызгъандан, кюйюп баргъан сунду Къожакъ.

«Сен къанчыкъны жоярыкъма бек алгъа, — деди Къожакъ, Акъбатайны ауазы бла ушакъ эте. — Сени ажалынг мени къолумдан боллукъду. Ол заманда кёрюрге Тауланнга келген кюнню! Мурдар атанг да кёк бёркюн, алгъынча, алчи киймез! Атам, женгиллик этип, тукъум намысыбызгъа тасха тюшюрмеген болса эди, бюгюн сёз башха тюрлю салынырыкъ эди сизни бла бизни арабызда. Эки атыллыкъ гажай, аллай бир тыйгъычсызлыгъынгы къалай билдирдинг сау элге?!»

Бир заманда Акъбатай, Къожакъ баргъан жолну баш жанындан тигелей келип, къая ыранда анга жыр айтыучу терекчикни къатына келип тохтады. Къожакъ ол аны кёжюне кёрюннгенин ангыламады да, Акъбатайгъа жууукъ барып, суйгени хар заманда эркелетиучю «жырчы» терекчикни энишге, намаз этерге ийилгенча, ийилип тургъан бутакъчыгъына къолун узатыргъа кюрешди. Акъбатай бу терекчикни артыкъ нек суйгенин ангыламаучу эди Къожакъ.

Сюймекликни оту бек биринчи кере бу терекчикни ауанасында тиргизилгенди. Акъбатай бла Таулан, бир жай эрттенликде, эрттенликде десек да, кюн кёзю, ташкыларын тегерекке узата, тау теппелени, сабанлыкъланы ийнакълай башлагъан кезиуде, бир бирлерин къууа, еден кенг кетип, тау этегине жетип, жанкъозла жыя келип, сора бу терекчикни ауанасына олтуруп, ары дери акъылларында болмагъан ушакъны къыздыра эдиле.

– Таулан, адам жаз башында жаш болады дегенлери керти болур, – деп, сёзню бек алгъа Акъбатай башлагъан эди. – Бусагъатда былайда гинжи ойнарыгъым келеди. Мен тилесем, бизни юйге барып, гинжилерими алып келликмисе?

Насыбын табып тохтагъанча, жашны бетине нюр жайылды, кёзлери жай гюллеча жарыдыла.

– Сен айтсанг, бусагъат, жаланаякъ этип, Минги тау-гъа ёрлеп къайтайым! – деди Таулан. – Сен бек ариу къызса... Акъбатай...

Мени сагъышха къойгъанса, ариу,
Не этерими билмейме.
«Муратымы толтур, – деп, – Аллах!» –
Кюн сайын тилек тилейме.

Бийик булутла жапсала кёкню,
Сени алада излейме,
Сен ариучукъну манга буюр деп,
Жазыудан дайым тилейме...

– Таулан, не ариу жырды бу, кесинги да къалай сейир ауазынг барды! – деди Акъбатай, сюймеклик жыргъа алданып, кырты болмайым дегенча, Тауланни къатындан кенгирек тепчий. – Сенми этгенсе бу жырны? – Акъбатайны къара дугъум кёзлери жулдузчукълача жылтырадыла.

Таулан Акъбатай соргъаннга жууап бергинчи, узакъдан ат аякъ тауушла эшитилдиле. Жаш бла къыз секиришип турдула ёрге. Ала келгенлени, узакъдан къарап, дурус кёрдюле, кимле болгъанларын а чырт таныялмадыла. Акъбатай, тюнене атасы къошха кетгени эсине тюшдю да, Тауланнга да жукъ айтмай, тик энишге чапханлай кетди.

...Къожакъ нарат терекни бутагъын энишге тартды, ол Акъбатайны аны ауанасында излей эди. «Акъбатай, энди бош къарамынгыдамы къызгъанаса менден? – деди Къожакъ, терек ауанасына, таш артларына да ышанлап

къарай. – Бош бугъаса, тюз бусагъатчыкъда кѣргенме былайда тургъанынгы», – деп, Къожакъ адежли сѣлеширге кюрешди. Алайда бир кесек сюелди, ахшы тилеклери толлукъча, хар зат да алгъынынгы халына келликча, бети жарып.

Бир заманда Акъбатай терек ауанасындан бери чыкъды да, бал бетли узун эшмесин ёшюню бла энишге бошлап, аны бла жубанганлай турду. Къожакъ, Акъбатайны кѣзлеринде кесин кѣргенча, къанат къагъып, сѣзню неден башларгъа билмей, жунчуду. Ол бир кесек эс тапды да, къарамын нарат терекни ауанасында ташла юсюнде ышаннгылы орнатылгъан, къыйыры, ортасы да кертилген узун турукъгъа бурду. Бу сыйдам турукъну юсюне олтур да, бир кесек солу дерикди Къожакъ Акъбатайгъа, – ауазын эшитирге, сѣз башларгъа ашыгъады.

Ёрге, энишге баргъан да, алайда тохтап, сууукълугъу тишлеринги къаматхан къара шаудан суудан татмай озмайды. Узун базыкъ турукъ былайгъа шинтик орунуна ма аны ючюн салыннганды. Нарат терекни ауанасына кирсенг а, кесинги биченчи жыйын ишлеген къошда сунуп къоярыкъса: аны къалын чачакълары адамны кюнню къызыулугъунда, сакъ жауундан да сакълайдыла. Къожакъ, алайда ол халны да биринчи кере кѣргенча, сейир этди. Башын ёрге кѣтюрюп, кѣзлери къаты къысылып тургъанлай, теренден ахтынды; жүрегини тынгысыз тепгени Къожакъны бир кесек элгендирген окъуна этди. Алай кѣзлерин а ачмады. Ол сюелиуюнде Эбизеден келген къонакъларын да эсине тюшюрдю. «Ол итлени барысыны да ёмюрлери къысха болсун! – деди Къожакъ, къургъакъсыгъан эринлери амалсыз шыбырдай. – Халкъ сукъланнган сыфатлары къуртла азыгъы болсунла! Ала болмасала, Акъбатай мени эл бедиплиги этерик туююл эди!»

Эбизеле Ортабайланы элге, дуняда болмагъанча, ариу сыйпалгъан-сыланнган, кереклери уа дуу жаннган атлагъа минип келген эдиле. Огъары-Чатны адамлары алагъа, тау масхапдача, къонакъбайлыкъ этдиле...

Акъбатайны жыры эшитилди Къожакъны къулагъына. Ол эсгериуле элгендирген Къожакъ кѣзлерин терк ачды да, тѣгерегинде Акъбатайны изледи...

«Бу таралыуум мени замансыз жоярыкъ болур», – деди Къожакъ, кѣзюне Акъбатай кеси угъай, ауанасы кѣрюннгенин энди ангылап. Шауданнга къапланып, аны сууукъ сууундан кѣп ичди. Алай Къожакъны кюе тургъан жүрегине ол да бермеди салкъынлыкъ.

«Хо да, не этейик, мен сынагъан затланы барысы да жашау сырыдыла – аладан къутулургъа кишиге да жокъ мадар, – деди Къожакъ, тик жолдан ёрге къутулуп, сыртлыкъгъа чыкъгъандан сора, артха – жарлысы, бийи да кёп элине узакъдан къарап. – Мен дуниялыкъдан жукъ ангылай эсем, бу жашауну ахыры асыры терк болургъа ушап турады. Угъай-угъай, Аллах сакъласын аллай къыйынлыкъдан, Ортабайланы Асланукъа, замансыз жоюлуп, бизни жерге къаратханлыкъгъа, дуния башы-тюбуне айланыпмы къаллыкъды?! Ма кёrese, заман къышны къыш юйуне ашыргъанлай, жер жукъудан уянып, былайда чучхурла да жырларын айтып башлагъанларын. Кёп тенглерим жашауларын отда ашыргъанларын кёре турама, кеси кесими билгенли, ачдан къарангы эте кёзлери, игиликге элтирик жоллары уа – бир узакъ. «Ачы сёзлюсе, аны хыйсабын эт», – деп, манга да кёпле айтхандыла. Энди ангылайма, – ол дуниядан ёлюп кетгенден эсе кёп да ауурду башы болгъан адамгъа. Бу къыйын кюнюмде жууукъ, тенг тапмай къалгъаным да аны ючюндю, бир даулашсыз; зурнук жипиде тепсегенча, агъаз женгиллигин сынай келген санларым адамыча ишлерге унамай тохтагъандыла, – ингирлик къанатларын жерге жайгъанча, бир къарангылыкъ, мудахлыкъ бийлегенлей турады жүрегими, жанымы да. Бир жол, Таулан мени бла демлеширге умут этгенинде, аны атасы Мукай, жашыны кёзюне къарап: «Хыликкя адамгъа айып салгъан кесине бедииш алыр. Аны сагъышын эт», – деген кюнюнде окъуна ёлген эдим мен...

Да, хо да, аны жашы да аман бла жоюлду, Мукай кеси мурдарлыкъгъа кирди да, аты Беш да Тау Элге аман бла айтылды. Бюгюн анга дунияны жарытхан кюнню таякълары окъуна мудах кёрюнгенлерине не сёз. Къутургъан черекни тауушу Мукайгъа, къара кийген тишируну сарыныча, огъурсуз эшитиледи. Черек Асланукъаны угъай, аны сарынын этгенине ишексизди; Асланукъа ёлдю да, – жерин тапды, Мукай а айланыр, халкыгъа кёрюнюрге уялып, ёлгенле бла ушакъ эте, алагъа сукълана. «Мукай, алгъынча жүрюмейди деберинг, не болгъанды санга? – деп сорадыла ёлгенле анга... – Алай соргъанлыгъыбызды ансы, бек жарсыдыкъ сен этген ишге... Мудах болма... Угъай, мудах болгъан угъай, тиширыуча, чачынгы-башынгы жыртып, тохтамагъанлай жияп турсанг да, алгъыннгы Мукай болаллыкъ туююлсе, энди мыйыкъларынгы къулакъ артынга бура

олтурмазса төрде. Сени хатангдан жашларынг да энди ат ойната озмазла Огъары-Чатны орамы бла ары-бери. Асланукъа уа алтын жипли окъа къапталына чөргелин жатады, Сыйрат кёпюрден ётгенлей, узакъ кетмей.

«Эслини сёзю къысхады», – деп керилиучю Мукай, бу жол сен этген иш ёмюрлюк бедишди башынга. «Хыликкя адамгъа айып салгъан кесине бедиш алыр», – деп, Тауланни адамлыгъын, акъылын тау башына кётюрюп, Къожакъны жер бла тенг этерге кюрешгенинги унутханмыса?! Унутур амалынг жокъду. Энди уа сен кесинги телилигинг бла юйюрюнгю къуш тюгюнлей чачдынг: жашынг Омар Къарачайгъа кёонакъгъа баргъан жеринден къайтыр акъылда туююлдо, Таулан дуниядан думп болду, Сосуран да, кёошдан юйге тигелерге уяла, аман бла кечинеди; анга энчи азыкъ этген жокъ: ичгени – башы алыннган айран, ашагъаны – хыре элекден ётген ашлыкъ ундан этилген гыржын, къапханы сайын эринлерин жыртхан кём-кёк бишлакъ. Сени уа, Мукай, мурдарлыкъ этген кёолларынг ууалырла, эртте-кеч болса да. Тай асырамагъан – атха минмез, – бюгюн мен кёлсюзлюк этгенликге, Ортабайланы жашаулары алдады, Аллах айтса, асыралгъан жылкыбыз, сыйыннгысыз малыбыз, мюлкюбюз, таула бийиклигине жетген намысыбыз. Хар зат да: аман, иги илишан да балагъа ата-анадан кече эсе, сабийлени аналары – хыйнычы Сындыбат, аталары – мурдар Мукай, – бедишликле кимден юлгю аллыкъ болурла?!»

«Къожакъ, айтма алай, – деди бир эр киши ауаз. – Ол ишни юсюнде Сындыбатны бир тюрлю хыянаты жокъду, гюняхын аласа...»

Къожакъ, кеси кеси бла ушакъ этип бошагъандан сора, кёз къарамы бла Огъары-Чатны суратын жангыдан ишлеп чыкъды. Тепсегенине кёпле сукъланып къараучу эмилик ажири уа, кечиуге кирген сагъатында этиучюсоча, къулакъларын чюелтип, төгереке кемсиз бек сагъайды. Къожакъ аны тынгысызлыгъын сезмейди, – къыйын сагъышла бийлеген башы ол къайтгылы туююлдо.

Эл, жыйылып, Асланукъаны ахыр жолуна ашыра туруп, баш эфенди Сафар хажини сёлеширин тийишли кёргенинде, бир киши да анга сейир этмеген эди; хар ким да аны окъуууна, акъылына бюсюрегенден эди ол; аны ариу насийхатларын кёп кере эшите келгенлери ючюн. Хажини ол кюн айтханлары Къожакъны къулагъына жангыдан эшитилдиле: «Адам улу кеси жашауун жалаңда кеси бузады, – деген эди Сафар хажи, Аллах бла ушакъ

ттенча, башын ёрге кётюрюп, къарамын кёкге буруп, — хар палахны уа башхаладан кёрюрге кюрешебиз, — ол ишни башын жабар ючюн, терсликни тышында излейбиз. Ёмюрюнде ишден арымагъан таулу — кёп кере ёлюмню да хорлагъан таулу — жашаугъа тюз багъа бичерге нек суймейди?! «Кёлюнг бла орнатхан терегинг сенден эсе кёп жашайды», — дегенди къачан эсе да бирде Жарнес улу Амирхан акъсакъал. Керти сёзню ёмюрю да алай узакъды, кезиуюнде айтылса уа — бютюнда. Акъылманлыкъ кесине юй ишлегенди. Акъылман айтханды: «Акъылсызлыкъны къоюгъуз, акъылны жолунда жүрюгюз. Оюмсуз адам бери бурулсун, айтылгъан затладан башына акъыл алсын: акъылсыз адам сау элни жарсыууду, акъыллы да сау элни къууанчыды, огъурсузлугъ а бек алгъа огъурсуз адамны кесин жояды, аны жарсыуу жамауатны кёп жылланы жарсытады».

Бюгюн Огъары-Чат уллу жарсыу сынады (Сафар хажи, бушуу угъай, жарсыу сынады дегенине халкъ сагъайды). Бу иш барыбызны да жерге къаратды. Ортабайланы намысларына энчи тасха тюшдю, жамауат. Ёлгенни жаназысын, дууасын этип ашырыргъа борчду. Аллахдан илхам алып, аны жолун тутхан инсанла — аби-дези болгъанла — жаназыгъа сюелигиз...»

Къожакъны аты къулакъ артына къазыкъ бла ургъанча элгенди. Ол Гинауну алайгъа жетип тохтагъанын Къожакъдан алгъа эследи. Гинауну къаратору къылыкъсыз бек терлеп эди; кенг кёкюреги, къачан эсе да бирде айыл ашаса керек, акъ тамгъасы узакъдан окъуна эсленген быдыр тюбю къара къасмакъ болгъандыла. Къожакъ къарамын жерге бошлады, Гинау а Къожакъны юсуне къатды да къалды. Ол аны, тутмакълыкъдан къайтханлы, биринчи кере кёре эди. Гинау, Ортабайлары жалгъан дау бла сынатхан азапдан къутулгъандан сора, элге келмей, Хадажукъ къабакъда атасыны эгечини юйюнде — Дыкъыналада — кёп тургъанды, Огъары-Чатха келирге суймей.

Атла, Къожакъны бла Гинауну араларында дауну ангылагъанча, бир бирлерин иелеринден эсе бек марадыла, баям, ала ёрелеширге хазырдыла, пырх-чырхлары узакъгъа эшитиледи, тепсеген заманда аякъ тауушлары жерни «мыйысын» тепдире.

— Туугъанлы да, артыкълыкъны ишин эте келген Ортабайлары, къалайсыз? — деди андан кёп тезер кереклиси болмагъан Гинау. — Мен саума, къайтмазгъа кетген бош сунгансыз, — Гинау сабыр селешеди. —

Юзюлген гюл чакъмайды дейле,
Юзюлдю мени жашау гюлюм.
Аллахны налаты ит Къожакъгъа,
Кёр болду мени жарыкъ кюнюм...

Къожакъ, бетин эки къолу бла жабып, теренден ах-тынган заманында, къулакъ артлары ачыдыла. Алайда Гинау, ажымсыз болур ючюн, алгъа Къожакъны сёзюн эшитирге сюеди, – эки адамны бирден жойгъан мынафыкъ бу дунияда мындан кёп жашаргъа эркин туюлдю аны акъылында.

– Тилейме, жукъ айтма! – деп кычырды Къожакъ бетин жабып тургъан халында, башын энишге тутхан заманында, кысха кенг сакъалы иер къашха жетерге аздан къалып. – Гинау, бизге Уллу Аллах жетдирген кыйынлыкъ да тамамды. – Къожакъ атындан секирип тюшдю да, кенг мангылайын жугъурбет къалакъ ташха тиреп, тюз къатынча сарнап жилиады.

Гинау аны сарнагъанына къарап, Фуза кесин жойгъан кюн анасы Балкъыз этген кылыкъсызлыкъ кёзюне кёрюндю. Байлыгъына махтанып, къан безиреп айлангучу Къожакъ аллына тобукъланып жилигъанына кёл кенгдирмеди Гинау, жаны окъуна ауруду анга, таулу эр кишиге ушамагъан ишни этгени ючюн. Тур ёрге, айып болсун бетинге деб’а айтмады, бек биринчиден, аны бушуу ачыуу инжилтгенин биле да тургъанлай.

Болгъан затланы шагъаты кирик тынгылай эди бу жол Къожакъны аты да, иесин палахдан къутхарыуну сагъышын этгенча. Ат, асыры сир къатхандан, жаякъ сингирлерини тартылгъанларын жаланда кеси сезе-ди.

– Адамны биреуге этген аманлыгъы, эртте-кеч болса да, кеси башына жетмей къалмайды, – деди Гинау, къамичесин къолунда ойната, атыны жюгенинден къаты тутуп, ат да ауузлугъун чайнай. – Ангыла, кёл кенгдирмейме, алай тюзлюк иймегенин а ангылагъан болурсуз. Асланукъа да сени отунга кюйгенди... Акъбатайны къолгъа этген кюнюнде тюлюк кирик сюйюнгенин халкъны эсиндеди.

– Жукъ айтма, тилейме, – деди Къожакъ, мангылайын ташдан айырмай. – Акъбатай бизге сынатхан бедишликни сынагъандан эсе, кесими къара къойлай сойдуругъа угъайым жокъ эди. Ол къахме Ортабайланы Асланукъаны уллу юйлерини эшиклерине ёмюрде ачылмазча къадау салып кетгенди. Мен саудан ёлюпме, кёзлерими жумар адамым жокъду ансы.

Гинау кѡашларын тѡйгенлей тынгылайды мискин Кѡожакѡѡа.

– Кѡажаулукѡну кѡоярынгы тилейме, Гинау, – деди Кѡожакѡ, башын ѳрге кѡтюрюп, мудах кѡарамын кѡалын агѡач таба бура, халкѡны элгендириучю ауазы кючден бла бутдан эшитиле. – Кеси жашаууму кесим ойдум, – аналагѡ сарын салдыргѡан жанма мен.

– Кѡрген кюнлеринги ахырзаманларына кѡууана жашагѡан жанынг жер бла тенг болгѡанына кѡпле кѡууанырла, – деди Гинау, ат юсюнде ары-бери тепчий. – Кѡарыуунг тауусулгѡанын кѡрюп турама, сора не кѡажаулугѡум боллукѡду мени санга?

Кѡожакѡ алайда неден эсе да бир кесек элгенди да, атына секирип минди. Аны кѡаны асыры кѡызгѡандан, кѡзлери от чакѡдыла, душманларыны арасына кирирге хазырланнганча, кѡара кѡамасына жабышды. «Ѳй-а, таланнган, мен шаша тура кѡреме да, – деди Кѡожакѡ, эринлерин жютю акѡ тишлери бла ачѡтхынчы кѡабыш. – Кимден кечгинлик тилерге кюрешеме мен?! Гинауданмы?! Кѡарагѡыз ол ишге! Кѡалай жарар алай, – ѳмюрюн халкѡны ушхуууру бла ашыра келген Гинаугѡа баш уругѡа керекме сора! Ары дери жашасын бушууум кюйдюре тургѡан жаным, ѳлюмден кѡоркѡур заманым кетгенди!»

Кѡожакѡны аты, олсагѡатда иеси Гинаугѡа бир хата этеригин неда кесин жойдуругѡа боллугѡун ангылагѡанча, кенг сыртлыкѡ бла энишге – Асланукѡаны малчы кѡошлары таба – жан атды. Кѡожагѡ’а кѡымсызды – ажирни жюгенин бошлап, баралгѡаны кѡадар барма кѡойду, кѡамичи уа жетдирмеди.

15

Асланукѡа, Мукай анга этген адепсизликни кѡыйынлыгѡын кѡтюралмай, жашауун аман бла ашыра келди. Аны, Мукай этген бетсизлик бийлени намысларына ушамагѡан иш болгѡанын жаздырып, Уллу Тѡреге тарыгѡуу кѡагѡыт берирге хазырланнганын эшитип, Ийналукѡ кѡарындашын кѡолгѡа алды.

– Неди бу этип айланнганын? – деди, Асланукѡаны кесине чакѡыртып. – Айтырынгы-кѡайтырынгы билмей, сени хатангдан Огѡары-Чат кюлкуюю болгѡаныбыз азды деп, энди Беш да Тау Ѳл бедишлиги этергеми айлана? Мен саулукѡда, барыгѡыз да оноума сыйыныргѡа керексиз!.. Ѳлсем а, жашау кеси кѡргюзтюр барыр жолугѡузну.

Сен ёлгенден Аллах сакъласын демеди Асланукъа. Къошун къабыргъасыча, сыйдам бетинде этген ишине аз да сокъураныу ышан эсленмей, бирде эринлерин чайнай, бирде узун къара кирпичлерин терк-терк къагъады. Ол башын бир жанына бурду да, арлакъда, нарат къангаладан ишленген уллу къабакъ эшикден кирген жерде кючюклери жан-жанына басынып жатхан гатчагъа къадады къарамын. Табийгъатны ол сейирликлери аны къайгъыларын аз-маз сел этдиле, – алайда нек сюелгенин окъуна унутду Асланукъа. Алай терен сагъышыны ич макъамы элгендирген Ийналуку бу жол болмагъанча хыны сёлешди:

– Мен элни бийи болгъанымы билемисе?! – деди ол. Ызы бла уа кёзлерин къаты къысды, къарындашы анга къылыкъсыз жууап этеригин ангылагъанча. Сора бир къаты, огъурсуз жел жетип, кюйсюз тауушу жүрекдени элгендире, жерни терисин союп алгъанча этди арбазланы, жол жанларын да.

– Сен мени тамата къарындашым болгъанынгы да билеме, – деди Асланукъа, ол гатчагъа къарап тургъан халын тюрлендирмей.

– Озгъан этесе, – деди Ийналуку, къолларыны баш бармакъларын кереклери кюнде жылтырагъан бел баууна сугъа. – Не уллу иште да адамгъа тёзюмлюк керекди, жалаанда тёзюмлюк...

Олсагъатда Ийналукуну кёз нюрлери онгду. «Къарындашым, айтхан сёзюнгде, кесингде да жылыу жокъду», – дей эдиле Ийналукуну кёзлери.

– Мен Уллу Тёреге улутха берликме, сен да бир зат къош, – деди Асланукъа, Ийналуку айтхан сёзлени барысын да къыйматсызгъа санап.

– Керти да малгъун кёреме да сен, – деди Ийналуку, тапчандан ёрге кётюрюлюп, онг къолу бла назы терекге таяна. Аны бети къылыкъсыз бек тюрленди. – Болмагъанмыды сизге тегюлгеним?!

– Къарындашым, бийим, быллай ишлени кечип къойсакъ, тукъумубузну намысы итге тергелип къаллыкъды, – деди Асланукъа, Мукайгъа кечиле тургъан ишни ауурлугъун кётюралмай, солугъаны сайын, кёкюрек къангасы къалтырай, бурун жанлары агъара.

– Тукъумну намысы бла ойнагъанла сени кибикидиле, – деди Ийналуку, ат башындан сёлеше, къарындашыны айтханын бош сандыракъгъа санап... – Сени амалтын сёзюм къысха болгъанды, санларым адамыча къымылдамай башлагъандыла, аягъым-къолум бугъоугъа салынганча ачийдыла, кечеги кёк жулдузладан

толгъаннга ушаучу жашауум мутхуз бола башлагъан су-
нама. Халкъда айтыла келген мудах жырланы макъам-
лары эшитилгенлей турадыла къулагъыма. Аланы да
нек жыйышдырып кюрешген болур эдим мен башыма
палахха? Сенден туугъан Къожакъ кибиacleге неге ке-
рекдиле ол жырла?!

– Ой, хурметли бийим, – Асланукъа къарындашын
къакъды-сокъду этип селешди, – тенгиз акъылына,
тау кибиacle билек кючюне, шаудан сууча, таза ниетине,
адамлыгъына Беш да Тау Элни халкъы сукъланган
къарындашым, жүрегинги элгендирлик сагъышланы
башынга алыучу болма, сени сабийлеринг саулукъда,
Ортабайланы тукъумуну намысы бир заманда да эниш
болмаз.

– Арбазымдан къыстамайма, Асланукъа, – деди
Ийналукъ, гулоч таякъчыгъы бла назы терекни жан
сюегине къатыла, ачыуланнганын аны бла шош этерге
кюрешгенча, – алай къанымы мындан бек бузмасаг
сюерик эдим. Бюгюн эссизлик этген ишибиз тамбла уу
жилян болуп къабар бизни.

Асланукъа, кёлери төгерекеде хар нени да экили
кёре, уллу къабакъ эшикден тышына шош-шош атлай
чыкъды.

* * *

Уллу Тёре бла иши болмазын ангылагъан Аслану-
къа, не да этип, Мукайны кеси къолу бла жоюуну излей
эди. «Жаш, быллай кюнюмде манга нёгер болаллыкъ
жаланда сенсе, атынга иер сал да, тебире биргеме», – деп,
Къожакъны юсюне сюелир акъылгъа да бир келди бек
алгъа. Болсада Мукай, мени атдан атып, тюбюне салып,
аман сагъатлы этгинчи тюйгенин эшитип, тынгылап
къойгъан жаш бюгюн манга хазна адамлыкъ этсин де-
ген акъылгъа келди да, ол оюмуна терк сокъуранды.
Къой, жангыз жашымы башын да отха сукъмайым деп,
Къожакъны алгъыннгы терслигин кечип, анга тутхан
жюрек халаллыгъын тышына чыгъарыргъа ашыкъды.
Болсада алайда аны сёзюн эшитир адам жокъ эди... Ас-
ланукъа кеси аллына ышарыргъа кюрешди. Алай бек
амалсыз ышарыу эди ол.

Къожакъ, энди киши къайгъылы тюйюл эди да, Ас-
ланукъа уа билмеймиди аны, – жашы, кеси кесин жоар
чекге жетишип, башын алып, къошха кетип къалгъа-
нын. Ким биледи, Асланукъа, хар затны да хыйсапха
алып, тамата къарындашыны оноундан чыкъмазгъа

да болур эди, Акъбатай быланы эл бедишлиги этмесе, ол а бек алгъа Мукайны юйюрюню хатасындан болгъан ишди. Былайда Асланукъа эбизе жашлагъа да чамланды: «Бир къууанч кюн кёрмей ётсюн ёмюрлери! – деди ол. – Къыргъый санларымы жерге сукъдула, жаным саулай. Жаныуар мыллыкны башында жыртхыч къушла учхандан башха туююдю тынгысызлыгъым, тутхучсуз сагъышларым хорлагъан жашауум».

Эбизеле Ортабайланы къонакълары эдиле; эрттеден бери да Огъары-Чатны жамауаты бла жууукълукъ-тенглик жюрютген тукъумланы жашлары. Ата журтларындан безирей чыкътгъанланы – жым-жым жылтырагъан атлары, ат кереклерин соргъан окъуна этме: иер къашлары бек багъалы кюмюш бла сырланыпдыла, жүгенлерини, айылларыны, ёшюнлюклерини тогъайлары да – къарагъанны кёзюн къаматхан бир ариу ишленген затла. Атларында сахтиян артмакълары, барысыны да (тёртеулендиле къонакъла) къара жамычылары тап чулгъанып, къанжыгъаларына кыысылып. Жашла кеслери, илячинлеца, иничкебелле, кенгжауурунла, мыйыкълары тап ишленип, бел бауларыны кереклери, ат кереклерича, жылтырап, сыйлы чепкенлери, кёрпе бёрклери.

Была элни баш жанында кёрюнгенлей окъуна, жашчыкъла алларына чабадыла. Ала дагъыда, кёп мычымай, чыбыкъ атларына къамичи жетдире, элге жетип, къонакъла келе тургъанларын жамауатха билдиредиле. Халкъны кёозгъагъанларына къууанып, къанат къагъып, кёкге учаргъа хазырланганча, кими къалпагъына, кими кёнчек башына жабышып, тегерекке сахиник къарап сюеледиле. Бетинде менсиниулюк эсленмеген а бири да жокъ, – ала бир уллу ишни юсюнде оноуну тауусумун тамам этген адамлагъа ушай эдиле.

Элни сакъчылары, бир къауум адам болуп, къонакъланы алларына чыкъдыла. Келгенле аланы къатларына жетгенлей тохтадыла да, салам-келям болушдула. Атлары уа, аууз кёмюклери кенг чачыла, ташлы жолда нал тауушлары эшитиле, тепсейдиле. Огъары-Чатны жакъчыларыча, ёхтем эдиле ала – эбизеле. Жарыкъ саламлашдыла таулу жашла бла, ариу ниет бла, жууукъ-тенг сурай келгенлерин ангылатдыла. Къонакъбайла да келгенледе тангкёрдю этерча шарт эслемедиле; адеплиликни юлгюсюн кёрдюле. Алай аланы келиулери бла элни бир уллу жашырын иши туурагъа чыгъарыгъын, Огъары-Чат эсде болмагъан бушуу сынарыгъын а киши билмей эди.

Къонакълагъа союм этдиле Ортабайлары. Тюрлю-

тюрлю ашарыкъладан толгъанды хант къанга. Къонагъы, къонакъбайы да, алгъышны къыздыра, къара сырадан толу аякъланы терк-терк кётюредиле, ойнай-кюле хапар айтышадыла жашауларына къууанган инсанла. Юй жумушну къанын ичиучю Акъбатайны Ийналукълары шапалыкъ этерге чакъырсала, ол, баям, угъай дерик болмаз эди. Алай, нек эсе да, бу жол жокъламадыла субай санлы, акъмангылай, акъбет, къаракъаш, къаракёз, терен оюмлу Акъбатайны.

Асланукъа кесини акътылына, сабырлыгъына бюсюрегенин юйде, тышында да бирда букъдурмагъанды. Алай келинини кёзю-башы жарымагъаны уа бирда тынчлыкъ бермейди Асланукъагъа. Келинини ол халын кёрмез ючюн, бир жанына бурулуп аз кере кетмегенди. Ол къызы Дауусдан Акъбатайны мудахлыгъыны сылтауун сорургъа кёп кере излегенди. Болсада аллай кезиуде башха оюм, жел жетгенлей жетип, эр киши намысына келишмеген иш бла кюрешмезге кереклисин ангылап, сорур сорууун ичинде чиритип болгъанды. Алай, сёзсюз, Акъбатайны юсюнде аны сагъышландыргъан затла уа кёпдюле: жангыз жашы бир чирчиксиз нек къалды, бек биринчиден, къатыны Балкъыз бешик къулагъына жабышыргъа термилгенли, тогъуз жыл болду. Азмы кюрешдиле Ортабайлары: «Къожакъ, келинибизни ариулугъуна, адамлыгъына чурум тапсакъ, Аллах иймез, алай тукъумгъа жан кёшулургъа керекди, айырыл Акъбатайдан, башха адамгъа баш кёш», – деп. Бир кишини айтханына къулакъ салмагъанды Къожакъ. Асланукъа улу Акъбатай ючюн кесин ёлтюрюрге боллугъун да букъдурмагъанды. Сора былада бир жан ангыламагъан жашыртын сюймеклик барды. Аны тасхасын билирге онг жокъ эди Акъбатайны, Къожакъны жуукъларында да. Алгъын къушча учуп айланыучу Къожакъ энди жаланда кесини жүрек уруууна тынгылап жашарча чекге нек жетишгенин билген а – бютюнда жокъ.

Ийналукъну къонакълары тынчайгъандан сора, Къожакъ, юйюне къайтып, отоугъа кире турмай, аш юйде таянып къалыр акъылгъа келгени да жүрек кючюню демлешиулерини тузагъына тюшгенини хатасы эди. Да алай этсе да, Акъбатай, тышына чыгып, аны жокълап кюреширик туюл эди. Акъбатай, Ортабайлагъа келген тогъуз жылны ичинде биринчи кере этди алай – Къожакъны аллына чыкыгъанны кёй, жеринден окъуна кётюрюлмеди ёрге. Алай мудах эди ол, кычырыкъдан кыырып жиляргъа хазыр эди Акъбатай, тынгысыз жү-

реги чартлап чыгып кетерге жетишип. Бирде тамагы бууула эди аны. Бу жол а бөрүлө улугъан таууш окъуна эшитилди къулагъына.

Акъбатай, эрини келгенин билип тургъанлай, жатхан жеринден тепмегенине сокъуранды, бек айып этди кеси кесине. Алай дагыда, аны акъылына кёре, Къожагъ'а нек жокъларыкъ туююл эди къатынын, тюз эшикден кире келгенинлей, ёлюп тура эсе уа?! «Атам ёлмесин, жеримден тепмем», — деди Акъбатай. Сора, башын жуургъан туюне сугъуп, гыз-гыз эте кетип, жукълады да къалды.

* * *

Бир къауум элчи жаш, къонакъланы да нёгер этип, Огъары-Чатны тюз ортасында эмилик юйретиучю талачыкъда тохтап, къол таш атып эриширге хазырландыла. Къожакъ да андады. Мудахлыгыын тенглери ангылагъандыла. Алай жаш жүреги нек инжилгенин а билмейдиле. Ол, кёкюрегин сыласа, жүрегини бир жери ачыгъанын сезеди. Бир заманда Къожакъ, башын ёрге кётюрюп, нёгер жашларына кезиу-кезиу къарады да, ауруу болгъан саулагъа сукъланнганча, сукъланды алагъа. Тюз ол кезиучюкде Акъбатай юйден орамгъа чыкъды. Аны онг къолунда суу къылычы, сол къолунда эки челеги бардыла. Ол, тегерегине-зат къарамай, Огъары шаудан таба жол тутду. Акъбатай ары Къожакълары сюелген жерден арлакъчыкъда жаяу жол бла барлыкъды. Аны юсюнде къара мор жюн къумачдан кеси тикген жыйрыгы, белинде кююш камары, башында акъгыранчасы. Жыйрыгы бетли сахтиян чурукъларыны башлары уа тобугъундан игида энишгеде тохтайдыла. Аланы бурун табанларындан башларына дери мор жибек халыдан туююлген чалыу сууурулупду. Алай, къонакъ жашла лакъырда сёзлени бир бири ызларындан къуярыкълары ангылагъанча, башын ёрге да кётюрмейди. Ким кёргенди аны, бюгюн болмаса, Дауусну нёгерлигин излемей, тышына чыгып?! Къожакъны бютюнда тынгысыз этген ол болду. Асланукъа улу, къатынын биринчи кере бюгюн кёрген кирик, кёз къыйыры бла къарап, хар атламын ёнчелеп сюеледи. Къонакъла бири кълмай эс бурдула Акъбатайгъа.

— Кимникиди бу жарыкъ жулдуз? — деп сорду эбизеледен бирлери, битеу къарамын Акъбатайгъа кълдап. — Къайры бараса, ариу къыз, субай санларынг талчыбыкъча ийиле? — Акъбатай, къолу бла узалып, узун

акъ боюнуна тѣгюлген жаухар чачын бир жанлыракъ этди. Сѣз а айтмады.

— Ой, ариу бала, къайдан да кѣрюндюнѣ бизге? — деди экинчи эбизе. — Чапсам, тау кийиклени озуучу санларым кыйылып къалдыла да, таланнган!

Къожакъны бети Акъбатайны жыйрыгындан да бек къара мор болду. Аны бир бек чамланьргъа хазьрланнганьн ангыладыла Ортабайланы жашла, — къама таууш чыгъар деп, къоркъгъан окъуна этдиле. Жукъ айтыргъа уа базьнмадыла. Сѣз къошсала — иш тереннге кетерик сундула.

— Огъары-Чатны танг жулдузу, — деп къычырды сѣзню биринчи болуп башлагъан эбизе жаш, Акъбатай алайдан игида узайгъандан сора. — Къая башына ёрлеп, танг атхынчы жырлар эдим санга, бешик жыр айтхан сунуп кесими!

— Эбизе, бизде эр киши бешик жыр айтмайды, — деди Къожакъ, къарамын жерден айырып, къонакъланы былхымсыз безиреулери аны намысына тасха тюшюргенлерин айтып, акъылларын башларына жыйдырыр муратда.

— Бизде уа жашла да айтадыла бешик жыр, жан тамырларына ырахатлыкъ берир ючюн, — деди биягъы эбизе, арлакъда къара къалакъ ташны юсюнден бѣркюн алып, башына кие. — Ол гюлден гюлге къона айланнган гебенекчик акъылымы алып къойгъанды. Мен бусагъатда аны ызындан къалай таралгъанымы ангылагъан адам, жан аурутуп, садакъа берир эди. — Жашланы барысы да — къонагъы, къонакъбайы да — шум болдула. Къожагъ'а кесин жакълап киши сѣз айтмагъанына кюйюп-бишип сюеледи, алайдан кетип да къалалмай.

— Эбизе, къонакъ — къойдан жууаш болады деп, сѣз барды бизде, — деди Къожакъ, бу жол ауазын игида кѣтюрюп, къажымагъан эбизе таба атлай. — Сиз а нек тынгылайсыз, Ортабайлары?! Жууукъ излеген излемесин сизлайланы!

Къожакъны къаны бузулгъанын кѣрген эбизеле суу къуйгъанлай болдула.

— Тауда таулу къызгъа лакъырда этген адет къурупму къалгъанды? — деди олсагъатда Къожакъ бла сѣз атышхан эбизе.

— Айып этмегиз, — деди Ортабайланы жашлада таматаракъ, — сиз лакъырда этген Акъбатай бизни келинибизди.

— Не дейсе?! — деп сейирсинди эбизе.

— Бусагъатда челеклери, суу къылычы бла Огъары

шауданнга озгъан тиширыу – Акъбатай – Ортабайлагъа келин болгъанлы – тогъуз жыл озду, – деди биягъы жаш. – Эри уа ма буду – сени тенгинг Къожакъ.

Къонакъла бир бирге къарашдыла. Акъбатайгъа лакъырда этген эбизе, башын ёрге кётюрюп, тюклю кёкюрегин кенг керип, хауадан эркин тогъуду. Баям, ол акъылына келген оюмну тышына чыгъарыргъа базын-магъанлыкъ этди, уллу къара кёзлерин къаты къысып, терен сагъышха кирди. Бир кесекден кёзлерин ачды да, сейирсиниу къарамы бла Ортабайланы жашланы санап чыкъды. Дагъыда башын энишге ийип, бир ненча атлам этип, сора, онг къолун Акъбатайны хапарын айтхан жашны инбашына салып:

– Былайда бир бирге ёч салыргъа тюшюп турады, – деди. – Акъбатай къыз туююл эсе, мен да Чотар Шукуани туююлме. Мен айтхан терс болуп чыкъса, сиз салгъан борчну толтурургъа хазырма... Узун сёзню къысхасы – хар затны бетибизге кёре этербиз.

Ортабайланы жашла харх этип кюлдюле. Сора, аскер башчыны къылыкъсыз оноууна бой салгъан солдатла кирик, кюлгенлерин терк тохтатдыла да, бёлек заманны алайдан игида узайып баргъан Къожакъны ызындан аралгъанлай турдула.

– Эбизе, сен кюйсюз адамса, – деди Ортабайланы Исхакъны жашы Рамазан. – Къолгъа биреуню халал къатыныны намысына дурус келмеген ишни алгъанса. Кесинги сёзюнг кесинги эмиликге миндирип. Сора сау кёрейим, – ол эмилик сени Тау Артына хазна элтсин... Ким тезсе да, Къожакъ тезмез бу бедипликге.

– Рамазан, къарындашым, бусагъатда айтхан сёзюнгю башын ачыкъ этсенг да боллукъ эди, жаз тилге чубурду фахмум. Алай, айтып къояйым, Къожакъ бла, башхала бла да бош къоркъутаса, атамы, тукъумуму да сыйлагъан жерди былайы. Тейри, Огъары-Чат манга жаулукъ этмез. – Чотар, таукел сёлешгенликге, тынчлыгъын алгъан сагъышлары уа мыйысын ачитдыла.

– Чотар, сени сёзюнг элге жайылмасын, – деди къонакъбайладан бирлери, орта бойлу, узунбоюн, акъбет жаш, бурун сыртыны терлегенлерин сюрте.

– Акъбатай къыз туююл эсе, биз бери минип келген атларыбызны хар кереклери бла сизге сауагъа берип кетеригибиз даулашсызды, – деди Чотар. – Мен а, жаныгъызгъа тиймесин, башлагъан сёзюмю ахырына жетдирмей къоярыкъ туююлме. Бир жарлы тиширыу ёмюрлюк тузакъдан къутулса, – сизге да, бизге да иги. Аны ючюн эл бизни къаядан атарыкъ эмиликге нек мин-

дирирге керекди?.. Былайда мен терс болуп чыксам, Огъары-Чатны жамауатыны аллына тобукъланып, кечгинлик тилерме, – деп, Чотар, ахырында хыйла ышарды.

* * *

Жашланы даулашларын эшитген Акъбатай, азат фикири анга къуллукъ этер заман жетгенине ийнанып, «ууалгъан» санларында къан бир кесек эркин ойнай башлады.

«Анча жылны ичинде сынагъан кыйыйнлыгъымы анама шагъатсыз айтыр акъылда эдим да, энди уа, жамауат аллына чыгъып, насыпсыз жашаууму болушун жырым бла баям этейим, – деп шыбырдады Акъбатай кеси кесине. – Тёзгеним тамамды, – хар затны баямын этер заман жетди, – деп, экинчи кере да къатлады. – Дауус манга къайын къыз угъай, туугъан эгечди. Ол да болушур жыр тизерге. Тюзлюкню суйген Дауус жашауда мен сынагъан кыйыйнлыкълардан кери болсун».

«Эбизеле бла бир уллу ишни юсюнден ёчеширге тюшгенди. Хар нени да болушунлай айт бизге», – деп, келечиле келликлерине ишексизди Акъбатай. Аны ючюн сагъайыпды тышына. Алай дагъыда бир тынгысызлыкъ къолгъа алды аны: къонакъла, айтхан сёзлерин оюннга тергеп, аны андан ары сюрмей, жолгъа атланып кетип къалсала, инжилиюую кирити ёмюрге да ачылмаз деп къоркъады ол.

«Манга ёмюрлюкге жүрек жарсыу къойгъан Тауланга уа бирда туюлме ыразы. Атангы аман кёзюне, Таулан, сенсиз тапдым кеси башыма эркинлик, – деди Акъбатай, олтургъан жеринден ёрге кётюрлюп, терезе таба атлай, ёхтемлигини чеги болмай. – Алай, сени хатангдан, мындан ары жашаууму да жияуу бла ашырлыгъыма ишексизме...» Акъбатай, келин отоуда, ол бери келгенли да, ундурукъну къатында къабыргъагъа тагъылып тургъан кюзгючюкню къатына жууукъ баргъанлыкъгъа, анга къарап, чолпан кёзлерини мудахлыкъларын кёрюрге суймеди.

Олсагъатда аны бет сыфаты, сагъышлы оюмлары терк-терк тюрлене эдиле, – бирде къайгъылары, бирде эркинликни къанат къакъдыргъан къууанчы къолгъа ала эдиле Акъбатайны. «Мен сылхыр бола турама, – деди ол, халкъны аллына чыкыгъан заманында, башына кысаргъа хазырлагъан акъ гыранчасын ундурукъ къулакъдан къолуна алып, аны биринчи кере кёргенча, ары да,

бери да айландырып къарай. – Элни аллына чыгып, жүрежими кюйдюрюп тургъан жарсыларымы айтып жырласам, ол къуугъун хапар болуп жайылмазмы битеу тау ауузлагъа?!» Ауур сагъышлагъа кёмюлген Акъбатайны кёзлерине ау чапды. Аны акъылында, кесини юсюнден къурагъан жырын жамауатха туура этмеклик – кюй-сюзлюк эди. «Ол иш, ат жүрюшю тау къуш бла эришген Къожакъгъа угъай, Ортабайланы тукъумгъа саулай дерт жетдирген болуб’а къалмазмы? – деди Акъбатай, бир бирге жабышып тургъан ариу эринлери кючден къымылдай. – Айыпды, ал бурун кесими бетими жоярыкъма. Андан тышында, тогъуз жылны биргелерине жашагъан адамларым жерге къарарла, бир-бирлери уа ёлюр кюнлерин санап тохтарла. Эбизе жашланы безиреу сёзлерине терилип, сора жан тамырларыма ырахатлыкъ тапдырама деп, кесиме да, Ортабайлагъа да ыспассызлыкъ келтирмейим. Жюрек жарсыууму уа, эртте-кеч болса да, эл билмей къоярыкъ туююлдо, – ол кесине жол табар да, боракъа таууш болуп, тауладан ёзенлеге дери эшитилир». Акъбатай мудак болду, ызы бла уа Тауланны ахыр къагъытыны бир къауум тизгинин кеси акъылында къатлады:

«Къыйынлыкъымы къагъытха жазып,
Сен ариугъа ахыр салам иеме.
Къожакъны къууанчы – мени къара кюнюм,
Сен аны билиринги бек сюеме...»

«Атангы аман кёзюне, Таулан! – деп чамланды Акъбатай. – Сен къызбайны хатасындан сынадым ол къадар къыйынлыкъланы! Къызбай болмасанг, мени кесинге ёмюрлюк нёгер этерге жол табар эдинг. Энди уа сенсиз тапдым кеси башыма эркин болур амал. Сенден фахмусуз жырчы сунма мени, бери тынгылачы: «Эй, ариу Батай, Акъбатай, кеси намысына сакъ Батай...» Акъбатай, ол сёзлени айтды да, ундурукъгъа аууп, акъ гыранчасын бетине жабып жилиады.

Аны тогъузжыллыкъ къыйынлыкъын хорлады, баям, бюгоннгю къара кюню. Акъбатай секирип ёрге турду да, отоуну тёрт мюйюшюне кюйсюз бет алып къарады. Тауланны ичин хазна билмей, омакъ сёзлерине алдана келгенине сокъуранды. Алай Акъбатай кеси къурагъан жырны эшитирин а сюйдо:

«Эй, Шахгерийни буулу къаясы, ой,
Анда болур къара къушну уясы, ой,

Бизни дунябызлай болгъаед, ой,
Бизге хыйны этдиргенни жашар дунясы.

Эй, Шахгерийни буулу къаясы, ой,
Анда болур къара къушну уасы, ой.
Бизге бу кюнлени келтирген, ой,
Ол кюйсюз къатынны хыйнысы.

Аллахдан бизге уа буйругъ'а болгъаед,
Чабакъ болуп, суу тюрбюнде жюзерге.
Бизге хыйны этилген къара киритни
Къайда болгъанын аны билирге.

Ой, агъырыкъда барды акъ кюпес,
Ортабай улу аякъларын анга сюртеди,
Мен ойнай-кюле барсам къатына,
Эшек кибик, табаны бла тюртеди.

Мен тогъуз жылны сени бла жашадым,
Не ышармайын, кюлмейин.
Мен сени бла тогъуз жылны жашадым,
Бирда эр киши хусум билмейин...»

Акъбатай, отоуну ичинде тегерегине кезиу-кезиу къарап, кесине ушакъ негер изледи. Дауус да кирмейди да, таланган, ол болгъан жерге. Бек алгъа анга билдирлик эди, халкъ туурасына тохтап, кюйюн айтыргъа сокъуранганын.

Ол жолну сайлагъанына ыразы болгъан Акъбатай, башына бир къара къолан жаулукъчукъ атып, Дауусну жокълай чыкъды тышына. Арбазда Рамазан эки негери бла Дауусну ортагъа алып селеше тургъанларын кергенинде, жүреги башха тюрлю ишлеп башлады, кезлери алас-булас кёрдю арбаздагъыланы, борбайлары къыйылып, не ары, не бери тебалмай тохтадыла.

– Кеси бла селешигиз, – деди Дауус, жашланы айтханларына кёл салып тынгылагъандан сора.

Рамазанлары Акъбатайны эседиле да, аны къатына жууукъ келдиле, Дауус да ала бла.

– Оллахий-билляхий, келин, – деди Рамазан, сёзюн башлаялмай, акъылында болгъанны ары-бери жюздюре. – Къонакъларыбыз бизни борбайларыбыздан бек къаты алгъандыла. Бу алай бош иш болмагъанын ангылайбыз... Оллахий-билляхий, келин, къан тегюлюрге боллукъду. Жашланы ёлюмден къутхарлыкъ сенсе, мычмай, башланырыкъ къаугъаны отун жукълатырыкъ...

Акъбатай, акъ бетинден кёз жашын сюрте, бир жанына тепчиди.

– Манга толугу ийнан, келин, – деди Рамазан, алгындан да бек жунчуп, сакъал тюбю къалтырай, – сени бла жангыз бир инсаннга бет этерик туююлме.

Даус, Акъбатайгъа жууукъ барып, аркъасындан къаты къучакълады да, жаягъын боюнуна салып, аны санларын къалтыратхан ич сарынын бир кесек сабыр этерге кюрешди.

– Келин, жаным-кёзюм, жанынга тийдим дейме, тилейме, айып этме, – деди Рамазан.

– Жашыбыз, сен айып этме манга, – деди Акъбатай, ауазын кючден чыгъара, башын ёрге кётюрмей, артха да бурулмай. – Сен сёзюнгю ачыкъ этмегенлигинге, хапарынгы ангылагъанма, – эбизеле бла ёчюгюзню эшитгенме. Мени башым бла ойнаргъа бир кишини иши жокъду... Къыйынлыкъларым бла бирге ёлюп кетерге ыразыма, сизни жерге къаратхандан эсе.

Баям, Рамазанны жүрегин ачыу бийлеген болур, – алгъа тишлерин суюк таууш этдирди, ызы бла уа эринлерин чайнады. Ол Акъбатай быланы тилеклерин толтурмай къоярына ыразы болду. Алай, Акъбатай энди уа не зат айтырыкъ болур деп, сагъайгъанлай турады.

– Къонакъ алыуну къууанчына той этдигиз, эбизелеригизни артха да той бла ашырсагъыз иги болурму эди? – деди Акъбатай, бу жол, башын ёрге кётюрюп, жашланы кёзлерине уа къарамай. – Огъары-Чат кёп ажымлы ишлеге шагъатды, элге замансыз бушуу сынатырсыз...

– Келиним, жаным-кёзюм, – деди Рамазан, жүрек сёзюн дагъыда къатлай, – акъылынгы ангылатдынг, энди сенден жукъ сормабыз... Ажымлы къадарынга куюд-бийшдим.

Рамазанлары кетип тебиредиле.

– Жашыбыз, сабыр болугъуз, – деди Акъбатай, келгенлени ызларындан бир-эки атлам этип. – Мени ючюн эр киши бетигизге тасха тюшюрмегиз, ёчде хорлатхан – къазауатда хорлатхандан башха туююлду. Алай, мадар бар эсе, тамбладан озмай, элни саулай уллусун, кичисин да, тиширыулары эркегырыулары да эмилик юйретиучю талагъа жыйыгъыз. Алайда тап жонулгъан шырхы гыйыла бардыла. Аладан, тоханагъа ушатып, кётюртме ишлегиз, ары ёрлеген заманымда, халкъ мени туура кёрюрча болсун... – Алай айтып, Акъбатай, тили тутулуп къалгъанча тынгылады.

– Ариу келиним, тюзюн кесибизге айтханса, тасхабызны эл билирин суюмейме.

– Жашыбыз, Аллахдан жашырмагъаныбызны адам-
ладан да жашырмайыкъ.

* * *

Эрттенликде кюн чууакъ тийип эди. Алай ол, Акъ-
батайны кюйюне тынгыларгъа суймегенча, эл алайгъа
жыйылыр чакъда, булутла артына букъду. Халкъ да
дасизипди Акъбатай Ортабайланы жүреклерине ёмюрде
ачылмазлыкъ бугъоу саллыгъын. Болсада алайгъа Ас-
ланукъа бла Къожакъ бирсиледен артха къалып кел-
мегендиле.

Акъбатай, кётюртмеге ёрлеп, жамауатха сый берип,
башын энишге ийди, аны акъ гыранчасыны чачакълары
аякъ бурунларына дери жетедиле. Олсагъатда Акъбатай-
ны ариулугъу не терен акъыллыны да хайран этер эди.
Акъбатай, санлары тузакъгъа тюшгенча, къалтырай,
ёрге кючден бла бутдан сюелипди. Алай, жүрек кючю,
таукеллиги бир болуп, кюйюн башларгъа болушдула.

Асланукъа Акъбатайгъа кюйсюз бетден къарады.
«Не оу-шау этеди Апсатыны маллары бла баш кечин-
дирген Шамил къызы?» – деди ол кеси кесине.

Къожакъ алайдан башын алып къачды. Ол, элден
чыгъып, агъач къыйырына жетгенлей, сабий кирик жи-
ляды. Асланукъа уа, асыры къайгъыдан бла ачыудан,
сылхыр болургъа жетишип сюеледи, къамичисин ой-
ната. Алай ол да кёп турмады. Бу иш Мукайны бла аны
къатыны Сындыбатны хаталарындан башланнганына
сылтаусуз ийнанып, алагъа къанлы дерти акъылын ала,
эмилик юретиучю таладан думп болду.

16

Эбизеле ёчде хорлагъанларына угъай, туурагъа
чыгъарыргъа базынмагъан сёзюн жилимукълары къа-
тыш жута жашагъан Акъбатайны кюйю халкъгъа бел-
гили болгъанына къууандыла. Жамауат алайдан кетген-
ден сора да, аякъ тюплеринде чёп чынмай сюелгенлери
андан эди. Дауус бла Акъбатай да алайда къонакъла-
дан ары киши къалмагъан чакъда тюшдюле тоханадан.
Чотар аланы къатларына барыргъа бек суйдю. Алай
базынмады. «Къызла, биз бери энтта къайтырбыз», – де-
рик эди ол. Акъбатай бла Дауус а, артха да къарамай,
Шамиллары таба кетдиле. Чотар бу жол Акъбатайгъа
угъай, Дауусха аралып эди.

Ортабайлары кѣонакѣлагѣа бек сууудула. Асланукѣа уа, Ийналукуѣдан кѣарыу тапса, Чотарны илишаннга саллыкѣ эди. Кѣалай алай болду эсе да, жашла, сѣзлерине ѣлмекликни болмагѣанча уллу бедигѣе санап, кѣонакѣланы барысына да саугѣала этип ашырыргѣа хазырландыла. Чотаргѣа энчи эс бурдула. Анга ючлю ажир, алтын, кюмюш кереклери бла жарагѣан ат жер, бек сыйлы – бийле кийиучю – акѣ жамычы, башлыкѣ, бийик кѣк бухар бѣрк, ушкок, кѣылкѣтыяр кѣалкѣан, сабына алтын суу ичирилген кѣама бердиле. Кѣонакѣтюшюн кѣайгѣылы болмагѣан Асланукѣа эди. Ийналукуѣ да сансыз этип кѣойду эбизелени, – аланы ашыра, арбазгѣа окѣуна чыкѣмады.

Элде кѣууанчны бек уллусу Мукайдады; анча жылны былагѣа кѣл кенгдирип жашагѣан Ортабайлары ууалдыла, – халкѣны аллында эл бедигѣлиги болдула, ол – бир жаны, экинчиси уа – анча жылны сауу-шауу белгисиз жашы Владикавказда жашагѣаныны кертти хапары келгенди.

Баям, ол хапарны элге Жабыр билдирген болур. Жаш Владикавказда, хар баш кюн сайын жыйылгѣан базаргѣа (ол ишге да сейир этер ючюн кѣалмагѣанды, Нальчикде, Исси-Сууда базар ыйых кюн жыйылады) ары Огѣары-Чатдан келген адамлагѣа тюбей-тюбей тургѣанды. Жабыр Тауланни да, сакѣалын-башын жюлюп, ѣз динине кѣайтханын башхалагѣа да билдире, дерсге алай кирген кюнюнде таныгѣанды. Тауланни кѣз кѣарама бек алгѣа Жабыргѣа барып тирелген эди. Сейир-тамаша: «Мен сени таныдым!» – деп кѣыгѣырмады Жабыр. «Ол кюн санга тюбеген бабас мен эдим», – деп, Таулан да айтмады. Энди Мукайны жолу арыды. Сосуран бла Омар, атабыз, биз барайыкѣ, сен юйде тур деп, билген амаллары бла кюрешгендиле. Болсада Мукай, жаш меники, кѣууанчны уллусу да меники болуп тургѣанлай, жолгѣа башха адамны атландырлыкѣ тюйюлме дегенни айтып, кеси ауарасын арталлыда унутуп, Тауланни ашар ашына, ичер айранына дери да хазыр этип, гыбытны, башха затланы да артмакѣларына жыйгѣанды. Ол эки-ючкюнлюк жолну кечеге бла кюннге кѣоратыр акѣылдады.

Мукайны жолгѣа ахшы мурат бла атлана айлангѣанын бек алгѣа Асланукѣа билгенди. «Ол хыйнычы кѣатынынг бла сен бизге сынатхан кѣыйынлыкѣдан эсе кѣп да ауур кѣыйынлыкѣ сынарыкѣды юйюрюнг, – деп чамлана эди Асланукѣа, кѣара кѣамасын кѣара билеуге ышый. – Аллахны кѣадарындан киши да кѣутулмайды, биз жюрек кѣыйынлыкѣ сынадыкѣ, сени юйюрюнг а

жиляу-сыйыт бла ашырыр дуниясын. Кёкюрегинги не бек кере эсенг да, кылай келе келгенинги билмеген киши туюлме мен. Онгсузла тузакъга тюшген адет дуния жаратылгъанлы да жюриюдю, жарсыма. Фактыр сен, осуятынгы манга этерсе, кебинлигинги оноуун да этерле бизникиле. Кыатын алыргъа термиле, аман бла жоулгъанды кюбузчу жашынг, — халкыга тутхан ни-стигиз башыгъызга жау болгъанды. Ажалынг кыурутуп атланаса жолга. Таулан Терк башында угъай, жер тюбюндеди, сылхыр!»

...Мукай, эрттенликде эртте туруп, арбазга чыкыгъанында, жашлары атын жерлеп, артмакъларын да арбазга чыгъарып тура эдиле. Анга да кыууанды юйюр тамата. Синдыбатны мудахлыгъын эслегенлей а, Мукайны бети терк тюрленди. Аны жашларыны анасы, жаулукъ кыанатын мангылайына тартып, эки кюлуна ёшюн салыргъа хазырланганча, аланы кёкюрегине дери кётюрюп, бармакъларын бири бири араларына кийирип, кёзлери чыракъ барып сюеле эди. Мукайны акылына кёре, бюгюн Синдыбат кимден да бек кыууанырга керек эди, — аны эл кыаранчхасына кыарс кыага келген жашыны сау-эсен хапары келгенди Огъары-Чатха.

— Амирхан кызы, мудах болма, — деди Мукай. — Мудах болма, мени ахшы жолга кюлюп-кыууанып ашыр.

Синдыбат, кюлларын андан да ёрге кётюрюп, ала бла ауузун жабып, бир кесек турду. Ол, жияп, кесим да кырты болама, адамларымы да жунчутама деп кыоркыду.

Сосуран сехлени ачды, Омар артмакъланы инбашына алып, бир кюлу бла уа атны жюгенине жабышып чыкыды орамга. Синдыбат а жеринден тепмей турду бир кесек заманны. Мукай, жашла артмакъланы, аталарыны жамычысыны да жерлерин тапдыргъандан сора да, атха минип, тебиреп кыалмады. Кыатыныны мудахлыгъы анга тынчылыкъ бермейди.

— Амирхан кызы, сау кыал, сен мудах болсанг, жашла да боллукъдула мудах, — деди Мукай. — Хайт де. Жолдагъы-кыолдагъы да ууахтыдан кыаллыкъ туюлдю. Душманынгдан бугъуп кыутулургъа боллукъса, алай Аллахны буйругъундан а киши да кыутулалмаз.

Синдыбат тау ауузлада жерге бауурланган кыалын туманча кыаралды. Олсагъатдан, кычырыкыдан кыырып, жияп, халкыны юсюне жыярга хазырланды.

— Амирхан кызы, иги жолоучуну ызындан иги кыууум керек болады, — деди Мукай, сол кюлу бла иер кыашха жабыша.

Сындыбат алайгъа терк-терк атлап жетди, ташха абынып, жыгъылыргъа да азчыкъ къалып.

– Тауланни атасы, – деди Сындыбат, эрине жалыныулу къарап, – ёлгенлеринг бла сауларынг бла да тилейме, бюгюн жолгъа атланма. Уллу къайгъы барды жүрегимде, бир палахха тюбемейик.

– Жолдан къайтсам, айып болур, бийчебиз, – деди Мукай, иерни кёпчегине тап орнала. – Къоркъма, бир зат да болмаз. Уллу Аллах бизни жанлыды: кёресе да, жашыбыз табылды, кесин бизни Тауланьбыздан бийик сунуучу Къожакъгъа келген кюнню да кёрдюнг да?..

– Ортабайлары сынагъан бедишликге къууанма, – деди Сындыбат эрине. – Айтдырмай къоймай эсенг, олду мени суугъа секирирге жетдирген къайгъы. Бийле ол бедишликге бизни хатабыздан тюбеген сунуп турадыла. Тур юйюнгде, Ортабайлагъа жалын, ариу айт.

– Жиялама, сен жиясанг, жолум болмазлыкъ сунама. Тюзлюк бизни жанлыды, ариу тилек тиле ызымдан.

Алайда жай чиллени эрттенлигинде сууукъсурап сюелген Сындыбат, юсюне къайнар суу къуюлгъанча, амалсызгъа къалды.

* * *

Асланукъа, жаш заманындача, атха секирип минди да, олсагъатда къаш башына тюшген бёркюн ёрге этип, жолсуз жолла бла Мукайны ызындан болду. Къожакъ чаришледе чабыучу кёк ажир кечиуден тыйгъычсыз ётдю да, кишнегени бора таууш этип жайылды тёгерекге. Атыны ол барыууу Асланукъаны этер ишине бютюн бек кёллендирди; муратына жетерине уа ишексизди. Огъары-Чатны бла Тёбен элни арасы бек азындан жыйырма бла он къычырым барды. Сора ол орталыкъда былагъа алай эртте киши тюберик туюлдю. Аны тергеуюн алгъадан этгенди Асланукъа. Ол Мукайны жашау жулдузу батханына толу ийнанып эсе да, кесини тобукълары да къалтырар керекли туюлдюле. «Ярабий, жүрек тамырларым тохтай тура ушайдыла да!» – деп да айтады бирде. Энди Асланукъа Мукай бла сёзню къалай къозгъарыгъын окъуна эсине келтиралмайды. Жагъалашыу керек туюлдю анга, алай болса, Мукай Асланукъаны тюбуне тюшмезлиги ачыкъды.

«Хо да, Аллахны буйругъу бла, мени муратым толуп, Мукайны ол дунягъа ашырайым, – деп сагъышлы болду Асланукъа, къулакълары жукъ эшитмей, кёзлери алас-булас кёре, – бу ишим артда халкъгъа туура болуп,

тукъумуму жерге къаратсам, артда манга не кюн келир? Андан сора манга азатлыкъны чырагъы ёмюрде да жанмаз; ким кечсе да, Ийналукъ кечмез. Сау кёрейим, жияу-сыйыт – жашауум. Элин харам этген Къожакъгъа да не кюн келир? Бет сыфаты кюнча жарытхан жангыз кызым Дауусха да эбизе Чотар кёз къаратып, ансыз жашауум жокъду деп, къалыннга тау ауузгъа сыйынмаз мал сюрюп келирге айтып кетди эсе, аны къадары да не болады? Сабийлериме ыспассызлыкъ жетдиргенден эсе, къуллагъа, жесирлеге тенг болуп окъуна жашайым. Кеси акъылыма бюсюрөп, терс жол сайлагъан болурмамы?.. Угъай, мен ёмюрде да терс иш этмегенме. Тукъуму башы бла ойнагъанны башы черек толкъунлагъа ташайыргъа керекди. Ол мурдар энишге къутулгъунчу, ызындан жетерге керекме...»

* * *

Мукай жиян ызгъа ушагъан къынгыр-мынгыр жолчукъ бла энишге бара эди. Жюреги тынгысызды, къатыныны: «Бюгюн жолгъа атланмазынгы тилейме», – деп, къатлап-къатлап айтхан сёзлери къулагъына эшитилгенлей, къара ауанача, мудах сюелгени кёзюне кёрюнгенлей турады. Черекни барыуу да, сарнагъан этгенча, къайгъылы эди. Аны юсюне, тамырлары кёкге айланып, суу бла къайтмаз жолгъа атланган жашил назы терек да, къазауатдан олсагъатда чыкъгъан аскерчи окъ жараларыны ачыгъанларын кётюралмай ынычхагъанга ушай эди. Бир кесекден Асланукъаны кесинден эсе атыны аякъ тауушлары алгъа жетди Мукайны ызындан. Ол, жолоучуну тёзюмлюкюгюн сынагъанча, бирде нал таууш угъай, окъ таууш болуп эшитиле эди анга. Бирде уа кынындан суху чыгъарылгъан къама таууш болуп. Мукай, кесин не кёкюрекли адамгъа санай эсе да, ол къужур тауушланы кётюралмай, къол аязлары бла къллакъларын къаты кысды.

«Ёлюмден къач!» – дей эди бир эр киши ауаз анга. «Къачмам, тейри! – дей эди Мукай анга. – Сен айтханны этсем, ёлюмден угъай, Асланукъадан къачханнга саналлыкъма... Алай а суймейме».

Къоркъуу а тюздю Мукайны жюрегине. Ол атыны жюгенин алгъа бошлап, къамичини адамыча жетдирди.

«Къачма, итден туугъан! Не бек кюрөшсөнг да, энди менден кълутулалмазса!» – Ол Асланукъаны ауазы эди.

Мукай анга жетдирмез акъылгъа да бир келди. Алай

тау арасы, чегет бетлери да кычырык-хахай тауушладан толдула; кая кызы кырылгач Аслануканы дертли ауазын юч-төрт кереге көп этип эшитдире эди Мукайга.

Бир кезиуде элде кычырыучуга Мукайны сайлаган эдиле. Аны кыонгуроу тауушлу ауазы таудан кычырса – ёзенге, ёзенден кычырса – тауга ачык эшитилип болганды. Элни ичинде, несин айтаса, межгитни кыатында дуппургга ёрлеп, алайда жугурбет ташха минип кычырса, эл сходха жыйылып турганды. Жашлары тыйгандыла аны ол ишден – ыспассыз жумушха санап. Бююн а Мукайны тауушу аз да чыкмайды, – сёзю тамагына тыгылып кыалган адамга ушайды. Андан сора да, ётгюрлюгюне көпле сукланган адам, ат юсюнде тобуклары кыалтыраганыларын кеси сезгенлей барады. Асланукга ызындан кыаршы келгенин ангылаган Мукай, атын онг жанына – Чегетни кыалын агачы таба бурду. Алай, Асланукга көк ажирни кенг көкюреги бла аны атыны арт жанына кыатылганлай, Мукай иер юсюнден чартлап, кыалын кыыртышха бауурундан тийди. Асланукга, кыара кыамасы да онг кыолунда ойнай (аны жаш заманында окына ким көргенди аллай жигитлигин!), солууун кючден ала, ёрге көтюрюлюр мадар излеген Мукайны юсюне чынгады.

– Тели болма, Асланукга, – деди Мукай, аны тюбюнден кыутулургга кюрешип. – Бююн былайда эссиз иш этсек, адамларыбыз, башларын көтюрюп, ёмюрге киши көзюне кыараялмазла.

– Кеси башынгы кыайгысын көр, Уллу Аллахны аллында ант этгенме сени сау кыоймазга, – деди Асланукга, сол кыолу бла Мукайны ауузундан басып, онг кыолунда кыаманы уа аны боюнуна жууук келтире.

Бийик кыаяладан, көк кенглигинден кыуш тауушланы ачык эшитди Мукай. Бусагъат Асланукга аны, боюнун тартып, кыалын агачны ичинде кыоюп кетерикди. Андан сора уа кыара кыушла Мукайны оноун бек тап этерле. Элде жашлары турурла, аталары Терк башында Таулан бла дуния заууктулугуна батып айланган сунуп, Сындыбат, аман тюшлеринден кыоркыуп, көп кечелерин жукъусуз ашырып.

Аллай ыспассыз ёлюмге бой салып кыояргга жарамзлыгын ангылаган Мукай, тишлерин кыаты кыысып, бар кююн жыйып, онг тобугу бла Аслануканы эки бут арасына жетдирди. Кыара кыамасына бла кыара кючюне базынган Аслануканы кыычырыгы агач жаныуарланы бла кыанатлыланы сагъайтды; ол алайдан

энишге таба эки-юч кере тѣнгереда да, тауушу угъай, солууу окъуна чыкъмай сойланды.

Мукай ёрге кѣтюрюлдо да, таула башына, кеси жолуна ёхтем баргъан черек таба да кезиу къарады. Къараморгъа тартхан бети игида жарыды, кѣзлери алгъындан эсе кѣп да онглу кѣре башладыла. «Мантдан кѣпген къабан кирик, не жатады бу?» – деди, Асланукъа таба атлар кѣл алып.

– Асланукъа, сабий оюнла бла кюрешиучю заманыбыз кетгенди, – деди Мукай, – бир элли, бир жерли адамлабыз, жаулукъ этмейик бир бирге. Элни жилаусыйытха къоймайыкъ. Ол жол да, бу жол да кесинги хатангдан къол кѣтюрдюм ансы, мен бийибизни намысын фыйгъамбарны намысындан кем кѣрген адам туююлме... Бизни куюрюбюзню куюнде ол ишекли болгъан затланы бири да тюз туююлдюле. Аны буруп айта эсем, – эр кишиге къаргъаннан ушамайды – сени къара къаманг мени кюрегимде табылсын. Тур, сен артха къайт, мени да тыйма – жолум узакъды.

Мукай Асланукъаны къатына барды да, энишге ийилип, онг къолу бла эки жауурун ортасына иги базынмай тийди. Асланукъа жукъ айтмады, – тынгылап къойду.

– Асланукъа, бюгюнню ишинге сокъураннганынгы жаратдым, жаныма тиймейди, билеме, адам, къаны бир къызса, этмезин этип къояды... Сен, халкъ ауузунга къарагъан адам, киши сѣзюне къарап, чекден чыкъмасанг да боллукъ эди.

Мукай сѣлешеди – Асланукъа тынгылайды.

– Манга не бек бичакъ билеп кюеше эсенг да, кюрек сырымы билгенинге уа ишексизме... Тейри, Асланукъа, Таулан да сизге аман киши болмагъанды, сени да, Ийналукуну да тѣгерегигизге жашларыгъыздан кем къалмай айланып тургъанды – башхаланы къолларындан келмезлик жумушларыгъызны окъуна этип: тыш къыралладан, Арисейден келгенлеге да тилманчлыкъ этип, къууанчларыгъызда жырлап. Ой, таланган, бир жангызыгъыз сормадыгъыз да, жашынгдан не хапар деп?! Дагыда, бюгюн сен, Ортабайланы аты Беш да Тау Элге, тейри, Эбизеге да айтылгъан киши, дуниядан думп болгъаннга саналып тургъан жашын излей чыкъгъан Мукайны боюнунда къамангы билей айланаса... Аны адам эшитмесин.

Асланукъаны тынгылагъаны Мукайгъа адепсиз бек ачыу тийди. «Мени адамгъа санамай эсенг, атангы башынамы айланаса ызымдан, къамангы да къылкыяр этип?!» – деди ол, кеси кесине. Мен да адатта деген ма-

гъананы ангылатыргъа хазырлана, Асланукъаны ёрге кётюрюп, акъылында болгъанны кёзюне къарап айтыргъа таукел болуп, Мукай Асланукъаны башын ёрге таукел кётюрдю. Асланукъа бир жанына ауду да, сыртындан тюшдю. Аны ауузундан келген къан акъ чепкенини кёкюрегин къызгъылдым-къара къаннга бояды...

Ортабай улуну къара къамасы кесини жүрегине чанчылып эди.

* * *

Къожакъны жашауу атасыны къойчу къошларындады. Элде хазна кёрюннген окъуна этмейди. Атамы ёлтюргенди деп, Мукайны ызындан сюрюп да кюрешмеди, ишни дурусун анга Ийналукъ ангылатханды. «Терслик Асланукъада болмаса, Мукай аны, сал этип, элге кеси алып келлик туююл эди, – дегенди бий, къарындашын-дан туугъанны сабырлыкъ сырына сыйындыра.

17

Таулан тёбентин келген жол Огъары-Чатха бурулгъан жингирикге жетгенлей, башланыуун аны ёсдюрген тауладан алгъан черекни жагъасына жууукъ барып тохтады да, атындан тюшюп, аны атасын, анасын тансыкълагъанча тансыкълады. Ол черек тауушха тынгылагъанлай турду иги кесек заманны. Ол Тауланни озгъан жылларыны жарсыу жырларын къатлай эди анга. Черек Тауланнга дагъыда кёп затланы эсгертди. Озгъан жыллары зыраф жылла болмагъанларын да биле тургъанлай, аны инбашларындан жаланда жарсыуларыны ауурлукълары баса эдиле. Таулан бир кесекден, хуржунундан жан кезлигин чыгъарып, арлакъгъа атлап, пулгура къаура кесип, андан сыбызгъы ишлеп, Акъбатайгъа этген жырыны макъамын сокъду.

Таулан жыр макъамын сабыр этип, жангы сагъышларына кёмюлдю. Акъбатайны сыфаты кёзюне кёрюннген сагъатда, башын ёрге бир кётюрдю ансы, алайдан ары-бери тепчисе, бир уллу палахха къаллыкъча, сын къатханлай турду. Былайгъа келгенли, кесин дуниягъа жангыдан жаратылгъаннга санагъан Таулан, аз заманны ичине къайдагъысын унутду: тилсизге, телиге да ушап къалды. Орус къалпагъын аллын артына айландырып кийгенин окъуна эслемеди. Аны алай элге жете келген жерде, къара шауданнга къапланып, суу ичгенден сора

кийгенди. Барысыны да башы – тюзлюкню терслик хорлагъаныны ачыууду. Ким биледи, аны Акъбатайгъа тюберигини къууанчы сылхыр этип тура эсе уа? Угъай, энди суйсе – тюбесин, суйсе – тюбемесин, – биреуню къатыны анга неге керекди?! Ол оюм жашны элгендирди – битеу дуния байлыгъы ючюн да Таулан Акъбатайны харам этерик туюлдо. «Акъбатай манга да айтыргъа боллукъду ол сёзлени», – деди Таулан кеси кесине. – «Не махтанаса, сен, мени унутуп, матушко бла окъуна къош болгъанса!» – десе уа, не айтырма? Къара бугъоудан ычыныргъа кюч-къарыу тапхан Акъбатайым!..»

Мукай улу эшитген эди Акъбатайны азатлыкъгъа къутулгъанын, Асланукъа уа кюйсюзлюгюне жолукъгъанын. Алай жаш ол затлагъа къууанмады; аны ангылауунда, ала экиси да миллетге айып келтирген ишле эдиле. Олсагъатда Тауланни бек уллу къууанчы – атынсын-анасын кёрлюгю, сора, халкыны жомакъларын, жырларын жыйып, Тифлисте бла Владикавказда басмалагъаны. «Кавказ» газетде аны ол ишине махтау берип, жазгъан эдиле.

Таулан гитче заманында, бусагъатда сюелген жеринден Черекни сол жагъасына ётюп, ёмюрледен бери да бауурун къара жерден айырмагъан бийик, кёк желке, сыйдамбет, айрытёппе ташны башына миннгенден сюйгени болмаучу эди. Ол, сагъышларындан бир кесек къутулгъанлай, бек алгъа къарамын анга бургъаны да ол себепден эди. Къожакъ – эмчек къарындашы – бир жол Тауланни ташны башындан тюртюп жиберип, аягъын сындыргъаны да эсине тюшдю. Таулан аз-маз ышарып къойду ансы, Къожакъгъа жангыдан чамланмады; ол заманда Къожакъ эмчек къарындашыны ачыгъанына бек жарсыгъан эди. Ол угъай эсенг, Къожакъ жилигъан окъуна этген эди.

Таулан ол ташны башына минерге азанчы минаргъа ёрлерге хазырланганча хазырланады. Алай, баям, базынмагъанлыкъ этди, артмакъларын инбашына атды да, элни теренинден-теренине кирип кетди.

18

Акъбатай Тауланни келгенин эшитгенликге, ёз башыны къайгъысы анга къууаныргъа къоймады. Алай арталлыда эски болмагъан сюймеклиги уа жукъусуз кечелерин бютюнда узун этеди. Акъбатай, от жагъагъа жуукъ олтуруп, этеклерин тюбуне жыйып, тынчлыгъын алгъан сагъышларыны бешигин тебиретгенча, гуппуш-

чукъ болгъанлай ашырады кюнюн. Не этсин, дунягъа насыпсыз болуп туугъан къуру ол туююлду. Энди аны жүрегин Тауланни жырлары окъуна хазна жапсарсылла, – ол ийнанган да этмейди, Таулан аны къатына олтуруп, жумушакъ ауазын эшитирине, соймеклик ушакъ этип къууандырлыгъына. Алай жүрек къыйынлыгъы таза да угу-жугу этген Акъбатай, халкъдан уялмай, элге чыгъар онг тапса, бек алгъа Тауланланы арбазларын, аны адамларын тансыкъларыгъына уа кеси да ишексизди. Къолундан келсе, ол адамланы барысына да жулдузладан кийимле тигип кийдирир эди, арбазларында гюл бахча ёсдюрюр эди, – соймеклик ёмюрге да ёлмейди деген зат олду. Акъбатай, Мукайны арбазына бир заманда да кирмезлигин биле да тургъанлай этеди алай, бешик жыр макъамлы умутларына хорлатып. Баям, ол, анга асыры термилгенден, кюнюн къаура сырыйна жубанчы бола ашыргъанын билсе, ыркы тауушлу сагъышларына бой салгъанлай жашамаз эди. Кертиди, ол жаланда къыйынлыкъны аякъ тюбюне тюшгенлей да турмайды: бирде къууанч, бирде шургу анга къаршыдан къаршы келгенлей турадыла. Акъбатайны арталлыда тюнгюлююлукден бир кесек кери этген да ол зат эди.

Ортабайлары, халкъда жүрюген төрени байракъ этип, эринден кеси ыразылыгъы бла кетген Акъбатайдан аны ючюн берилген къалынны саулай артха къайтарыларын излемегенлери да бир къууанчха къууанч эди. Да не, алай болургъа тюшсе, ол Акъбатайны ата юйюне бек ауур жюк болур эди. Биринчиден, къызларыны кюйю алагъа да ыспассызлыкъ келтирирден къалмагъанды, аны юсюне Акъбатай ючюн алгъан къалынларын артха къайтарыргъа тюшсе уа, сау кёрейим, кёп жылла ашырыр эдиле, ыстауатларына мал, юйлерине ырысхы къондуралмай. Былайда Шамилни юйюн ол къыйынлыкъдан къутхаргъан да Ийналукъ болгъанды, – ол алай эте айланыуну учузлукъгъа санагъанды; къарындашы кеси эссизлигинден жоюлгъаны да тамам эди бийни мудах этерге. Алай, Акъбатайны кюйюню юсюнден эшитгенинде уа, бий да былай сермеген эди: «Багъалы келинибиз, сени бюгюнню ишинг бир заманда кечилмез. Энди сени ол бедиден къутхарлыкъ ёлюмдю!»

Артда ангылагъан эди Ийналукъ ачыуундан тукъум бетине ушамагъан сёзле айтханын. Алай, Дауус Акъбатайгъа Тауландан келечилик айтып айланганын эшитгенинде уа, эки кёзюн уллу юйде акъ жамычыны къатына тагъылгъан къауалгъа къадап тохтады. «Ол неге ушагъан затды?! – деди бий. – Дауусну бу жолгъу

иши арт кезиуде биз сынагъан учузлукъланы барысындан да базды; ол жюкню кётюрюр онг жокъду менде...»

Сындыбат да ариу а айтмайды Дауусха. «Ахшы къыз, сени къарындашынгдан къалгъан бир бетсиз тиширыгъа деп ёсдюргеменге жаш, – дегенди ол, кеслерини юлеринден чыгып, Ийналукулгъа бара тургъан Дауусну жолда тохтатып. – Мени Тауланым битеу Арисей таныгъан жашды... Айып этме, Акъбатайны сылтаугъа тутуп, Тауланни кесинге уа излей болурмуса?»

– Сындыбат, сен айтхан жүрекке бек асыу сёздю, – деди Дауус, такъыйкъланы ичине бети кёп тюрлю бола, ариу ишленнген бурунчугъуну сыртына тер къагъа, – ол анасы бла тенг тиширыуну кёзюне къарап, сагъыш этмей сёлешгенине уялды. – Къадар адамны, къалай сүйсе, алай чайкълайды, ол жашауда ким неге туберигин билген болса, тангны атарына артыкъ бек ашыкълмаз эди. Акъбатайдан а бош кълачаса, жашынг ансыз жашалмазлыгъын ачыкъл айтханды.

Кеси ёмюрюнде орунсуз сёз айтмагъан Ийналукул кимден да бек чамланьпды Дауусха; аны алайлыгъын кълыз кеси ачыкъл сезип турады. Къарындашыны ёлгени бийге артдан-артха бютюн бек татый башлагъанды. «Акъбатайны хатасындан жоюлгъан атангы башын кълбыр кълангасына нек туюдюресе?!» – деп, Ийналукул Дауусха чамланнган сагълатында, буз ууатхан гюл бахчача, санлары, башы анга бой салмай сюеле эди кълыз, аны жанлы болуп, киши сёз айтмагъланына да кюйюп бишип.

Ийналукулну, башхаланы ангылауларында да, Дауус этген иш дунияда бир затха да келишмей эди: Ортабайланы тукълумну намысына уллу айып келтирген тиширыгъла башхаладан келечилик айтып айланады. «Сау бол, кълызым, къларындашынгы дебери бек «бийикде» жүрютесе, – деген эди Дауусну анасы, кёлю толуп, эрини жияуун жаппа-жангыдан этерге сабийлерине ырыслап. – Кълалай огълурсуз да, бедиш да ишди ол, кълызым!»

* * *

Чотар, Тау Артында менме деген тукълумланы адамларындан жыйын кълурап, Огълары-Чатха – Ортабайлагъа – келечиле жиберген заманда, Ийналукул эссиз сёз айтмагълан эсе да, Дауусха уа чамланьрдан кълалмагълан эди: «Къларындашым жоюлгъланлы, жыл болмагъланды, аны унутуп, не эр, кълатын кълайгълы этедиле была?!» –

деп, ёмюрюнде кёлсюзлюк этмеген Ийналукъну сакъал туюбу, чюйреликleri аз-маз билиннген эринлери къалтырай, чыгъып кетген эди тышына. Аны берекетден, ырысхыдан толу юю суу къуйгъанча болгъан эди.

Кесини, Акъбатайны юсюнден да айтылгъан сёзле жүрек чамланыуун къозгъагъанлай тургъан Дауус: «Сюймекликге кишен салгъандан уллу гюнях иш жокъду дунияда», – деген эди, башхала да эшитсинле деп, ауазын игида кётюрюп.

Дауус Чотардан жангыз сёз эшитмегенди сюймеклик жёнюнде. Алай аны чырайы бла кишилиги уа жукъудан уятхандыла къызны. Аны аты айтылгъан жерде бир сейирлик хычыуун сезим Дауусну къолгъа алып, къайдагъысын унутдургъан кезиулери боладыла. Эрттенликде черек жагъасына барып, аны толкъунларына къарагъандан, аланы чокъуракъ тауушларына тынгылагъандан сюйгени болмаучу эди да, энди уа тюнюнде, тюшюнде да Чотарны ауазын эшитгенлей, сыфаты кёз аллына келгенлей жашайды. Эбизеден келечиле келгинчи, Акъбатайны аллына чабаргъа бети жетмегенди ансы, Сындыбат айтхан сезимден да къуру туююл эди Дауус. Тауланни жырлары, сыбызгъы тауушлары элде андан башха къызланы да сагъайтханды. Акъбатай саулукъда, ол кеслерине жетмезликлерин биле да тургъанлай эте эдиле алай. Ол жашагъан журтну, ол жүрюген орамланы жашыртын тансыкълай жашагъандыла къызла Таулан, Арисейге кетип, артха къайтмай къалгъан жылланы ичинде.

Ийналукъ Чотарны бла Дауусну болжалларын сау жылгъа созгъаны халкъгъа белгили болгъандан сора, Дауус андан арысында тенг къызларына «озгъан сюймеклигини» юсюнден хапар айта жашарыгъына, ол къадар заманны ичинде кюн тиймей, табийгъат булутлу, жауунлу, желли болуп турлугъуна ишексизлиги хорлай, кеси кесине жан аурутады. Жолоучу жолун къысхартыргъа ашыкъгъанча тангны атарына, кюнле-кечеле бири бирлерин теркирек алышындырырларына ашыгъа жашарыкъды къыз.

Энди Дауус кёк кенглигинде эркин учхан къанатлыгъа, буз кёкюрекли деменгили таулагъа, Огъары-Чатны къызларыча, субай назы тереклеге да сукъланады; ала аны аман сагъатлы этген сагъышладан бир кесек азат этедиле.

Огъары-Чатны залимлери, туугъанлы да, къылычлары къара халкъны башында ойната келе эселе да, элни къууанчына, бушуууна уа адети бла тубеучюдюле. Алай бу жол Таулан кы турманлыгъына Ортабайладан адам къатышмады.

«Таулан ким да хурмет этерча жашды», – деди Ийналукъ, юйюрге уллуну, кичини да кесине тыягылата. – Къатыны, жашчыгъы да ажымлы ёлген хапарлары барды, алагъа бушуу этгенибизни билдирсек да, хатасы жокъ эди... алай мени къарындашымы жойгъан мурдарны арбазына мындан арысында Ортабайладан адамны аягъы басмаз. Дерт а тутмагъыз, – ол аман адет жангыз бир инсанны игиликге тубетмегенди. Мурдарланы оноуларын Уллу Аллах кеси этеди... Барыгъыздан да иги ангылайма мени орунумда кишиге да жумушакълыкъ этерге жарамгъанын. Къарындашымы терслиги борбайларымы кыймаса, жаным ичимде болуп, жангыз кюн тынчаймаз эдим, ёребаш Мукайны ол дуниягъа ашыргъынчы. Бизни быллай кюннге къалдыргъан Уллу Аллахды, бюгюн бизге жүрек сабырлыкъ берген да олду. Эсигизде болсун, Таулан, жомакъларыбызны, жырларыбызны жыйып, алагъа жангы жашау бергенине къууанганыз таулула. Аны ол иши бизге алтын къала сюегенден кёп да игиди. Аны юсю бла бу фахмулу жашны бар терслиги, аманлыгъы кечилип къаладыла... Айып этмесин, къурманлыгъына уа тубеяллыкъ туюлбюз. Жашауубузну Мукайны арбазына жийиргенчли къарай ашырлыкъ болурбуз, баям», – деп, Ийналукъ, бушуу азабын жангыдан чекген кирик, теренден ахтынды.

19

Кёп заман озуп, Дауусну бла Чотарны да болжал кюнлери жете келген сагъатда, Таулан, келчилери ишин чегине жетдирмегенлеринден арысында, Акъбатайлагъа кеси салып барды. Къызын атасын, анасын танымагъан ол туюл, асыры уялгъандан, сыймеклик сёз айтханлай, борбайлары къалтыраучу заманы эртте озгъанды. Акъбатай да келин отоуда тогъуз жылын ашыргъанды. Сора, келечисини аллына къарап турмай, иш былайды деп, сёзю ачыкъ нек салмазгъа керекди кеси?! Алай, тюзда босагъадан атлагъанлай а, таукеллигин арсарлыгъы хорлады: айтыр сёзюн, олтурур жерин да унутду, – юйдегиле бар, кел болгъунчу, Таулан Шамилни тапчанына

чөкдю. Насыпха, Шамил юйде жокъ эди. Акъбатайны анасы уа, къызыны бла жашны кеслерин кьоюп, тышына чыгып кетди. Акъбатай да тебиреди анасыны ызындан. Алай кюйсюз къадарына жалбаргъан Таулан къызыны кьолундан тутду да, жибермеди.

– Таулан, жангыз бир сёзюнгю да кётюраллыкъ туюлме, – санларым тутмайдыла, ауузум айтханны башым ангыламайды, – деди Акъбатай, кьоллары, эринлери Къожакъ отоуна биринчи кере кирген ингирдеча къалтырай. – Сизни юйге да жолум бегитилипди... Сюймейме, – кюйдюрме. Тамамды жашау манга чекдирген азап! – Акъбатай жүрексинип жияды.

Таулан, асыры жунчугъандан, ауузундан сёз чыгъаралмай сюеледи, къызыны бир зат бла да жапсаралмазлыгъын ангылап.

– Халкъны жыйып, къууанч тойла эт, – деди Акъбатай, тюркюрюгон жиямукълары къатыш жута. – Тюздю сайлауунг – Дауусну кьолдан ычхындырма. Мени уа излегеним ажалды.

– Къайнатма къанымы! – деп къычырды Таулан, къызыны эссиз сёзю мыйысына ётөп. – Мен айтханнга бой салмасанг, ажал сени угъай, мени сайларыкъды! Кече жукъусузма, хар эрттен сайын а кёз къакъмай къарайма сен суугъа жорюочю жолгъа. Жашаууму кюл-кёмюр этгенинг кёлюнге ётмеймиди? Букъдурмай айтчы, манга не дертинг барды? Кесибизден кючлюега бой салдыкъ да, сюймеклигибизни багъырбет къаядан атдыкъ. Аллахха минг кере шукур болсун, аны ажалы жетмеди – сау къалды. Энди уа неди сылтауунг? – Таулан, биягъы тапчаннга олтурду да, баштёбен болуп, эки кьолун мангылайына тиреди, кёзлерин къаты къысды. Бир кесек заманнга къайдагъысын унутду. Жюрегини чанчханын окъуна сезмеди. «Аллах акъылымы алгъанды, жанымы алмайды ансы», – деп шыбырдады ол бёлек замандан.

Таулан, кёзлерин ачаргъа базынмайды – андан эсе бир башха дунияда бола тургъан ишлеге къарап турууну дурус кёрдю. Ала уа бек огъурсуздула: кеси саулукъда, ол танымагъан эки адам анга сын таш ишлейдиле. Ала энди сын ташха Акъбатайны бла Тауланни атларын жаза башлагъандыла. Сюймеклик жойгъанланы къабырлары да биринчи кюнден окъуна алайда ишленген сунду Таулан – ала анга бек жууукъда эдиле.

...Эртенликде дуния жарыта чыкыгъан кюн да къайры думп болду?

Акъбатай башын ёрге кётюрдю да, Тауланни халын кёрюп, амалсыз болду. «Жарыл жүрек, мындан кёп

сакълатма, – деди Акъбатай, кеси кесине. – Ахырысы-ктысхасы, тамамды манга сынатханынг...»

– Менде бир тюрлю терслик жокъду, – деди Акъбатай, къарамын юйню къара къурум басхан аркъаууна буруп. – Мен ёлген адам сау болуп эшитмегенме, Таулан. Не бек кюрешсек да, энди мени къан тамырларыма жан кирмез.

Таулан, ол сёзлени тюшюнде эшитген сунуп, тынгылайды. Ауаз Акъбатайны ауазы болгъанын а ангылайды.

– Кёп зат кёрдюк жашауубузда, кёпге тёзген да этейик, – деди биягъы ауаз. – Бизни хатабыздан, бу хаух дунияда аз азап чекмедиле ата-ана, жууукъ-тенг. Аланы ыразы этейик. Сени ананг, мени атымы эшитгенден эсе, динин ташларыкъды... Мен аны юйюне къалай кирирме?.. Бюгюнден арысында атымы сагъынма!

«Таулан, сен мени бийимсе, патчакхымса», – деучю Акъбатайны огъурсуз ауазы жашны къылыкъсыз бек элгендирди. Тауланни кёзлери, къабакъларындан чартлап чыгъаргъа жетишип, акъылдан шашхан адамны кёзлерине ушадыла. Ала чырдыгъа аралып тургъан Акъбатайны алас-булас кёрдюле.

– Энтта да акъыл кирмегенди башынга, – деди Таулан, къайдагъысын, бери нек келгенин да ангылагъандан сора. – Суймекликни сатхан адам ёмюрюнде игилик кёрмегенди, – деп, Таулан тышына чыгъып тебиреди.

– Бийим! Патчакхым! – деп къычырды Акъбатай Тауланни ызындан...

* * *

Жаш юйюр къуралырны аллында, эки тукъумну эсли адамлары, жыйылып, тийишли кёрген къалынны экиден бири берилирге керекди эрге барып чыкъгъан тиширыу ючюн дедиле. Болсада Мукай, алай этип, келинини намысына тасха тюшюрмеди. Ол Шамиллагъа берген къалын Эбизеден Даууслагъа келген малны, мюлкню экиден бирин тутмай эсе да, тау ауузлада жюрюген тёрени уа бузмадыла Мукайлары.

Нальчик

2002–2003

ЖАРАЛЫ ЖЮРЕК – УМУТСУЗ

Келген жолумда – кѳууанчымдан бушууум кѳп. Ол кѳутургѳан суугѳа, таудан кѳар юзюлгеннге да тѳбетди: бирде кечиуден кѳайгѳысыз ѳтдюрдѳ, тау тѳппелеге ѳр-летди, ана бешигин тебиретди, кѳара жерге кѳаратып да жиятды. Алайды – жыйырманчы ѳмюрнѳ сагѳышла-рында боран улугѳан адамларыны кѳыйынлыкѳларындан кери тѳйюлме мен да: жашауну таш эзиюн сынагѳан жюрегим тынчлыкѳ кѳайдагѳысын окѳуна унутуп тохтагѳанды энди; жонулгѳан ташдан ишленнгеннге ушап кѳалгѳанды бет орамым: кѳансыз, жансыз. Дуния тынчлыгѳы жерге батып, кѳкге сууурулуп кетмеди эсе, быллайны ким кѳргенди, аланла? Кѳюйсюз кѳадар тиши-рыуланы да тауушсуз жияргѳа юйретгенди.

Билеме, ахыр кѳюнѳмде жер мени кеси кѳоюнѳна кѳысарын. Ол аны манга игилик излегенлиги окѳуна болур. Угѳай, ол «игиликке» да ашыкѳмайым алыкѳа, кѳл ѳтейим да, таш тѳзюмлюгѳюм кѳюч-кѳарыу берири-не ийнанайым: ахшы умутларымы толурларын, жангы тангны атарын сакѳлагѳанча сакѳлайым.

Зорлукѳ кѳюннѳ мудах макѳамы адамланы сагѳайт-ханлай тургѳанлыкѳгѳа, Аллах буюрса, кѳара жел сарнагѳан тау элерибизни башында кѳюннѳ кѳзю, кѳа-лын багѳырбет булутладан кѳутулуп, дунияны биринчи кере жарытханча, жарыкѳ нѳрюн тѳгерекеге ѳркин жая, кѳк кенглигинден азат кѳарай, хар инсанны жюреги-не асыулукѳ келтиргенин да кѳрѳюрбюз алыкѳтын. Ол заманда аппам жангыдан жашлыкѳ кѳючюн сынар да, узакѳ жолну арытхан таягѳын бияры быргѳар; ушкок тауушдан, кѳчгюнчюлюк азабындан безиген халкѳгѳа келир аллай кѳюн.

Ахшы умутсуз душманым жашасын, мен а излегенле-рими табарыкѳ болурмамы? Огѳесе, хар затдан да тѳнгѳю-люп, бизге бу дунияны келтирген жаханым отдан чыкѳ-масын деп, термилиуюмѳ сынтыл ѳттен излеуюмѳ жолун кесип, сау миллетни душманыны аллында тобукѳланнган-дан эсе, дуния азабын сынай жашайым деп, анга таукел болупму тохтарма? Не уа аппамы жерге сыйынмагѳан ѳс-гериулери бламы жашарма? Ол аланы, дунияны кесине

ушагъан – къыйыры-чеги болмагъан – къуу ёзенни бир къыйырында ишленнген гытыбызны арбазында, уллу акъ терекни салктынында, ыннабыздан къалгъан къара къумач тышлы аппунну тюбюне салып, башындан аягъына дери кертикден толу (ол алай бла кёчгюнчю кюнлерибизни санай келип, ахырында, эригипми, огъесе андан умут юзюпмю, ол ишин тохтатып къойгъанды) гулоч таякчыгъы бла бирде къыргъыз галошларыны бурун табаларына къатыла, сора башларын бирде кюн таякълары сылай, бирде боранла талай сыйдам этген Кавказ тауланы кёз аллына келтирип, алагъа къарап айтханча, боюнун ёргерек созуп, сол кёзюн да къысаракъ этип, кеси хапарындан кеси зауукълукъ таба айтыучу-ду.

Ёски къарангы таулу юде бетин чыракъ угъай, от жарыгъы жарытыучу заманладача, таукелди, сабырды, хошду аппаны къарамы. Бирде, огъурлу кёзлерин уллуракъ ачып къараса, фыргъауунаууз къауалын да жерлеп, артишли къаяны башындан къарагъан чокъуракъмюйюз кийикни марагъан сунарса. Олсагъатда аппа дуния тарлыкъда ахшы умутлары бла адыргы баш кечиндирген адамланы биргелерине жашагъанын окъуна унутуучуду.

– Халкъ кеси башына эркин эди, – деди аппам, хапарын нек башлагъанын тюз олсагъатчыкъда ангылагъанча. – Артдан-артха бизге эсли сёз айтханладан эсе, жаныгъанла игида кёп бола башладыла... Байын, бийин, агъын, къызылын да кёрдюк, – бири бирин озгъанла. – Аппам, эр сагъышындан, шош тынгылаудан да арыгъан адам, сёзюн бир кесекге бёлдю. Колхозла къуралгъанда, эссиз оноучуну къамичи тауушун бушууну огъурсуз ауазына ушатхан заманлары да болгъандыла аны, бир кюнню ичинде юч жашын да урушха ашыргъанында да, бу дуниядан эсе ол дунияны сайлап тохтады.

– Оллахий, Дадаш (ол сёз аппам атымы биринчи кере айтханча эшитилди манга, – «жашым» деучюдю, мен кесими таныгъанлы да. Бек тамата туудугъума аны), – деди ол андан арысында, – элибизни комиссарыны тауушу сын ташдан эшитилген ауазча элгендирген кюнлерим аз болмагъандыла. Атам Къурманбийни акъ къазакъла асмакъгъа асхан кюнлеринде сынагъан къыйынлыгъымдан кем туюл эди, комиссарыбыз, юсюме сюелип, малларынгы толусунлай бермегенсе колхозгъа деп, къамичисин кёз юсюмде ойнатхан заманында... Аллайланы хаталарындан, миллетге ёмюрде адамны акъылына келмезлик сылыкълыкъ жетди.

Урушда жашларыбыз ким ючюн къазауат этедиле?! Ким ючюн жан бередиле?! Аны бир ангылатчы манга! Дуния къан жугъу китап болгъанын ангыладым...

Олсагъатда мени къулакъларымда тенгиз шууулдауу сылхыр этерге жетишдирди. Аппам а кёзюме мудах къарап айтды:

– Жашым, билеме ата жылыууна термилгенинги; аны ауазы къулагъынга эшитилгенлей жашайса тюнюнгде, тюшюнгде да. Атанг сау келсин къолубузгъа, урушда ёлюм къыйынлыгъындан кери болуп. Кёчгюнчюлюкде ёлгенлени уа излеме, – табаллыкъ туююлсе. Уллу Аллах тузакъда ёлгенлени шейитлеге санасын деп тилегенден ёзге, къарыу къалмагъанды. Ангыла сен аны: тау эл татлы жукълагъанча, тюз алай жукълайдыла жыйырманчы ёмюрню азабында ёлгенлени къабырлары, аланы аманатлары, Ата журтха айтдыргъан саламлары, жерлерин тапмагъанлары къыйынлыкъ бере саулагъа. Къоркъма, чарс кюнледен, азап желледен да къутулур Алам; кюн да, ай да кезиу жарытыудан талмазла, ёлгенлерибизге дуния азабы тамамды, – анда уа жатхан жерлери жаннет. Ёсингде тут: ёлген айып туююлдю дегенден башха хапар жюрюмеген ёмюрде жашаргъа тюшгенди халкъгъа, – ёмюрсюз ёмюрде!

1

Ёсгериулеге къайтыу жыллыкъ жолну жаяу къоратхандан башха туююлдю. Унутмагъанма, мени игида ёсли жашчыкъ заманымды. Жыр макъамлы эрттенликни къанат тауушу ёшигибизни, терезебизни шош къагъа, жүрекlege хычыуунлукъ бере келеди жангы кюнубюз. Аппам – Акъбайланы Жылкъы, ыннам а – Алийханланы Жанибекни къызы Айхо, аланы юч жашлары – Оразай, Орусбий, Осман, ючюсю да юйдегили-юйюрлю болуп, къызлары Марыу да жангы жетген бир субай жан; аны кеси арбазларында кёрюрге суйгенле кёп. Оразай мени атамды – юйюрге бек тамата. Колхозла къуралгъан жыллада, атасы болмачы дау бла «къара чёпге» тюшюп, аны хатасындан жашларына адамыча жашаргъа жол ачылмай тургъан ёсе да, уруш аллы жыллада элни оноуу атамы къолуна тюшюп, ишине кёре, намысы-сыйы да жүрюп, аппам да бёркюн алчи кийип, не айтаса, къайсы бирибиз да кесибибизни башхаладан ёрге кёрмегенликке, элни жашауунда не къыйматны тутханыбызны ангылап, алай, жашай келгенибизлей, ыннабыз ауушду да, къайнай тургъан къазаныбызгъа сууукъ суу къуюлгъанлай

болдукъ да къалдыкъ. Ай, Кюн да жылытмай эдиле, жарытмай эдиле арбазыбызны, юйюбюзню.

– Суюгенингден айырылгъан дуниядан айырылгъан кибики, – деди аппам, бир ингирде, барыбыз да уллу юйге жыйылып, мудахлыгъыбыз жашау ышанларыбызны хорлап, тынгылауну басып олтургъан сагъатыбызда. Мен анга бюгюн-бюгече да сейир этеме; ол жыл санда не суймеклик хапар болургъа керек эди, сабий акъыл бла айтылгъан сёзню бир магъанагъа тийишдире келсенг? – Сиз кесигизни апчытмагъыз, – деди аппам андан арысында, – мен да Аллах буюргъандан озмам; жаны сау адамны насыбы, ырысхысы биргесинеди...

Ол, ёрге ауур кётюрюлюп, адыргысындан эшикге чыгъа эди, юйге кире эди. Сора, чюйре къашларын туююп, бизге кезиу-кезиу къарап чыкъды.

– Кёкге, жерге сыйынмазча къыйынлыкъ берди анагъыз манга, – деди аппа. – Былай къарайма да, ажым этерча ишибиз болгъанды деб'а билмейме. Алай аны сора келген жууукъ-ахлу: «Саусуз болмагъын, харип, Айхо, ненгди ауругъанынг?» – деп сорсала уа: «Бир Аллах, аны юсюнден сиз не биле эсегиз, мен да аны билеме», – деп къоюучусундан хыйсап этмегениме уа кюеме. Тюзюн айтса, бир болушлукъ боллукъ сунуп, жаным тынчлыкъ тапмайды. Энди манга кече – суукъ, танг – узакъ.

Аппам, ары-бери тепчимей, ол олтургъан халында иги кесекни турду. Сора бийик чырпа бёркюн мангылайына жууукъ тартды да, башын тобукъларына салды – кёлү толуп, ауазы кючден бла бутдан чыгъа айтды:

– Аллах берген къыйынлыкъгъа биз этер къарыу жокъду, энди сизге кюймей кетейим бу дуниядан, – деди. – Алай бюгюнлюкде мен сынагъан жашау а – ачы сагъышла тынгылатхан азап болгъанын ангыларыгъызны тилейме; тауусула билмеген жарсыуларыма къошула баргъан болмаса, бирда эримейдиле. Алай, эсигизде болсун, дунияда жашагъан адам танг жулдузладан умутсуз туююлду...

2

Бизни элибиз Холам-Бызынгы ауузда бек биринчи къуралгъан эл болгъаны ючюн эди, баям, анда жашагъанла бу тау ауузну жамауатыны ичинде кеслерин эркинирек жюрютюп болгъандыла. «Къарт элибизни абадан адамлары, сабийлери окъуна бизге оноу этерге хаппа-хазыр болуп турадыла», – деп да андан айтханды тёбен холамлы акъсакъал къачан эсе да бирде. Къарт

элде нартлагъа ушагъан адамла кёбюрек болгъандыла не заманда да: эр кишилері ёсюмлюле, кенгжауурунла, субай санлыла, билек кючлерине да базынганла, тизгинлиле, артыкъ сёз айтханны кёрюп болмагъан оюмлу адамла; къызлары уа ёзден сыйлаугъа тийишлиле.

Гитче заманымда тенглерим бла, элни кюнлюм табасында бийик, белине дери къалын гелеулю сыртлыкъгъа ёрлеп, андан энишге кёз къакъмай къарап туруучуму унутмагъанма. Элде жашау ким да сукъланырча къайнай эди – колхозну санап саны болмагъан малы, ашлыкъ, будай сабанлары тирликли, картофу да болмагъанча битеди, жарагъан эки тирмени, адамлада иш кёллюлюгъа мен сюелген сыртлыкъча, бийик, жангы журтла ишлегенле да кёп. «Ёлибизде жарлы жашагъан жангыз бир юйор бар эсе, керилирге, уллу сёлеширге эркин туюлюбюз», – деп болгъанды атам Оразай, жамауат жыйылыулада сёлешген заманында. Бусагъатда, элни башындан къарап тургъан сагъатымда, ол затла кёз аллыма келип къалдыла – атамы айтханлары къулагъыма эшитилди.

Бу жол дагъыда бир затха энчи эс бурдум: кюн таякълары, бийик таулары ауаналарындан къутулуп, ызы бла къалын агъачны тереклерини чапыракъларын «тешип» ётуп, жарыкълыкълары мени кёз туурамда дуния кенглигин жарытханларын кёрдюм. Ауана къарангылыгъы, узакълыкъ, арталлыда адам ангыларгъа онг болмагъаннга ушагъан хар зат да манга ачыкъ да, жууукъ да болуп тебиреди. Башымда жаратыла тебиреген оюм а, къалай эсе да бир сейирлик къууанчха хазырланганча, биринчи акъыл сезимни байрамыча жана эди.

Бир заманда аппамы ауазын эшитдим да, къууанчлы оюмларым кеси жерлеринде къара-къатыш болдула. Тёгерегиме къарадым – аппам бир жерде да жокъ. Ауазын а дагъыда къатлады. Къарамымы кёншуларыбызны угъай, кеси юйюбюзге къададым; узун кёшунбаш юйню ожагъындан къалын тютюн чыгъады, арбазда адамла кёрюнедиле, мен ангылагъандан, кеси юйюрюбюзню адамларыдыла ала. «Акъ къазакъла атамы асмакъгъа асып, юйюбюзню да кюйдюрюп кетгенлеринден сора, мени жауум да ол арбазгъа кирге эди, – деген эди аппам бир жол, озгъан заманладан хапар айта келгенинде. – Жаланда ожагъы сюеле эди юйню, къарабыдыр чоюн къарабоюн сынжыргъа тагъылып. Аны кёрген тиширула уа тауушларын чыгъармай жияй эдиле. Ачы сагъышларым, мени тенгиз толкъунларына ата, барыбызгъа да ол дуниягъа жол чыгыш тургъанын кёзюме тутдула,

баям, алайда сюелген адамларыбызны ахыр кере кёрген сундум кесими. «Атагъызыны хатасындан, къара жерге къарап къалдыкъ да, – деди анам, къанлары къуругъан эринлерин зыбыр тили бла эки-юч кере да къайтарып жалай, чикиясы тозурап. – Игилеге тенг бола келген адам, элтюпчюлеге тагъылып, кесин да, бизни да нек жойду? Къызыллагъа ишлетигиз энди юйюгюзню, къолайлары, къарыулары да жетмейми къаллыкъды?! Кёрдюгюзмю ол кишини бизге этип кетгенин?!»

Аппамы ауазы энтта да чалынды къулагъыма. «О-хай, мен Акъбайланы Жылкыма! Быллай бир нек къычыртасыз?!» – деди ол бу жол.

Жангыдан тегерегеме къарадым. Аппам не ёргеде, не энишгеде жокъ эди. Ол кишиден къоркъма деп къычыра эди, атымы да айтып. Бу не сейирди?! Шаша тургъан сундум кесими. Элге тигелерге да андан ашыкъдым. Алай Адакъа улу Жанмырзаны, эшегин да тёртжаргъан кёгагъачдан ауур жюклеп, Баш-Тюзден тигелеп келгенин кёрдюм да, сюелген жеримде бираз мычыдым.

«Адакъа улу» деп суймегенлери атагъан болурла анга, тукъуму уа Керменкъулладанды. Атасын танымайма, алай кесини уа адакъагъа ушагъан ышанлары бардыла: боюну узун, кекели уа, алышынмай, къыттай доппаны – ёрге кёпчюпдю, атлагъан заманында уа, эки къолу, тауукъ къанатларыча, кенгнге жайылып къаладыла. Баям, къул-къарауаш деген затдан кенгде болмаз ансы, совет властыны биринчи кюнлеринден окъуна эл аллында жюрюй келгенди. Бийик адамды, аркъасы тюппе-тюз, ариу сюрмеленнген къанга жабышдырылгъан кибик. Артыкъ кенг туююл эселе да, хар атлагъаны сайын, эркин кымылдагъан жауурунлары, къалын чачы, чал бола башлагъанлыкъгъа, бетини сыйдамылыкъы уа алыкъа хайт деген заманы болгъаныны шагъатларыдыла. Къаштйой, аз сёзлю эр киши. Билгенле Адакъа улуну энчи отоуда кеси жангыз тургъандан суйгени жокъду деучюдюле; чыракъ жандырып, ундурукъгъа сыртындан тюшюп, кёзлери чырдыгъа аралып, тютюн тарта, аны тютюню да чырдыгъа дери юзмелтча созула. Былайда мен ангылагъан: Адакъа улу кесин кётюрюрге суйген, кючбюсюреу адамды. Ол, тюз мени къатыма жетгенлей, кёзюме тюрслеп къарады.

«Адамны кёзлери, ахшы умут этген заманда да, бек къоркъгъан сагъатда да, бирча жанадыла – алыннган халда, – деген эди аппам бир жол, тамата жашы, кимге эсе да чамланып, къолларын, къалын къашларын да бирча къалтыратып хапар айтхан сагъатында. – Сабыр

сөлеширге юйрен, сен эл адамыса!.. Бек алгъа адамда адамлыкъ болургъа керекди. Алай, ол туугъан кюнюнгде биргенге туююл эсе, не узакъ жол жүрюрюк сен болсанг да, аны нёгерге тапмазса, – излеп кюрешме».

Зарлыкъ миллет адет болмагъанлыкъгъа, аны ишин этгенле, ташатын ачитханны кёой да, парий, башын кёкге узатып юргенча, ачыгъандан кычырадыла, суймеген адамын халкъны къанлы душманына санап. Къул-лукъдан кыысталып, аз заманнга тутмакълыкъ да сынап келген Адакъа улу, жангы жашаууна абызырап жарашхан адам, эшекден игида артхаракъ бара эди. Манга огъурсуз къарамын бургъан сагъатында уа, басдырыкъланган этгенча, къан дыгаласха къалды; ёрежагъа къара-мор кёлегини туюмесин тешди. Къолларын бир бирге уууп, ызы бла эки къолу бла да кенг мангылайына узалды, – «тох-тай» тургъан къан тамырларын ишлетирге кюрешди, аямай «ийлеп». «Сиз битеу юйюрюгюз бла да аманлыкъны жакъчыларысыз», – деген сёзле жазылып эдиле аны от чагъа тургъан кёзлеринде. Нёгер жашларыма уа бирда эс бурмайды. Жашау зорлукъну ичинде эринмей-талмай кюрешген адамладан эди да Адакъа улу: «Дертими уа жетдирирге, Аллах айтхан эсе», – дей эди ол.

Адакъа улу мени аппама аллай бир азап чекдиргенинде да, аты кёп элlege белгили Жылкты, мен бу кыйынлыкъгъа тезаллыкъ туююлме деп сынсымагъанды, – тезгенди, хорлагъанды.

«Озгъан ишге болушалмаз не атлы, не жаяу, – дерге ёч болуучуду аппа, – бу дуния къатышханлы, жулдузла мени сагъышларымы бир такъыйкъалыкъ жилтинлери, булутла уа къайгъыларымы сюрюу жыйынлары бола келгенме. Бир затны башынгда тутарынгы тилейме, жашым: кёк кенглиги акъылы болгъан адамгъа илхам берген шош тенгизди, учаргъа, жюзерге болушхан кючдю. Дертни ишин этген адамны уа кюню къарангыды, кыйынлыкъ ууатхан жанланы жашауларындан эсе кёп да учузду аллайланы жашаулары – не кече, не кюн тынчылыкъ тапмайдыла; заманны салтасы башларына тие тургъанлай да, аманлыкъны отун Минги тауну бузунда тиргизирге кюрешедиле», – деп, баям, аппа Адакъа улу кибиклени юслеринден айтхан болур эди.

«Бёрюден бёрю тууады», – дегенлиги болур эди ансы, мени, сабий жашны, огъурсуз къарамы бла эсими аудурургъа нек жетишди ол?! Кесиме таукеллик алдым да, бир тюрлю жунчумай, уялмагъан къарамым бла аны бет орамына «узалдым». Олсагъатда нек эсе да Адакъа улун, элия бутагъы тёппесин жаргъан эски сын ташны ауа-

насына ушатдым. Бети къара кесеу болду, бирде, уллу ауузун ачып, къалакъ тишлери бла шытылы эринлерин чайнады, сора, акъ къалпагъын къолуна алып, ёре башыны къалын чачын онг къолу бла артха сылады, ызы бла мангылайыны терлегенлерин сыйпады. Кёзлерин жандырып къарагъанында уа, къоркыгъан окъуна этдим.

«Не этесе, атмы ургъанды башынга, бу сабийден сора, адам тапмаймыса демлеширге?!» Ол атамы ауазы эди. Аны мен эшитдим, Адакъа улу уа – угъай. Тёгерегиме тынгысыз болуп къарадым, – кёрмедим атамы. Адакъа улу чюйре къашларын къаты тюйген сагъатында уа, къачып, алайдан думп болууну къайгысына кирдим; артха тепчидим. Ол да мени таба атлады. Мен дагъыда тепчидим артха.

– Сени тукъумунг мени къозутхан этеди, – деди Адакъа улу, биягъындача, къалакъ тишлери бла эринлерин чайнай. – Сизден адамны кёрсем, къарыным бурады, – деп, ол манга жууукъдан-жууукъ келеди.

Артха тепчий барып, табанларым бир уллу ташха тирелдиле да, артха аудум да кетдим. Аямай кычырдым; тенг жашларым төгерегиме жыйылдыла. Адакъа улу аланы эследейди; кёзлерине къан чабыпды. «Жылкы!» – деп кычырды ол. Ма, сейир-тамаша – аппамы атын нек айтды бу келепен? Кёп заман мындан алгъа Адакъа улу арбазыбызгъа къаратор ажирни тепсете кирген кюню эсиме тюшдю.

– Жылкы, сизни заманыгъыз кетгенди, энди биз айтхан боллукъду! Тамбладан озмай, къошха атлан, колхоз маллагъа сюрюучюле керекдиле! – деп кычыра эди ол.

– Дёрденинги бош тургъузаса, иги жаш, – деген эди аппа, сабыр, аны сёзюн, кесин да жукъгъа санамагъанын сансыз ангылата. – Малларымы колхоз сюрюуледе айланганларын кёрюп, ол кыйынлыкъны кётюраллыкъ тюйюлме, аны санга да, башхалагъа да айтханма.

– Сора сен колхозну ояргъа кюресесе?!

– Келепен болма, мен, колхозгъа душманлыкъ этсем, малларымы сюрюу сюрюую бла анга берип, кесим а гюрбежиде ожакъ жугъу болуп турмаз эдим. Мени бу ишге тюзетген Кязим хажиге жаным къурман болсун!

– Жылкы, эски жырынгымы айтаса?

– Эски жырым жангы жашаугъа кёллендиреди.

– Сени айтханларынга ёлюмню макъамы эшитиледи.

– Кимни ёлтюртесе манга?! Бир тюрлю даулашсыз,

мудах жырларымда ёллом къыйынлыкъны макъамымы
эшитиледи огъесе?

— Жылкъы, кеси къабырынгы кесинг къазар чекге
жетип тураса, — деди Адакъа улу. — Тамбла эрттенлик-
де кьошха атланмасанг, эшитмегенме деме; бет этерик
тюйюлме. Аланла, манга, элни комиссарына, намыс бер-
меген кишини тийишли жерин тапдырыргъа нек керек
тюйюлме?!

— Айып этме, иги жаш, — деди босагъадан тышына
тюз олсагъатчыкъда атлагъан ыннам, башында къара
кишмир жаулугъун алгъындан да табыракъ кысар-
гъа кюреше, онг кьоолу бла кёзлерине ауана эте, — тейри
арада болсун, туугъанлы да, эр киши оноугъа къатыш-
хан адам тюйюлме, алай бу сен учуз этерге кюрешген
эр кишини сёзюн заманында жууукъ-тенг дарманнга
излеучюлерин, биле тургъанынглай, нек унутаса? Тюз
айтаса, бюгюн а неден да не, — эссизле тюбуне атылды да
къалды. Дуния тюрленди, бетсизле ёрледиле ёрге!

Жарлы ыннам ол кюнден сора кёп жашамагъан
эди.

— Сиз, тишигиз, эркегигиз да, контурла кёреме да! — де-
ди Адакъа улу бети, сыгын отдан чыкыгъан таба киби-
к, къара-моргъа тартып. — Жылкъы, сени киби-
к сюекбаш-
ла элден тюп тамырлары бла къуругъунчу, бизге тынч-
лыкъ боллукъ тюйюлдю... Ол заманда сени къарында-
шынг бла бирге ашырмагъаныма бек ачыу этеме!

3

Адакъа улу аппамы къарындашы Жанмырзаны, ку-
лак этип, юйюрю-чюйюрю бла узакъгъа ашыргъанына
да, Жылкъыны, комиссарны оноуна сыйынмагъанын
да чотха алып, жерин тапдырыргъа онг табылгъаны-
на да къууанады. «Юрмеге кьоюгъуз, — дей эди аппам,
артдан келлик кюнню хазна эсине алмай, — кесинден
къарыу-сузну киши чёкдюрюрге кюреширик тюйюл-
до, онглугъа уа — он бармагъын къадагъанлай турурла.
Адакъа улундан къалсын башыбыз».

Адакъа улуну къатыны, ол сёзлени эшитгенден
сора: «Эй киши, душманынг насыбынга зарланыр деп,
бек къоркъама», — деген хапары чыкъды. Алай, аппама
тутмакълыкъ сынатханындан сора уа, битеу душман-
ларындан аны юсю бла къутулуп, ёмюрлюк къууанчха
къутулгъанын ангылап, Адакъа улу бек базгъын сёлеш-
ди:

— Элни быллай жауларындан не къадар терк къутул-

сакъ, ол къадар терк барлыкъды алгъа революционный ишибиз, — деди ол, онг къолун ёрге кётюрюп, сюдюлеге аралып. — Жылкъы, тейри къылычны жарыгъына къарап ант этген эдим, сени дуниядан жокъ этерге, — муратыма жетдим!

— Ой, ашыкъма, — деди сабыр сёзлю аппам, жууаш хал алып, — ызымдан жалан, жаяу этип келлигинги ангылап къой, Адакъа улучукъ!

Адакъа улу, кюлюрге кюрешгенликге, къара къайгъыгъа къалды.

— Адакъа улу, сёзюбюз арабызда къалсын, керти айтама, — деди аппа, бу жол борбайларындан бютюнда чёкдюре.

Адакъа улу олсагъатда, къобузну бушуулу тартыуун эшитгенча, сын къатып къалды.

— Мен сынагъан къыйынлыкъгъа жерими ташлары, агъачлары да жиярла, душманыма жетдирирле дерт, Адакъа улу! — деди аппам, белгисиз жолгъа атлана, — сени уа кёкден учхан элия бутакълары, тёппенгден уруп, жерни жети къатысына кийирирле.

— Бар, бар, эрттеден излеген жолунга бар! — деди Адакъа улу, къалпагъын, тешип, къолуна ала. Ол заманда аны башын кирпичи башына ушатдым. — Сизни кибикле жюрегими, кюйдюрюп, къара кесеу этгендиле.

Атам да, аны къарындашлары да аппамы ызындан мудах, термилиу къарамларын кёпге дери айырмадыла, жиягъан, сытылгъан а этмедиле. Баям, тюзлюк хорларыгъына толугъанна болур эдиле. Мен а жияйма, аямай; аппамдан ёмюрден ахыргъа айырыла тургъанча кюе эди жюрегим. Мени жапсарыр къарыу жокъ эди анамда да, ол жукъа эринлерин, акъ тишлери бла асыры чайнагъандан, къара кесеу этгенди. Олсагъатда анам ахшы умутларындан айырыла тургъан адамгъа ушады.

Аппам а, жашауунда суху баргъан суудан кёп кере таукел ётген адам, арбагъа мине туруп, онг къолун ёрге кётюрюп, жууукъгъа, тенгнге кёл этдире эди. Алай къоргъашин бетли ауур булутла кюнню кёзюн жапдыла да, кёк кенглигини, жерни мудахлыкълары аппамы ызындан къарап сюелген жамауатны мудахлыгъына ушадыла.

* * *

Адакъа улуну сюдюне жыйылгъанла къыйынлыны къыйынлыгъын унутдурур сёз айтмай эдиле. «Биреуге кёр къазсанг, ары кесинг тюшерсе» деген халкъ оюмну

бирден-бирге алып к'ятлаг'анланы уа саны жокъ эди. Тутмак'ылык'ны тамам алты ай бла он кюн сынап, андан толусунлай ариуланып к'айтхан эди аппам. Отлук'сюдлюк болг'анланы чотха алмай, умутсуз к'юуанч болмаг'анын ангылай эсе да, энди ол аны киши абындырмазлыг'ына ийнана ашыра эди кечесин, кюнюн да. Анга бюгюнлюкде бек уллу азап чекдирген к'артлык' саг'ышлары узартхан кечелеридиле. Баям, дуниялык'дан жукъ ангылай эсем, аппама бир кесек таукеллик берген – жыр айтырг'а усталыг'ыды. «Жырны да болады толк'унлары, черек толк'унларындан башхарак', – дерге ёчдю ол, – ала жүрекледe жүзедиле, насып, к'ыйын заманларынгы кёзюнге тутуп, ич сырынгы халк'г'а туура этедиле».

Бирде жашлыг'ы к'айтып келгенча кирпилдеучю аппам, ол ишни не сансыз этерге жүреше эсе да, Адак'а улуна сюд этилип башланганлы, игида тюрленнгенин мен ок'уна ангылап турама. Экеулен, юйге келип, тапчанда таянып тург'ан аппамы юсюне сюелип:

– Жылк'ы, сюдге кел да, душманынга дауунгу ачык' айт, – деп тохтаг'анларында, ол к'ыш бораны серменча к'алтырады.

Не заманда да таукелликни сайлай келген киши, кёп саг'ыш этгенден сора: «Шо не боллук' эсе да, барайым», – деп да бир айтды ичинден. Бир кесекден а башын ёрге кётюрдю да, кезиу-кезиу к'арап чык'ды келгенлеге. Ала биз элли, аппам уста таныг'ан, адамла эдиле. Алай аппа аланы, биринчи кере кёргенча, харышанларын: бет сыфатларын, ёсюмлерин, юс кийимлерин чотха алып чык'ды. «Жылк'ы, быллай бир айтдырма, тур, бизни бла тебире», – деп, терк-терк к'ятлаг'ан жашны уа, башын кёкге узатып, тауушун узак' созуп улуг'ан парийге ушатды. Анам а, Малк'арбийланы Тамукну к'ызы Майрусхан, к'айын атасыны амалсызлыг'ын кёрдю да, ак' мангылайын бешик к'юлаг'ына тиреп, шош таралды. Адак'а улу тутулг'андан сора, эри элге таматаг'а тохтаг'ан анамы ол кёлсюзлюгюн ушатмадым. Баям, тамбла бизге келлиги да олду дегенлиги болур эди; Жылк'ыг'а, Адак'а улуна тутмак'ылык' сынатхан власть Оразайнымы аяп к'оярык'ды?!

– Элни таматасына дауум жок'ду, – деди аппа, онг жан сюегин тапчандан ёрге айыра, сол к'олу бла уа бу арт жыллада кеслерин тохтамай жок'латхан кёз жашларын сюрте.

– Адак'а улу энди элни таматасы туююдю, элни комиссарыны к'юуллуг'уна Ак'байланы Жылк'ыны

жашы Оразай салыннганды, — деди, ауузун тыймай, селешгенлей тургъан узунбоюн жаш.

— Мени жеримде кьоюгуз, санларым ууалып кьалмагъан эселе, ёрге туралмайма, — деди аппа, кьарамын юй тьюбне кьадагъанлай. — Адакъа улуна дауум жокъду. Кеси отунда кеси жансын. Тиширыугъа кюч этгенди деп сюеледиле дейдиле да аман сагъатлы боллукъну юсюне... — Аппамы мангылайы бир бек жыйырылды олсагъатда.

— Ол да барды, тамата. Сени юсюнде этген терслигин да чотха алгъандыла. Дагъыда кепдю анга дау, — деди экинчи жаш, биринчиден эсе игида сабыр селеше. — Тамата, биз бери кеси оноубуз бла келмегенбиз, Жылкыны чакътырып келигиз деп жибергендиле.

— Жылкы тешекди дегиз, баралмазлыгымы ангылатыгыыз. Акъ сакъалым бла биреуге дау этип сюелаллыкъ туюлме. Келам хакъына, ёрге окъуна кьобалмайма. Бу абын-сюрюн заманда жеримде кьоюгуз мени.

Жашла артха тынгысыз кьарай чыкъдыла юйден. Аппа, ала кетгенден сора, кеп да мычымай, жангыдан тапчаннга таянды.

4

Жашауда, билмей тургъанынглай, кыйынлыкъны ауур жүгюню тьюбне туюшуп кьалсанг, эртте-кеч болса да, сынарыкъ эдим бу затны деп, ол оюмну акъылынга алып, сора палахдан кьутулууну угъай, алгъа барыуну жолун излерге кюрешесе кёбюсюнде. Кимни акъылында бар эди атам да, аны кьарындашлары да, урушха кетип, ёлюмню кёзюне кьарап тургъан заманларында, бизни, сау миллетни, туугъан от жагъасындан кыыстап, кёз-кёрмезге ашырыкъдыла деп?

— Жаным саулукъда, тауларымдан мени киши айырмаз! — деп кыгычды аппа, ёгюз арбагъа минерге унамай. Олсагъатда бир кьаражух солдатчыкъ, аны, кёкюрегине уруп, сюелген жеринден игида арлакъгъа тепдирип:

— Тауларынгы сыртынга кётюр да, биргенге ала бар! — деп кыгычргъанында, жашау биз умут этгенча болмагъанын ангылап, кесибизни кыысдыкъ, хар заманда да бийикликге ёрлерге юйреннген аппа уа, тауну кесича, тынгылады, сюелген жеринде таш болуп кьалгъанча, жансыз затха ушап.

Мен билип, жау аллында бир кере да тобукъланмагъан адамны кёлсюзлюгюн жаратмадым.

Болсада миллетни ол кюнню сарнауу ёмюр дуния-

гъа да жетишир эди. Кёрюп турама, анам къычырып
жиляргъа термиле эди олсагъатда. Орусбийни къаты-
ны Шамкъыз а кесин тыялмай сарнай эди. «Атабыз,
энди бизге не кюн келлик болур?» – деп, жюрексинген
халы бла атламындан бир соруп, аппамы кюе тургъан
жюрегин бютюнда кюйдюре эди ол. Османны къатыны
Майрусхан, эки сабийчигин да кёкюрегине къаты къы-
сып (халы шашхан адамгъа ушап къалгъанды), тохтамай,
анамы кёзюне къатханлай барады. Мен ангылагъандан,
ол, ёрге кётюрюлгенлей, симсиреп, аууп кетерикди. Ап-
падан да уялмай, Майрусхан, эки сабийин кёкюрегине
къысып, башларын тили бла терк-терк жалагъанына
сейир этеме. Алай бир жол аппамы айтханы эсеме тюш-
дю да, хар затха тергеулю къарап, Майрусханны ол ишин
сансыз этип къойдум. Бир жол Османны кичи жашчыгъы
Баттал, арбазда ташха абынып, къан жухлу болгъанында,
анга къарамай, узакъда сюелген келинге – Майрусхан-
нга – эшитдирип, былай айтхан эди:

– Къартлыкъгъа асыры бек намыс этген төребиз жаш-
лыгъыбызгъа тасха тюшюрген сунама, – кёп затдан жар-
ты болабыз.

Баям, Майрусхан сабийлерин кёкюрегине къысхан
сагъатында, ол сёзле эсине тюшген болур эдиле. Аппам а,
солдат, уруп, бир жанына тепдиргенинде: «Кёрчю муну
гынтысы!» – деп бир айтхан эди ансы, биз жолгъа ат-
ланганлы, ауузундан сёз чыгъармагъанды; барыбызгъа
да кёл этдирлигъа ол эди.

– Туугъанларым, туудукъларым да манга жарсыугъа
жаратылгъандыла дуниягъа, – деди аппам бир заман-
да, кеси кеси бла ушакъ этген халда, башын ёрге ауур
кётюрюп, мени таба мудах къарап. – Урушда жашлары-
мы къайгъыларыным этейим, огъесе туудукъларымы
белгисиз къадарларыным, не уа кёзлерим артха къарай-
мы кирейим къара жерге?! Айтыгъыз, сора не медет, чот
бу чекге келип тохтады эсе? Дуниялыкъдан умут юзюп
къойгъандан игиси болмаз, тейри.

– Атабыз, ол сёзлени айтыргъа кёлюнг къалай бара-
ды? – деди анам.

– Тюзлюгюбюз башыбызгъа жау болду, къызым. Ти-
лим тутула айтама кёлсюзлюкню туудургъан сёзлени.

– Атабыз, энди барыбыз да санга ышанабыз, башха
таянчагъыбыз жокъду, – деди анам, хар сёз айтханы
сайын, ёрге кёбаргъа мадар излей, башын игида ёрге
кётюрюп, онг кёлу бла Майрусханны тобугъуна къа-
тыла, алай бла кесинге бир кесек сабырлыкъ ал деген
магъананы ангылата.

– Уллу Аллах болсун таянчагыгъыз, – деди аппа, арбаны жан агъачына къатыракъ жабышып, олтургъан жеринде ары-бери тепчий.

Ол дагъыда бир затла айтырыкъ сундукъ. Тынгылап къойду.

Таудан тигелеп барабыз ташлы жолда, ёгюз арбада башыбыз тирмен къакъгычынлай къалтырай. Бизни ызыбыздан келген арбадагыла Адакъа улуну юйюрюдо. Немислиле бизни элни къолгъа этерден бир къауум заман алгъа келген эди Адакъа улу, тутмакълыкъдан эркин болуп. Бирле айтдыла, тутмакъланы башларына немислиле эркин этгендиле деп, башхалары Адакъа улу ариуланып чыкъгъанына ишексиз эдиле. Уллу сыртны башында кёрген кюнюмден бери, ол бюгюннге дери кёзюме урунмагъанды. Биз ёзеннге тигелегенлей, барыбыз да машиналагъа минип, Нальчикге дери ала бла барлыгъыбызны ангылатхандыла. Адакъа улуну юйюрю бла бизге бир машинагъа минерге тюшюп къалса, къалай боллукъду иш, – аны сагъышын этдим мен нек эсе да.

Къоркъгъанынга жолукъгъун дегенлей, юч юйюрюню адамларын бир машинагъа миндирдиле. Хар ким жерине тынгылы жарашхынчы окъуна, аппам, манга эшитдирип:

– Тейри, иги болду бу сюекбашны тюз кёз юсюме келип тирелгени, – деди, Адакъа улу аны къатына жууукъ олтургъанын жаратмай.

– Тейри, Жылкы, энди бир бирге кёл ашагъандан магъана болмаз, – деди Адакъа улу, баям, аппамы сёзюн эшитип.

Олсагъатда аппам, башын ёрге кётюрюп, Адакъа улуна ышанлап къарады да: «Аллах къурамасын сени, сыгын тёбени тюбюнден чыкъгъан агъаз кирик! – деди ичинден. – Ниетинг, таулу ожакъча, къарады».

– Таулугъа келишмейди ёгюрюк – жаныбызны жаныса деп, аны бла не жууукъгъа, не тенгнге бет этмей жашагъан къыралыбыз мах деп берди, – деди Адакъа улу, машинадагылагъа эшитдирип. – Тау тёппелеге ёрлеучю къууанчыбыз, ай бла кюн бла эришиучю жарыкътылыгъыбыз – ахшы умутларыбызны барысы да, энди киши жеринде ачы тарыгъыула болуп, дертли чамланыуланы огъурсуз боранларында кёкге сууурулуп кетерле, биз а жаланда бу сейирлик тауларыбызны эсгериулеринде жашарбыз, – деп, Адакъа улу, Кавказны ахыр кере кёре тургъанына ишексиз болуп, кёзлерин тауладан алмай, кёлю толуп, бетин тон жагъасы бла жапды.

Аппам, Адакъя улуну эсли сёзлерине тынгылап, алгъя анга сейир окъяна этди, сора жүреги бир кесек жумушады душманына. Энди ол да айтыргъя керекди халкъ эс бурурча оюмну. Ансыз анда не намыс?!

– Тейри, ёлген айып туююлдо, – деди ол, – алай, къярайма да, сыйсыз ёлюрге ушап турабыз. Ма олду бедишлик. Тюзлюкге жалбарабыз деп, сыйыннгысыз малыбызны бердик колхозгъя, жашларыбызны (Адакъя улуну жангыз жашы да урушдады), къярал ючюн деп, къязауатха жибердик... Тюз айтаса, ахшы умутларыбызны барысы да жоюлдула, элими къятургъан суу элгенча. Энди бизге бир зат да болушмаз, ораза, намаз да, тилек, кёз жаш да. – Аппам «колхозну» сагъыннганында, Адакъя улуну бети тюрленди, халкъ сынагъан къяйынлыкъяда, ыспассызлыкъяда кесини уллу терслигин ангылагъанча. – Тойланы бийлеучю, эмиликини къяйишлей ийлеучю жашларыбыз къяйгъылы жел курт тёбеле къялаучу орус аулакъялада кебинсиз, къябырсыз атылып къяаллыкъялары кёзюме кёрюнсе, жангыз бир кюн жашагъаныма да ыразы туююлме... Ала, душманны хорлап, башларына эркин болсала да, къяйры барлыкъядыла? Кавказдан умут юзсюн энди таулу инсан.

Тиширыгула бирден сыйыт этип башладыла. «Бизге бу кюнню келтиргенлеге къяра къян жаусун, ёчюлюр кибик учхуну!» – деп сарнай эди Адакъя улуну къяатыны. «Быллайгъя тезюп къялай къярайыкъ, къяйры баргъаныбыз белгисиз, фронтдагъы жашларыбыз а хапарсыз», – деп жияйды жыл саны бла машинадагъыланы барысындан да тамата тиширыу. Сабийле барысы да анга къяошулуп сарнайдыла.

– Бир кесек сабыр болугъуз, – деди Адакъя улу, – бу сабийлени да быллай бир жунчутмагъыз! Кёрмеймисиз, бизге къярап жияй къялдыла кийик уялы тауларыбыз да. Жылкыны бла мени жүреклерибиз да ташдан ишленмегендиле. Дунияда къяйынлыкъяланы барысы да адамлагъя деп жаратылгъандыла. Аланы Аллах бизге, кётюралырламы-къялырламы деп, сынап береди. Къяйынлыкъяны берген, аны юсюбюзден кетерирге да къяолундан келликди. Тёзерге юйренейик.

– Тюз айтаса, ажалсызла не къяйынлыкъядан да сау къяутулурла, – деди аппам.

Аппам Адакъя улуна бюсюреп сёлешгенин жаратмадым. Мен эшитген хапарымы айтама: анасындан туугъанлы, къяйын ишни тюбюнден сыптырылып чыгъя, тынч ишни юсю бла секирип атлай келген Адакъя улун бюгюн кесине ушакъ негерге нек тутаргъя керек эди аппа?!

Ансы уа битеу юйюрюбюз бла азмы сынсыдыкъ, аны хатасындан? «Кесинге жетмеген зат бла кюрешесе, — деп шыбырдады къулагъыма бир шагъырей ауаз. — Терсни-тюзню Аллах кеси айырыр, эртте-кеч болса да. Жарсып тургъандан хайыр чыкъмаз. Власть бизге иги кёзден къарар заман жетер, Аллах айтса, — бу къыйынлыкъ-ны ким бергенин сурар, халкъыбызгъа ахшы оноу къу-рар».

Мен ол сёзлени кючден бла бутдан эшитдим: маши-наны тауушу бу затха юйренмеген башыбызны сылхыр этерге жетишдиргенди. Олсагъатда акъылымда болма-гъан затны этдим: аппамы кёзюне аралдым да къалдым, ол къулагъыма шыбырдагъанны уа излемедим, аны Ал-лахны келечиси сундум да, артха — келген жерине — учуп кетгеннге санап къойдум. Баям, аппам мени халымы жаратмады дейме, сермеп, башымы кесини кёкюреги-не къысды да, эки къолу бла да къулакъларымы отча къызгъынчы ууду.

Бир кесекден аппаны къоюнундан къутулдум да, ба-шымы ёрге кётюрюп, тегерекни тансыкъладым: бийик таулары, къалын агъачланы, жайлыкъланы, къышлыкъланы ахыр кере кёре тургъанымы ангылап, къычырыкъ-дан къырып жиляргъа аздан къалдым.

Бир заманда, Акъ къаяны башында бир суху жел кётюрюлюп, ёмюрлюк бузну тили бла жалап, ызы бла аны кёкюрегинде къалын къарны кёкге кётюрюп, бол-гъанны боз туманнга алдырып къойду, ёзенледе кюн тийип тургъанлай. Тауну тынгысыз жели ёзеннге да жетди. Кёкюрёк къайнатып, ол кёчгюнчюле азап жолу-на атланганларына кюйгенин ангылата эди. Бир кесек-ден боран тохтады да, жаз башы кюнню кёзю жангыдан жылтырады. Алай, мычымай, жылы жауун жаууп баш-лады. Кёп зулмуланы кёрген Кавказ, бу жолча, мудах болмагъанын айтды аппам. Баям, ол жылы жауунну аны жилямугъуна ушатды.

Машинала бизни алгъын ёгюз арбала кючден жюрюучю жолла бла болгъанны гюрюлдетип, тегерекде душман огъу атылгъанча, жерни тепдирип энишге алып барадыла. Терен къауданлы дыркъыла толу колхоз малла, аш-суу къайгъылы болмай, ызыбыздан термилип къарай эдиле. «Мынафыкъ душман, къарыуунг бизни халкъыбызгъа мы къарыды!» — деп чамланганнга ушай эдиле ала.

— Жылкты, билемисе, — деп, Адакъа улу не эсе да бир хапар башларгъа хазырланды. Мен да алайда са-гъышларымдан къутулдум. Бу аппам бла не шуёхдан-шуёх бола барады деген оюмум мыйымы ачитды. — Сен

эшитгенмисе, эшитмегенмисе билмейме, чеченлиле бла ингушлула кёчюрюлгенли, ай болмайды. Ол ишни кёзю бла кёрген адам эки кюн мындан алгъа, Тёбен Холамгъа, Атабийлагъа кёнактгъа келип кетди. Кёкюрегинде тюрлю-тюрлю орденле жылтырагъан эбизе жаш, ол Атабийланы кызыларындан туугъанды дедиле, башхамыды, мени да ахлум, – анам Атабийланы Иммолатны кызы эди. Жаш ауур жаралы болгъанды да, андан сора, уруш этерге жараусузса деп, башына эркин этип кёойгъандыла. Ол а жууукъну-ахлуну кёре кетейим юйюме деп кыайтханды бери.

– НКВД-чыла, чекистле, – деп, кёлю тола башлады дейдиле эгечден туугъан хапарын, – чечен, ингуш халкъла кёчюрюлюп кетгенден сора, узакъ тау элlege барып, алада, сора мал кыйырында къалгъан адамланы бирге жыйып, – жети жюз адамны, кёбюсю къартла, къарыусузла, сабийле, аланы ёзенlege тигелетирге жол жокъ, терен къар, кёз ачдырмагъан сууукъла – Хайбах элде Берия атлы колхозну уллу ат орунуну тюбюне, биченден тынгылы мулжар этип, барысын да ары жыйдыла. НКВД-ны Узакъ Восток край управлениясыны таматасы, Къырал къорктуусузлукъну ючюнчю даражалы комиссары Гвишиани, халкъны аллына сюелип, былай айтады: «Тюбюнден улоу келгинчи, былайда турлукъсуз, къайгъы этмегиз, ач болмагъыз!»

Сора, терк окъуна тышына чыгып, солдатлагъа буйрукъ берип, ат орунну эшиклерин къаты бегитдирди. «Терк болугъуз!» – деп кыычыра эди ол, шытылары да къара мыйыкъларына чачыла. Чечен-Ингуш АССР-ни юстиция наркомуну биринчи заместители Мальсагов да алайда эди.

– Не ишигизди бу, эшиклени чюйле бла бегитмегиз, была къачыпмы кетерикдиле? – деп кюрешеди Мальсагов, тынгысызлыгъыны чеги болмай. – Бусагъатдан алайдан думп болугъуз! – деп, солдатлагъа кёолундан келгенича кыычырды.

Уруш жолла жалчытхан солдатла аны кыычыргъанын эшитмедиле, – алагъа Гвишианини буйругъу керек эди, харам ишлерин тохтатыр ючюн.

– Антыма ёлген адам туююлме, – дейди Мальсагов, – къан тёгюлмезин сую эсенг, солдатланы ат орунну тийресинден кери эт... Бийик тау эл бек алгъа сизге къабыр орун боллугъуна ийнанып къалыгъыз, – деп, Мальсагов керохуна узалды.

Кюн булутлагъа кёмюлдю. Мальсаговну кёзлери жукъ кёрмей къалдыла, акъ таула, къар басхан акъ тёп-

Москвадан анга келген телеграмма уа буду:

«Грозный. УВД. Гвишианиге.

Хайбах деген жерде чеченлидени кёчюрюуде этген тау-кел ишлери гиз ючюн, Сиз кырал саугъагъа кёргюзтюлгенсиз. Аны бла бирге чыныгъыз да кётюрюллюкдю.

Алгъышлайма.

СССР-ни Ич ишлерини наркому Берия»...

Аппам башын ёрге кётюрдю да, кёз жашларын башлыкъ къанаты бла сюртюп, тегерегине ышанлап-ышанлап къарады. Энди ол тау аууздан сау къутулгъанына къууанды; Хайбахда болгъан мурдарлыкъ бизге да жетерге боллугъун ангылады.

Бир заманда анамы кычырыгъы машинадагъыланы барысын да шайтанлы этерге аздан къалды. Орусбийни къатыны, Шамкъыз, сабийчигин, алгъа ёшюнине кысып, ызы бла эки кюлу бла сакъ кётюрюп, анама узатханын эследим. Ма олсагъатчыкъда кычырды анам. Аны хар заманда да, кына жакъгъанча, кызаргъанлай тургъан добар эринлери къап-къара болдула да къалдыла. Кычырып жияргъа кюрешгенликге, кёзлеринден жиямукъ чыкъмайды. Шамкъыз да башын къатында олтургъан бир къарт къатынны аркъасына тиреп сытылады. Адамла бир бирге къарашадыла, не болгъанын ангылагъан а жокъ.

– Не этесиз, не болгъанды, халкъны былай кылыкъсыз нек жунчутасыз? – деди, келинлерине кезиу-кезиу къарай, Адакъа улуну хапары тели болургъа жетишдирип тургъан аппам. – Бу не ишди?!

– Атабыз, къагъанагъыбыз къатып къалгъанды! – деди анам, Шамкъызны сегизайлыкъ кыызчыгъын баууруна бекден-бек кыса. – Атабыз, къагъанагъыбыз къатып къалгъанды!

Олсагъатда Марыу асыры къалтырагъандан, безгек ауруу тутхан сунар эдинг. Аппа арт кезиуде кюлундан хазна кетермеген жабышмакъ таякчыгъы бла машинаны кабинасыны башын тюйдю. Барыбыз да кычырдыкъ, машинаны тохтатыгъыз деп.

– Бюгече тюшюмде кёрген эдим бу ишни боллугъун, – деди аппа, – тейри игиге жораласын деп кюйгъан эдим ансы. – Азап жолубуз бушуу бла башланды.

– Аллахны суйген кюлларындан болур эди жарлы жанчыгъы, – деди биз машинагъа мингенли да, ауузундан сёз чыгъармай келген бир акъсакъал. Аны Тёбен Элде кюшхандыла бизге, атын, тукъумун да билмейбиз. – Дуниягъа жаратылгъан жеринде тапды къабыр орунун.

– Сант сёлешме – бир уллу киши, – деди Марыу, сабийчикни бетчигин ачып, мангылайын жаякчыгына жетдире. – Алыкча дуня жарыгы не болганын билмеген кыягына кыяга аман кюн нек келирге керек эди?

– Ола Аллахны ишиди: берген да – ол, алганды да – ол, – деди биягы киши.

Машинаны тохтатдыла да, кабинадан бир офицер бла солдат чыгып, барыбызга да аямай чамландыла.

– Не керекди, ит бандитле?! – деди офицер.

– Биз итле туюлбюз, сизсиз итле, – деди Адакча улу орус тилде, барыбызны да келюбюзю кыандырып. – Былайда адам ёлгенди.

– Барыгыз да бир жолга ёлюгюз, – деди офицер, тюзлук кюрөшгө атланган адамча, башын ёрге ёхтем тутуп, кёк кёзлеринде чамланыу оту жана. Ол кесин эндиге дери да душман кычюн седирете келген адамга санагыны даулашсыз эди. – Сизни кибикле не кыдар кёп кырылсала, кыралыбызга ол кыдар иги боллукду. Жаныбыз саулукда, ол муратыбызга жетеригибизге уа не сёз!

Бизни ызыбыздан келген машиналаны барысы да тохтадыла. Солдат, офицер табылынган кыайгыга кыалдыла. Игида ёсюмлю, чырайлы, аз кысыккёз офицер бизни машинага жууук келди да, онг кыолун ёрге кётюрюп, «сабыр болугуз» дегенни ангылатды.

Ол сагыатда алга хыны тебиреген машина тохтады, кесини жүрөксингенни тыялмаган офицер да, буйрук берилгенлей, халкыны кырыргы хаппа-хазыр болуп турган солдат да кабинадан секирип тюздөле.

– Жолдаш майор, бу бандитле бизни алга барыргы кыоймайдыла, тюз тебирегенибизлей, кабинаны башын таякча бла туюп тохтайдыла, – деп, бизни элтген машинадагы офицер сёзлени бир бири ызларындан ок атылганча кыуйду. – Таудан тигелегенли да, кеслерине тынчылык тапмайдыла, кыачар амал этмей эселе, билмейме.

– Не болганды, не кыайгыды бу? – деди майор, кыарамын кёчгюнчюлеге буруп.

– Жолдаш майор, – деди биягы Адакча улу, ол турган жеринден ёрге кётюрюлүп, сабийчик ёлгенди, аны оноуун этерге керекбиз. – Ол алай айтханлай, тиширула сарнап башладыла. Бирси машинадагыла да жияусыйытха сагайдыла. Алай жерлеринден теберге эркинликлери жокду.

– Сабыр болугуз! – деди майор тау тилде, – мен ногайлыма, тилейме, сабыр болугуз!

Машинада жияу дыркъ тохтады. Баям, бизникиле, ол адамны айтханы асыры хычыуун кёрюннгенден, бушууларын окъуна унутдула. Барысы да майоргъа сейирсинип къарайдыла. Майор, сёзюн бир кесекге бёлюп, тегерекге къарады, машинадагъылань къууаннганларын да анылады.

– Сабийчикни оноун этерге керекбиз, – деди майор, – къалайды акъылыгъыз?

– Жашым, былайда бир жерде асырай кетейик ансы, ёлюкню къайры элтирикбиз? – деди аппа, – бу къагъа-накълай насыбы къуругъан мёлек мени туудугъумду. Атасы урушдады.

Майор, белги берип, бир къауум нёгерин кесине чакъырды да, машиналадан жугарла алып, бу акъсакъалла айтхан жерде къабыр къазыгъыз, он минутдан узакъгъа созулмасын ол иш: Нальчикге сагъат алтыдан кеч къалмай жетерге керекбиз деп буюрду.

5

Кёчгюнчюлени биринчи къабырлары Бабугентни бла Къашхатауну арасында талада, энишге келе, жолну сол жанында ишленди. Машинада жангыз бир сёз айтхан жокъду, Марыу бла Шамкъыздыла, анамы къучагъындан айырылмай, ичлеринден кюйюп келгенле. Кулина уа, асыры абызырагъандан, тели адамгъа ушап къалгъанды.

– Бюгече, кече белинде, районубузну таматасы бизге келип кетгенди, – деди аппам, кеси кеси бла ушакъ этгенча, ауазын аз-маз чыгъара, – Оразай бла ол антлы тенгле болгъанларын биле болурсуз? Ол мен айтханны кишиге билдирме деген эди, энди анга, бизге этериклерин да аямасынла, бюгюн жолгъа атланырыгъыбызны ол айтханды манга. Тюнене ингирде республиканы башчысы Кумехов, совет партия къуллукъчуланы, Нальчикге жыйып, Москвадан келген генерал Серов бла тюбешдиргенди дейди. Ол Берияны экинчиси экен.

– Ары жыйылгъанлада, къыш бораны жунчутхан кибик, бетлеринде къаны болгъан жокъ эди, – дейди район таматабыз (аппам аны атын сагъынмады), – башларын бир бирге тиреп, хапарларын тохтатмагъанла да бар; бирин бошап, башхасын жангыртханла да бар. Кумехов да олтурады, кызыл къатапа тышлы шинтигин уллу столгъа жууукъ тартып, эки кёолун бир бири юсюне салып, сакъалын да алагъа тиреп. Терен сагъышлыды, кимни эсе да сакълайды, башы къайгъылыды. Ёз халкъын кёчгюн-

чюлюкден сакълагъанына къууанганлыкъгъа, бюгече къаллай оноу этиллигин билмейди. «Сиз да тебирегиз, бѣрюню бары да бир», — деп тохтаса, — этер мадар жокъ. Аллай иш башланса, айтыр сѣзюн да хазырлагъанды: «Бюгюнлюкде агъачланы теренинде, дорбунланы таша-сында мени миллетимден жангыз бир адам жокъду, баш-халадыла, ол жерлеге тохтап, кече-кюн да жаныбызны къолубузгъа алдыргъанлай тургъанла. Аланы дуниядан гунч этерге болугъушугъуз бизге...»

Бир заманда сахнаны арт жанындагъы кенг эшик хыны ачылды да, генерал биз болгъан жерге суху кирди. Барыбыз да, секирип, ёрге турушдукъ. Кумехов бизден алгъаракъ окъуна болду. Ол деменгили кишини биринчи кере кѣргенча, жунчуп, ауузундан сѣз чыгъаралмай, иги кесекни турду. Сора бир кесек эс жыйды да:

— Жолдашла, бу генерал Серовду, — деди ол, — жаныбыз киби кѣрген къыралыбызны НКВД-сыны таматасыны экинчиси, битеу Совет Союз намысын бийикде жюрютген адам, душманлагъа къанлы оюнла къууаргъа къолундан келген жигит генерал...

Серов аны айтханларына эс бурмады.

— Келликле барысы да мындамыдыла? — деп сорду ол, ёрге сюелген формасында жютю, огъурсуз къарамын залдагъылагъа буруп.

Жыйылгъанла да, Кумехов да сын къатханлай сюеледиле.

— Бу ингирде бери жыйылыргъа керекли адамланы барысы да мындадыла, — деди Кумехов, ауазы къалтырай.

Генерал сагъатына къарады. Сора, аз да сагъыш этмей, прокурор, сюдде сѣлешгенча, хыны, кимлени эсе да жанып сѣлешди:

— Урушда хорлам бизники болур ючюн, шѣндюге дери кѣплени кѣп аманлыкъ ишлерине тѣзерге тюшгенди, — деди ол, — энди аллайланы кереклерин берирге заман жетгенди. Аллайла терк къурумасала, жолубуз бютюнда такъыр боллукъду. Айтып къояйым, тюз адамгъа хыйла къолу жетерин а унарыкъ туююлбюз. Бек алгъа, къолларына сауут алып, ѳз къыралларына чапханланы оноуларын этерге керекбиз. Ала бѣрюледиле, бѣрюге бѣрю от ашатхан а адам улуна тѣреди...

Генерал сѣзюн бир кесек заманга тыйды. Сора, эки къолу бла бирча кѣргюзтуп, барыбызгъа да олтурургъа эркинлик берди. Кеси уа сюелгенлей турады, Кумехов да сын къатханлай. Ол генерал, айтырын айтып, тамам этгенден сора эс табарыкъды.

– Москва Къабарты-Малкъар Республиканы Къабарты Республикагъа тюрлендирирге оноу этгенди, малкъарлыла башха жерлеге кѣчюрюледиле, – деди Серов.

Кумехов, онг къолу бла сакъалын ары да, бери да ийлеп, кесине эс тапдырыргъа кюрешди. Залдагъыла да, малкъарлыладан къалгъанла, солчуларын теренден алып, кеси кеслерине келдиле.

– Сорлугъу болгъан бармыды? – деди генерал.

– Барды, – деди районларыбыздан бирини таматасы, аскер жыйынны аллында баргъан генералча, сын къа-тып. – Коммунистледамы кѣчюрюллюкдюле?

– Отун жаргъанда, юзгелеле чартламай къалмай-дыла, сиз да халкъыгъызны юзгелелерисиз, кесигизни жолгъа хазырлагъыз. Халкъгъа бу затны юсюнден а жукъ айтмагъыз.

Серов ол ингирде жыйылыугъа келген адамланы ба-рысыны да юйлеринде телефонларын кесдирди.

– Да не этейик да, къуллукъгъа тюзгенледе да хал-къыны сагъышын этген жокъду, – дедим мен, алайда къонагъымы жанына тийдим эсем да, – билмейме. Алай айтханым а тюз эди. Ол районну таматасы: «Адамлары урушда болгъанлагъа не оноу?» – деп сорургъа нек керек туююл эди, кесини къайгъысын этмей.

– Да, Жылкъы, урушда адамы болмагъан юйюр жокъ-ду, сора, сен айтханча болса, сау миллетни юсюнден оноу излегенча болуп къаллыкъ эди, – деди Адакъа улу.

– Бек тюз айтаса, мени миллетиме тюз оноу этилмей-ди деп сюелирге уа нек жарамай эди?! – деди аппам, ол къуллукъчу айтырын-къайтырын билген адам болма-гъанын Адакъа улуна ангылата.

* * *

– Да бу уа, алышынмай, жолда жүрюген тюремеди да, – деди аппам, вагонда хар ким жерине жарашхандан сора. – Была бизни бери, солчулары тыйылып, бууулуп ёлсюнле деп миндиргендиле...

– Ой Жылкъы, къайгъы этме, – деди Адакъа улу, – тюз тебирегенибизлей, бу къарангы отоуну тубюнден юфгюрген сууукъ жел аркъа жиклеринги къалтыратыр. Мен Сибирьге быллай бла баргъанма, андан да быллай бла къайтханма...

Баям, аппа ол айтханны эшитмеди, – тынгылагъан-лай турду, мудах кѣзлери чыракъ баргъанлай. Шамкъыз да, анам да, Османны къатыны Зарий да, бир мюйюшге

къысылып, башларын бир бирге тиреп, сытылыуларын тохтатмайдыла. Аланы ол халларын энди мен да кётюралмай тебирегенме: жүрегим жияйды, солуууму кючден ала, кёкюрек къангам бла, аузум, бурунум бла да бир жолгъа солуйма. Манга, темир жолну, поездни да биринчи кёрген сабий жашха, алгъа хар зат да бек сейир кёрюнүп турду эсе да, энди жаланда ёлген эгешчигими бла урушда адамларыбызны юслеринденди сагъышым, къайгъым да. Юйде къалгъан гылыучугъума бла биргемден айырылмаучу бойнагъыма уа не кюн келлик болур? Улугъанлары Акъ къая табадан бизге дери эшитилиучу бёрюле азыгъы болурла ала. Угъай, бёрю ит эт ашамайды... Къаллайла жаншайма? Ол жыл бёрю къыйыр сакълагъан итибизни боюнун кесип кетген эди да.

Тюз олсагъатда ачыууна хорлатхан аппам къарыгъып жияды. Асыры жунчугъандан, жаным тамагъыма тыгъылды да къалды. Аны жиямукълары жуугъан сакъалы къалтырай эди. «Тюненеден бюгюннге не болуп къалды бизге?! – дей эди ол, къарыкыгъан ауазы сёзюн кючден ангылата. – Дуния жаратылгъанлы да, кеси къыйыны бла жашай келген халкыгъа не уллу ыспассызлыкъ жетди?!»

Тауда чапмай жүрюмеучу аппам, кёз кёре, алаша да, сазбет да болуп, суукъ дорбунда сау жыл туруп чыкыгъан адамгъа ушап къалды – кёзю-башы да жансыз. Башындан къалпагъын тешип, кёлуна алды да, аны бла къара сакъалын, сыйдам башын да сюртдю. Сытылгъанын а тохтатмагъанды. Келинлери, кызы Марыу да анга кёшулуп жияйдыла.

– Сиз былай жиягъанлай, жарсыгъанлай турсагъыз, жашауум къысха боллукъду, – деди аппам, къайгыдан толу къарамын келинлери таба буруп. – Бизге жаулукъ тутхан а онгмасын! Келинлерим, – ахыр кюнюмде таянчакъ боллукъ кызларым, бюгюн бизге келген къыйынлыкыгъа не айтдыгъыз?! – деп, жангъдан жияп башлады аппам. – Алыкъа ауузундан ана уузу къурумагъан жарлы баланы къара жерге сугъуп нек кетдик? Аны атасына не бетден туберикбиз?!

– Эй-хей, таланган, Жылкы, кесинге сабырлыкъ ал, бу тиширыуланы быллай бир жунчутма! – деди жыл саны келген, тизгинли, оюмлу халына ким да сукъланырча таулу киши. Ол поездге миннгенлей, аппа атын айтып къучакълагъан эди аны. «Бу, – деген эди аппа, – Бачиланы Жандарды, акъсуучуду, бир бирни эрттеден танийбыз».

— Жандар, айып этме, — деди аппа, тюркюрюгюн кючден жута, чачыгыргъа жетишип, кез жашларын чепкен жени бла сюрте, — жашымдан туугъан кызычыкългенди бюгюн, жолда асырап келебиз.

— Уллу Аллах шафагыатчы этсин... Бюгюн барыбыз да ёлгенлеге тенгбиз, кезлерибиз жылтырагъанлыкъгъа. Жылкы, сен былай кёлсюзлюк этсенг, тиширыула шайтанлы болуп къалмазламы?

— Жиясынла, Жандар, жүрекклери къангынгчы жиясынла.

...Бизни вагонда башха элледен, Жандарладан сора да, бардыла адамла. Педучилищеде устаз болуп ишлеген жашды дедиле, онг аягындан сынчыкълагъан адам; урушдамы болуп келгенди алай, огъесе анасындан туугъанлыдамы кыяулуду, олсагыатда аны тюркюрюген болмады. Хапар айтыргъа, билими, акъылы башхаладан онглу болгъанын билдирирге сюйгенин а терк танытханды.

Аны аты Юзеди, Басхан ауузунданды. Юйюрю — ата-сы, анасы, эки эгечи, урушха кетген къарындашыны къатыны бла аны эки сабийи къайсы вагонда болгъанларын билмейди. Алай алагъа тюрбегине уа ишексизди. Ленинградда Герцен атлы кырал университетни бошагъанын да айтханды. Бизни вагоннга таматагъа да аны салгъандыла. «Кесиме болушлукъчугъа Дадашны алама», — деп, мени да кыуандыргъанды. Ючкюнлюк жолну арытханыбыздан сора, ол арталлыда башхаланы акъылларында болмагъан хапарны башлады:

— Таулуланы онтерт эшелоннга жүклегендиле, аланы хар биринде элли алтышар вагон барды, — деди ол. — Ногъайлы майор, мени кеси адамына санап, отуз сегиз минг таулуну кюрюрге жыйырма бир минг адам къатышханды дегенди, хар эки сабийге бир солдат. Кызахстаннга, Кыргызыстаннга элтириклерин да айтды.

«Тейри, къарайма да, бу болгъан ишни хапарын жерине жетдирликди», — деди аппа кеси кесине, Юзеге ыразы болуп.

Мен билип, аманлыкъдан тоймагъан, кысхабоюн, сингирборбай, билек кючю чынды юзген кыраукёз Та-набаш (керти аты Хажимырзады), Юзени айтханлары, аны бизни вагонну таматасына сайлагъанлары да къанын къайнатхан адам, Юзеге чамланыргъа хазырлады кесин. Ол адамлагъа излеген харам иши хар заманда хауле булутла суху желде седирегенча седирей келген эселе да, бирда къамамагъанды, — къарангыда окъуна хыйла жолун ызларгъа кюрешгенлей жашагъанды. Бю-

гюн, азап жолгъа атланиган кюнкюбюзде окъуна, асыры аманлыкъ излегенден, жарашалмай эди жерине, амалсызлыкъ хорлап бети тюрленип тургъанын ангылады да: «Кёремисе аны, ол аман кёзюн тасха къыса, айтыргъа жүрек ачытыр сёз хазырлагъанын, – деди аппам ичинден. – Бу да бир юйюрню башыды, урушдан кёзюню къыйыкълыгъы ючюн къалгъанды...» – деп, Аппа ол адамны юч сабийчигине бла къатынына кезиу къарап чыкъды да, алагъа жаны ауруду – халкъ айыбы аналарын, балаларын да жерге къаратханлай турлукъду. Танабаш, туугъан эгечин кёзутуп:

– Ол эринг, Холам-Бызынгы ауузунда Тёбен элни комиссары, Къашхатауда, Бабугентде да тос къатынла тутуп, барыбызны да башыбыз бла ойнайды, – сен билмеген неси барды аны, тарыкъ да, къуллугъундан къыстасынла, – деп сюелгенди юсюне. – Ол кзуруса, аны – орунуна мени саллыкъдыла, мен а сельсоветни къагъытчысыма, андан эсе билимли. Эрингден эсе къарындашынг кзулукъчу болса иги туююлюмю? Айтхан сёзюмю кертилигине шагъатла да табарыкъма... – дей болгъанды.

– Элге жарагъан, жаш тёлюню хыйсап этерге юйретген хунерли да, эсли да адамды сен кёрюп болмагъан комиссар, – дегенди Танабашны эгечи, – сенде бет да, адамлыкъ да жокъ! Мени эгечге санасанг, ол затны айтмаз эдинг.

– Кет, эринглей кёрюннгюн Аллахынга! – дегенди Танабаш, буруну да арыкъ атны сырты киби къалтырай.

– Хар заманда бир хыйла ишге хаппа-хазыр болгъанлай айланаса. Акъылынгы башынга жыймасанг, атынг къаргъышлада айтылыр, къарындашым!

– Сен мени эгечим туюлсе, – деди Танабаш, – халкъ таныгъан къанчыкъса!

Танабашны эгечини къычырыгъы жаралы жаныуарны къычырыгъына ушады. Сора ол кесин къолгъа жегил алды да:

– Бюгюнден арысында сен мени къарындашым туюлсе, – деп къычырды, тийреге-кёншугъа эшитдирип.

Олсагъатда Танабаш къан дыгалас этди, ызы бла башха хыйла иш кзуаргъа таукел болду. Алай, мен билип, кёчгюнчюлюк аны «ахшы» муратына жетерге кюймады. Кёремисе бу къыйынлыкъны – ол къантулукъ, келип, бизни вагоннга тюшгенди.

– Басханчы, сен кёкде учуп айланган хапарланы кзуйрукъларындан тутаргъа нек кюрешесе? – деди Та-

набаш, кыйык кезлерин Юзеге кыадап. – Былайда бир кыауум адамкыа бригадир болкыанма деп, гынттынг эл бузады, тейри адамы. Хоу бирда, сен елмегин ансы, Кызыл Аскерни майору жол узуну сени кенгешге тутуп келеди дейди!

– Тейри, калынга кыарайма да, таза да кыйынлыккы тугендирген адамкыа ушайса, – деди Юзе, Танабашка жууугкыураккы атлап, – кече боран улугкыан талада есген болурса, ким эсенг да? Жаланда кеси учуз адам этеди башкаланы учуз. Аллаикыа жоккыду хатыр, – вагонда керексиз хапар журютгенни унарыккы туююлме. Эр киши бир керти ишни кыолкыа алса, анга чырмау болуркыа жарамайды.

– Жашым, айып этме, – деди аппа Юзени инбашына кыатыла, – итни кыозутсанг, кыапхан этеди; бир-бир сёзню жутуп кыойкыандан игиси жоккыду. Сени тюз хапар айтканынга уа экили туююлме.

– Ит да сизсиз, тонгузла да сизсиз, – деди Танабаш, – жийиргенчли керахатла!

Олсагыатда мен Танабашны сыфатын кыабырдан кыопханнга ушатдым, – бетини кыаны кыуруп, кыалын уууртлары топураккы бет алдыла да кыалдыла.

– Да не этейик да, Юзе, – деди аппа, алайда айтылгкыан ушагыыусуз сёзлени тунчуккыдуруп кыояр аккыылда. – Уллу Кавказ эндиге дери да кёп ачыу сынагыанды. Бусагыатда, ачы сагыышларыма хорлатып, туугкыаным, туудугкыум да дуниякыа манга жарсыугкыа жаратылгкыандыла деген аккыылга келип тохтагыанма. – Аппам алай айтып, кыатындагыалагыа кезиу-кезиу мудах кыаралды. – Урушда жашларымы кыайгыыларынымы этейим, огкыесе туудуккыларымы белгисиз кыадарларынамы кыуейим, – кёзлерим артха кыарай кирлик болурма кыара жерге... Айтыгыыз сора, не амал, чот бу чегине жетип тохтады эсе?! Дуниялыккыдан умут кыюуп кыойкыандан игиси болмаз, тейри.

– Атабыз, ол сёзлени айтыргкыа кёлюнг кыалай барды? – деп, анам, Марыуну кыучагыындан айырылып, аппаны арккыасындан кыучаккылады.

– Тюзлюгубюз башыбызгыа жау болду, кыызым, – деди аппа, бети тюрлене, эндиге дери айтхан сёзюн кыатлап, хапардан толу кёзлери тегерекке шургулу кыарай. – Ийнаныгыыз, Аллахка ийнана эсегиз, тилим тутула айтама кёлсюзлюк туудургкыан сёзлени.

– Атабыз, энди барыбыз да санга ышанабыз, жоккыду башка таянчагыыбыз, – деди анам, бу жол башын игида ерге кётюрүп, онг кыолу бла Шамкыызны арккыасына

къатыла, алай бла кесинге бир кесек сабырлыкъ ал деген магъананы ангылата.

Олсагъатда аппа Юзени кесини къатына чакъырды. Вагонну бир мюйюшюнде мугурайып олтургъан тиши-рыула ёрге кётюрюлдюле, аппа бла Юзе аланы жерле-рине олтурдула, анам да сёзюн андан ары бардырмады. Аппа уа, Юзе жерине игида жарашхынчы, Танабаш таба кёз жетдирди да, аны былхымсыз жапысындан жийир-генди. Алайда жангыдан сёз башласа уа, Танабаш, эшит-мегенлерин эшитдирлигин ангылап, къарамын терк окъуна башха жанына бурду.

– Жашым, Юзе, ахырыда малгъунланы аякъ тюп-лерине тюшюп къалдыкъ да, – деди аппа, хапарны Юзе айтса суйгенин ангылата.

– Атабыз, – деди Юзе, тамагъын аз ариулап, сынчыкъ-лагъан аягъын тюбюнден чыгъарып, алгъа узата, къа-лын къара картузун тешип, бал бетли чачын онг къолу бла артха сылап, тар жауурунларын бирге бютюнда бек къыса, – бюгюн Берия, Кумехов деп чамланып тургъа-ныбызгъа, Арисей бу харам ишге бек эрттеден хазырлан-ганды. Аны алайлыгъын алай кёп адам билмейди, – мен а билеме. – Аны эшитгенлей, Танабаш, кесин сёз атыш-ха хазырлай, биягъы Юзеге кюйсюз бетден къарады. Ол, мычымай, эшек чочугъанча чочуругъун ангылады аппа, – суймей эди ол ишни болурун. – Аманлыкъчыла-ны жолларын кесерге кавказ халкъланы къолларындан келмеди, – деди Юзе андан арысында, аппаны сагъышла-рындан, Танабаш шытыларын чачаргъа хазырланган-дан да хапары болмай, – онтогъузунчу ёмюрню ахырында Петербургда Карцов деп къыралда аты айтылгъан адам жашагъанды. Ол Шимал Кавказны халкъларын Туркес-танны къум тюзлерине кётюрюп, Кавказны уа Арисейни акъсюеклерине солуу юйле, санаторийле ишлерге – ол жерледе жаланда орус халкъ жашарча этерге деп, кеси-ни оюмларын илму мурдорда жарашдырып, 1898 жылда «С-Петербургские Ведомости» деген газетде басмалагъан-ды. Анымы кёрдю, жазыу ишге уллу фахмусу болгъан, Петербургда намысы жүрюген терен билимли, ётю да болгъан юрист, къыралда дуниялыкъда жашауну менме деген алимден кем билмеген адамыбыз – Шаханланы Абайны жашы Басият – Карцовну проектин сёгюп, – ол къолгъа алгъан кир ишине сокъуранырча оюмланы жа-зып басмалагъанды. Бюгюн аллай жакъчыбыз болса, бу кюннгеми къаллыкъ эдик?!

Тамата, сен Басиятны атын эшитмей, амалынг жокъ-ду, кеч ёлгенди, совет власть келгенден сора.

– Эшитмей а, эшитгенме, – деди аппа, – Арисейде окъуна кёплени аллында тобукъландыргъан адам болгъанды Басият, – халкъны чынтты уланы, аны ючюн дегенни айтып, жаннган отдан артха турмагъан. Тюз айтаса, Юзе, аллайларыбыз жокъдула да, ит кёрмезни кёрдюк. Ёмюрюбюзню къара кийгенлей ашырлыкъ болурбуз энди. Бюгюн бизни къыйынлыкъ жолуна ашыргъан тауларыбыз, асыры ачыу этгенден, бузлары эрип, жияу этериклерине ишексизме... Юзе, сен айтханча, бизни Къыргызстанны, Къазахстанны къум ёзенлерине элтип атарыкъ эселе, сау кёрейим, ачдан, суусапдан къырыллыкъды халкъ.

Аппаны бла Юзени хапарларын эшитген Танабаш таш тынгылауну ийип турду да, сора, къатыныны бла сабийлерини къатларына барып, онг къолуну жингиригин вагонну къабыргъасына тиреп, сагъышлы сюелди. Ол Юзе айтхан хапаргъа ишеклилигин жашырыргъа кюрешгенликге, кёпню билген Юзеге зарланнганын букъдуралмады:

– Сен окъутхан сабийлеге бек жаным ауруду, – деди Танабаш, Юзе таба жютю къарап, – жалгъан сёз халкъда бедишге саналыучуду. Аллай бир ётюрюкню къалай къурашдыраласа?

Тюз ол кезиучюкде Алабайланы Айшат, элибизни къобузчусу, эри Сайдуллах колхозгъа чалгъыгъа баргъан жеринде къаядан кетип ёлген, жангыз къызчыгъыны бла къарт къайын анасыны саулукълары жашау насыбы бола келген адам, бир сейирлик базыкъ да, ариу да макъам бла жүреклене сарнатхан кюй айтып тебиреди: бирси тиширыула да анга эжиу этгенча, хах-хах деп жиядыла, кёз жашлары бетлерин жууа. Кюн тау артына аууп тебирегенинде, тау башларына къарыусуз жылыуун жибере, боз булутланы къызыл тырмы этгенча къызарды аппаны токъ уууртлары, шонтукъ бурунуну сырты, къыйыры да къызарды. Асыл аппам, бушууну кючюн олсагъатда ангылагъанча, амалсыз болду – санлары бирден къалтырадыла. «Тукъум адет, миллет адет сакълансын халкъда», – деп, алгъыш этиучю, тауну кесича, къаты таулу быллай бир кёлсюзлюк нек этгенин иги ангыламай, сын къатханлай сюелеме. Айшат, жыры теренден-теренине кирип тебирегенинде, вагонда жиямагъан жокъ эди. «Аллах берген къыйынлыкъгъа тёзейик», – деп, кёл этдириучю къартла да кёлсюзлюкню огъары аягъына ёрлеп тохтагъандыла. Танабаш окъуна, энишге олтуруп, башын эки тобугъуна салып, Айшатны жырына тынгылайды.

– Тауларыбыз мудах солуйла бюгюн,
Кюнюбюзню булут жапханды.
Бир адам унутмаз ма бюгюн кёргенин:
Къыралым халкъыма чапханды.

Кёзюмю юсунден таймай туралла
Кавказда жашил талала,
Аналарын а кёре болурла
Насыплы чыпчыкъ балала.

Биз бу къыйынлыкъны унутмабыз,
Къолубуздан келсе, сау болсакъ.
Ма бу зорлукъгъа чыдап къоялмабыз,
Къырылып, бошалып къалмасакъ.

Ёлмезлик бир жан да жокъду дейдиле,
Ёлюрле, къалмайын, къанлыла.
Айгъа, кюннге къарап, болуш деп тилейле
Къартларыбыз, Аллахха жалына.

Биз керексизге кёп жиягъанбыз,
Энди болгъанбыз жиярча.
Кимге не хата этген болурбуз,
Болжалсыз Сибирь сынарча?

Къартла, жашла, сабийчикле да
Бирча къыйынлыкъ сынайла.
Бизни Кавказдан кёчгенибизге
Ташла, таула да жияйла.

Кимге сорайыкъ, къайдан билейик
Не терслигибиз болгъанын?
Жюреклерибиз кётюралмайла
Журтубуз къуру къалгъанын.

Хайдагъыз, таула, тау а кийикле,
Тау жугъутурла, маралла!
Сюйген тауларыбыз, иесиз болуп,
Сизге аманатха къалалла.

Тюзлюг'а келсе, тюзлюг'а женгсе,
Тюербиз энтта да бир бирге.
Ол заман а болур ариу кюнча,
Алай шёндю ушайды жаханымге...

Хар ким теренден ахтынды. Аппа, адамланы кёллерине не келир деген сагъышына хорлатмаса: «Айшат, эй маржа, кьобузунгу да бир тарт!» — деп окъуна кычырлыкъ эди. Эталмады алай, зорлукъ къан ырхыла — «жомагъы» болгъанын, ол огъурсуз кюч а кёп халкъланы жесирге салгъанын ангылап, тынгылап кьояргъа таукел болду. Алай бир кесекден, тегерегине бийик хунала къаланып, аллына темир эшик салынганча, адыргыгъа къалды, солууун алалмай кыйналды. Халкъны бирден кырыргъа таукел болгъан мурдаргъа багъа бичер онгу болмай, башын энишге тутханлай турду, адамланы алларында бир уллу терслиги болгъанча, аланы кёзлерине къараргъа уялып.

Алай ол ач бёрюле элге жууукъ тигелеп улугъандача элгенди поезд тохтагъан сагъатда вагонланы кыылыкъ-сыз тауушларындан. Къалгъанла да, быллай арбада жюрюрге юйренмегенле, оу-шау этдиле. Хар жолдан да сынаидыла ала ол азапны. Ол затны чыртда сезмеген Шамкъызды, кеси эшген жүн жаулугъун башына чёргеп, къан къатыш тамгъан кёз жашларын къартладан жашыра, асыры сытылгъандан, жён этлери ачий, башхаланы жияуларын, сыйытларын да эсге алмай келген. Олсагъатда Шамкъыз башын ёрге кётюраллыкъ туююлдо, алай этсе, жер да, кёк да башлары тюплерине айланып, барысы да аны юсюне аууп келгенча болады. Ол дунияда кыызчыгъына туберигин дурус билсе, кесин поездден атарыкъ эди. Алай ол эфендилени фатыуаларына хазна ийнанмайды. Уллу Аллах тюзлюкню жюрек тебиую эсе, бизни нек чалпытды жерибизден? Къагъанакъны къара жерге нек сукъду? Шамкъыз кеси сорууларына арталлыда жууап тапмайды, — кючю жетмейди кесин кьолгъа алыргъа.

«Тутхундабыз биз, — деди Шамкъыз кеси акъылында, — андан кьутулуу жокъ энди бизге — тюзлюкню атасы ёлдо. Мурдарланы дертден толу кючлерини седиреклерине бирда ийнанмайма».

— Дадаш, челеклени да ал да, ызымдан терк тебире, — деди Юзе, вагонну эшиги ачылгъанлай, жерге секирип тюшдю да, артха айланып, мени кьоюнуна алды.

Къалайгъа жетип тохтагъаныбызны, мен угъай, Юзе да билмеди. Ингирликди, жаз башында хар зат да жангыра башлагъанды: темир жол вокзалны эки къатлы юйюню кенг арбазыны эки жанында орналгъан шаптал, эрик, балли терекле копал этип башлагъанларын эледим. Алайлада кырдык да, кеси эркинлигин кьолгъа алып, жерден игида ёрге кётюрюлгенди. «Терекле, гюлле да ча-

гъарла, – дуня жангырыр жангыдан, энди бизни жашау гюлюбюз а ёмюрде да чакъмаз. Жылны бек иги заманында – жаз башында – жапдыла да эшигибизни», – дедим, Юзени ызындан чабып барыууму тохтатмай. «Айгъа, кюннге къарап, ала бла ушакъ эте ашырлыкъбыз ёмюрбюзню, – деген эди аппа, тюнене ингирде вагонну къабыргъасында жепиден кёкге къарап, жарыкъ жаннган айдан кёзюн алмай. – Бизни тауларыбызны башларындан кёрюнющю айдан башха туюкдю мындагъы да. Ол да мудахды, бизни кыйынлыкъбызгъа жарсымай эсе. Жулдузла да жанадыла айдан кенгирекде, алада учуп, куюп, жокъ болуп кетгенлери да кёрюнмейдиле. Баям, хар бири да бизни кёлюбюзню жарытыргъа, – кеслерини хатерли болгъанларын кёргюзтюрге кюреше болурла. Адамны бла табийгъатны жууукълукъларыны керти шагъатларыдыла дуняны жарытхан ай да, кюн да, жаухар минчакълача жылтырагъан жулдузла да. Бусагъатда ала барысы да бизге тюнгюлюуге кёл салыргъа ктоймайдыла, жарсыларыбыздан кеслерине юлюш алып, жүреклерибизге таукеллик берирге кюрешедиле...

Ай жарыгъында аз кечелени ишлемегенбиз, – деди аппа андан арысында, – чалгъы чалгъанбыз, сабан сургенбиз, мал кютгенбиз, жортууулгъа чыкыгъанбыз... Тойлада аякъ бюкгенбиз ай жарыкъ кечеледе, ачыу да сынагъанбыз – мени бир сейирлик ай жарыкъ кече алып кетген эдиле, тутуп... Ачыкъ жүрекликге, чомартлыкъгъа, халаллыкъгъа да тюбедик, дунягъа эжиу этдирген жырлагъа да тынгыладыкъ, келин келгенине, сабий туугъанына да къууандыкъ, таулагъа ёрлеп, чаришге чабып, мал ёсдюрюп, къол таш атып, жыгъышып, кишиге оздурмай келе келдик...»

Юзе бла мен, эки челек хобуста шорпа, башында да эт жау жюзе, бир челек бла къайнар суу чай орунуна ичерге, бизге жетген ётмекни да алып, терк жетдик вагонубузгъа. Эшикден кирген заманында, бютюн бек сезесе жюз жарымына жууукъ адам тыкъланнган вагонда хауа хазна айланмагъанын – солуу алып онг жокъду. Биз азап жолну арыта баргъан сагъатыбызда, темир жолла бла урушха керекли аскер сауутну кыстау ташыгъанларын билип тургъанбыз. Кёчгюнчюлеге ол затны кёргюзтмез акъылда, вагонланы эшиклерин чыртда ачмайдыла. Ауругъанла, ёлгенле ючюн къарынлары аурумайды. Сабийле, къартла ашха, суугъа термиле ташлай эдиле бу дуняларын. Насыпсыз халкъ, харам затдан этилген болур деп, биз жолгъа атланнганлы да, ашха хазна батмайды. Ачдан кёзлери къарангы этмеген адам а жокъ.

Юзе бла мен, хар замандача, тиширыула да болушуп, келтирген ашыбызны-суубузну терк юлешдик. Кезиу Ботталагъа жетгенде, аны къатыны Буслиймат хобуста шорпаны, ётмек юлюшлерин да сол къолуну къалтырай тургъан бармакълары бла артха тюртюп къойду. Ботта уа къара жамычыны тюбюнден башын окъуна чыгъармады. Жамычыны этек жанында игида энишге къарап тургъан аякъларын а кёрдюк; чачылгъан чабырларына бла миделлерине эс бурдум мен.

Бу эки къарт бизни машинагъа Къара-Сууда минген эдиле. Аппа да, аны нёгерлери да ушакъ этгенлерин эшитгенме: «Боттаны (аны тукъуму да Ботталаданды) бла Буслийматны сабийлери болмагъанды. Жашлары урушха кетгенле сукълана келгендиле бу экисине: «Насыплыла», – деген сёзню ёз акъылларында къатлай. Болсада Ботта бла Буслиймат кеслерин насыплыгъа санамагъандыла – къоншуну, ахлуну къыйынлыгъы аланы жүреклерин да ачитханын жашырмагъандыла. Урушда ёлген жашланы бушууларында Буслийматча ариу жиягъан тиширыу болмагъанды элде. «Жаннет эшиги ачылсын, жан бала, къабырынга, зем-зем суула чачылып, фыйгъамбар къууансын санга», – деп сарнау этип башласа, къайгъы сёзге келген тиширыулары барысы да киндиклери бура жиягъандыла. Бюгюн да ала кимден да бек кюедиле халкъ сынагъан къыйынлыкъгъа.

– Адам сабий заманында ёлюмню юсюнден чыртда сагъыш этмегенин энди ангылай башлагъанма, – деди аппа, алгъаракъда башлагъан хапарын андан ары бардыра, Юзеге бла манга кезиу-кезиу къарай, хобуста шорпадан да чакъдан бир уртлай. – Ол жарлы анам манга тогъуз жыл толгъунчу кетгенди дуниядан. – Аппа мудах болду, кёлю толуп, ашын, сёзюн да тохтатып, эринлерин чайнагъанлай, зыбыр къолларын бир бирге уугъанлай турду иги кесекни. – Танг аласы эди, кюн чыгъа башлагъан кезиу. Алай бизни юйюрюбюзге танг, кюн жарыгъы къара ботагъа чёргелип, ачы ёлюмню хапарын айтыргъа келгенлерин окъуна эсеме алмагъан эдим. Ол иш а кечеден тангнга болуп къалгъан эди; жарыкъ кюн сууукъ къара къаяны къарангы ауанасына ташайып кетгенча...

Тюз ол кезиучюкде вагонубузну чалдиш терезелерине бирде таш, бирде зылды келип тийди. Юзе бла мен, ёрге секирип туруп, терезеден тышына къарашдыкъ. Биз бир сансыз станцияда эр киши, тиширыу къауумла, сабийле да, тизгин тохтап: «Туугъан журтларын фашистлеге сатхан мынафыкълагъа ёлюм! Тохтатыгъыз поездни,

тюшюрюгюз бу итлени бери! Биз аланы бир деп бирлерин сау кьоймакь!» – деп кьычыра эдиле ол адамла, бир бирге ал бермей. Ала кечгюнчюлени юслеринден жайылгъан аман хапарлагъа ийнанган адамла эдиле. Алайдан бир кьычырым арлакъгъа барып тохтады поезд. Ол кезиучюкде Адакъа улу вагондан секирип тюшдю да, поездни ал таба жанына ашыгъышлы бара тургъан эки аскерчини тохтатды да, бир затла шыбырдады. Мен капитан жашны таныдым, – ол Холамдан энишге бизни келтирген машинаны кабинасындагъы жаш эди. Офицер да, солдат да бизни вагоннга ёрледиле да, Боттаны бла Буслийматны къатларына барып тирелдиле.

– Жамычыны бери ач, – деп, капитан солдатха къысха буйрукъ берди.

Миллетни жашауунда сау ёмюрледе да ёчюлмезлик тереле, шартла кепдюле. Ол затла кёбюсюнде къууанчлада бла бушуулада къуллукъ этедиле халкъгъа. Малкъар халкъ, не уллу къыйынлыкъ сынагъан чагъында да, асырамагъанды ёлгенин кебинсиз, жаназысыз.

Кюйсюз капитан Боттаны тышына чыгъарып атаргъа буйрукъ берди. Сагъатына къарап: «Тогъуз минут къалгъанды поезд тебирерге, терк къармашыгъыз!» – деди.

Аппа Боттаны чабырларын тешди да, ышым бауларын бошлап, ышымларын энишге тартып, ёлгени аякъ бурунларын жапды, ала ёрге учхаламаз ючюн, къыйырларын бирге жокку этип, хуржунундан къол жаулугъун чыгъарып, аны эки жыртып, къаты къысды. Бир тиширыу кисей кесек узатды да, аны бла да ёлгени жаякъларын байлады. Сора терк окъуна дууа тутдурду. Вагондагъыланы барысы да: эр кишиле, тиширыула, сабийле къолларын кенг жайып, Боттагъа Аллахдан жаннет тиледиле. Ызы бла аппа, бизни да болушдуруп, ёлюкню жамычыгъа чёргеди. Юзе, мен, Танабаш, дагъыда экеулен жарлы Боттаны, кётюрюп, жерге тюшюрдюк да, бир жаргел кибикни къум тёбесин, къол бармакъларыбыз бла чучхуп, ёлюкню ары сугъуп, юсюн къум бла жабып, артха терк айландыкъ.

Танабашдан къалгъанларыбыз поезд тебирегинчи жетдик вагонубузгъа. Ола «къабыр» болгъан жерде сын къатып сюеледи. Баям, ол поездни бугъасыны алынган тауушун эшитген болмаз. Бир заманда Танабашны сабийлери, къатыны къайгъыдан къыра башладыла; Аллахды билген, къычырыкълары поездни тауушун тунчукъдура болур эди. Алай аланы къычырыкъларын ушкок таууш тунчукъдурду; Танабаш Боттаны обасыны юсюне ауду...

Тиширыула Танабашны жияуун этедиле. Аппа да сыйпады кёз жашларын. Жандар да туююлдоу ол ишден кері. Боттаны кыатыны, бушууун унутуп, Танабашны сарынын этди: «Душманнга келсин бизге келген кыйынлыккы, кыан тамычы тамсын кёзлеринден бу сабийлени ёксюз этген мурдарны...» – деп жияй эди Буслиймат.

– Бир кесек сабыр болугъуз, – деди Жандар, – олтургъан жеринден ёрге кётюрюле, тамагыын ариулай, – Аллах берген кыйынлыккыны кётюрмей болмайбыз.

– Да Аллах артыккы бизге нек берирге керек эди кыйынлыккыны?! – деди бир кыаражаулуккы, кыарабет тиширыу.

– Ассы болма, эгечим, – деди Жандар, ауазы кыалтырай. – Бизге бу кюнню сынатханла кыабырларында да тынчаймазлыккыларына, сау миллетге азап сынатханлагъа Аллах сабырлыккы бермезлигине толу ийнан. Кыарачай халккы а суююпмю кёчгенди?.. Сабыр болугъуз! Жылккы, бу сабийлени аталарына да бир дууа алдыр, маржа. Тейри, тау кибик киши ажымлы жоюлду.

– Я Уллу Аллах, Хажимырзаны (аппа Танабаш деп айтмады) ол дуниясын жаннет эт, – деди.

Вагондагыыланы барысы да: «Амин!» – дедиле.

– Я Уллу Аллах, – деди аппа андан ары, – кыйынлыккыны кётюралмай, кыырылып бошайбыз, тилейме, бизге айландыр жолунгу. Кыарайма да, жаныбыз саулай буюрулгъанды бизге ахырат борчубузну тёлерге. Баш эркинлик да, заман да табылмайды ёлгенлерибизни жерге кёмерге. Я Уллу Аллах, Хажимырзагъа – жаннет, саулагъа – жүрек сабырлыккы бер. Амин!

– Ийнаныгъыз манга, кыйынлыккыда ёлгенлерибизни жоллары тюзюнлей жаннетгеди, – деп, Жандар аппаны фатыуаларына ыразылыгыын билдирди.

– Тейри адамы, – деди аппа, вагондагыыла кеслерине бир кесек сабырлыккы алгъанларындан сора, – ма былайда, бизни юсюбюзге сюелип, сабырлыккы сёзюн айтыргъа кюолундан келген Жандар урушка алты жашын бир жолгъа ашыргъан кишиди. Кыыралны мынга берген намысын а кёресиз.

– Да Жылккы, сен да жашларынгы Нарсана базарына жау, бишлаккы сатаргъа жибермегенинги билеме.

Вагонну шошлуккы бийледи.

– Дадаш, башымы, сакъалымы бир жүлю, – деди аппа, бичагыын кынындан чыгыарып, аны кюмюштил бел баууна ышый. Ол, вагонда бола келген затла кёз туу-

расындан кетмей, ёлюм къыйынлыгъы соруп келмегени менме деген эфендиден кем ангыламагъан оюмун кеси акъылында бишире: – Ахыры-къысхасы, бабасха ушап къалгъанма. Былайлай ёлюп иш къалсам, тюндуняда тюз кёзден къарамазла, – деп, аз ышарды.

– Тамата, ол ишни манга ышансанг, бек ыразы боллукъма, – деди Юзе, кечеси, кюню да бизни къатыбызда турургъа сыйген жаш.

Аппа хо дегенден сора, Юзени кёзлеринде уллу къуанчлыкъ эсленди. Ол олсагъатда кёчгюнчюлюкню азап жолоучусу болгъанын окъуна унутду. Юзе алай бла туугъан жерине тансыгъын алыргъа сюе эсе да, киши билмейди, – Кавказда ныгъышлада аз акъсакълны чачын, сакъалын жюлюмегенди. Неда аппаны огъурлулугъуна ыразылыгъын алай бла билдириргеми сюе болур?

Болсада, вагоннга минген кюнюбюзден бери да, эки кёзю Марыуну жашыртын марагъанлай тургъанларын а, менден сора, хазна адам эслеген болмаз. Марыу, жолгъа атланган кюнюбюзден бери, сёзге къошулуп киши кёрмегенди. Къарындашларына ырыслап, ёлгенлеге окъуна кёз жаш чыгъармагъанды. Тенг къызларыны хапарларына тынгылай, чакъдан бирде: «Къарындашларым сау келсинле, алайда уа оздурдунг», – дегенин эшитгенме ансы.

Бушуу. Жарсыу. Ачыу. Сыймеклик! Къалай сейирди жашау – аллай бир затны бир жүрекге сыйындырыргъа къолундан келеди аны! Алыкъа ол ишден артыкъ уллу ангылауум жокъ эсе да, бусагъатда биз сынай тургъан жашау эки сыйгенни жарсыудан хазна къутхарсын. Сыймеклик эки жаш жүрекни бир бирге къошхунчу, бир бирден айырыргъа боллукъду. Аллай сыймеклик уллу жүрек къыйынлыкъны, бушууну окъуна туудурургъа боллукъду; «сыймеклик» деген сёзню «жарсыу», «жиляу» деген сёзле алышындыргъан заман. Марыуну биринчи сыймеклигини оту кезиусюз ёчюлюрюн а сыймейме. Болсада «туумагъан айгъа салам бергенлей» эте турама.

Юзе, аппаны ишин ол къууанырча тындыргъандан сора, биягъы жашыртын къарамы бла Марыуну изледи. Ол а, Османни къатыны Зарийни башын кеси кёкюрегине къысып, бола тургъан ишледен арталлыда хапары болмай, асыры абызырагъандан, бурун сыртыны, чыммакъ мангылайыны терлегенлерин сыйпаргъа окъуна къолундан келмей, кёз къарамы уа төгерегиндегиледен болушлукъ излей, тынгысызлыкъны тузагъына тюшюпдю, жашау – ёлюм, жашау – тюнгюлюу дегенча сагъыш-

да Марыуну толусунлай кьолгъа алыпдыла. Олсагъатда Марыу, кесини сыфатын кюзгюде кёрсе, бу дуниядан Зарийден эсе кеси алгъа кьорарыгъын ангылап, жашауда сынай келген кьууанчлы кюнлерин, — насыплы сагъатларын эсине тюшюре турургъа кьолундан келмей, ол дуниягъа тебирей тургъанына ишексиз болуп, ахыр сагъатында бир кишини кёзюне да къарамай, осуятын эте кюрешмей, анасындан кьалгъан къара ботаны тюбюне кирип, Боттаны жокълагъанла аны да жокълагъынчы, сауун, шауун киши билмезин сюерикди.

Эслини сёзю ёле тургъаннга жан кийиргенин эшите тургъанды Марыу. Алай Зарийни бла Марыуну кыйынлыкъларына киши акъыл бёлмейди. Угъай, Юзе тынгысыз бола башлагъанды. Мындан оза эсе, баш тапкада, кёзлери ачылып тургъанлай, кюндюзгю кюнде жукъугъа кёмюлюп тургъан анамы уятырыкъма. Марыу, кыычырып умут этсе, Зарий аны ауузун кьол аязы бла жабып, тылпыуун чыгъаргъа кьоймагъанын да кёрдюм.

— Мени арлакъгъа, бу къартладан ташаракъгъа, элт, — деди Зарий кыына жагъылгъанча, кыып-кызыл эринлерин Марыуну кьулагъына гам тиреп, — кьолтугъума къаты жабыш, ансы аууп кетерикме.

Жарыкъ умутлары къара жерге кирирге хазырлана тургъан Зарий, халкъны жашау жолу бир заманда да юзюлмейди деген фатыуаны жалгъан оюмгъа санады, къатындагъы адамланы кёзлерине кезиу-кезиу жалынуулу къарады. Алаша бойлу, тыкъ уууртлу, къара кёзлю, къара къашлы, кенг мангылайлы, сёлешген заманында, ариу тизилген къарагъанны кёзюн къаматхан, чыммакъ-акъ тишлери, уллу, гитче да хатерин кёрген ариу халлы Зарий, тишлери бла эринлерин чайнай, амалсызгъа къалып тургъанын кёрюп, андан ары тёзалмай, анамы уятдым. Юзе да Марыу бла Зарийни къатларына барып сюелди. Зарий, онг кьолу бла Юзе таба эки-юч кере да тебинип, былайдан ары терк кьуру деген магъанын ангылатды.

Сансыз этер хал жокъ эди Зарийни юсюнде, мен а ол жан алалмай кюрешгенине ишексизме. Орус солдатла Танабашны ёлтюрген сагъатларында, Жандар айтхан сёзле да кьулагъыма жангыдан эшитилдиле.

— Жылкы, — деген эди ол, — бизни кьыралда адамны жашауу тауукъну жашауундан эсе кёп да учуз болгъан заманнга келип тирелдик, тейри. Ой юйюнге, тюз алай а жараймыды?!

— Жандар, бу затха жолну кесибииз бергенбиз, — деди аппа. — Сатхычлыкъ миллетге учузлукъ сынатды. Бы-

лайда Боттаны ёлюгюн тышына атдыргъан да, аны оба-сын ишлерге кюрешген жашны ёлтюртген да кесибииз болдукъ. Анга угъай дечи!

Былайда таякъны базыкъ жаны желкесине тийгенин ангылагъан Адакъа улу, кёзюнде огъу болса, аппаны арсарсыз урлукъ эди...

«Зарий, барыбыз да бек суйген келинибиз, этме огъурсузлукъ, – деп шыбырдадым кеси кесиме. – Шамкъызы сабийчиги берген кыйынлыкъ да тамамды бизге ёмюрден ахыргъа».

Жарлы Зарийни болгъанын тер басып, суу чечекден ауругъан адамгъа ушап къалгъанды. Анам, ыннабыздан къалгъан къара ботаны къолуна алып, Марыуну, Шамкъызы да болушдуруп, вагонну бир мюйюшюнде (андан арлакъда адамла кеси кереклерине жюрюген жер да барды) аны ёрге тагъып, аланы киши кёрмезча этди. Аланы ол ишлерине бек алгъа Адакъа улу эс бурду. «Сау кёрейим, – дедим мен, – Ботта бла Танабашны юсюнде аппа анга айтхан тюртдюм сёзлени ол бир заманда да кечерик туююлдо».

Маржама, бу ишни тюбюне бир тюшмесем деген болур, Адакъа улу, барып, анам жайгъан ботаны бир къанатын ёрге кётюрюп, тиширыулары юслерине къарап тохтады.

Юзени къыл чайнай сюелгенин кёрюп турама. Ол Адакъа улуну, таматалыгъына да бет этмей, уруп, аудурлукъ эди.

– Алайсыз да, бу жаханым тёрю отоуда солууубуз айланмай, бууулургъа жетип, кючден барабыз, ёлюкню ийисин а къалай кётюрлюкбюз, – деди Адакъа улу, Юзеден кесине сёз болушлукъ излей.

– Айып этме, жыл саны келген адамса, – деди Юзе, – сёзюнге кёре айтама, – сен ёлсенг, тышына мычымай быргъарбыз ёлюгюнго.

Ол ёрелешюден мен ангылагъан: тиширыула Зарийни ёлюгюн, букъдуруп, тохтар жерибизге дери элтир акъылдадыла. Ёлюмден киши къачып, не демлешип къутулалмазын Адакъа улу да ангыларгъа уа керек эди. «Ёлюм къоркъууун жаланда адамлыкъ бла, кишилик бла хорларгъа боллукъду, – деб’а айтхан эди аппа, эртте бир ауруу эсиртген тенги кесин черекге атханын эшитгенинде. – Дуния жарыгындан айырылыуну ачылыгъын ангыламагъан кёлсюзле жоядыла кеслерин. Гым-гым къарт окъуна туююлдо дуниядан умутсуз. Тамбла келик эрттенлигибиз жашауну жангы жарыгъыды».

Аппа, сакъалы, башы да жюлюнюп, жанына женгил-

лик алгъандан туюю. эсе, олтургъан жеринде татлы жукъугъа батып, вагонда бола тургъан ишледен да хапары болмай, зауукъ этеди. Юзе уа, ауузундан сёз чыгъармай, мени кёзюме къатханлай турады. Аны къарамында киши жеринде сынарыкъ къыйынлыкъланы учузлукъну, туугъан журтну ариулугъуну, анга термилиуню суратлары да ишленипдиле. Хау, аны къарамы къыйынлыкълардан бла ахшы умутладан толуду. Баям, Марыу да ангылагъанды Юзени тынгысызлыгъын, айтыргъа базынмагъан муратын.

Бир заманда тиширыу къычырыгъы вагонну ичин къайгъыдан топпа-толу этди да къойду. Ол Зарийни ауазы эди. Бир кесекге кёзлерим жукъ кёрмей къалдыла. Аппа да уянганды. Ол, бир затдан да хапары болмай, шашхан этгенча, армау болуп, тегерегине къарайды. Энтта эшитдик тиширыуну ачы кычырыгъын. «Я Аллах, тилейме, бизни адамларыбызгъа къабыр азабын сыналма», — дедим.

Аппа, бола тургъан ишни ангылагъандан сора, бёркюн тешип, къолуна алып, сыйдам жюлюнген башын онг къол аязы бла сылай: «Энди жашау манга таза да къарангы болду — андан манга хайыр жокъ, — деди, теренден ахтынып. — Къалай уллу азапды туугъанларынгы, туудукъларынгы артларында къалмакълыкъ!»

Къарыу-кюч кетип, бутлары борбайгъа таянган адамланы кими сюелип, кими олтуруп тынгылайдыла. Ишлери бла огъурлулукъгъа, монглукъгъа жол ачхан таулула, ахыр сагъатлары жетгенин кёзлери бла кёрюп, къыйынлыкъгъа толусунлай бой салып тохтагъандыла. Битеу къайгъыла, ёлюм келтирген палахла бир заманда да унутулмазлыкъларына толу ийнаныпдыла. Кёп тюрлю къайгъылы сезим жунчутхан аппа ахшы умутун ат этип минерге термилди. Алай, умутну умутлай къалгъаны ёлюм бла тенг болгъанын ангылап, ол ауур жюкню кётюрюрге къолундан келмегенлей, биреуленле аны асмакъгъа асаргъа хаппа-хазыр болгъанча, вагондагъылагъа жалыныулу къарап, аланы ахыр кере кёре тургъанча, кёлю толду, алгъындан эсе игида тереннге кетген кёзлеринден жиямукъ чыкъмады.

Адакъа улу да сюеледи, суу басхан гебен кибик, жютю сёзю бла Юзени керегин бермегенине сокъуранып. Ол, туугъанлы да, хар инсан кеси сынагъан къыйынлыкъдан кери болмазын кюсегенлей жашагъан къантулукъ, Юзе анга айтханча сёзлени кётюрюрге юйренмегенди. Бусагъатда аны туугъан журтха тансыкълыгъы Юзеге чамланыуун бир кесек сел этди да, акъылын башы-

на жыйып, аппагъа кёл этдирир сёзлени акъылына жыйышдырыргъа кюрешди. Аны тюп эрини энишге салынды, сол кёзюню жилимугъу тюк басхан жаягъына «жол салды». Тар мангылайы жыйырылды, къалын чал къашлары бирге жокку болдула да къалдыла. Тизгинли-лигине ким да сукъланыучу адам, жолгъа атланганлы, игида тозурагъанды. Къатыны Айжаякъ, келини Фаризат биргесинедиле, ала да аны юсю-башы къайгъылы туююдюле, Адакъа улуну туудукъчугъун бирден-бирге алып, эркелетип, къайгъыларын аны бла чачаргъа кю-решип келедиле.

Адакъа улу керексиз чакътырыу сёз айтыу бла ки-шини кёлюне жеталмазлыгъын ангыламагъан киши туююдю; бусагъатда ол аппагъа кёл этдирирча оюм айтыргъа керекди – ойнагъанмы этесе, Жылкъы, жа-ханиз жолоучулукъгъа атланганлы, экинчи бушууун сынарыгъы хакъды.

– Тейри, Жылкъы, халкъдан энчи къыйынлыкъ тюшдю сени башынга, – деди Адакъа улу, артыкъ ба-зынмай сёлеше, – къайда къырыллыгъыбызны, Бир Аллахдан сора, киши билмейди. Къарайма да, саулары-быз ёмюрлерин къабыр юсюне сюеле ётдюрлюк болурла мындан арысында. Биз жолгъа чыкъгъанлы, кийимин алышындыргъан жокъ, къарангы вагонда барыбыз да солуусуз, тышына чыгъаргъа, тарыгъыуубузну айтыр-гъа эркинлик бермей, элтип барады жаныбызны-къаны-бызны аямай къурагъан къыралыбыз. Унутулмазлыкъ къыйынлыкъ салды ол бизге. Хо да, бизни, терслигибиз болмай, терсге санадыла. Бешикдеги сабийге сюд этген бедишлик закон а къайдан чыкъды? Бу кюйсюз оноугъа кёол салгъан малгъунла, аскерчи жашла ёсдюрюп, ала-ны урушха ашыргъан ата-аналадан уяла болмазламы?! Жолоучулукъда ёлген жарлы жанлагъа не мадар?

Аппа Адакъа улуну жангыз бир сёзюн эшитмеди, ол-сагъатда аны сабийле андан угъай, ол сабийледен ёксюз болгъаныны къыйынлыгъы дуняда барын, жогъун да унутдургъанды.

Ботта ёлгенли да, киши ауазын эшитмеген Бус-лиймат, къаты къысылгъан къара жаулугъу гюттюге ушатхан башчыгъын ёрге кётюрдю да, тегерегине, шаш-хан этгенча, бир къужурла къарады. Аны алай этгенин хазна адам эслемеди: бизни тиширыула ыннамы къара ботасы ышыкъ этип тургъан мюйюшню артындадыла. «Жамауат, – деп, Буслиймат жумушакъ да, шош да сёлешди, – ахырат борчубузну жаныбыз саулай тёлерге тюшгенин толугъа ангыладыкъ. Бу оу дуняда энди ахшы

муратына киши да жетмез. Къоркъмагъыз, Аллах чамланыр бизге бу кюнню келтиргенлеге...»

Аппа бла Юзе Буслийматны кёзюне къатханлай турадыла. Баям, ала кесек заманнга Зарийни окъуна унутдула.

«Ля иляха илляллах, Мухаммадун – Расулюллах, – деп, Буслиймат бир ариу ауаз бла зикир айтып тебиреди. – Ля иляха илляллах, Мухаммадун – Расулюллах».

Вагондагъыла барыбыз да къошулдукъ анга. Жаланда Юзе эди бир кесек арсар сюелген, – баям, ол коммунист болур эди. Бу жол аны сыфатына нек эсе да энчи эс бурдум. Жукъа, сыйдам бети, тиширыуну къашларына ушагъан къыйма къашлары, аз-маз зугулгъа тартхан сакъалы, талгъыр кёзлери артха ариу таралгъан бал бетли кекели, чалгъыны гылмайына бир кере да жабышмагъанын ачыкъ кёргюзтген узунбармакъ жумушакъ къоллары – ол бек окъуулу адамланы къатларында ёсгенине шагъатлыкъ этген шартладыла.

Бир-бирде эринлерин къымылдатыргъа кюрешеди Юзе, алай тегерегине тынгысыз къарауун а тохтатмайды – коммунистге зикир айтыргъа къалай жарар, – суймегенлери кёрселе, эшигин жабарла. Ол чакъда аппа аны кёзюне, зикир айтханын тохтатмай, сабыр къарады. Юзе уялды: къырал, партия анга, коммунистсе деп, намыс этмей, итге, эшекге сынатмазлыкъ ыспассызлыкъны сынатдыла эселе, кимден да нек къоркъургъа керекди ол бюгюн?! Аппаны бу жолгъу къарамында: «Юзе, мени – коммунисти – вагоннга миндирип, къайры элтесиз? – деп, нек сормайса, киши эсенг», – дегенни окъудум.

Юзе зикирге къошулду да, барыбызны да тауушубузну тунчукъдурду да къойду. Уллу Аллах аны ауазын эски халкъ жырланы айтыргъа жаратханы ишексиз эди. Айтыла тургъан зикирден саулагъа, ёлгенлеге да уллу себеplik боллугъуна толу ийнана эди ол энди. «Уллу Аллах зарауатлыкъда ёлгенлени къабырларын кенг этсин, барысын да ол дуняда кеси суйген къуллагъа тенг этсин», – дегенча сёзлени зикирге къошуп айтханында уа, вагондагъыла барысы да бир сейирлик жүрек ырахатлыкъ тапдыла, – Юзе не уллу къыйынлыкъда да алагъа чынтты билеклик этеригине толу ийнандыла.

«Жарлы Ботта, ол дуняда жарыкъ бетли тюбейим, гюняхларынгы кечсин деп, Уллу Аллахдан тилейим. Ля иляха илляллах, Мухаммадун – Расулюллах, – деп, жиягъан, жырлагъан да эте эди Буслиймат. – Мен сен къыйынлыны бир заманда да унутмам, зорлукъда жоюлуп кетмесем. Къыралыбыз халкъыбызгъа чапды, бек

игилерибизни жолоучулукъда къапды. Жарлы Ботта, сен башынгы алдынг да кетдинг, биз кёрлюкню сынамай, сени ючюн жоюлгъанны да, сени да ол дуниягъыз кенг болсун...»

Айшат да къошулду Буслийматха, аны жырлагъанын иги ангыламадым – ауазы жыр айтханнга ушай эди: азап жолоучулукъну палахы кёчгюнчолени туугъан жерлерине суймекликлерин бютюнда бек кётюргенди. Зикир да, жыр да, жияу кюю да Кавказ таулары кёюнларында орналгъан тау элде айтылгъан сунуп барады уллу, гитче да. Алай ол зат алагъа къанлы душман бла уруш этгенден башха туююл эди, – ала, бек биринчиден, душман Ата журтха келтирген къыйынлыкъны кишиликни борчун тюз ангылау бла ёнчелейдиле, кеслери сынай тургъан зарауатлыкъны да аны бла байламлы этедиле. Ол а барыбызны да таукелликке кёллендиреди. Аны алайлыгъы, адамлада тюз ниетлилик хорлай, зарланы айтханлары айтылгъан жерлеринде къала баргъанлары бла байламлыды. Къырал сынатхан азапны да, сёзсюз, жаланда ол зат женгиллетирикди. Халкъ, зарланы хатарындан, абынмаз жеринде абына келгенди. Зикирни башланганына къууанган аппаны акъылы алайды, башына келгенни къычырып айтмагъанлыкъгъа.

Олсагъатда Марыу Юзени зикир айтханына тынгыласа, ол, бар къайгъыларын да унутуп, кёп тюрлю макъамлы, ауазлы, къобуз, жыр тауушлу суймекликни оту тиргизиллигине ишексизди. Аллай оюм башын бийлеген Юзени ауазы бирде аз шошаяды, – акъылына келген суймеклик хапарны Марыу эшитип, жанына тийип, юсюне айланырыкъ сунуп жунчуйду. Марыуну атасы эшитсе да, башын сыламаз Юзени. «Итден туугъан, тапханса суймекликни ишин этер заман, – халкъ жан къайгъылы болуп тургъанда!» – дер. Бир бирге чюйре келген оюмла Юзени къайдагъысын да унутдурдула олсагъатда; зикир айтханын тохтатханы да аны ючюн эди.

Марыу «ау» артындан бери чыкъды да, аппаны кюмюш къумгъанын (ичинде бир кесек сууу бла) алды да, биягъы «ау» тюбюне кирди. Тюз олсагъатда, Юзени кёзю бла къарагъан заманда, булутла ичине ташайып, адамланы кесине термилтип тургъан ай башына эркин болгъан сагъатда дуния къалай жарый эсе да, тюз алай жарыды къарангы вагонну ичи. Жаш ол халны тамбасыны жарыкълыгъына ушатды.

Марыу, кезиуянде школну толу бошап, билимли болургъа жетишмеген эсе да, китапны сууча окъуйду, жазыу ишине да хазна чурум табарыкъ туююлсе. Ол,

кеси элибизде төрт классны тауусуп, к'юншу элни уллу школуна жүрюмей тохтаганды. Ынна: «Ары бир атлам этсенг, менден ичген сютюнг харам болсун», – деп сюелгенди юсюне. Жашлары ючюсю да бек кюрешгендиле, к'ызны жолун кесме деп, алай бой салдыралмаг'андыла.

Юзе, сынар к'зууанчлары алда болг'анларына ийнана келген адам, бек уллу к'зууанчы к'айдан башланганын ангыласа керек, Марыуну к'ргени сайын, ёмюрлюк тейри к'ылычы чыг'а тург'анына ишексизди. Кесин жангы жашауг'а узак'дан хазырлап тург'ан болмаса, к'ызг'а базынулу лак'ырда ок'уна этмегени уа сейирди. Уг'ай, Марыуну к'ргенлей, айтыр сёзлери ташаг'а кетип, тили тутулуп к'алады. Кертиди, ичи адамдан тык'–тыг'ым толу тар вагонда жүрегиндегин ачарг'а онг жок'ду, алай жаз тилни тепсетирге уа к'олундан келликди устаз жашны, Ленинградны менме деген ок'уу юйюнде билим алг'ан таулуну. Аллай адамны уа дунияг'а кёз к'арамыны энчилиги ок'уна кесинден башхаланы саг'ыш этдиреди; бизге аллай затланы школда ок'ута тург'андыла; жетинчи классны таууса тург'анлай атланганма жолг'а.

Билимине, чырайына алдатхан адамг'а ушамайды Юзе. Башха заманлада кесин к'алай жүрюте келгенин киши айталлык' туююлду, алай бизни вагондаг'ылары, бирси кёчгюнчюлени алларында да жууаплылыг'ын толу сезгени уа кёрюнюп турады. Жашауда кеси жерин излеген, ол затны к'ыйматын да ангылаг'ан жашды Юзе. Зарлык'дан а игида кенгде болур, тейри. Кёлсюзлюкню белгиси да эсленмейди Ак'байланы Жылк'ыны киеулюгюню юсюнде.

Бир заманда к'аг'анак'ыны к'ычырыг'ы вагонну ичинде кёкню бийик чууаг'ын жулдузла жарытханча жарытды. Алай ол не зат болг'анындан алык'а кишини хапары жок'ду; кесин Зарийни жилауун этерге хазырлаг'ан халк' абызырады. Сабий к'ычырык' бютюнда к'аты эшитилди. Терен к'айг'ылы саг'ыш угу-жугу этип тург'ан аппаг'а, ол к'ыйынлык'дан терк ок'уна к'утулуп, к'зууанчха кёчюу тынч туююл эди. Бир кесекден аппа олтург'ан жеринден ёрге кётюрюлду да, узак' жолг'а атланган адам, атына минип, к'айсы жанына тебирерге билмей сюелгенча, армаулук'ну аууна туюшуп, кёзлерин терк-терк к'аг'а, тегерегине кезиу-кезиу к'араг'анлай турду. «Урушдаг'ыларыбызг'а кюе кюл болг'ан эдик, бюгюн а жүрек жара ок' жарадан бек кюйдюргенин сынар чекге жетдик, – деди аппа. – Ёлрюю-

ню аллында кѳагѳанакѳ ауазмы берди Аллах жарлы келинчигиме? Хар затха да – жаны болгѳаннга, болмагѳаннга да бу жалгѳан магѳана бериу кѳайдан чыкѳды, аланла?! Тенглерине хар заманда таза ниет тутхан, барыбызгѳа да жарыкѳ сѳймеклигин кѳызгѳанмагѳан ариу келинчигим, келмез жолгѳа кезиусюз атланырча, бизден артыкѳ не кѳыйынлыкѳ келди санга? Быллай кѳыйынлыкѳланы сынагѳан адам, замансыз чал болмай, не ѳтсин? Билеме, тюзлюкню жолу тынч тѳююлдѳю. Толгѳан муратны ахшысын Аллах берсин».

Аппа артха ауур кѳымылдай бурулду да, биягѳы жерине чѳкѳю. Олсагѳатда Марыу «ау» тѳюбюнден чартлап чыкѳды да, атасын кѳаты кѳучакѳлап, кѳзлеринден, жаякѳларындан да уппа ѳтерден кѳалмады. ѳнди аны сарнауун кѳтѳурген барыбызгѳа да бек кѳыйынды. Юзе уа Марыудан кѳз алмайды. Ол, сѳймеклик жерин табарына ийнанып, танг жулдузуна – насыбына, ахшы муратына – жолун биринчи кере ызлады, баям. Бушуу, ѳлюм деген затла аны кѳзюне кѳрюнмейдиле бюгюн; аны жюрегинде уллу сезим кѳозгѳала турады бусагѳатда. Ол сезим борбайдан алай терк аллыкѳды деген оюм аны акѳылында жокѳ ѳди. Марыу кесини ариу халы, ѳсли, сабыр сѳзлери бла, кюн бла, ай бла, гюл бла тенглешидирча, ариу тѳююл ѳсе да, халкѳгѳа кѳууанч хапар айта атхан танг жарыгѳына тенг боллукѳ сѳюдѳюмлю сыфаты бла жашау-суз ѳтгенди жашны. ѳнди Юзе ич сырын ачыкѳ айтмай кѳрсюн, киши ѳсе! Марыу, анасындан ѳртте айырылды ѳсе да, атасы саулукѳда, кюн жарыгѳы кесине тиерине бир кере да ишекли болмагѳанды.

– Атам! – деп, аппаны кѳайда ѳсе да узакѳ жерде излегенча кѳычырды Марыу, – Османны кѳатыны жашчыкѳ тапханды! Атасына алышынмай ушагѳан бир ариу жан!

Аппа, жаш заманындача, секирип турду ѳрге.

Ауузундан а сѳз чыгѳаралмайды. Сѳлешалса: «Кѳызым, безиреме», – дерикди бек алгѳа. Олсагѳатда кѳагѳанакѳны, кѳычырыгѳы алгѳындан ѳсе кѳп да жарыкѳ ѳшитилди хар кимге.

– Жашар сѳюекли болсун! – деди Юзе, Марыуну кѳатына барып, кѳолун тутуп, аркѳасы, бурун сырты, мангылайы да терлей, – ол дуниягѳа бусагѳатда жаратылгѳан жан бла бирге халкѳыбызгѳа бир уллу игилик келсин! Сен да дунияда бек насыплы кѳызладан бирлери бол!

Аппа бери айланды да, Юзени кѳучакѳлады, иги кесекге дери аны бауурундан ычхындырмады. Сора, мор чепкенден тигилген ѳре жагѳа кѳелегини ѳшюн хуржуну-

на узалып, ол терен эди, андан къаты туюмчек этилип тургъан къл жаулугъун чыгъарып, аны туюмчекчин тешип, къызыл ташыны жылтырагъаны къл къаматхан чий алтын жюзюкню Марыуну онг кълуну орта бармагъына салды. Аппа аны ыннаны – Алийханланы Жанибекни къызы Айхону – жюзюгю болуп сакълагъанды.

6

Вагонну ичи шошду, алгъынча, ушакъгъа къызгъан, зикир, жыр айтыргъа къызыннган да жокъду. Ачлыкъ, кирлилик, жолну къыйынлыкъы жунчутупду уллуну, гитчени да. Озгъан станцияда Юзе бла мен келтирген суу шорпагъа жан атып кюрешмеген а эсленмейди. Энди харам, халал айыргъан да болмаз дейме, тейри. Кългюнчюлюк къыйынлыкъ жолуна атландыргъанла эслеринде болмагъан жангы жашауну сынарыкъларын, тар тау ауузладан чыгъып, уллу дуния бла байламлы боллукъларын кеси оюмунда биширип, акъылына келгенни тышына чыгъарыргъа базынмай, азап чегип келген а Юзеди. Ол, окъуулу, кълню кълрген адам, жашауну бирде айный, бирде тозурай келген ышанларына, бир бирге кълршы сюелиуну сылтауларына тюз багъа бирчерге итинеди. Алай, туугъан жерине, аны агъачына, ташына, таууна, ёзенине да тансыкълыгъы ырмах этип, бирде аз ышара, кюле, вагондагъылары къллерин алыргъа кюреше эсе да, кълайгъылы сагъышларыны ауурлукълары кесини ауурлугъун игида озгъанларын букъдуралмайды. Тюнене кълншу вагондан эки тиширыу тохтагъан жерибизде кеси кереклерине поезд тубюне киргенлей жоюлгъанларын эшитгенли уа, ол затда бир уллу терслиги болгъан адамча, не олтуруп, не сюелип тынчлыкъ тапмайды жанына. «Хар кълыйынлыкъны ёз ёлчеми, ёз излеми, кесинге аллай бир артыкълыкъ этме», – деп да айтханды аппа, Юзени, тохтамай, ахтынып келгенин кълрюп. Ол эсли сёл да сынтыл этмегенди Юзени. Насыпха, озгъан станциябызда бир кълауум газет сатып алгъанды да, аланы окълургъа болуп, бёлек заманнга кълайгъылы сагъышларын угъай, кълайдагъысын да унутханды.

Марыу, Юзени кълатына барып, онг кълун аны сол инбашына салып:

– Басханчы, не хапар айтадыла газетле? – деп сорду.

Юзе къллерин газетден айырмады, Марыуну сёлюн да эшитмеди, кълатына келип тургъанын окълуна ангы-

ламады. Марыуну аз кёксюл кёзлери алгъындан да уллу болдула, ала ай сураты тенгиз юсюнде къалтырагъанча къалтырадыла. «Махтанчакъ басханчы!» – деди Марыу анга.

Бир заманда Юзе олтуруп тургъан жеринден секирип ёрге турду да, Марыу къатында сюелип тургъанын кёрюп, тили тутулуп къалыргъа жетишди; борбайлары къалтырап, энишге чёгерге аздан къалды.

– Басханчы, не хапар айталла газетле? – деп къатлады Марыу, сюелген жеринден бир жанлыракъ таяргъа да къолундан келмей, «махтанчакъ» Юзени къатына келгенине кёлю бла сокъуранып. – Халкъыбызны аркъауу кючлю болса, бюгюн бизге бу кюн келлик туююл эди, – деди Марыу, бу жол бир кесек базыныулу, – сени кибик, окъуулу адамла, сора кеси ауаналарындан къоркъа айланган къуллаукъчула миллет жанлы болуп сюелалмадыла къыйынлыкъ тюшген сагъатда, – деди.

Юзе битеу акъылын, жүрек къызыулугъун да бирикдирди да, кесин ниет тазалыкъны белгиси болгъан сёзлерин айтыргъа хазырлады. Алай Марыуну кёзюне къатды да къалды; энди къызыны хар айтхан сёзю анга жыр макъамыча, къобуз тартыуча эшитиле эди, мангылайы, уллу ариу кёзлери, танг аласы дунияны жарытханча жарыта эдиле вагонну ичин. Жашха бла къызгъа уллу, гитче да эс бурдула. «Аллах бизге суюмеклик жазды, Адамла сыйыралла аны», – дегенди бизни Кязим. Ол тизгинлени Юзе да окъугъан болур, сёзсюз, бир такъыйкъаны ичине бети кёп кере аны ючюн тюрленеди: бирде, битеу дуния Юзе жанлы болуп, чолпан жулдузуна къаратып къууандырады, бирде, Аллах анга жазгъан суюмекликни биреу сыйыра тургъанча, къажау кючню ууатыргъа таукел болгъанча, тишлерин къаты къысып, «сермешге» чыгъаргъа кёлленип тохтайды. Алай, тёзе билген уруш этгенден кёп да онглу болгъанын ангылап, кесине сабырлыкъ алады. «Ким бла да не ючюн демлеширге керекме? – дейди жаш. – Адамлыкъны бла намысны сакъласакъ, бизни жыгъар кюч табылмаз».

– Марыу, бу жашны юсюне нек сюелирге къалдын? – деди аппа, хар затны да эслеп тургъанын ангылата. – Бар, келинчикге къара.

Баям, аппа былайда жашха, къызгъа да уллу игилик этди: биринчиден, Марыу, андан кёп хапар айтса, жашны кёлюн кесинден къачырыргъа боллукъ эди; сора намысына тийишли болмагъан сёзле нек айтылыргъа керек эдиле халкъны ичинде?

– Бек тилейме манга айып этмезинги, – деди Марыу,

Юзени кёзюне къараргъа уялып, бир жанлыракъ тепчий. – Айтдырмай къоймай эсенг, кесингсе терс, къатынга келип селешгенме, сен а башынгы кётюрюп да къарамагъанса.

– Мен сылхырма, – деди Юзе.

– Сылхыр туюлсе, – махтанчакъса, – деди Марыу, – хар атлагъан жеринге гюлле чыгъып барсала сюесе.

– Суюмегенлерим тил этмеген эселе, аллай бир тасхамы къалай билип къойдунг олсагъатха?!

– Сени кесингден уллу суюмегенинг жокъду, – деп, Марыу Зарийлары болгъан «отоугъа» ташайды.

Юзе уа аппаны угъай, Жандарны къатына барды да, «Красная Звезда» газетде таулу жашны урушда этген жигитлигини юсюнден бек къолайлы очерк басмаланганын айтды. Жандар къарт санлары суюк таууш эте кётюрюлдю ёрге: ол махталгъан аны жашларындан адам эсе уа. Жандар эки къолу бла бирча жапды бетин. Къулакълары суу таууш этип, жукъ эшитмей тохтады. «Юзе, газет махтагъан жаш саумуду? – деп сорлукъ эди къарт, тили айланса, – селешалмайды. – Билип къой, туугъанлы да, айтханымдан къайтмагъанма – сёзюм – сёздю, бусагъатда сен хапарын айтырыкъ бизни аман жашладан эсе, юйюмде жюз жылдан артыкъ заманны сакъланган бусагъатда нартюхден толу къапчыкъны ичинде букъдурулуп тургъан алтын суу ичирилген къамамы нохтабау этеме санга». Жандар башын ёрге кётюрюп, умутлу Юзеге къарады. Жаш ышаргъан заманда, къартны тохтай тургъан жюреги солуу алды.

Алай Жандар, тюз олсагъатчыкъда башын эсинде болмагъан сагъышла басып, кесини къайдагъысын окъуна унутду. «Черек ауузуна ёмюрлюк бушуу сынатханла совет солдатла болгъандыла, – деди къарт ичинден. – Мени жашларым да совет солдатладыла, – Жандар кыылыкъсыз элгенди. – Глашланы, Сауту, Чегет эллени чыртда адамларын къоймай, сабий, къарт айырмай, кыырып чыкыгъандыла ала. «Маржама, бу огъурсуз ишни тюбюне бир тюшмесем», – деген адам а табылмады халкъыбызда. Аны къой, кеси миллетибизден адамла окъуна къатышхандыла дейдиле бу мурдарлыкъ ишге. Къыйынлыкъгъа атланып чыкыгъанбыз, жалгъан селеше эсем, Аллах кечмез, райкомну башчысы, къагъытха къол салып, эркинлик бергенди дейдиле – халкъны кыырдырыргъа. Башха бир таулуну атын да айтадыла – Аслан деп. Жюрегинги жаргъан не затды десенг, кесибизникиле халкъгъа къан жаудуруп, этген мурдарлыкъларын немисли ууучлаучулагъа атаргъа кюрешгенлериди. Тейри арада болсун,

атабыздан, анабыздан ёрге кёрген кыралыбыз, ахырында мах деп берди, аягъы басхан жерге кыан жаууп барады. Бююн кыйынлыкъыбыз ташны-агъачны да жиятады. «Эй-хей, таланган, бу не ишигизди?» — дерге кыары жокъ».

Жандар сагъышдан, кыйынлыкъдан да толгъан башын вагонну кыабыргъасына тиреди.

Бир кесек тынгылады да, баям, совет солдатланы барысына да бир ёлчемде багъа бичгенине, кеси жашларын да алагъа кыошуп чамланганына сокъуранып, быллай оюмгъа келди: Совет аскер — партия юйретген, кюрешледе чыныктыгъан, хар бирибиз ырахат жашар ючюн эрлигин битеу дуниягъа танытхан кыурч кыалады. Анга кёл ашасакъ, Аллах кечмез. Битеу аманлыкъ ишле уа бир кыауум харам кыанны хатасындан этиледиле. Кёре-се, терслигибиз болмай сёгюлдюк. Жашларыбыз бизни ючюн кыралгъа чамланмасынла. Ала, сау келип, сал басхычыма жабышсала, ол дуниягъа кетгениме киши жиямасын. Терс оноу а, эртте-кеч болса да, бузулмай кыаллыкъ туюлдю. Ол заманда зорлукъ бугъоуу юзюлюр».

Не бек кюреше эсе да, Жандар ачы башын сагъышладан кыутхаралмайды. Энди ол Юзе таулу жигитни юсюнден газет басмалагъан хапарны окъургъа хазырланып тургъанын да унутханды. Терслик, аугъан кыая болуп, жаланда кесини юсюнден басхан сунду ол чакъда. Жандар Кавказгъа да жетди бир ауукъ заманнга. Анда бийик тауланы башларыны агъаргъанларын алагъа кебин жабылгъаннга ушатды, кыаяланы кыара жухларын сын ташлагъа; жансыз сюелген турукъну уа кыара кийген таулу тиширыугъа. Алай Жандар анда да кёлсюзлюкге хорлатмады...

— Сен хар неге да кёзюнг, акъылынг жетишген жаш кёрюнесе, — деди Жандар Юзеге, кыайгъылы сагъышларындан кыутулгъанына кыууанып, сора кёз кыарамы бла вагонну ичинде болгъан адамланы, хапчукланы да суратларын «алдырып» чыкды. — Аллах кыурагъанладан бол! Не тюрюлю жумушха да кыолунг жарашхан жашса. Ол газет хапарынгы нек унутуп кыойдунг?

— Унутмагъанма, тамата. Айтханымы сансыз этгенча кёрюндюнг да, мен да тынгылап кыойдум.

— Ой, хажи болгъун, жашым, кыартны жукъудан аяздырыргъа керек болады бир-бирде. Жолу кыысхача, жукъусу да кыысхады деп, аяп кыоя турмагъыз.

— Тейри, тамата, жукълаб'а туююл эдинг, — деди Юзе.

– Къарт сагъыш тузагъына бир тюшсе, жашау па-
лахлары сылхыр этген адамгъа ушап къалады: киши
айтханны эшитмейди, кёзлери кёрмейдиле, къулакъла-
ры эшитмейдиле... Кимди ол къырал махтагъан таулу
жигит?

– Тейри, тамата, аны юсюнден а бек залим хапар жаза-
дыла, – деди Юзе, газетни жангыдан къолуна ала. – Жаш
Орта Малкъарданды, Османладан.

– Къор болайым жанынга, кимладанды дейсе? – деп,
Буслиймат, олтургъан жеринден ёрге кётюрюлюп, жый-
рыгъыны узун этеклерин жерден ёрге эки къолу бла
айырды. – Мен да Орта Малкъарданма, – Османладан.
Бизни Жюнюсю жашы Дадаш болурму сен айтхан?

– Олду, эгечим, – деди Юзе, Буслийматны къууаннга-
нына къууана. – Битеу совет солдатла Османланы Жю-
нюсю жашы Дадашча жигитле болсала эди, Гитлерге
эртте къан къусдурлукъ эдик!

«Да бизни жашла уа урушда картоф бахчалагъа тебе
этип айлана болурла!» – деди аппа ичинден, Юзени айт-
ханы игида ётюп. Жандар а тынгылап къойду.

Буслиймат, жыйрыкъ этеклерин бирге жыйып, ала-
ны тюбуне сала чёкдю жерге.

– Жашым, – деди ол, Юзеге жалыныулу къарай, – бир
мадар бар эсе, газетинги тауча окъу, барыбыз да ангы-
ларча.

– Бек сейир хапар айтаса, эгечибиз, – деди эрттеден
бери да сёзге къошулмай тынгылагъан Адакъа улу, –
орус жазууну тауча къалай окъурукъду?

– Мен билмеген затымы айтмаучума, – деди Буслий-
мат, ёрге кётюрюле, бир уллу эр киши аны сёзюн бар-
макъгъа чёргегени ачыу тийип. Аны акъылында, бушуу
къыйынлыгъы башындан басып, ырмах этип тургъан
адамгъа эр киши, тиширыу да хурмет этерге керекди-
ле.

Эри ажымлы жоюлгъанлы да, сабийчиклерин кёкю-
рек жылыууна къысханлай, кюнюн, кечесин да ичинден
сынсый ашыра келген адам, Танабашны къатыны да,
кётюрдю бу жол башын ёрге. Ол къара жыйрыгъыны
этеклери вагонну эшигини жеписинден ургъан желде
тепсей сюелген Буслийматха эс бурду. «Мени сабийле-
рими аталарын жойгъан эринги ызындан бар, мычы-
май, – деди ол, Буслийматны эр кишилени сёзлерине
къошулуп сюелгени ачыу тийип. – Кёремисе аны ол
белинде жылтырауукъ кямарын а, эшекге кюмюш иер
салгъанлай! Жыл санынга кёре жашау эте бил, къарт
тонгуз!..»

Кимге да кыйынды Танабашны юйюрю сынагъан кыйынлыкны кетюрмеклик. Буслийматха чамландыргъан да ачыу кыйынлыкды. Буслиймат а кимге чамлансын, Боттаны нек жойдунг деп? Бусагъатда анга сагъышларыны ауурлукъларын унутдургъан – Дадашны юсюнден хапарды.

– Буслиймат, эгечим, – деди Юзе, – сени ыразы этерге кюрешейим, – газетни орусча окъуп, анда айтылгъан хапарны кълюмден таучагъа кълюрюп барайым.

– Эт алай, аурууунгу алайым, – деди Буслиймат, ёре сюелген жеринден тепмей.

Олсагъатда мен Юзени кълюне къларадым да, аны бир уллу жашырын ишни хазырларгъа ашыкългъан адамгъа ушатдым: таукелликден толу кълзлерин бир кесек кълрау этип къларады тегерегиндегилеге; ол сълзюн терк башларына ашыкълмагъан а хазна жокъл вагонда. Кълыйынлыкъл жолоучуланы барысына да бир кибик тълшгенликге, кълуру кесини сагълышын этип, башхалагъл: «Сени жюрек жарсыуунг, бушууунг, таша тълзюмлюкълюгъл кимге керекди?» – деп, ачыкъл айтмай эселе да, сансызлыкълны тузагълна тълшюп, Кавказдача керилгенле да бардыла вагонда. Аллайлагъл таулу жашла урушда этген жигитликлени юсюнден хапар окълуна керек тълюйдю. Адакъл улу Юзени аппаны бла Жандарны кълатларындан арлакългъл тайгъланында окълуна кълрюнюп турады ол зат. Аны жангыз жашыны юсюнден да хапар бар эсе уа газетде? Жашау кълууанчларын энди эте башлагълан тиширыула уа (аппаны келинлерин айтсакъл окълуна) кимден да бек ашыгъладыла урушдан кълууанч хапар билирге.

Юзе таукел ёнлюдю, аны кълзлери, бет сыфаты эрликден толудула: битеу вагондагълна тынгыларыкълдыла анга, окълу юйледе студентле тынгылаучуча.

– «Башлары кълкге жете сюелген таула игиликге къллендире, Кавказны табийгълатыны ариулугъл аякъл бюкдюре ёсген жаш, атлы аскерде кълуллукъл этерикме деген акълылдан кенгде эди, – деген сълзле бла башланады Дадашны юсюнден жазылгълан очерк. – Жигитлиги илячин бла эришген таулу жаш – Османланы Дадаш – Орта Малкълар элде туугъланды. Кълызыл Аскерни тизгинлерине 1935 жылда чакълырылгъланды. Аны Георгиевский шахарда 68-чи атлы аскерге жибередиле. Анда атлы аскерде кълуллукъл этерик жашланы хазырлап болгъландыла. Дадаш, анда окълууун бошагъланлай, Нальчикге кълайтады, сора, кълп да турмай, кичи лейтенантланы хазырлагълан курсада билим алыргъла кетеди. Таулу жаш, аны да жетишимли бошап, Черек районну военкоматында

кѳуллукъ этеди. 1938 жылда аны Кѳызыл Аскерге ашырадыла, кѳп да турмай, Османланы Дадашны Коммунист партияны тизгинлерине да аладыла. Ол заманда анга жаланда жыйырма бла алты жыл бола эди...»

Юзе сѳзюн бир кесекге бѳлдю. Вагондагыла уа, уллусугитчеси да, аны кѳзюне кѳатып сѳеледи. Буслийматды, эки кѳзюне кѳан чабып, кеси аллына сытылган. Кѳыйынлыкъ ийлеген тиширыу олсагъатда ѳлгенлерин, жанлары саулай дуниядан тас болуп кетген жууукъларын да эсине тюшюре эди. Бек уллу душманнга отузунчу жыллада кѳозгъалыулагъа кѳатышхан адамла, сора кулакла саналгъандыла. Буслийматны тукѳумундан да кѳпле жоулгъандыла ол заманда. Дадашны атасы Жюнюс кѳутулгъанды ол палахдан, – кесини кишилиги, кѳара акъылы, адеплилигини хайырындан, элде уллу намысы жюрюгенди, аны жойдурмаз ючюн, кеслерин жойдурургъа хаппа-хазырла кѳп эдиле.

– Жашым, нек тохтадың? – деди аппа, боюнун энишге жыйырып, башын тон жагъасына тиреп. Ол чакъда эсledi аппа Юзени Марыугъа аралып тургъанын, жаш аппаны айтханын эшитмеди: не кѳарамын, не сѳелген халын тюрлендирмеди. Бу жол Марыу да, башхала да ангыладыла кюйсюз заманны бузун эритирик сѳюмекликни оту тиргизиле тургъанын. Азап жолоучулукъда окъуна кѳарын кѳайгыгъа хорлатып, миллет даражасына чып тюшюргеген халкъ энди той этерге, жыр айтыргъа хазырланады.

Буслиймат, кѳара жаулугъун мангылайына тартып, ѳрге тобукълары кѳалтырай кѳтюрюлдю. Анга бек ачыу тийипди Юзени этгени: нек окъумайды жазылгъанны андан ары? Огъесе тауусулупму кѳалды Дадашны юсюнден хапар? Алай болмай тохтагъан эсе Юзе, Буслиймат анга кѳлкѳалды сѳзюн айтырыкъды. Ол, кишиден кем кѳалмай ангылайды, халкъ бушууу ана сарыны болуп тургъан сагъатда, бир бирни жанына тийиу огъурсуз ишге саналлыгъын.

Халны дурус ангылагъан Марыу «ау» тюбюне кирди да, Зарийни кѳатына олтуруп, сабийчикни эркелетирге кюрешди. Болсада алай бла да жубаталмай эди ол кесин. Бир кесекден Юзени ауазын эшитди да, битеу акъылы бла анга берилип кѳалды; поездни чархларыны кѳкге эшитилген темир тауушлары, аны бугъасыны, бѳрюча, «ауазын» узакъгъа созуп улуу да тунчукъдуралмайдыла Юзени ауазын: аны хар сѳзю Марыуну кѳулагъына, акъсакъалла жангы юйюрге алгъыш этгенча, хычыуун эшитиледи.

— «Дадаш, — деп башлады Юзе андан арысында, — Блинов атлы бешинчи ат аскер дивизияны къауумунда Запад Украинаны фашистледен эркин этерге жигер къатышханды, 1940 жылда уа — Бессарабияны. Алайдан Османланы Дадашны Новочеркесск шахаргъа командирлени билимлерин, аскер усталыкъларын ёсдюрген курслагъа жибередиле. Андан таулу жаш лейтенант болуп къайтады. Сора аны 96-чы Белозёрский полкда взводну командирине саладыла. Османланы Дадаш къуллукъ этген аскер бёлюм 1941 жылда, 27-чи июньда Прут черекни онг жагъасында Кишинёв тийресинде немисли фашистле бла сермешледе этген жигитликни уа чеги жокъду.

Урушну ал кюнлеринде окъуна лейтенант Османланы Дадашны 96-чы Кавполкну связистлерини таматысына салгъан эдиле. Ол не къыйын болумлада да кеси борчун бийик даражада толтургъанлай тургъанды. Окъ «жауунну» тюрбюнден кёп кере «жибимей» къутулгъанды, — мингле бла саналгъан адамланы къадарлары аны кёолунда болгъанын бир такъыйкъаны эсинден кетергенди.

Август айны ал кюнлери. Вознесенск шахар. Душман аскерчиле, Буг черекни жагъасы бла жашыртын келип, шахаргъа къутуладыла. Бизни 18-чи армиябыз фашистле бла сермешин къатыдан-къаты бардырады. Аны аскерчилери артха ыхтырылгъанларында, ат аскерчиле, ала ары дери толтургъан борчуну кеси боюнларына алып, фашистле бла къызыу уруш этедиле. Алай болум огъары аягъына минип тохтагъанында, дивизияны командири бизникилеге артха кетерге буюрады. 96-чы полк душманны тузагъына тюшерге аздан къалады. Дивизияны бла полкуну арасында связь байламлыкъ юзюледди. Ол заманда дивизияны командири Баранов аскерчилени артха кетериуню борчун Османланы Дадашха буюрады. Олсагъатда саулай полкуну жашауу Дадаш, связьны офицери, душманны окъ, топ ёртенинден ары сау къутулуп, командирни буйругъун къалай толтургъанына кёре боллугъун, таулу жаш кимден да иги ангылайды.

Аны кишилигини хайырындан, 96-чы полк душманны къуршоуундан къутулады. Ол заманда полкуну командири Есаулов бла комиссары Беляков, тамата лейтенант Османланы Жюнюсюн жашы Дадашны правительстволу саугъагъа кёргозтген къагъытларында быллай жазула бардыла: «...1941 жылда, 8-чи августда Вознесенский шахар ючюн баргъан къаты сермешледе Османланы Дадаш, полкуну жууаплы аскер буйругъун толтура, къыйын болумгъа тюшгенди; фашистле жаха-

ним отун жандыргъан жерден сау къутулуп, бир къолу жаралы болгъаныны къыйынлыгына да къарамай, кесине буюрулгъан борчну алжаусуз толтургъанды. Ауур жаралы болуп тургъанлай, госпитальгъа барыргъа унамай, душман бла чынтты эрча сермешгенди».

Ол жигитлиги ючюн Османланы Дадаш Къызыл Байракъ орден бла саугъаланнганды.

Кривой Рог, Полтава, Сумский областъда Штеповка станция ючюн сермешледе этген жигитлиги ючюн да Осман улу саугъа къоллу болгъанды. Октябрь айны ахырында Дадашны генерал Беловну буйругъу бла 5-чи Кавдивизияны экинчи кавалер корпусуну къауумунда Москваны къорууларгъа ашырадыла. Анда атлы аскерчиле немисли фашистлени аман сагъатлы этгинчи сермешедиле.

1943 жылны ал кюнлеринде Османланы Дадашха капитан чын бериледи. Ол, оюмлу, билимли офицер, Чугуев, Киев, Житомир, Луцк шахарланы душманладан эркин этер ючюн баргъан урушлагъа къатышады. Андан сора Осман улу, кёп бармай, майор чыннга тийишли болады...»

– Адамла, бу шартха бир эс буругъуз, – деди Юзе, бир кесек тынгылагъандан сора. Олсагъатда Марыу да «ау» тубюнден чыкъды. – Осман улу биз бу азап жолоучулукъгъа атланнганлы этген кишилигини юсюнден айтылады былайда. Къарагъыз бу ишге!

– Да халкъына къырал жетишдирген къыйынлыкъгъа къууанып этген болур жигитлик, – деди Адакъа улу, ол оюмну башхаладан алгъа айтханына къууанып.

– Не затла юресе сен, сакъалынг да гюрбежиде ишленген керки кирик?! – деп, Буслиймат от болду да къалды. – Сени кёчгенингден, къалгъанынгдан бир уллу хапары болгъанмы сунаса аны, кюн сайын ёлюмню кёзюне къарап тургъан сабийни!

– Эгечим, айтылгъан хапарны магъанасын ангыламай, чибижи боласа, – деди Адакъа улу, – сакъалым, мыйыгъым бла да кишини атасыны башы жокъду.

– Бек керек эдиле сени башынг, аягъынг да манга! – деди Буслиймат, керексиз дауурну башлагъанына керти да кёлю бла къыйнала, сёзню башха жанына бурууну амалын излей... – Аурууунгу алайым, басханчы, эринме, андан арысын да айт хапарынгы.

Юзе, бу жол Марыу таба ачыгъындан аралмады, баям, таматаладан уялгъан болур, кёз къыйыры бла уа къарагъанлай турду.

— «Бизни аскерчиле, жангыдан кюч жыйып, душман-
нга андан сора чабыууллукъ этер муратда, Ровенск об-
ластыны кьорууланыу чегинде кёз кысмай сюеледиле.
1944 жылда, 12-чи мартда Османланы Дадашны бою-
нуна жангыдан бек ауур борч салынды. Аскер таматала
майор Османов не тюрюлю буйрукъну да айыпсыз толтур-
лугъуна ишексизди. Дадаш, 25-чи танк корпусха барып,
экинчи ат аскер корпусну буйругъун билдирирге керек
эди. Артха къайтып келе, гвардия майор Османланы
Дадаш душман аскерчиле окопла къазып кюрешгенле-
рин эслейди. Ала бизни аскерчилерибизге къыйынлыкъ
келтирирге хазырланганларын ангылагъан Дадаш, бир
къауум жашны кесине негерге алып, артха барып, ол
бийикликде орналгъан фашистле ненча адам болгъан-
ларын, сауут-сабаларын да тохташдырып къайтады.

Осман улуну башламчылыгъы бла этилген иш аскер-
чилерибизни бек уллу къыйынлыкъдан къутхаргъан-
ды, ол жерде орналгъан душманны ууатыргъа уа онг
бергенди.

Османланы Жюнюсю жашы Дадаш Ата журт уруш-
ну экинчи даражалы ордени бла саугъаланады» ...

* * *

Юзени намысы Марыуну кёз туурасында кётюрюле-
ден-кётюрюле бара эди. Бир-бирле умут этгенча, суй-
мекликге олсагъат окъуна жан салып къояргъа тынч
туйюлдо, къургъакъ сёзле, керексиз ышарыула, кёз
къысыула — ала барысы да тышындан къарагъаннга
амалсыз затчыкълача кёрюнедиле, адамны ич дуния-
сын ачыкъларгъа онг бермейдиле.

Ата журтун ёз от жагъасынча къорууларгъа жаны,
къаны бла сюелген халкъны бир адамыды Дадаш. Сора
анга нек кёл ашаргъа керекди Адакъа улу? Юзе да аны
юсюне сен терссе деп сюелмегенликге, Буслиймат жанлы
болгъанын а сездиргенди, тиширыуну ыразы этгенди.
Аны ол ишин да жаратды Марыу.

7

Адам улу жашаудан айырылыргъа суймегенича,
ахшы умутлары да хар заманда биргесине болса ыразы-
ды, — олду аны не къыйынлыкъдан, ачы сагъышладан да
азатларыкъ. Адам дуниягъа къыйынлыкъла сынаргъа,
аланы хорлауну жолун излерге туугъанын унутдургъан
да олду. «Адамгъа бек уллу саугъа — бу дунияды», — деп

да, аны ючюн айтханды поэт. Юзе, биз Юзбекистанны чегине киргенли да, вагонда башхала билмеген, арталлыда акъылларына келмезлик сагъышлары бла къазанлаша, бирде озгъан заманлагъа кёче, бирде муну аллында станцияда эшитген юзбек тилини хычыуунлугъу, тохтамай, къулагъына эшитилгенлей, кесини алгъыннгы шуёхлары бла ушакъ этгенча, зауукъ дунягъа батыла барады. Ата-анасыны, башха жууукъларыны таслыкъларын унутханча кёрюнеди олсагъатда. Аны кёзю бла къарагъанда, жауундан сора чыкъгъан тейри къылычха ушагъан Марыуну окъуна жокъламайды Юзе.

Бир заманда, 1935 жылда, Юзбекистаннга барып тюшген кюнюн эсгереди: ол ары Кавказдан кулак этилип кёчюрюлген малкъарлыланы бла къарачайлыланы сабийлерине ёз тиллеринден бла литератураларындан билим берирге партияны буйругъу бла баргъанды. Хабаздан Бёзюланы Ахмат да андады эрттеден да – жашауунда устазны ишине бир усталыкъны тенг этмеген адам. Къалай жарыкъ тюбедиле Юзеге темир жол станцияда! Атажан жангыз ёгюз жегилген арбагъа миндирди Юзени. Боюнун боюмса берч этген ёгюзню мюйюзлерини ёрге ёсгенлерине эс бурду Юзе, сора арбаны эки чархыны да деменгилиликлерине. Ала арбадан, ёгюзден эки кереге бийик эдиле. Таулу жаш быллай затны, кинода болмаса, кёрмегенди.

Арба башчы жаш адамды, кёзлери уллула – аны кесини миллет ышанларындан игида кенгирек этген шарт. Жашау къыйынлыгъы школно къойдургъанын айтханды Атажан Юзеге. Тилманч керекли туююдюле жашла, Атажан жыл санындан игида тамата кёрюнеди: аркъасы гуппургъа тартханды, билеклери, борбайлары иничкерипдиле, боюнуну алгъа созулгъанын кёрсенг, боюмса ёгюзню угъай, аны боюнун басхан сунарс.

Саукюнлюк жол арытырыкъдыла Атажан бла Юзе. Кулаклары дуня жаханими толугъа тохташхан жерге элтип атхандыла; жангыз бир битим ёсмеген, боз, сарыкъолан, бир къыйырындан къарасанг, экинчи къыйыры кёрюнмеген аулакгъа элтип къуйгъандыла кулаклары. Алайгъа жаз башы февраль айны биринчи жарымында келип, апрель айны аякъларына кеси борчун тамам этеди. Андан сора – жыл узунуна – жерни жети къатысына ётген къызыулукъ. Алайда кавказлы кулаклагъа кёчгюнчюлюкню алагъа дери сынагъан орусуланы, юзбеклиени болушлукълары бла къамишден, къангадан къолайсыз быгычыкъла ишлегендиле жаланнгачдан ёле тургъан жерни юсюнде.

Атажан элни бек кыйырында ахыр юйню къатына жетип тохтады. Юзе анда жашарыкъды. Андан бир жюз атлам арлакъгъа баргъанлай, жангы къабырла узун тизилипдиле. Аркъаларын кечеги аяз жалап, аланы жер бла тенг этгенди. «Кавказлы кулаклары къабырлары» дейдиле алагъа. Атажан бюгюн аланы Юзеге кёргюзтмей къойса да боллукъ эди. Андан тышында да, аз да сагъыш этмей айтады ол неда бу къабыр кимники болгъанын. Анга тынгылагъан кыйын эди – жюрегинги, жанынги да ачитхан хапар.

– Кимсе, не адамса? – деп сорду бир жашаулу тиширыу, аякъ бармакълары быстыр чарыкъларыны бурунларындан тышына къарай, къамиш таягъына ауурлугъун салыргъа къоркъуп, онг къолу бла онг тобугъуна таяна, башын ёрге кётюрсе, кюнню кызыулугъу кёзлерин къамата. – Эки кёзю жангы къабыргъа аралып сюелген Юзе къарт къатынны сёзюн эшитмеди; аны къой, ол алайгъа къайдан, къалай келип сюелгенинден да хапары жокъду.

– Жашым, бет къанынг таулугъа ушатады сени, – деди къарт къатын, – кимсе?

Кёзлерине къан чабып сюелген Юзе къарт тиширыуну алас-булас кёрдю. Олсагъатда жаш кеси бери нек келгенин да унутуп эди.

Бу элхуур таласын Сталин бизге саугъагъа бергенди, – деди тиширыу, бети башында жаулугъундан да къара болуп. – Бу къуругъан журтха келгенли, кызылла, акъла къыргъан адамларыбызны атларын окъуна унутханбыз. Кавказны да унутханбыз, – ёлюр кюнюн жияу эте сакъламагъан жокъду. Атыбызны, тукъумубузну да унута турабыз...

Сауларыбыз жашау эбин тапмайын,
Ёлгенибиз къабыр, кебин тапмайын,
Биз жазыкъла аман бла жашайбыз,
Ачлыкъ жетип, харам этле ашайбыз...

Юзе тиширыуну аллында тобукъланды. Сора аны «элхуур таласы – Сталин бизге берген саугъа» деген сёзлери къулагъына жангыдан эшитилдиле, кулакла къыралны къанлы душманлары болгъанлары да эсине тюшдю да, секирип ёрге турду. Ызы бла, солуун кючден ала, тегерегине къарады. Къарт къатын айтхан сёзлени башха адам эшитсе, Юзени юйю къурурукъду.

– Жашым, къарыныбыз худурдан тойгъан кюн – кёчгюнчю къууанчы бола жашайбыз, – деди къарт. – Жа-

шайбыз, ышармайын, кюлмейин. Бар къыйынлыгъы-быз а Сталинни ууунданды.

Юзе бир жанына тепчиди.

– Келлик тѣлю не билимли болса да, бу къабырланы хазна танысынла, – деди ол. – Дуния азабын сынагъан адамла къазгъан къабырла бир тынгылы болгъанмы сунаса? Къырылып, бошалып къалмасакъ, мурдарладан къаныбызны алыр адамла чыгъарла. «Киши жерде – къабырынг, Къарачайдан узакъда», – деп жилирла эски журтубузда къалгъанла бизге. Кавказны кулакары бу жаханим журтха келген тѣрт-беш жылны ичинде экиден бири жер тюбуне тюшгенди. Ма бу эки жангы къабыр Байрамкъулланы Муссаны бла Аминатныдыла. Эки-си да бир кечеге ёлюп чыкыгъандыла. Батчаладан, Эркенладан, Кетенчиладан, Боташладан, Байчораладан, Урусладан, Лепшокъладан, абазалы Лоовладан кѣпле ауушхандыла... Ма арлакъдагъы тизгин а малкъар къабырладыла: Ахматладан, Жантууладан да бардыла, къыйынлыкъны кѣтюралмай, ёлюп, жерлерин тапханла...

Къарт къарачайлы тиширыу болгъанын да ангылатханды Юзеге. Алай жаш акъдан, къарадан жангыз сѣз айтмагъанды тиширыугъа: да ол Сталиннге, тохтамай, аман айтып турургъа не иши барды?! Юзе аллай адамгъа ачыкъ жүрек туталлыкъ туююлду, ёлгенлерине, жанлары саулай къыйынлыкъ кѣргенлерине да жарсып къыйналлыкъ туююлду ол – революционерни жашы, совет власть бийик билим берген коммунист. Юзе, бусагъатда бир сант тиширыуну жаншагъанына эс буруп, ниет ийнаныулугъун тас этсе, сора анда не адамлыкъ къаллыкъды? Анса уа айтыр ючюнмю къалгъандыла анга жолгъа атланган сагъатында, кулакка бла кесин къалай жүрютюрге кереклисин. Сыйлы ишге къуллаукъ эте, атабыз, анабыз да совет власть болгъанын ангылатыргъа керекди Юзе уллугъа, гитчеге да. Аны башы бла ойнагъаннга уа кечерик туююлду, атасы ол эсе да!

Юзе Атажаннга кѣзю-къашы бла белги берди да, эки-си да къабырладан чыкъдыла. Алай къарачайлы тиширыу, тилеп, аланы артха къайтарды.

– Мен байлагъа кюн сайын анам бла ушакъ этерге келеме, – деди тиширыу, къысха-къысха солуй, ол алабалакъ къыздыргъанда да, къара кишмир жаулугъун тешип, жангыдан къаты кыса. – Анамы ауазы алгъынча хычыуунду – тюрленмегенди, сиз да тынгылагъыз анга. Бу жарлы мында ыспассызлыкъ сынагъанлыкъгъа, аты дуниягъа айтылгъан жерден чыкыгъан эди: Абийханланы Азрет-Алийни кызыды. Аппам, Николайны за-

манында Уллу Къарачай ауузуна къарагъан адам эди деп, башлары кёкге жете эсгериучюдюле аны иги таныгъанла. Ол Къырымшаухал улу Ислам бла бек татлы болгъанды: экиси да, жерибизге уруш бла кирген орус аскерни аллын тыйып, миллетни ёлюмден сакълагъан-дыла. Аллахдан букъдурмагъанымы адамдан букъдурлукъ туююлме – кзул-къарауаш да тутханды. Жангыз жаннга азаб'а сынатмагъанды: жарлыны – бай, къарыусузну – къарыулу этгенди. Энди уа кёресиз, аллай адамны кзызына келген кюнню.

Къарагъыз бу кзуругъан журтну топурагъына: бир жери – кём-кёк, бир жери – сап-сары. Бу муслийманлагъа угъай, гяуурлагъа деп жаратылгъанды, гяуурну уа кбайры элтип да басдыр, башха туююлдю, аны ол дунясы жокъду. Кавказда къая жагъаларында окъуна кёк ыранла не узакъдан да кёрюнюучю эдиле – белге жете кырдыклары, кёз гинжисинден таза суулары. Мында уа, излеп айлансанг, бир ёре чёп табарыкъ туююлсе. Совет власть киргенли, кзуллукучула байлыкъларын ёнчелей келедиле. Алай ахырында къара жерге къарап къаллыкъларына ишексиз болугъуз. Хыйла ишлени башлары ачылырла, эртте-кеч болса да.

Жашым, бийикледен, къанатларын кенг жайып къараучу туумакъбаш къаяларыбызны энди кёраллыкъ болурбузму? Кавказны танг аласыны хауасы кёл кётюре къагъар эди кюн сайын эшигибизни. Нарт таурухланы кёлден айтыучу къартларыбызны, дунягъа энди кёз ачхан сабийлерибизни да жутду бу гяуурлагъа жаратылгъан жер.

– Анабыз, – деди Атажан, юзбек, къарачай тилни къатышдырып сёлеше, – юзбеклиени да гяуургъамы санайса? Былайы бизни жерибизди да!

– Да санайма, – деди Аминат, – айт, не этейим?! Сизни миллетден экеулен, кече бла юйюбюзге кирип, кюбюрчюгюбюзню алып кетгендиле, кебинлигибиз, алтын, кюмюш табылыннганыбыз да аны ичинде. Жарлы анамы кебинсиз асырагъанма. Кавказдан кийип келген жыйрыгъына чёргеп. Ма алайда ол гитче обачыкъ туудукъчугумду – ол да кебинсизди.

Юзе тынгылайды, бир уллу терслиги болгъан адамча, башын энишге бошлагъанлай.

– Анабыз, юзбеклиени барысын да бирча аманла сунма, – деди Атажан, аны тобукъларына чёгюп тургъан жеринден ёрге тургъуза, – мен, танг атмай, станциягъа барып, мектепде сабийлеригизни окъутурукъ устазны алып келеме. Бу да кавказлыды.

Аминат Юзени сансыз этип кьойду.

— Энди манга аны кереклиси жокъду, — деди Аминат ёчюлюрге хаппа-хазыр болуп тургъан кёзлерини сууларын жаулукъ къанаты бла сюрте, — туудукъчугум быйыл биринчи классха барыргъа керек эди, — аны школу бошалды. Кавказда Сары-Тюзде сельсоветни ишин жюрютген къантулукъ, самооблажениягъа деп, дунияны ахчасын жыйып, тюбуне салып ашагъанын халкъ биледи. Ол харам къан бюгюн да, элинде жашап, казнадан ахча ашардан къалмайды. Бизни кибик, колхозгъа дунияны малын, мюлкюн бергенле уа — сюргюнде, ёлгенлерин асырар амаллары болмай. Къыралны бизге жаланда тюзлюгюбюз чамландыргъанды. Ол сейир туююмюдю? «Актыллы эсин атмаз» деген сёз барды халкъда.

Жюрегими жартысы анамы къабырында, жартысы уа туудугъуму къабырында, — деди Аминат, анасыны къабырына жууукъ барып, биягъындача, эки тобугъуна чёге, къалтырагъанлары кёзге кёрюнген къоллары бла обаны юсюн кезиу сылай. — Тюзю, киши жеринде ёлгенлени барысы да кюйдюредиле жюрегими: ала — насыплы, мен — насыпсыз. Жашла, манга жууугъуракъ атлачыгъыз: анамы ауазына тынгыларыгъызны тилейме... Жыл саны жюзге жууукълашханлыкъгъа, алыкъа тири эди, менден жаланда жыйырма бла эки жылчыкъгъа тамата.

Юзе, не бек кюрешсе да, Аминатны жапсарыр сёз тапмазлыгъын ангылап, ол айтханны этип, къабыргъа жууукъ барды. Атажан да аны ызындан атлады.

— Анам, къалайса, харип? — деди Аминат. — Бюгюн мен жангыз туююлме, къатымда хайт деген эки жаш сюелип турадыла... Манга кёчгюнчю кюйюн къойгъанса ёмюрге, ол дуниягъа кезиусюз кетген ана баласын саулагъа аманат этгенча... Жырлагъан, жиялагъан да эте жашайма. Анам, уллуракъ сёлеш, айтханынгы жашла да эшитсинле. Дуния азабын сынагъаннга жаханым азабын сынатхан төре жокъду ол дунияда деп эшитгенме. Кертимиди ол? Бирле аны мыстысыз сёзге санайдыла, бирле аны кертилигине кеслери кеслерин шагъатха тутуп хапар айтадыла, ары барып къайтхан кибик. Анда да киши жюрегин къыйнамагъанынгы билеме... Аллахха минг кере шукур болсун, ауазынг аман туююлдю, алай къартлыкъгъа хорлата тебиреген болурса дейме. Кавказда ёлгенлерибизге уа тюбеялгъанмыса? Ол иги атангы мени ючюн бир къучакъла.

Ёлгенле саулагъа асыры бек къайгъы этмегиз,

ишлерге, жашаргъа юйреннген кулакла ачдан ёлмезле! Жашларыбызны кёбюсю трактор жюрютюрге юйрене турадыла. Хапаргъа кёре, ала, ёмюрде адам улуну аягъы басхан угъай, башлары бла къанатлы учмагъан дынгыл тюзлени сюрюп, мамукъ, нартюх, харбыз бахчала, будай сабанла ёсдюрюкдюле.

«Билмейме, къызым, ол оу дуняда муратларына къайсы насыплы жетер?» – деген ауазны эшитген Аминат башын тобукъларына салып жияды.

– Эгечибиз, кесинге аллай бир артыкълыкъ этме, – деди Юзе, Аминатны аллында тобукълана. – Бу ишни юсюнде къыралгъа уллу терслик салмайма, алай сизни жарсыуугъузгъа кюйгенле уа аз тюйюлдюле. Юзе, Аминатны къолтугъуна кирип, къабырладан чыгъарды.

* * *

Эрттенликде Юзе сабырлыгъын тынгысызлыгъы хорлап уянды. Ол бери келгенли, чийи болмагъан керти адамладан окъуна къыралгъа, партиягъа аман айтмагъанына хазна тюбемегенди. Ол а аллай сёзледен кери болургъа керекди, ёмюрден ахыргъа ырахат жашау сюрюрге сюе эсе. Ол къыйынлыкъдан къалай къутулургъа билмей, къан уруш этеди жаны. Сюдге тарыгъыргъа да бир болду, бу палахдан мени къутхарыгъыз деп. Алай этсе уа, кёпле жоюлурла. Къалай этсин бюгюн а – къоншу элни школунда ишлеген устаз, кулакны жашы Василий Сидоров, Юзени тойгъа чакъыргъанды – къатын алады. «Барыргъа, – деди Юзе, кёп сагъыш этгенден сора, – тюз кёз бла къарагъанда, аман адам тюйюлдю. Алай ол эл да кулакла уясыды...»

... Тойда алгъыш сёз айтыргъа бир жаш офицерге тюшдю.

– Сени кибик жашла саулукъда, совет властьха къол кётюрюрге киши базынмаз, – деди жыл саны келген стол тамата, жаш офицер алгъышын башлагъынчы, аны махтап. – Хомух адам жаууну аякъ тюбуне тюшмей къаллыкъ тюйюлдю, кёрюп турама, сени уа кёзлерингден чыкъгъан жилтинле окъуна жоярыкъдыла душманыбызны.

– Сау бол, тамата, – деди офицер жаш, – бизни жолубуз адам улун бийиклеге элтген жолду. Олду барыбызгъа да кюч-къарыу берген. Мен алгъыш аякъны бизге оюлмазлыкъ къала ишлеген, хорланмазлыкъ аскер къура-

гъан адам ючюн, бизге дунияны кёрюрге кёз, сёлеширге тил берген, кёгюбюзге ай, кюн, жулдузла чыгъаргъан Сталинни саулугъу ючюн кётюреме! Ол бир жаны, экинчи жаны, бюгюн Уллу Октябрь социалист революцияны байрамыды, олду бизге жашау берген, той этдирген, жыр жырлатхан. Мен, Совет Аскерни офицери, ол затны бир такъыйкъаны да унутмазыгъызыны тилейме.

Олсагъатда жыл саны отузгъа жетген оруслу тиширыу, секирип ёрге туруп, къолу-башы къалтырай, толу бети чюгюндюрча къызара, тап ишленнген бурун сыртын тер къагъа:

– Мен, Сталинни саулугъуна деп, бир да уртларыкъ туююлме, – деп къычырды. – Ол адам къанындан тоймагъан мурдарды! – Сиз, насыпсыз халкъ, Сталинни юсюнден не зат билесиз?! Бир зат да угъай. – Тиширыу, къычырыкъдан къырып, жиляп башлады, сора, чабып, арбазгъа чыгып, юсюнде кийимлерин, жыртып, устукку-устукку этди.

Бир-бирле алайдан терк думп болдула, бир къауум адам а Бекетова Клавдия Ивановнаны, артха къайтарып, жерине олтуртдула. Ол тиширыу жюрексингенин тыял-май айтды хапарын:

– Отузунчу жылланы аллында Поволжьяда, къоншу элдеде кулакга саналгъан бир къауум юйюрю бирге жыйып, эски кемеге миндирип, Волга суугъа батдыргъандыла, – деди Клавдия, – ол кюн анда не къадар сабий, къарт, тиширыу жоюлгъанын билемисиз? Мен да ол кемеде болгъанма. Мени ёлюмден ким къалай къутхаргъанын бюгюн да билмейме. Хар ишге – аманлыкъгъа, игиликге да – кеси акъылынг бла багъа бичмей, халкъны кёзю бла къараргъа керексе. Мурдарлыкъ ишлени башлары ачылмай къаллыкъ туююлдю, эртте-кеч болса да...

Юзе, Басхан ауузун тансыкълай, аны акъбаш тауларын, элини тюз тёппесинде чыгыгъучу къалын жулдузланы кёз аллына келтире кетди шуёхуну юйюнден. Алай школчулагъа заманны чюйреликлерин ангылатыргъа къолундан келмезлигине уа жарсыды. Ол, Клавдия Ивановнаны айтханларына тынгылай, къыйынлыкъ жамауат оюмну ёсююне себеп болгъанын бу жол да алжаусуз ангылады. Искусствону айныу жолу бла къарагъанда, совет устаз, жаланда ол акъды, бу къарады деген сёзле бла чекленип къалмай, ала къалай бла къуралгъанларын бек алгъа кеси ангыларгъа керекди, сёз ючюн, Клавдия Иванова кибиклени айтханларын.

Устаз жаш бу жолгъу оюмуна да сокъуранды: аны ол

оюмлары аны кесини башына таякъ болуп тиерлерин бир кишиден кем ангыламайды. Тар, энчи магъаналары болгъан сёзлени айтыу бла ол бирда чекленмегенди.

* * *

Озгъан заманны эсгериу — ол эски тонунгу тешдирмейди, жангынгы бютюнда эски этеди. Юзени терен сагъышлары иесиз къалгъан журтун, аны юйлерин, адамсыз орамларын кёз аллына келтирдиле, алгъын толу къазан къайнауучу от жагъаларыны ожакъларында желни сарнауун къулагъына эшитдирдиле. Жанындан суйген Басхан ауузун ол ёмюрде адам аягъы басмагъан терен дорбуннга ушатды кеси акъылында. Юзе, къыйын сагъышларындан къутулуп, тегерегине ышанлап къарады. Алай аны мудах кёзлери жукъ кёрмедиле: вагонну ичи, къалын туман басханча, къаппа-къарангы эди. Ол, къайдагъысын ангылагъандан сора, азатлыкъ зауукълугъу андан бек узакъда болгъанына жангыдан тюшюндю. Юзени акъылында, аны насып жулдузун жилтиретирик жаланда Марыуду. Алай бир-бирде къызны ёхтемлиги умут умутлай къаллыгъына ишексиз этеди.

«Ахшы муратха элтген жол — ол кюрешни жолуду», — деп да айтады Юзе, бирде сорууларына кеси жууап бере. «Танг жулдузну жарытханындан эсе ёчюлгени теркди, — деди Юзе, сагъышны ызындан сагъыш тууа, — сора Марыу ингирими жарытсын, бусагъатда олду манга кереги, — саулай жашауум ингир къарангысына ушап къалгъанды. Суймеклигъ а — ол адамны жюрек отуду. Не тюрлю жашауда — суймеклик жарыкъсыз боллукъ туююлдю. Алай, аны атын айтып, шыбырдап тургъанлыгъынга олсагъат сени жашауунг иги жанына тюрленип къаллыкъ сунма».

Юзе кеси кесине кёл этдире кётюрдю башын ёрге. Вагонланы темир эшиклерин сынжырла бла байлатхан къырал бу кёчгюнчюлеге отузунчу жылланы кулакларына берген къыйынлыкъдан эсе, кёп да ауур бушуу сынатырыгъына ишексиз болуп, аркъа жиклери къалтырадыла. 11-чи мартда 1944 жылда Берия Сталиннге: «Малкъарлыланы Къабарты-Малкъар АССР-ден болжалсыз кёчюрюу ишибизни 9-чу мартха тынгылы этгенбиз, — деп билдиргенинден хапары жокъ эди Юзени. — Онтёрт эшелоннга жюклеп, мындан арысында жашарыкъ жерлерине — Къазахстаннга бла Къыргызыстаннга — 37103 адам ашыргъанбыз. Аланы кёбюсю къартла, тиширыула, сабийле. Хазна хапчугу болгъан юйюр жокъ эди. Хар вагоннга бек азындан 40–50 адам сыйындыргъан-

быз. Төрт жүз жетмиш сегиз малкърлыны тутмакъгъа жыйгъанбыз».

14-чю мартда 1944 жылда, таулула жетер жерлерине жетгинчи окъуна, ВКП(б)-ни Ара Комитетини Политбюросу кесини жыйылыуунда Берияны сёзюне тынгылагъанды. Ол малкърлыланы кёчюрюу бийик даражада бардырылгъанын баямлагъандан сора, Сталин мыйыкъ тюбюнден ышара, былай айтханды:

«Къыралны жууаплы ишин тынгылы тамамлагъанлары ючюн, СССР-ни Къорууланыу комитетини аскер бёлюмлерине бла НКВД-ны адамларына жүрек ыразылыгымы билдиреме. Берияны, Серовну, Кобуловну, Кругловну – Суворовну биринчи даражалы, онюч адамны уа – Суворовну экинчи даражалы ордени бла, бу ишни бардыргъан дагъыда төрт жүз токъсан адамны тюрлю-тюрлю орденле, майдалла бла саугъаларгъа деп оноу этилгенин бек ыразы болуп билдиреме».

* * *

Аппа, жашауунда кюн жылыуун, ай жарыгъын, шибиля кюйсюзлюгюн да сынагъан адам, иги кесекден бери да тынгылауну басханлай келеди. Ол битеу дуния къыйынлыкъын кесини къыйынлыкъы бла тенгледиргенине сёз жокъ эди. «Дуния къыйынлыкъы – хар кимни да къолгъа алып, барыбызгъа да жаханымге жол ызлатады, – деди аппа, – теренден ахтынып. – Хар иги, сыйлы зат тюзлюкню жолу бла байламлыды, къала ишлетген, сабан сюрдюрген, халкъгъа жарарыкъ тёлю ёсдюрюрге онг берген да олду. Зарла, къантулукъла да ишлейдиле къалала, алай ала, эртте-кеч болса да, оюлмай къаллыкъ туюлдоле. Аллайла халкъгъа жарар сабийле да хазна ёсдюрсюнле. Тёгерекге агъач юзгелесинлей чачылгъан миллетибизни дуниягъа жангыдан жаратырыгъ'а энди келлик тёлюдо. Уллу Аллах умут отубузну ёчюлтмесин ансы, ишибиз хакъды». Аппаны ауазсыз ушагъын, кесинден сора, киши эшитмеди.

Мени сыйлы аппам жомакъны «къайгъысын» окъуна бир башласа, аны ахырына жетдиргинчи, тохтай билмеучюсю эсимдеди. Башлагъан а былай этиучю эди: «Жомагъымы магъанасы мудахды, аны жарты жолда къойсам, гюняхды». Бюгюн а тузлу сууда жүзген хапарларын тышына чыгъармады. Алай халкъ анга эс бурурча сёз а айтды:

– Жашау дегенинг кёп къыйынлыкъла, къууанчла сыната келгенди халкъгъа. Тейри, чомартлыкъы оза

келгенди кырслыктын. Көресиз да, биз жолго чыкканлы, не канар кыйынлыккалаган тубедик, бушуу да көрдүк, учулук, ыспасызлык да сынадык. Оллахий-лязим, таушубузу тышына чыгармаганылыкка, ызыбызга айланып, таралып жиямаганы сагатыбыз жокту. Келебиз, ышармайын, кюмейин, бизге бу кыйынлык нек келгенин билмейин ашырабыз кюнубузну, кечебизни. Кавказдан айырылырбыз деп, кимни акылында бар эди?.. Тейри, бу жол да хорламаз кыйынлык халкыбызны! – Аппа каныкканы ауазын ариулады. Ол андан арысында сөзлөрүн таукел, баынуу айтды. Аны аууздан чыкканы тылпыу окуна бир сейрлик кюлю көрүндү. – Аллахда кю уллуду, – деди ол, – бу азап жолучулукта дуняга жан жаратылганды. Анга ат атарга керекбиз.

– Жолучу атайык, – деди Адак улу, бу ишни ююнде башхаладан алга болганына куюунып.

– Ой, хажи болгун сен! – деди Жандар, саулай төмегин, башын да Адак улу таба бура, – жолучулукта адам куюуныр жолучулук туюлдү. Жылкы, сабий сизникиди, жашау сюекли болсун, аны бла бирге дуняга көп игиликке жаратылсынла! Бу ишни эркин-лигин санга коябыз.

– Жандар, сен таматаса, – деди Жылкы. – Былайда сен айтханга угай дерик жокту.

– Сау бол, Жылкы, көзбаусуз сөз хычуунду жүрекке, – деди Жандар, – мен айтханы эт да, жашынга ат ата.

Көп сагыш этди Жылкы. Сора, өрге көтүрүлүп, поездни темир чархларыны огурсуз тауушлары башын сасыта, вагонну калтыраганы мыйысын чайкай алады Жандар таба.

– Озуп кеткен заманы унутуп койсак, жарамаз. Хар жангы төлү тукум уругун, учунун билерге тийишлиди, – деди Жылкы. – Энди мени атам – Акбайланы Хажи-Дауут харип – жаннетли болсун, Сююнчланы кызыларындан тууган эди, бусагатылык дуняда ол зат бла махтанып да бет жарыкы боллук туюлсе, алай аланы атлары да ёчүлүп калмасын, Сююнч атайык жашха, – сююнчю хапарла жүрүткүч болсун дуняда!

– Тюз келишдиргенсе, Жылкы, – деди Жандар. Андан сора ол да, башакала да сөз айтмадыла.

Аппа, Кавказ тауладан аууп, ызындан къысха жетген тюшю тохтай тургъан къан тамырларына кюч-къарыу берип уянды эрттенликде. Кёз къаплары кёпчюпдюле къартны. Башын ёрге кётюрюр къарыуу жокъду: бир ауур ташны тюбюне тюшюп, эзилгеннге ушайдыла санлары. Алай кесин а Кавказда сунганлай турады – поездни болгъанны хахайгъа алдырып баргъан темир чархларыны тауушларын окъуна эшитмейди олсагъатда.

Не эсе да бир жазыула этип кюрешген Юзе да эс бурмады кеси кесини сагъышлары бла демлешип олтургъан Жылкыгъа. Тюнене да кюреше эди Юзе, жазыу этип. Марыу эследи жашны ол ишин. Къыз, кесине таукел кюч алып, алайда адамланы ауаналарына бугъуна, Юзени къатына барды. Жаш киши къайгъылы туююдю – соймеклик жыр жазады. «Кавказгъа тансыкъ къагъытмы жазаса?» – деди Марыу, сёзюн, киши эшитмезча, шыбырдап. Жаш жүрегинде болгъанны сездирмезге кюрешди. Секирип ёрге уа тургъанды. Юзени насыбы тутмады: жырны жазып тамам этген болса, аны Марыуну кёолуна тутдуруп кёоярыкъ эди.

Бир заманда ушкок атылгъан таууш Жылкыны элгендирген окъуна этди. Жолоучула кюн сайын да эшитедиле ол огъурсуз тауушну – солдатла кёчгюнчюлени къапах жыяр ючюн этедиле алай дейдиле хар затны дурусун билгенле. Юзе ол тауушха магъана бермеди.

Жылкы башын ёрге бек къыйналып кётюрдю да, тегерегине къарады, – къарангы вагонда биягъы жесирле: кёзлери жарыгъан, сёз айтыргъа ачылгъан адам болмады. Булгъана тургъан туманны жырып айланнгандан башха туююдю, танг аласына жукъусуз тюбеген Жылкыны вагон ичинде ары-бери баргъанын кёрсенг. Бети уа къалын агъачны жолсуз жолунда чырпыла талагъанча ачыйды. Ол да, борбайларыны къыйылгъанлары да ырмах этип тургъан къарт тюнене алагъа чапхан аскерчини сыфатына тирелип къалды. Бир заманда къан тамырлары ахыр кере тепгенча болдула. Аппа, кёзлерин эки кёолу бла кезиу уууп, солдатны «арлакъгъа кыыстаргъа кюрешди». Тюнене ол мурдар, поезд тохтагъан жерде кеси керегини къайгъысын этген Жандарны желкесине ушкок къалагъы бла уруп: «Бу бандит бир жанына къачар умут этгенди», – деп, аны сылтаугъа тутуп, кычырыкъдан кыырып акъылгъа келгенлей, Жылкы, ахыр къарыуун жыйып, кесин солдатны юсюне атады. Марыу да атасыны ызындан секиреди. Аппа, солдатны тюпге

уруп, тобугъун киндик тюбуне тиреп, шытылары жаякъ жанлары бла баргъынчы бууады боюнундан. Марыуну къычырыгъын эшитген Юзе вагондан тышына секиреди. Ол, Жылкыны солдатдан айырып, аны кююнуна сабийни алгъанча алып, вагоннга быргъайды, – къарт аякъ юсуне тюшеди. Юзе уа, солдатны ёрге сюеп, юсун-башын къагъып, дунияны ариу сёзюн айтады. «Тарыкъсала, юйюнгю кзурутурукъдула, – деди Юзе солдатха, – сен ушокк къалагъы бла ургъан къартны – алты, экинчини уа – юч жашы туугъан журтлары ючюн бюгюн урушда къан тегедиле. Биз аланы аталарына фашистле этмезлик артыкълыкъны этебиз. Киши билмесин бу артыкълыкъны. Къартла сени аппаларынг бла тенгши адамладыла. Ангыладынгмы? Бизни халкъны адамлары кыраллыкъ ишге тэзгенликге, бирем-бирем ёрелешгенде, жигитликни сайлагъандыла кеси жанларындан эсе. Душманына хорлатса, кесин ыспассыз жоюлгъаннга санап кюяды. Мен айтханланы акъылынга ал. Алыкъа жолдабыз, – сен да бизни бла биргесе, – деп да кюшду.

Баштёбен болду солдат. Жангыз бир сёз айтмады. Ёкюннген халы уа эсленмеди. Юзе, хуржунундан бир залим жюлгюч чыгъарып, аны солдатны хуржунуна сукъду. Солдат Юзе таба сансыз къарады да, кеси вагону таба кетди.

Жылкы, тюненеги къайгъыны кыйынлыгъындан кутулуп, Юзе таба узакъдан къарагъанлай турду. Аны бу вагонда болгъанын насыпха санады къарт. Юзе уа кеси ауарасыны кзулу-къарауашы болуп кюрешеди. Ол, суюмеклик жырын хазыр этгенден сора, аны хар харфын энчи сайлай, кёчюрюп, жангыдан окъуду:

«Кыйынлыкъ бары адамгъа чыкыгъанда,
Бюгюлмей, кётюре барайыкъ.
Басхан сууну суюмеклик жырын
Экибиз да бирден айтайыкъ.

Кавказда ойнаучу акъ булутла
Ызыбыздан келелле, жел болуп,
Экибиз бирге кетип барабыз,
Къарангы вагон суюмекликден толуп».

Баям, Юзе кеси жырына иги бюсюреген болмаз, къалгъанын Марыугъа берлик къагъытына тюшюрмеди. Бу сёзлени уа жазды: «Жулдуз къанатлы умутума не айтаса? Сен мени суюмеклигиме ышармасанг, учхан жулдуз кёк кенглигинде жокъ болгъанча, жокъ болур

сыймеклигим ёмюрден ахырға. Билеме, бюгюн кюнню кёзю барыбызға да мутхузду, кёзлерибиз да мутхуздула, жүреклерибизде уа огъурсуз заманны къутсуз жели улуйду. Баргъан жолубуз да – кюнден-кюннге къыйын. Марыу, ийнан манга, ол къыйынлыкъланы барын хорларыкъ да сыймекликди».

Марыу, къагъыт кёлуна тийгенлей, «ау» тубюне кирди. Анда кёп туруп чыкъды. Юзе къызны халын жаратмады. Олсагъатда анга жерни юсюн саулай да къара туман басханча кёрюндю. Жаш вагонну эшик жеписинден тышына къараргъа кюрешди, Марыуну Юзеге аралгъан чамланыу кёзлерин кёрмез ючюн. Кюндюзгю кюн тышында вагонну ичинден да къарангы эди. Алай туююл эсе да, Юзеге алай кёрюндю.

Айны, кюнню жарыгъын кёрюрге термилген адамла Юзени бла Марыуну сыймекликлери къайгъылы туююл эдиле. Ала, арлакъда ачдан жиягъан сабийлени, алагъа инжилеп сытылгъан аналаны, берлакъда ауруу тыкъсытхан къартланы ынычхагъан тауушларын кётюралмай, дуния азабын сынай барадыла. Бек кёл этгенлери: Ажаллы – ёледи, ажалы болмагъан, тенгизге батса да, сау къутулады деген оюмду... Бир заманда Марыу къарамын манга бурду да, бери кел деп, кёзю-башы бла кёргюзтдю.

– Дадаш, – деп шыбырдады ол къулагъыма, бурун къыйыры бла къулагъымы дыгъыл эте, – бу къагъытны Юзени кёлуна тутдур, кишиге кёргюзтме.

...Къагъытны кёргенлей, Юзе ёмюрюнде сынамагъан къыйынлыгъын сынады: кёоллары, эринлери къалтырадыла, кёзлери кёрмей тохтадыла – ол кеси Марыугъа жазгъан письмо эди.

«Мурдарчыкъ, тынч жашап тургъан жеримде жүрегиме от салып, бюгюн а мени ёлтюрюргеми айланаса?! Угъай, ариу къыз, мени башым бла киши ойнамагъанды алыкъа».

Юзе башын ёрге зор бла кётюрдю да, «ау» болгъан жерде ёрге сюелип тургъан Марыуну кёрюп, анга аралды да къалды. Ол заманда Марыу кеси угъай, кёзлери ышардыла. Жаш жунчуду: «Чагъа тургъан терекни бутагъы сынганча сынды къайгъыларымы седирете башлагъан сыймеклигим, – деди Юзе, кеси акъылында кюе-бише тургъан жүрегине энди дарман табылмазлыгъына ишексиз болуп. – Бу этгенинг неди, ариу къыз?!»

Жаш, письмону кёол аязында ууа кетип, аны ахыр ауалына таяндыргъандан сора, тышына быргъаргъа кезледи. Алай анда кесини хатындан башха хатны эследи

да, кишиден да букъдурмай, къоркыгъан, буюкыгъан да
этмей окъуду аны:

«Сен да термиле, мен да термиле,
Кёп заманыбыз озмасын.
Биз экибизге заран болгъаннга
Аллах жазыу жазмасын!»

8

Жашау, бизге зауукълукъ сынатханыча, ахшы умут-
ларыбыздан да айырады бирде. Аны ючюн къыйынды
тамбла не боллугъун ангылагъан. Бир-бирле кёзлерин
адам кёрююн суймейдиле, хыйлалыкъларын киши
ангыламаз ючюн. Аллаила, сёз сайлауда онглу болгъан-
лыкыгъа, иш керти болумгъа жетип тирелсе, сенден,
менден да бек жунчуйдула – жан татлыды. Жууукъ-тенг
къатында керилгенликге, аман адамгъа хатер этерин
къоймаз, эки арада демлеш башланып, тилчиле кёп бо-
луп тебиреген сагъатда окъуна, онглу къайсы болса, аны
жанына тохтап къаладыла.

Юзе бизни вагонда да эслегенди аллай адамланы:
кимге не хата этейик, кимни тобукъландырайыкъ, ким-
ни ачытайыкъ дегенлени. Адакъа улу аппаны къарын-
дашы Жанмырза ким болгъанын халкыгъа, властьха да
туура этип, бёркюн алчи кийгенин къойдуругъа керек-
лисини юсюнден къатыны Айжаякъ бла кенгешгенин
билгенли уа, аш-суу келтирсе да, алгъынча, тегерекле-
рине айланып, не тапханларын да ашап турмасала, жа-
шау къыйынлыгы жунчутуругъун айтып, кёллерин
алычу адетин къойгъанды Юзе. «Дадаш, ашдан, суудан
да хар кимге тийишлисин бер», – деп къойгъан болмаса,
Адакъа улуну юйюрюню къатына да бармайды. Ала тёр-
теулен боладыла: Адакъа улу, Айжаякъ, аланы жангыз
жашлары Мырзабекни къатыны Фаризат, туудукълары
Темир. «Жашау сыйген – жалынчакъ» дегенлей, Фаризат
аппаны экиге айланган эгечини кызы болгъанлыкыгъа,
кимден да къайынлары игилик кёрселе сюеди; ол
заманда жашына да, кесине да иги, Мырзабек'а не – къа-
зауатда ёлюмню кёзюне къарап айланган жашладан
бири. Фаризатны акъылында, ол аппаны жашларын-
дан хомух туююдю, тоба, акъылсыз да угъай деп да
къошуучуду Темирни анасы. Алай эсе уа, Жылкыны
жашларындан бири окъуна сау къайтса, Мырзабек да
къайтыргъа керекди. Алай бош угъай, Гитлерни аске-
рини керегин берип, кенг кёкюреги орденледен бла май-

далладан толуп. «Сора халкъда кимни намысы бийикде жюриорюн кѣрюрбюз! – деп шыбырдады Фаризат кеси кесине. – Туугъан къарындашы Жанмырза немислилени биргелерине кетген Жылкыны намысымы, огъесе Темирни атасыны бла аппасыны намысларымы? Дагъыда, уялмагъанлай, Жылкы да, башха адамла да аны ким болгъанын билмеген кибик, эки сѣлешсе, ючюнчюге: «Мен коммунистме», – деп кериледи, бѣркюн тешип, тащдан ишленгеннге ушагъан сыйдам башын да кюнде жылтырата. – Мында кѣп зат къайнайды», – деп да къошар, башын онг къолуну беш бармагы бла бирча кѣргюзтюр. Темирни аппасы уа – тюзлюгю башына жау бола келген бир асыл адам. Аманла дуниядан къуругъунчу, тынчлыкъ боллукъ туююлду».

– Темир, жашым, мени къатыма бирда жанламайса, – деди Жылкы, олтургъан жеринден ѳрге кѣтюрюлорге кюреше, болалмагъандан сора, дагъыда артха чѳге. – Не кѣлкъалдың барды, ариу эгешчигими жигит уланы?

Адакъа улуну юйюрюню жангыз бир адамы эс бурмады Жылкыны ол сѣзлерине.

– Биз къаты болмасакъ, баргъан жерибизде, коммунистни юйюрю деп, бу къаражух Жылкыны юйюрюне да башхаладан эсе бегирек эс тапдырлыкъдыла, – деген эди Адакъа улу, къатынына, келинине да эшитдирип. – Халкъ быллайланы хаталарындан кѣчюрюлгенин билсинле къонакъбайларыбыз.

– Да керти ишни нек жашырыргъа керекбиз, – деди Айжаякъ, – сен тура, бир кишиге да жетмезге керекди намыс, сый да.

– Кѣчгюнчюлюкден да уллу кыйынлыкъла мени кеслерине къонакъ этерге излеген заманла бола келгендиле. Къадар кюч-къарыу берип, ол затха бой салмагъанма, – деди Адакъа улу, – кѣремисе ол керкибаш Жылкыны, юйюне не от тюшген эсе да, асыры мудахдан, солугъан адамгъа окъуна ушамайды.

– Да Темир сансыз этип къойгъаны жанына тийсе керек, – деди Айжаякъ.

– Атасыны башымы барды мени туудугъум бла?

– Туугъанлы да, кесин адежли жюрютюр, аманлыкъдан а артха турмагъанды, аманлыкъдан башы къутулмазлыкъ! – деди Айжаякъ.

– Къой-къой, анабыз, кыйынлыкъ сынар ючюн а ол да къалмагъанды, – деди Фаризат, ана къарындашына этилген къаргъышны кѣтюралмай. – Туудукъчугъун жолда топуракъ туюне сугъуп келеди.

– Бу къаражух ючюн кесинги не отха атаса? – деди Акъжаякъ.

Фаризат андан арысында ауузундан сёз чыгъармады.

Жылкыы дуниягъа жаратылгъан жангы жанны – Сюйюнчню – кёрюрге термилгенин кимге айтыргъа билмей, сагъышлы болуп тургъан сагъатында, жолда жоюлгъан къызчыгъы кёрюндю кёзюне. Олсагъатда кюе тургъан жюрегин къыйынлыкъ къолгъа жангыдан алып, ахшы кьюуум этерге да къолундан келмей къалды.

«Жаныбыз саулай, дуниябыз къаппа-къарангы болуп къалды да, таланнган, – деди Жылкыы, – тангыбыз – кечебизден эсе къарангы. Гюл бахчагъа ушаучу чаллыкъларыбыз, жайлыкъларыбыз кимлеге къалдыла?» – «Не ёкюнесе? Къыйынлыкъгъа тюшгенибизни кимден кёресе? – деди бир ауаз. – Къарындашынг Жанмырза немислиле бла кетген хапары барды: нек этди ол алай, тюнене – коммунист, бюгюн – фашист нек болду дегенимде, ол партияны ишин толтура айланнган адамды деп махтаннган сен туююлмю эдинг, Жылкыы? Бюгюн а, кимни кимлиги ачыкъ болгъандан сора, аман къыйынлыкъ басханды башынгы. Угъай, энди биз бир суу боюнунда жашарыкъ адамла болмакъ! Сизни кибиклени хаталарындан азап сынагъан халкыны аллында тобукъланнганлай ашырырсыз ёмюрюгюзню, башыгъызны ёрге кётюрюрге уялып. Алай къайда сизни кибиikleде уят!»

Жылкыы башын, кёзюн ёрге кётюрдю да, арсарсыз, Адакъа улу таба къарады; ол эди аны тынчлыгъын алгъан; кёз жарыгъын, умутсуз умутларын да ёчюлтюрге кюрешген. «Алыкъа мен санга кёргюзтюрюк оюнланы билмейсе!» – деди биягъы ауаз. – Жылкыы, эки къолун эки жанына узатып, таш изледи, – таппады. Тапса, бирда арсарсыз, Адакъа улу таба сызарыкъ эди.

Болсада Адакъа улуну сёзю жюрегине окъ болуп чанчылгъанын а сизди. Кёзлери алас-булас кёрдюле. Бир заманда кызы Марыу къудас чачы бетин жаба сюелди аллында – къара кийип эди ол. Аппаны келинлери да келдиле Марыуну къатына. Сууукъ боран талайды аланы бетлерин, юслерин. Ол агъачланы, энди чагъа башлагъан гюллени да бузлатды, черек да барыуун тохтатды. Адакъа улуну юйюрю, ол затны барын да кёрюп, кёл кенгдирирден къалмайды.

Бир заманда Айжаякъны кюлген тауушу вагонну ичин толтурду. Кесин душмандан къан алыргъа хазырлагъан Жылкыы, элгеннген заманында, тобукълары-

ны, к'юлларыны к'алтыраг'анларын кеси ачык' сезди. К'езлерин ачхан заманында уа, ол алабалык'ны к'ермегенине к'ууанды: к'ызы, келинлери да – «ау» т'юбюнде, С'уйюнчню жияг'ан тауушчуг'ундан ёзге, адамланы шыбыртлары ок'уна эшитилмеди. Мудаклык'лары хорлаг'ан жолоучула, вагонну темир чархлары темир жолну бирге к'ошулг'ан жерлерине тие да, к'ечгюнчюле лйтханлай, «хужулук' арбаны» ёрге-ёрге секирте, анча сайын аланы да башлары к'алтырай барадыла. Ол затны Жылк'ы жерни сарнаг'анына ушатды. Энди кюн да, ай да к'ечгюнчюлеге ахыр кере чык'г'анча, к'екге к'арап, кюн жарыг'ын изледи, бир зат да к'ермеди, вагонну башы т'ютюн к'аралтхан ожак'г'а ушады. Поездни буг'асыны ачы к'ычырыг'ы дунияны к'ара чарсха алдырды; адамланы бетлеринде бир белгисиз к'орк'уу танылды, к'арап-к'араг'ынчы. Душман илишаннга салырг'а хазырлаг'ан жесирлеге ушатды Жылк'ы аланы. Поезд шошдан-шош бара башлаг'аны сайын, аны буг'асыны к'ычырыг'ы бекден-бек эшитиле эди. Жюреклени юшютген таууш.

Насыпха, поезд да, аны буг'асыны к'ычырыг'ы да тохтадыла. Вагонну эшиги ачылг'ынчы ок'уна, тышында к'еп адам тауушла эшитилдиле. «Бандитлени бери теркирек т'юшюрчюгюз!» – деп к'ычырг'ан ауазла уа бизни барыбызны да к'айг'ыг'а к'алдырдыла. «Сизни барыг'ызыны да тенгизге к'уюп к'оярг'а керек эди!» – дегенле да бар эдиле.

«Тенглик бизден ёмюрден ахырг'а кетди», – деди Жылк'ы, тышында поезд тохтаг'ан жерге жыйылг'ан халк'ны уллусуну, гитчесини да чамланганларын к'ерюп. Аланы, хазна к'алмай, барысы да жумдурук'тары хауада ойната эдиле. «Бир кюн тууг'анбыз, бир кюн да ёллюкбюз, – деди Жылк'ы, бу жол кесине таукеллик ала, – к'алай к'еп сыйлы адамларыбыз сыйсыз болдула. Жаныбыз сау к'алып, жашауубуз жангыдан башланса, бир бирни с'юрюу тохтар да, адамларыбыз тюзлюкню жолун тутуп, ким да сук'ланырча к'уралыр ишибиз, Аллах айтса».

Эшелонну арт жанындаг'ы вагонлада келген адамланы, солдатла тышына аяк', к'ол жетдире т'юшюргенлерин к'ергенибизде, бютюнда к'айг'ыг'а к'алдык'. Аланы хапчукларын арк'аларына к'етюртюр, сабийлени бла тиширыулары к'ычырык'лары дунияны титирете, станцияны к'атында бир терен чунгург'а жыйдыла. Тёгереклерин а жерленген ушкоклары, автоматлары бла солдатла алдыла. Ол аппа керегин берген аскерчи да ала

блады. Жесирлени арасында, бизни вагондан къарап, Гуртуланы Бертни, фронтдан жаралы болуп къайтхан Кючмезланы Гитчени таныгъанла болдула.

Станцияда «Къара-Суу» деген жазыула кёчгюнчюлени барысын да сагъайтды. «Бу не ишди, – станцияны аты тауча жазылыпды!»

– Тейри, Жылкъы, кесинги Холам Къара-Суууна жетген сундунг дейме, – деди Жандар, халкъны тынгысызлыгъына артыкъ уллу эс бурмагъанча, жесирле низамына бой салып тохтагъанын сабыр халы бла ангылата. «Биз чыбыкъгъа юйреннген ёгюзлеча болуп къалгъанбыз энди, – деген эди ол бир ыйыкъ мындан алгъа, – суюсенг жия, суюсенг отха секир, суюсенг, белинги къаты кысып, кыйынлыкъны эр кишича кётюрюрге юйрен, – бир зат тюрлендираллыкъ туююлсе».

– Жандар, энди биз Холам Къара-Сууун хазна кёрейик, – деди Жылкъы, кёлю толуп, онг кёолу бла сакъал тубюн ийлей. – Ол анда ёрелешгенле уа кимледиле?

Вагондагъыла барыбыз да станцияда бир чунгурда бирге жокку болуп тургъан таулула таба къарадыкъ. Алайда быллай иш болгъанны билдик: Кючмезланы Гитче, бир къанжал челек да кёолунда, суу алыр умутда, жыйындан чыгып, арлакъ кетгенлей, солдат, ызындан жетип, автомат къалагъы, табаны бла да уруп, артха – чунгургъа – атханды. Гуртуланы Берт, аны ол палахдан къутхарама деп, Гитче таба чапханлай, абынып, кесин бек ачитханды. Ол учузлукъну кётюралмагъан Гитче ачыкъ жияды.

* * *

Бир кесек замандан эшелон Джалал-Абад шахар таба жол тартды... Адамлада билек кюч аз, ахшы умутланы борбайлары иничке, бели бош, кёкюрек кётюрген жаланда зорлукъду. Баям, киши да жан аурутмайды кёчгюнчюлеге, алагъа станцияда, элде тубегенле да чамланыу бет алып къарайдыла, «сатхычла» кёп бармай кырыллыкъларына къууанып. Таулулада да жокъду дуниялыкъдан умут этген – эртте-кечден окъуна къара жерге тирегенлей турадыла мудах къарамларын. Жолгъа чыкыгъанлы да, сёз айтып, ушакъгъа чыртда кёшулмагъан малкъарлы къарт, тюз вагондан тюшгенлей, тилсиз тилленнгенча, бир кылыкъсыз ёкюрдю да, битеу халкъны кесине къаратды. Кыйынлыкъ бюкген адамла кеси ауаралары бла кюрешип тургъан болмаса, ол

кыйынлыны къатына хазна киши бармады. Жаланда Юзе болду, жерге тобукъланып, къартны башын кёкюрегине къысхан. Малкъарлыны тылпыуу чыкъмай тохтатгъанын ангылагъан Юзе кесин тыялмады: жияды. Бир такъыйкъа мындан алгъа Марыу берген къууанчны окъуна унутду ол. Жылкъы алайгъа жууукъ келди да, къартны атын айтып жарсыды:

– Эй, зауаллы Маткерий а, – деди ол, бушуу-бушман болуп, – сюрген сабанынг, кютген малынг да жарамадыла бюгюнюнге; ашынгы, ысхатынгы берир къайгъылы боллукъ туююдду киши. Кавказда тауларыбыз да бушуу эте болурла, сени кибик, ажымлы ёлгенлерибизге; жашы ёлген ана къара жаулугъун къысханча, ауур къара булутла, сууукъ тёппелерине къонуп, мудах сюеле болурла, бизге энди артха жол болмагъанын да ангылап. Эрттен чыкъда сени дуру ызындан элтиучю санларынг киши жеринде жиян уядан толукъызу къум тёбени тюбуне тюшедиле.

– Барыбызгъа боллугъу да буду, – деди Адакъа улу, «эслилигин» таныта, – жолгъа ийнеклерибизни излей чыкмагъаныбызны билирге керекбиз.

Юзе Жылкъыны, Буслийматны, Жандарны вагондан бирем-бирем къолларындан тутуп тюшюргенден сора, кезиу Марыугъа жетгенде, къыз арсарлы туракълады артха. Алай аны ызындан сюелгенле, бири бирин тюрте келип, Марыуну да алгъа ыхтырдыла. Ол, эки аягъы жер тутмай, кесин алгъа атды да, барып, Юзени къоюнунатюшюп къалды.

Юзе бла Марыу, къайдагъыларын унутуп, бир башхадуниягъа тюшюп къалдыла. Сёз айтмай, бир бири кёзлерине къарагъанлай турдула. Дунияда кёплени шашдыргъан соймеклик кесин танытды экисине да. Олсагъатда жерге, кёкге сыйынмагъан къууанчдан, алача, чомарт юлюшлю жокъ эди аламда. Адакъа улу бла Айжаякъ эдиле алагъа, эс буруп, чамланган, дуния бедишин тежеген. «Уялмагъанладан уялмагъан тууады», – деди Айжаякъ, эрине эшитдирип...

Станцияда къызылжагъа, жашилжагъа солдатла кёпдюле. Ала, алгъынча, къаты туююл эселе да, биз барлыкъ жерибизге жетгинчи уа, тынчлыкъ тапмазлыкълары ангылашынып турады: автоматларыны быргъыларын бизге буруп сюеледиле, ары-бери эркин къымылдаргъа къоймай. Комендантла бла колхозланы таматалары уа, бирге жыйылып, жазыу этип кюрешедиле. Биз билебиз ала кёчгюнчюлени кимин къайры ашырлыкъларын тохташдыра тургъанларын. Бусагъатда хар айтхан сёзлери

сууукъ ташны къол аязынга басханча къалтыратадыла жүрекклени. Отузунчу жыллада бу жерлеге кёчюрюлген кулакла ал жыллада, хауа жарашмай, ичлерине чапхан ауруу тийип, асламысы кечеден тангнга къырылып бошагъандыла. Бююнлюкде уа уруш сынсытхан халкъ бизни къайгъылы бютюнда боллукъ туююлдо. Айтхан сёзлери – сабан чакъгъаны, аякъ бюкдюрген кёбүз тауушу бола келген акъсакъалларыбызгъа, дуния жарыгъын энди кёрген къагъанакъларыбызгъа не кюн келлигин Аллах билсин.

Кёчгюнчюлени араларында къуру кеси къайгъыларын этгенле, халкъгъа къара кюн бирча келгенине куююп, жүрек жаралары окъ жарасыгъа ачитханла да аз туююл. Булутла, жауун да жокъ бу къуругъан жерде – кюн кёкню, жерни да бирча куюдюреди. Солуу айландырырча аязчыкъгъа термилебиз барыбыз да, кимибиз арлакъда, кимибиз берлакъда хапчукларыбызны къатында гуппушчукъ болуп.

Юзбекли жашла да болушуп, Маткерийни шахарны муслийман къабырларына элтип асырагъанбыз. Юзе, къабырладан къайтханлы да, башын кётюрюп, киши кёзюне къарамагъанды. Мен ангылагъандан, аны ол ишине Марыу бек тынгысызды. Сёз айтыр къарыу а тапмайды: бек биринчиден, атасындан къоркъады. Алай аппа, къызын бла жашны муратларын билсе, къууанып къаллыгъындан а хапары жокъду.

– Жашым, жарсыуубуз, къууанчыбыз да сенсе, – деди Жылкъы Юзеге, къатындагъылагъа эшитдирип, – была къайры дей эселе да, бирге болайыкъ, Буслийматны да айырма бизден. Къарар адамы жокъду факъыр тишируну. Сени сёзюнг кимге да жарашырыкъды, бу къызылжагъала бла да, элледен келгенле бла да селеш. Айт да, ангылат, алыкъа мен да иште кёп адамгъа оздуруп акъылда туююлме. Ишчи юйорбюз де.

Жылкъы «жашым», «ишчи юйорбюз де» дегенча сёзлени айтхан заманында, Юзе, къыйынлыкъдан къалай чыгъайым деп, жияу этген адамгъа ушамай эди, бери келип тюшгенли, кеси адамларын излеп, жашаудан тюнгюлгеннге ушап къалгъанын а барыбыз да сезип турабыз. Аны атасы бла тенгши киши – Маткерий – ёлгенли уа, кеси къайтмазгъа кетерик болса да, жарсырыкъ туююлдо, баям.

Олсагъатда Марыуну кёзлеринде болгъан къууанчха къарап тоймаз эдинг: Кавказ тауладан бийик болду аны кёлю, къачан эсе да бирде, анасына жияй, чий болгъан ариу чолпан кёзлери кюн нюрюнден ишленгенча жа-

рыдыла, ичлери огъурлулукъдан толуп. Башын ёрге кетюрюп, алгъа Жылкъыгъа, ызы бла Марыугъа къаратган Юзени кёлю да кётюрюлдю. Ол Марыуну кёзлеринде келлик насып жашауну ёмюрде ёчюлмезлик жулдуну жарыгъын кёрдю. Жаш къайгъадыгъысын унутду. «Энди сыймеклик отун жукълатыр кюч табылмаз, Аллах айтса! — деди ол кеси кесине. — Ёлюм да хакъды, алай аны сынай айланыргъа заманым жокъду мени».

ЭКИНЧИ КЕСЕГИ

ЭНДИ ЖАЗЫЛЛЫКЪ КИТАПНЫ ХАПАРЫ

1

Аппа, жашар кюнлерин тауусуп, кесин къайтмазгъа хазырлагъанды, баям. Осуят этгенли, анга ушап турады. Тейри, бир тюрлю ишексиз, Кавказдан келген хапарла тууарып къойдула аны. «Дуния бузулгъунчу, элни аты тюрленмеучюдю, — дуня бузулду — таулу эллени атлары да тюрлендиле, — дегенлей тура эди ол, кеси кеси бла ушакъ этип, — тик жолла арытхан жаным жашауну ахыр атламына келтирип тиредиле, тейри адамы. Фасыкъла, Юзе айтханча, эрттеден излегенлерин табып, Кавказны аякъ тюплерине урдула».

«Мен тангны атарын сакълагъанча сакъладым жашларымы урушдан къайтырларын, кече сууугъу, танг къарангысы уа — нёгерлерим, — деди аппа, юй тюбюнде жайылып тургъан жамычысыны юсюнде аягъын, къолун кере, дагъыда, къан къайнатхан къызыулукъда сууукъ черекден къутулгъан адамча, жыйырылып, жоккучукъ болуп. Мени анам ыннадан къалгъан къара ботаны, агъырыкъдан алып, юсюне жапды. Ол заманда аппа келинине ыразылыгъын кёз къарамы бла билдирди. — Кавказны унутдурду ол къыйынлыгъым манга; къарт санларымы жесирлик къуршап, къайгъысыз болмады жангыз бир кюнюм. Дуниягъа игилик келип, артха къайтырдан болсагъыз, таягъымы ала барыгъыз биргегизге. Ол Дадашны Холам тиклеринде абындырмай, арымтай-талдырмай айландырып. Сабийликден ёсген тенглеримден адамгъа иш тюбесегиз, хапарымы айтырсыз. Ёз жаныма къоркъуп, жангыз бир кюн жашамагъанма. Аллахдан халкъымы хар инсанына азат жашау тилеп, аны толурдуна бирде ийнана, бирде ишекли

бола, бирде ахшы умутлу жашаууму кѳулу бола, бирде киндигим бура ашыра келдим кюнлерими. Билеме, мени сѳзум сизге жан жылыу бермезин, – ол суууй турады. Барыгъызны да жолугъуз азатлыкъгъа болсун!

Кѳыйын кюнюгюзде ахырына дери билеклик эталмагъаным ючюн, жаныгъызгъа тиймесин. Кѳп кере сукъламыш кѳарадым кѳкде учуп баргъан кѳанатлылагъа, эркиндиле ала башларына, бизни тауларыбызгъа дери окъуна учаргъа. Ары жете эселе, кѳаяла кѳуршоуунда кеслерине ѳмюрлюк жол салгъан череклени уа кѳре болурламы? Кийиклерибизни уа? Ала да, алгъынча, хазна жашау кѳллю болмазла, – тейри, энди кѳая ыранлада ышныр эте кѳалкъый эселе уа, айыбынг мени болсун, тѳгереке асыры сахиникден, жүрекклери чыгъып кетерге жетишип айлана болурла, шошлукъну тауушу аман сагъатлы этип.

Балаларым, тауларымы юсюнден жыр этерге кѳп термилдим; жүрек отум – чексиз, фахму уа – жокъ. Акат тизген жырланы кѳлюмден кѳатлап турдум, ауазымы уа киши эшитмеди:

«Тауларыбыз – айбат таула,
Сѳз тапмайма махтаргъа.
Сизге назму такъмагъанлай,
Тынчлыгъым жокъ тохтаргъа.
Бизни таула – салкъын таула,
Акъ булутла кѳонуучу.
Ол таулада салкъын хауа –
Бизге дарман болуучу...»

Аппа, ол тизгинлени бизге эшитдирип айтды. Бир кесекден аны ауазын жангыдан эшитдик: «Акатны бу сѳзлерин а ѳмюрде да унутмагъыз, – деди ол:

«Бу эбизе малгъун не сейир этди,
Кѳуруда жияй турурча.
Кѳабырымы сен сыртха сал, балам,
Кавказдан хауа урурча...»

Айны шош жарыгъы кѳлде кѳалкъыгъанча кѳалкъыды аппа юй тюбюнде эски жамычыны юсюнде.

Буслиймат да тюз алай кѳалкъыгъан эди будай сабанны кѳыйырында, кенг ындырда будай сууура тургъан жерде. Ол, салам тѳбени юсюнде сыртындан тюшюп, жан алалмай, кѳп кюрешген эди, чал чачы бетине тѳгюлюп. Буслиймат ѳлген кюн биз жашагъан гыты жияудан

толгъан эди; бушуугъа жыйылгъанла, аппам этгенни кыатлай, кёз жашларын сюрте тынгылай эдиле, жанлары тамактарына тыгъылгъан саусузлача, солууларын кючден ала.

– Жарлы Буслиймат, санга тасха тюшмез ючюн, юйюрюмю керегине тёздюре жашадым, бу жаханым жерге льякъ басхан кюнюмден бери да, – деген эди аппа, фактыр тиширыуну ёлюгюн эки кёолу бла кезиу сылай.

«Къум тюзледе бизни палахха тюбетирик эселе, уллу бушууну келирин сакълап турмай, башыбызны мадарын кёрюрге керекбиз», – деп, жамауатха эс тапдырыргъа кюрешиучю аппа ахыр сагъатында кишиден болушлукъ кёрмеди. Не этсин ким да, ажымлы жашаууну ахыр кюню келирин сакълай тюбемеген жокъду эрттенликни къыртчыгъа тауушуна. Аппаны бир къууанчы Юзени бла Марыуну бирге баш кёошханлары эди, аланы тойлары къыйынлыкъларын унутдуруп, таулуланы Холамдача тепсегенлерине къарап, къудуретни болушлугъу бла бираз заманнга Кавказгъа барып къайтханча да болду къарт. Сора, ёрге кётюрюлюп, кишини эсинде болмагъан сёзюн айтды:

– Жамауат, – деди ол, башын чыртда ёрге кётюрмей, – къыйынлыкъ тенгни, жууукъну бир бирден айыргъанды. Сиз билмеген затны айтмайма былайда. Къууаныр жерибизде жарсыгъан а нек этебиз? Ма олду мени къыйнагъан. Бюгюн уллу къууанч кюнюбюздю бизни. Келигиз, барыбыз да къууанайыкъ. Къарап турама да, адамларыбыз, жырлагъан сагъатларында да, жиягъан этгеннге ушайдыла. Къаллай кюйсюзлюкле кёргюзтдю Германия бизге, – олду, кёчгюнчюлюк, ыспассызлыкъ да сынатхан. Бюгюн кеси кыралыбызгъа кёл ашардан къалмайбыз, алай ансыз болаллыкъ туююлбюз бир заманда да, – андан Аллах айырмасын бизни. Ийнанамысыз, бу жерни гюллери да жарсыйдыла кёчгюнчюлеге. Къара булут жууукълашхан сагъатда ай къаралдымгъа тартады, – башына къара жабыуу жабылгъанча. Аны кишилигибиз бла хорлайыкъ.

Аллах къурасын барыгъызын да, – арбазымы къууанчдан толтурдугъуз. Кёк да, жер да тап-тазадыла бюгюн къара булутладан. Айып этмегиз, Холамдан айырылып чыкыгъанлы – биринчи бушууну, биринчи къууанчны да мен сынадым. Киши жеринде къуралгъан таулу юйюр, алгъышлада айтыла турурча, насып юлюшлю болсун! Айып этмегиз – къарт сант жаншай турады демегиз. Бу барыбызгъа да уллу къууанчды – тепсегиз, жырлагъыз! Тейри-лязим, дуния жаратылгъанлы, кызыны тоюнда

ёре сюелип алгыш этген адам чыкыгъан болмаз манга дери. Алгышым халкыбызгъады, аны ангыларыгъызын тилейме. Тёгерекге къууанып къарачыгъыз: къартла тёрде олтурадыла, арбазда той барады. Кавказны табигъаты – гара суулары, череклери, таулары ызыбыздан кёчюп келгенча, бир салкын сериуюн ингир болгъанды бюгюн кеси да. Бу мен айтхан сёзню хурметине боза аякъланы къолгъа алыгъыз!

– Жылкы, былайда эсли сёз айтдынг, Аллах ыразы болсун! Мен билип, туугъанлы да, жалгъан сёз бла кю-решмегенсе, аны тюзлюгюн бюгюн да ангыладыкъ, – деди къууанч столну ишин жюрютген тамата, инсан урушну, герман урушну кыйынлыгъын да сынагъан Маштай. – Тюз айтаса, бюгюнню къууанч битеу миллетни къууанчыды. Алай былайда мен айтырыкъ башха хапар эди: биз кетгенли, эллерибизни атларын тюрлендирген этгендиле деп эшитгенме. Ол ишге не айтып турасыз сиз?

– Биз да эшитгенбиз, – деди аппа, ол адам къууанча ким да жарсыр сёзню башлагъанына артыкъ ыразы болмай.

– Тейри, акъылы, билими да жеринде болгъан адам айханды манга ол ишни болушун.

– Ый маржа, Маштай, эшитгенинги бурмай айтчы, – деп, бир-бирле тойда болгъанларын да унутуп, сагъайып тохтадыла.

– Бизни Къашхатаугъа Советское деп атагъандыла, сёз ючюн, Яникойгъа – Ново-Каменка, Лашкутагъа – Заречное, Быллымгъа – Угольный, Хасаниягъа – Пригородный, къалгъан элlege да анга кёре.

– Да табын а сен айтырыкъ кёреме да! – деди Адакъа улу, биз билмегенни бу артыкъ нек билирге керек эди, дегенча. – Маштай, сени хакимлигинг болур?

– Ой таланган, алай къалай айтаса! – деп, Маштай, халкъ таныгъан коммунист, отдан кёлек кийди.

– Былайда Юзени ауузундан эшитген хапарымы айттайым сизге, – деди аппа, Маштайны сёзюн бёлюп. – 1944 жылда, 26-чы февральда, бизни кёчюрюрден бир-эки ыйыкъ алгъа, – Берия Сталиннге былай телеграф билдириу этгенди: «Чеченлилени, ингушлуланы кёчюрюу бла байламлы, Къабарты-Малкъар АССР-ге аладан эки районну – Пседах бла Малгабек районланы жерлерин къошаргъа онг бар эди да, Пседах районну Север Осетиягъа бериуюн тюзге санагъанбыз. Аны хыйсабы: беш жюз гектар жери болгъан малкъарлыланы кёчюрюрге деп турабыз да, ала кетселе, ол бош къалгъан жерлени къабартылыла аллыкъдыла».

Ол кюн окъуна, Берия къол салып, малкъар халкъны кёчюрюуде этилир ишлени юслеринден деп, СССР-ни НКВД-сы буйрукъ чыгъаргъанды. Ахырында болгъан ишни уа кёрдюгюз.

Аппа ёрге кётюрюлдю. Ары-бери атлар умут этди. Алай кёзлери жукъ кёрмей къалдыла, төгереки къалын туман басханча, болгъан къаппа-къарангы болуп къалды. «Я астофуриллах, бу не ишди? – деди ол, къатындагъылары кёрмей тохтагъанында. – Манга болуру бола турады да».

– Кёлсюзлюк этме, Жылкы, дуня жаратылгъанлы да, адамла бир-бир этлерин чийлей ашай келгендиле. Гюл да, шинжи да жерден чыгъадыла, – ол иш да Аллахны буйругъуду, бизге этилген артыкълыкъ да апсыз болгъан иш туюлду, – деди бир акъсакъл. «Эй-хей, таланнган! Къаллайла сёлешесе?..» – деди экинчиси.

– Угъай, былайда артыкъ сёз жокъду. Огъурлу адамлары, мурдарлары да Аллах жаратханды, тенгизлени, шаудан суучукъланы да, деменгили таулары, ууакъ ташчыкъланы да. Ол затлары этерге къолундан келген Аллах бизни да ёмюрден ахыргъа былай жарлы этип да кёймаз, – деди башхасы.

– Жылкы, сен билмеген бир зат айтайым энтта да, – деди Маштай.

Аппа башын ёрге кётюрдю, кенг жауурунларын ары-бери ийлеп, зыбыр къолларын бир бирге ышып, бир кесек эс тапды. Дуня жаппа-жангыдан жарыды, – аппа эрттеден бери кёрмей тургъан адамларын тансыкълагъанча тансыкълады тойгъа келгенлени. Жылкы къуанчына Наурузну да чакъыртхан эди. Алай Маштайны төрге ётюп олтургъанын кёрюп, ол артха бурулуп кетгенди. Бу жол аны жангыдан жокълады къарт.

– 1944 жылда, 2-чи мартда, – деди Маштай андан ары, – Берия, генералла Кобулов бла Мамулов да, аны биргесине, Нальчикге келип, Кумеховну, республиканы Ич ишлерини наркому Бзиаваны, Къырал кюркёуусузлукъну таматасы Филатовну да нёгерге тутуп, Минги тау тийресине баргъанды. Берия анда малкъарлылары жерлерин юлешиуню юсюнден Кумехов бла келишим этерге суйгенди. Шимал Кавказда биягъы чеклени тюрлендириу эди ол зат. Аллай ишле къарачайлылары, чеченлилени, ингушлулары кёчюрюу башланнган заманда къолгъа алыннгандыла... Малкъар халкъны жерин, малын, мюлкюн, тонау юлешгенча, юлешип, төгереке чачхандыла. Эбизеле да юлюшсюз къалмагъандыла, мен билип.

– Сиз айтып кюрешген затла барысы да сабий жомакъ-ладыла, – деди жашау тюгендирген къарт адам. – Мен эшитгенден, бу къарт, бююн жашау жунчутханлыкъ-гъа, алгъын Нарсана базарына барса, малны иеси айтхан багъасына сёз кьошмай, сатып алып болгъанды. – Былайда манга ичгени башына чабып селеше турады демегиз, – деди къарт андан арысында, – эшелон Джалал-Абад станциясына келип тургъанын айтханды бир белгили адам, бизни артха къайтарадыла, аны кертилигине бир киши ишекли болмасын.

– Жамауат, манга угъай, ма бу адамгъа айтыргъа керек эдигиз хакимлигинг барды деп, – деди Маштай. – Къалай къууанчлы хапар айтды бизге! Хау, жер, эл кёргюзтурге келтирген болурла бизни бери! Ма былайда той эте тургъан адамла, жырларгъа, тепсерге кюрешгенликге, къайгъылы сагъышлары бирде къая эринине, бирде къутургъан суу жагъагъа элтип тирегенлерин билемисе?!

– Сен, кел, бар болмай, стол башына чёкгенинглеи окъуна, сезген эдим тюз адам болмагъанынгы, – деди къарт, ёрге кётюрюле, тойдан кетерге хазырлана. – Жарамайды алай – башхаланы кесинден эниш этерге.

– Науруз, жаным-кёжюм, – деди аппа, – мени ыразы этерик эсенг, олтур жеринге. Маштайны уа стол таматагъа кесим сайлагъанма. Къайда айлансанг, жюрюсент да, киши болалсанг, андан игиси жокъду; бу кыйырычеги болмагъан жарсыулада да адамлыгъын тас этменди Маштай.

– Тейри, Жылкы, мен былай сиз бюсюремеген хапарны къозгъагъанымы ангылап турама, – деди Науруз, – бусагъатда ызындан бушуу ауазы сюрмеген адам жокъду. Ол кыйынлыкъны бизге берген къырал бизни андан къутхарыргъа да къолундан келликди. Артха кёп турмай къайтырыгъыбызны айтханла, менден сора да, бардыла

– Сен айтханны Аллах берсин жарлы халкъгъа! – деди Жылкы. Сора бир белек заман мындан алгъа малкъарлы жашны бла Маштайны араларында болгъан дауур эсине тюшюп, эндиге дери анга: «Маштай, сен этген оноугъа боюнубуз къылдан иничке», – деп туруучу адамына бу жол жакъ басып селешгенине бек сокъуранды, баям, къууанчын тынгысызлыгъы хорлап къарады Маштайгъа. Олсагъатчыкъда анга: «Сен жаууруннга къан уста болуучунгу билеме, бир иги хапар айт», – деп, жауурунну анга узатханын да тюзге санамады ол.

– Жылкы, миллет адет ёчюлмесин халкъыбызда, – деди Маштай, жауурунну эки къолу бла бирден тутуп,

ары-бери айландыра, – игисин партия буюрсун, жауурун къара-къатышлыкъдан толупду.

«Бозабыдыр къантулукъ, хапарны узакъдан келти-рип кюрешме да, къысха айт», – деди ичинден Науруз, Маштайгъа кёз кыйыры бла къарай.

Миллетни кюлтюм этиуден артха турмагъан Ста-линни жакъчысыды Маштай, ол мыйыктылыны боюну-на бичакъ салыргъа базынырыкъ жаш бла ёрелеширге хазырланнганча сюеле эди, жалгъан ышарыуу бетин жыйырып. Олсагъатда Хамзатны огъурсуз къарамы Маштай бла сермешди, – коммунистни юйюню тёрюн-де Сталинни суратын кёргенинде, бу адамдан оноу из-лей келгенине сокъуранып, кесин телиге санады. Жаш суратха аралгъанында, Маштайны кёзю-башы жангы-дан жарыдыла, Хамзат аны бу ишине къууаннган этген сунуп. Жаш суратны къатына, сокъур адамча, къар-мала барды. Сора дерт къылычын кётюргенча керилди ол анга. Жаш, малгъуннга кишилигин танытып, артха бурулгъанында, кеси кесин ёлюмню тузагъындан къут-харгъанча къууанды.

Аны кёзюне Кавказда чууакъ кёкде жулдузла, тёшлю сыртда сабан сюре тургъан таулуну сыфаты кёрюндюле, тау этеклеринде гелеулю отлауда сюрююню ызындан бар-гъан къойчуну сыбызгъы тауушу эшитилди къулагъы-на. Малкъарлы жашла урушдан сау-эсен къайтып, халкъ тойну къыздыра тургъаны да кёрюндю Хамзатха – къобуз таууш къая кызы къарылгъач бла эришгенча зынгыр-дата эди тауланы.

Бир заманда Маштай, кесин тыяргъа кючю жетмей, Хамзатны юсюне атылды. Олсагъатда кёзлери алас-бу-лас кёрген Маштай, хыны атлап, кир чурукълары бла суратдагъыны бетин малтады. Ол анымы эследи, бутлары къалтырап, жерге чёкдю да къалды. Суратдагъы къа-ра къаргъышлыкъгъа къараргъа къоркъуп, уллу къол аязлары бла къалмыкъ кёзлерин жапды. Ол жашауунда кёп затха тубей келгенди, алай бу жолча къыйынлыкъны уа сынамагъанды, тили тутулуп, ауузундан сёз чыгъа-ралмады.

«Сенде терслик жокъду, – деди ол ичинден, жашны кёзюне жалыныулу къарап, – менме терс, бу бедишлик ишни сен да кёрмегенсе, мен да кёрмегенме. Экибиз да бир акъылгъа келейик да, сёзюбюзню тышына чыгъар-мазгъа, ант этейик.

Дунияда бар палахла, артыктылыкъла, мычымай, гунч болурча эт», – деп, Маштай, кесин таныгъанлы, кёкге биринчи кере аралып тилек этди. – Ол кимден

да иги биле эди жашау кертилик жер юсюнде кесине тийишли жер тапхан заманла бек аз бола келгенлерин. Олсагъатда аны акъылында оюмну тергеуге алып айтсакъ: нек берлик туюл эди жашау хар кимге да бирча насып, — ёмюрден ахыргъа аны биргесине болурча насып?! Алай жашауну къууанчындан эсе, къайгъылары терк жокълайдыла адамны, кёресе, бусагъатда сау миллетни башы жияулукъ болуп тургъанын. «Туугъанлы да, игилик бла аманлыкъ бир бирге кёкюрек тирегенден бошамагъандыла, — деди Маштай, — алай эсе, жерни юсю бир бирге керилген, бир бирге аманлыкъ, игилик да излеген кючледен толуду».

Маштай бирде Хамзат женгиллигине хорлатмазлыгъына ийнанады. «Кеси башын, мени башымы да отха сукъмаз, таланган, — дегенлей турады ол. — Партия ючюн жанын берирге хаппа-хазыр коммунистде жүрек тынчлыкъ жокъду. Хамзат тюз эди, мен а терс, — деп да бир айтды Маштай. — Халкъымы бир дерге бир адамын къоймай, къабыргъа жанлары саулай сукъгъан адам ючюн кесими нек ёлтюрюрге керекме?! Тохтагъыз, къаллайла сёлешеме?! Мен сылхыр бола турама. — Маштайны кенг сакъал туюбу бла деменгили къоллары къалтырадыла. Ол тегерегине ышанлап къарады. — Партия, Сталин билип этилген иш туююлдо бу».

1943 жылда, 7-чи февральда, Огъары Малкъарда болгъан бир иш эсине туюдю Маштайны. Андан сора бютюнда ёлген ёлю болду да къалды; ол, жерге тобукъланып, Сталинни суратыны хурттакларын жыйып, отда кюйдюрюрге хазырланды. Алай кёзлери жукъ кёрмейдиле. Жашаудан къол жуумазгъа кюрешгенликге, андан умут юзгенди. Партияны аллында эл бедишлиги болгъандан эсе, башына палах этиуден артха турлукъ туююлдо. Урушда Ата журтлары ючюн къан теге айланган жашлары, ол Сталинни суратын отда кюйдюргенин эшитселе, анга не айтырыкъдыла?! Олсагъатда Маштай ёлюмню бла таукелликни бирге тенглеширди да, тёзюмлюкге жакъ басды.

Мамайланы Лёкъман, Огъары Малкъарда Киров атлы колхозну председатели болуп ишлеп тургъан адам, отха Сталинни сураты ючюн кюйгенин иги билген Маштай, кёз жашлары жассы жаякъ жанлары бла бара жыйды суратны хурттакларын, хар бирин къол аязы бла сылап-сыйпап, тапчыкъ бюклеп сугъа къоюнуна. Ол, элден бир жанына кетип, адам кёрмез жерде кюйдюрлюкдю аланы. Къалай къыйынды анга дунияны чигинжисине санап жашагъан адамыны суратын отда кюйдюрмеклик!

Маштай, ол жаннган заманда, от жагъаны жылыуу тау-
лугъа кюнню жарыгъы бла тенг бола келгенин унутуп,
элия бутагъы кёкден келип жерге тийип, болгъанны
кюл-кёмюр этгеннге санарыкъды. Алай, Лёкъманны
юсюнде кеси кёзю бла кёрген ишни эсине тюшюргени
сайын а, зулму кючлеге чамланыуун жангыртмай къой-
майды.

Лёкъман, колхозну малчы къошларына айланып,
алада иш, жашау болумдан хапар алып, элге олсагъатда
тигелеген оноучу Тау Артындан аууп келген аскер къа-
уумгъа тюбеп къалады. Эки-юч офицер, районну тама-
таларындан да адамла Лёкъман бла бирге кабинетине
киредиле. Тюз босагъадан атлагъанлай, председатели
кёзлери от чакъдыла: Ленинни, Сталинни суратлары
жерге атылып. Эки офицер терк окъуна аланы, жерден
алып, терезе ауузунда сюедице. Алайда районну тама-
талары да, офицерле да ким болгъанларын танытыргъа
керек эдиле Мамай улуна да, эллилеге да.

— Бу не ишингди, председатель?! — деген огъурсуз
ауаз кабинетни ичин толтурду.

Заманны жазыкъсыныусузлугъун кёре тургъан
Лёкъман кёлсюзлюк этмейди: къаяча сюеледи аны жоар-
гъа хазырланган адамланы къатларында.

— Эшикден сиз да, мен да бирге кирдик, — деди Лёкъ-
ман.

— Биз айтханны эшитмеймисе?! — деп къычырды та-
мата офицер. — Биз билебиз, — тау ауузлары бандитле-
ден толупдула. Сен да аланы жакъчылары болгъанынгы
кёргюзтгенсе. Бусагъатда да бандитле болгъан жерледе
айланып келе болурмуса?!

— Адам тёзмез сёзлени айтаса, жолдаш майор, — деди
Лёкъман, сабыр, мыйыкъ тюбюнден ышара, офицерни
акъылсызлыгъын аны кесине ол халы бла ангылата.
Лёкъманны уллу, жарыкъ кёзлеринде кесини оюм, би-
лек кючюне базыныулукъ эсленеди.

— Быллай фашистлик иш этген мынафыкъ манга
жолдаш болургъа эркин тюйюлдо, — деди майор. — Тюз
бусагъатчыкъда муну илишаннга салыгъыз! Битеу эл
кёрсюн биз къыралны душманларын дуниядан къалай
гунч этгенибизни!

— Жолдаш майор, бир кесек сабыр бол, — деди рай-
комну секретары, — Мамаев Лёкъман коммунистди, аны
оноуун партиягъа къоюгъуз.

— Угъай, партия бизден быллайланы оноуларын мычы-
май этерибизни излейди, — деди майор, темир тишле-
ри бир бирге тийгенде, от чагъа. — Душманларыбызны

аманлыкъларын жыйылыулада сюзе айланыргъа заман жокъду бусагъатда.

– Жолдаш майор! – деп, райкомну секретары бу жол къатыракъ сёлеширегин ангылатды, – мен да офицерме – капитан. – Бу тау ауузну оноучусу менме.

– Бу адамны тюз бусагъатчыкъда илишаннга салмасагъыз, тарыкъгъан этерикме, – деди майор, эки аягъын бирге къаты къагъып сюелген заманында бийиклигинден да бийик кёрюнюп.

– Эссизлик этмейик, – деди экинчи офицер, – районну оноучусуна да бир тынгылайыкъ. Бусагъатда бу башсыз адамны элни ортасына чыгъарып, илишаннга салсакъ, халкъны кесибибизге къажау сюерикбиз.

– Мен сизден бек тилейме, председателъни оноун бизге къоярыгъызны, – деди райкомну секретары.

Аллах кёргенден, Лёкъман да башы къайгъылыкъ болгъанын жашыраламай тебирегенди, ол терезеден тауларына, туугъан жерини тёшлерине, тюзлерине, адамларына къайгъылы кёзлери бла къарайды, аланы ахыр кере кёре тургъанын ангылагъанча, шургулу сезими башын тели этерге жетишдирип. Бир заманда аны къулагъына ажаашхан къанатлыланы кычырыкълары, жыртхыч жаныуарланы улугъанлары эшитилди да, жүрегине бютюнда уллу къоркъуу кирди. Къатыныны, сабийлерини жиягъан тауушларын да эшитди. Къара кийген таулу ананы жаулугъу жапмады эсе жерни – Малкъарны орамлары, тёшлери, таулары, бахчалары да къап-къара бет алдыла да къалдыла. Ит, бёрю улугъан тауушла уа чыртда тохтамайдыла, – тегерек палахдан толду.

«О-ха-хай, жамауат! Лёкъманны жояргъа элтип барадыла!» – деген ауазла бири бирлерин алышындыра кетдиле да, сау элни сагъайтдыла. Алай Лёкъманнга киши болушмады – Лёкъманны эки къолун артына байлап, элден ёмюрде артха къайтмаз жолгъа алып кетдиле.

Ара мюлкден уллу хайыр кёрмегенликге, айгъа, кюннге эришип жашагъан юйюрге заман къамичисин ойнатып тебиреди: элде да бырناق болду ол. Жан татлыды, хата аз затданды – кыралны душманыны адамлары бла къазанлашыргъа киши да базынмайды. Лёкъманны адамлары уа, ол затны ангылап, бир тапсыз тюш кёрюп, элгенип, болгъанларын тер басып, сескенип, уянган адамгъа ушап къалгъандыла. Ачылмаз бугъоу салынган сунарса къолларына, аякъларына, къарангы зинданда кюн жарыгъын кёрмеген аталарына. Кече тюшлеринде кычыра жашагъан сабийлеге школда да жокъду онг: къайры барсала да, суху боран ургъанлай

турады юслерине. Эркин атлагъан, эркин сёлешген адамлагъа сукъланадыла, озгъан заманларына термиле. Онеки-онючжыллыкъ Абуду, къыралны душманы аны атасы угъай, Лёкманны жойгъанла болгъанларына жүрегинде чыртда ишеклик болмагъан. Ол ала-ны – атасын, къара бугъоугъа салып, кёзкёрмезге алып кетгенлени – жаныйды. Жаш жыр этип, аны адамны жүрек отуна санап, кючюн къылычны, ушкокну кючю бла тенг кёреди. Ол жыр аны тюзлюкню хорламына элтиригине ийнанып, аны кеси кесине мурулдагъанлай ашырады кёп кечесин:

«Къызыл комиссарла алай келелле,
Пальто жагъаларын къайырып.
Мени атамы къайры алып барасыз,
Тогъуз сабийден айырып?

Аскер прокурорла сени соралла,
Кёз ачдырмайын, къадалып,
Бу артыкълыкыгъа къалай тёзейик,
Чууакъ кёгюбюз къаралып?

Сени къайтмазгъа алып кетдиле,
Хазар тенгизден ётдюрюп.
Балгъамы батды бу уллу къырал,
Бизни атабызны ёлтюрюп?..»

* * *

Не медет, ол къыйынлыкъланы унутдурур къыйынлыкъ келди халкыгъа. Энди Лёкманны юйюрю да, башхала да бир – туугъан жерлери, баш эркинликлери сыйырылгъан жесирле. Тёрт юйюрю – Мамайланы Абиданы бла Балданны, Чочайланы Суфийни, Мусукланы Кёккёзню, кёп сабийли аналаны – Туркестан шахардан узакъ болмай, бир сансыз элчикни къыйырында финн юйчюкге жыйдыла, къыралгъа хайырлары болмагъанла мында къырылсынла деген акъылда. Алагъа «общезитде тургъанла» деп атадыла. Жарлы анала, ачлыкъ-жалаангачлыкъ борбайларындан алгъан сабийлерини кёзлерине къараргъа къоркчуп, сарнап жиляргъа да базынмай (алай этселе, сабийлери бютюнда жунчурукъдула), теренден сытыла, кюе-бише ашырадыла кечелерин, кюндюз а колхоз ишде. Быланы тергеп, адамгъа санап, эс бургъан жокъ, – «ёлсенг да, колхоз ишде ёл» деген ауазла уа аланы къулакъларына элия ургъан тауушдан

кёп да огъурсуз эшитиледиле. Таулу аналаны кьоллары, бутлары, бетлери сыгын отдан чыкыгъан тауача, къара кесеу болуп кьалгъандыла. Аякъларын сюйреп, кючден атлайдыла, бутлары борбайгъа таянып.

Тели ауруу уллуну, гитчени да кьолгъа этген сагъатда уа, кёчгюнчюле бир бири ызларындан къырылып башладыла. Къысха заманны ичинде жыйырма бла бир сабийден тогъузусу кьалды. Чочайланы Суфийни атасы Асланмырза бла къайын атасы Мыты биринчи кюнледе окъуна ёлген эдиле. Башха амалы болмай, Суфий, адет-тёрени бузуп, аланы кеси жуууп асырады. Ызы бла анасы Хорасан бла къайын анасы Ханбийче ташладыла бу дунияларын. Аланы да кеси кебинлеп, къабыр къазып асырады Суфий. Эки эгиз къызчыгъы бир кюн ёлдюле. Кеси болалмай, алагъа къабыр къаздырыргъа къарыуу болгъан адам табылмагъанында, бир уууч тенгли унчукъдан как этип, биреуге аны ашатып, алай къабыр къаздырып асырады къызларын.

Сабийлерини атасы Чочайланы Ибагъ'а – урушда. Ол, биз болмагъанлай, юйге келип кьалса, айып этерикди деп, Суфий, кёчюп тебирегенибизде, Огъары Малкъарда арбазларын ариу сыйпап, алай атланган эди жолгъа.

– Балам, энди бизге бу кюйсюз ауруудан къутулур мадар жокъду, кел, эшмелеринги кесейим да къояйым, – дейди Мамайланы Абуну анасы Балдан къызчыгъы Сакинатха – «общежитияны» бир мюйюшюнде гуппушчукъ болуп, дуниялыгъын унута тургъан Сакинатха.

– Атам къайтса кесерме, аначыгъым. Къоркъма, аургъанларыбыз да иги болурла, – деди Сакинат, кёлю толуп.

Аллай уллу къыйынлыкъ башларындан басып тургъан сабийле окъуна адамлыкъларын тас этмегендиле.

Кёп да турмай, Сакинатны къабыргъа ол эшмелери бла салдыла. Аны ызындан Марзият, Мазир, Халиймат, Аминат, Абдуллах ёлдюле – Лёкъманны тогъуз сабийинден алтысы.

Абу, жияу ийлеген анасыны кёзюне къарап, Кавказда этген жырына жангы тизгинле кьошду:

«Къыйынлыкъ келсе, жангыз келмейди,
Кёчгюнчюлюк жетди саулагъа.
Тогъуз сабийден алтыбыз ёлюп,
Ючюбюз кьалдыкъ, тарала.

Кёчгюнчю халкъны хапарын эшитип,
Ачюдан кюйдю атабыз.

– Ай кесим ючюн төзерем, – деди, –
Тутхан эселе да хатасыз.

Гитче къарындашы – жигит Рамазан –
Къыралын къоруулай жоюлду.
Биз – кёчгюнчюлюкде, сен а – тюрмеде,
Тюзлюк къалабыз оюлду».

2

– Аппа кёзлерин ачханды! Аппа иги бола турады! –
деп, юйюрню адамлары къууанчларын халкъгъа эшит-
дирирге ашыкъдыла.

Юзе аланы айтханларын сабийни ышарыууна тенг
этди, барыбызны да мындан ары жашауубуз аппаны кёз
жарыгъыны мурдорунда болгъанын ангылап.

Шош, жумушакъ ауазлы аппа, дуниялыкъны ариу-
лугъун биринчи кере кёре тургъанча, төгереке сейирси-
нип къарады: Кавказ таулары этеклеринде жанкъозланы
хычыуун ышарыулары эркелетиучю заманларындача,
хар бирибизни жукъудан олсагъатда уянган кёз къа-
рамы бла аз ышара тансыкълады. Аппа бир кесекден, ол
сейирсиниунден кёчгюнчю жашауну ауур сагъышла-
рына кёчдю. Не заманда да жашауну теренден ангылай
келген къарт, къайдагъысын, дуниялыкъда къаллай
ишле бола тургъанларын эсине тюшюрюп, барлыкъ
жолубузда алыкъа бизни кёп къыйынлыкъла жокъла-
рыкъларын жангыдан акъылына алып, бир бек мудах
болду: кёзлерин къысып, эки къолун кёкюрегине салып
тынгылады. Олсагъатда юдегиле, аппа энди арталлыда
уянмаз жукъугъа батыла тургъан сунуп, шургу да, ты-
нгысыз да къарамларын бир бирге бурдула.

Бийледен, байладан къутулгъанларына къууанган
жарытонла, артда аладан да залимлени боюмса тюплери-
не тюшюп къалгъанларын ангыламай, башхаланы къой,
кеслери бир бирлерине жаудукъ этиуден артха турма-
гъанлары да кюйдюргенди кёпню билген Жылкыны.

«Бир патчахны илишаннга салып, экинчи патчахны
уа аякъ тюбюн уппа этген къауумла кеси ишлерине, ниет
сезим онгларына тюз багъа бичалмагъандыла, – дерге
ёчдю Жылкы, кимге кёл ашагъанын башхалагъа иги
ачыкъ этмей. – Урушда да аллайланы хаталарындан
жунчудукъ, кёчгюнчюлюкню да аллайланы эссизликле-
ринден сынадыкъ. Къазауатха алты жашын ашыргъан
Жандар, аны къатыны, киши жеринде ачдан нек ёлюрге
керек эдиле? Сора Жандарны къыралын къоруулай жан

берген жашлары былайда ата-аналарыны душманлары болуп чыгъадыла, алаймыды?! Хау, алайды: жашла аталарына, аналарына ёмюрде адам улу хапарда айтып эшитмеген учузлукъну сынатып жойгъан къыралны душмандан къоруулай ёлгендиле...»

Жандарны ёлгенин эшитген кюнюнде тюшгенди аппа тёшекге. Алайда, къоншу элде, ындырны таматасы болуп ишлеген таулу, Оракъланы Суфиян, фронтдан къан тёгюп къайтхан жашны – кеси тукъумундан адамны – эки килограмм будай чыгъаргъанма къоюнундан, урлап бара тургъанлай деп, он жылгъа тутдуруп жибергенин эшитген Жылкъы, тёшек болмай, къалай тёзерик эди? Ол бетсиз адам, урушда жоюлгъан кичи къарындашыны къатыны ёлгенден сора, аны эки къагъанакъ жашын этек тюбуне жыймагъанды. Бирлери бирер жерде ишлеп, ол кыйын жыллада окъуна юлерин ырысхыдан къуру этмеген жашлары, къызлары болуп тургъанлай окъуна.

Аппайланы Магомед бла Бичеккуланы Ханафий, ындырда ишлей тургъанлай, безгеклери тутуп, къара жерге сыртларындан тюшюп, сант эте тургъан сагъатларында, бригадир, эки нёгери бла къатларына келип:

«Ишлемез ючюн, сылтаугъа этесиз, итден туугъанла!» – деп, аямай туююп, оналтыжыллыкъ Ханафийни ол дуниягъа ашыргъан заманларында да, туурадан къарап тургъан таулуду Суфиян.

Аны алайлыгъын кёрген халкъ Сталинни суратын атасыны суратыны орунуна тагъып тургъан адамгъа тюз багъа бичаллыкъ туююдю. Къылычларын душман къанына бояр жерлеринде кеси халкъларына чапханла кимле болгъанларын кёчгюнчюлюкде да танытдыла. Алай бушуулу шартладыла, Жылкыгъа кеси жашларын унутдургъан.

3

Жылкы Юзени пьесасына къараргъа бир кёлу бла таягъына, бир кёлу бла мени инбашыма таяна бара эди. Аны ол халын кёре, тау кибик кишини санлары сууча эрип баргъанларын кётюралмай, булутла буугъан кюнча къаралама бирде, сора, акъылымы башыма жыялмай, «шашхан» дегенлери бу болур, баям, деп, кёзлерими къаты къысып, кёпге дери тынгылагъанлай турама. Уугъа барса, женгиллиги нартла миниучю учхан эмиликге ушап, тау къабыргъалада ташдан-ташха секирип барыуун кёрсенг, эки кёлу да, кёк кенглигин иелеген

кѣуш кѣанатларыча, кенг созулуп, сейир-тамаша болуп кѣарар эдинг. Бюгюн а ууалыпды ол, тойгѣа кѣараргѣа баргѣаны кѣайгѣыларын бир кесек унутдуруп, бирде, Кѣужонланы Юзлюйню кѣобуз тауушу кѣулагѣына эшитилип, анга да алдана, бирде, мени таба уллу кѣзлери-нин, кюн кѣаматханча, кѣыраууракѣ этип кѣарай, терктерк солуйду, айтыр сѣзюн тышына чыгѣаралмай. Сора кеси кѣарамы-халы бла ачыкѣлай эди жүрек сырын.

– Дадаш, жашым, Юзени оюну нени юсюнденди? – деп сорду бир заманда аппа, мени таба арталлыда кѣарамай, теренден солугѣан тауушу кенгнге эшитиле.

– Кѣарайыкѣ, кѣрейик аппа.

– Мен Геляланы Рамазанны «Кѣанлы кѣалын» деген оюунун кѣргенме уруш аллы жыллада, – деди аппа. – Ма аллай оюннга кѣараргѣа сюерикди ким да!

– Аппа, аны уа мен да кѣргенме.

– Кѣрген эсенг да, сокѣураннган болмазса... Жашым, бу оюн а тау тилдеми боллукѣду?

– Хау, аппа, кеси тилибизде жыр да айтыллыкѣды, миллет тепсеулерибизни да тепсерикбиз.

– Ой, сау кѣалгѣын, хайыргѣа жарасын этген ишигиз! Сора сен да ол жыйындаса?

– Хау, аппа, – деп кюлдум. – Жырлай билмейме ансы...

– Ангыладым. Алай оюнну магѣанасын нек жашырдынг менден?

– Халкѣны кѣууандырыргѣа кюреширикбиз.

– Бу ишни этерге кѣайдан эсине тюшгенди Юзени?

– Эбизеланы Юзе, Кязимча, фахмулу адамды. Энди кѣчгюнчюлени юслеринден китап жазар акѣылдады. Бирда, бирда Кѣазахстан, Юзбекистан, Кѣыргѣызстан кѣоймай, кѣчгюнчюле болгѣан жерлеге кѣагѣытла жибергенди, бизни адамла жесирликде сынагѣан кѣыйынлыкѣларындан толу хапар билдирирлерин тилеп. Кѣрюрсе, ол заманда киеуюнгю аты битеу дуниягѣа айтылмаса! Аппа, Юзени Джалал-Абад шахарда педучилищеде устаз болуп ишлерге чакѣырып тургѣанларындан хапарынг а бармыды? Школдан жибермез акѣылдадыла, мында чырмамасала, сентябрь айны биринден анда ишлеп тебирерикди. Кѣалай игиди ол! Болсада Марыугѣа бла манга бир кесек тапсыз тюшерикди. Юзени хайырындан, ингирги школгѣа жүрюп, билим ала тургѣаныбызны билесе да?

– Да башлагѣан ишигизни жарты жолда уа кѣоймагѣыз. Аллах онгдурсун, балам, – иги хапар айтдынг, хазнамыды, Джалал-Абадха былайдан тогѣуз-он кѣычы-

рымды. Алай, бу арт кезиуде Юзени бирда кёзю-башы жарып кёрмейме, нек эсе да кьюру мудахлыкъны, жар-сыуну ишин этгенлей турады. «Сенден сора, кёчгюнчюлюк азабын сынагъан таулу жокъмуду, быллай бир тюген-нип барма», – дерге кёп кере кезлегенме. Алай, кёлуне не келир деп, базынмагъанма.

– Аппа, адамларын табалмагъанына кюеди: юч жыл болду, ол аланы излегенли, – тюз хапар айтхан жокъду. Жолда келе, кёчгюнчюлюкде беш жюз алтмыш эки адам ёлгенин эшитгенли уа, тели болургъа жетишип турады.

Къарт, атлашын бир кесек сабыр этип, мангылайыны терлегенлерин мени аркъама сюртдю, бети кетип, бираз заманнга ойсурады. Жолдан бир жанына тепчидик да, аппа, мор чепкенини этеклерин тюбуне жыйып, энишге чёкдю да, кёзлерин жандырып къарады манга.

– Бизге этилген харам ишни уллу кючю алыкъа ташадады, – деди аппа, бир кесек эс алгъандан сора. – Оюлгъан хунаны ташларыча чачылдыкъ тегерекге... Кёресе, саула къайтадыла урушдан, бизникиледен а бюгюн-бюгече да хапар жокъ. Адакъа улуну жашы орус къатын алып къайтханды деди ала тургъан элден келген биреу.

– Да къатыны Жаухар, жашы Темир а?

– Аланы юслерине келтирген болур.

– Оллахий, аппа, мен ол хапаргъа ийнанмайма. Сюй-мегенлери чыгъарсала керек.

Аппа манга, ишекли болуп, кёз кыйыры бла къарады.

– Ким биледи, байрым аланы кёмсюн, – деди къарт. – Жалгъан сёзню ат этип, минип айланыргъа сюйгенле кёпдюле. Бусагъатда жашау бизге ёге ана болуп тохтагъанын биле тургъанлай да, къамамайдыла аллайла. Не этгин, санларыбызгъа бугъоу салгъанды заман – мурдарла къаласы, – къадар бизден кючлюдю.

– Аппа, биз этерик, – дедим, аны бла биринчи кере жетген кишича сёлеше, – ахшы муратларыбызны жалкъасына минип, барлыкъ жолубузну алжаусуз тутуп, жаланда алгъа учаргъа.

– Аллах жол берсин, балам, – деди аппа, кёзюме аз ышарып къарай, – кече ортасында тышында жел жиягъан заманды бусагъат заман, булутдан къутулсанг да, желден хазна къутул. Толмазлыкъ муратынгы къулу-къарауашы болуп кюрешме – энди артха къайтыу жокъ.

Жюрегими мудахлыкъ бийледи да, эки аягъыма кишен салыннганча, тебалмай къалдым. Бу жол ме-

ни ёрге аппа кѳолумдан тутуп тургѳузду. Ахшы мура-
тым – жюрегими келечиси болгѳанын ангылаталмадым
аппагѳа, – ауузумдан сѳз чыгѳаралмадым.

* * *

Юзе кѳурагѳан оюнну ауурлугѳу аны кеси боюнунда-
ды, – анда баш жигитни сыфатын кѳурагѳан олду. Ма-
рыу а тюзлук сѳйген кѳыз, – кѳыйынлыкѳны, зорлукѳ-
ну жер башындан кѳурутуп, адамлагѳа тюзлук, эркин,
монг жашау кѳурауну кѳрешчиси; онжетинчи жыл-
ны революционерине ушамайды ол, аны ангылауунда,
башха тюрлю эркинлик керекди халкѳгѳа: дунияда нек
жашагѳанын ангыларгѳа керекди хар инсан бек алгѳа,
ол жашауну кѳууанчы аны жюрегин тау кѳушла учхан
бийикликге кѳтюрюрге керекди; дуниягѳа жаратылгѳан
сабий мамыр жашаууну кѳз гинжиси болгѳанын, бирин-
чиден, ол кеси ангыларча хал керекди хар арбазда, хар
элде, саулай кѳыралда.

– Анамы анасы кеси заманында кѳолунда жюзюгю,
кѳулакѳларында сыргѳалары кюнню кѳзюн кѳамата жа-
шагѳанды, – дейди Марыу сыфатын кѳурагѳан кѳыз, – баш
эркинлиги Кѳырым ханны кѳатыныны эркинлигинден
кем болмагѳанды: Арисейге, Бакыгѳа, Гюржюге, Эрмен-
нге жол ызлагѳан киши болгѳанды атамы атасы уа. Саудю-
герчилик иште аны озгѳан туумагѳанды тау ауузлагѳа.
Сѳйгенлерича жашагѳандыла, – баргѳан жолларындан
киши кѳайтармагѳанды аланы, ит жашау сѳрюп, итча
улуп турмагѳандыла ала...

– Сен айтхан хапарла экили ангылашынадыла ма-
нга, – деди сыфатын Юзе кѳурагѳан сахна жигит, мы-
йыкѳ кѳыйырларын бура, юллесин тарта, олтургѳан
жеринден кѳуйругѳун айырмай. – Сен а башынга эр-
кин болмай, тѳгерегинги кѳалауурла алып тура болурла!
Байла, жарлыла да дуниядан, кѳар эрип кетгенча, думп
болдула кѳайтмаздан. Ол ишни биз этгенбиз, кече-кюн
демей, кѳан тѳгюп, халкѳгѳа бюгюннгю эркинликни
келтирир ючюн. Сени халкѳынг ол заманда манга сау-
гѳагѳа кюмюш оюулу кѳыны бла берген кѳама бюгюн да
кѳыралны музейлеринден биринде сакѳланады...

– Ол таулу ким эсе да, жалгѳан сѳзлеге алданнган
адам болса керек, аллайла уа топпа-толу эдиле, – дедим
мен, Марыуну жигитлигине жакѳ басып. – Ала, ал ке-
зиуде эмилик юсюнде аязча, желча, бара кетип, артда
атлары абынып, кеслерин кѳысыр кѳаягѳа жагѳып,
кѳайтмаздан кетгендиле.

– Эрттенликде кюн туугъаннга табына билмеген адамласыз, – деди Юзени жигити, ёрге ауур кётюрюле, ачыуу огъары аягъына минип, мыйыкълары чюйре айланып. Аны ким болгъанын таныгъан къыргъызлыла, юзбеклиле – кёп эдиле ала клубда – ёрге туруп, къарс урдула. Тейри, таулуладан да бар эдиле аллайла. Жылкъы уа бола тургъан ишге кирпич къакъмай къарайды.

– Уллу къазанда къайнагъан эт чий къалмаз, – деди Юзени сахна жигити, юллесин къалын эринлеринден айыра, – уллулукъ жаны бла бизни къыралгъа жетген жокъду дунияда. Жашауну бир жанын – кечеге, экинчи жанын кюннге санагъан инсанла кёпдюле, жарсыугъа, алыкъа бизде, аллайла уа жерлерин табаргъа керекдиле, акъылларын башларына жыяр ючюн.

– Сиз не да айтыгъыз, – деди сыфатын Марыу къурагъан къыз, – кесими таныгъанлы, бизни юйюрюбюз бек къыйналып барады алгъа, бирде ахшы умутлары юзюлюп, бирде ахшы тилеги къаш тюе, – деп, къыз, бир уллу «ташны» къатына барып, ташны кесича тынгылап тохтады.

– Башыбызгъа эркинлик келгинчи, аталарыбызны бурун сюеклери тургъунчу сюрлюкбюз! – дедим мен.

– Жашауугъуз ёзен туманды, – деди мыйыкълы, айтхан сёзюгюз ачы къапдырырын ангыламайсыз. Не бек излесегиз да, тапмазсыз тюненеги насыбыгъызны. Сен а, ариу къыз, ахшы умутларынгы арыта айланма да, суймекликни тёрюне жол ишле, олду санга насып, эркинлик да берлик.

– Бу къайгъыладан терк къутулмасам, тели боллукъ-ма, – деди къыз.

– Сени кёрсем, дунияны унутама, – деди мыйыкълы. – Халкъынгы дуниягъа жангыдан жаратырыкъ экибизбиз. – Кюн сайын эрттенликде сени ауазынг уятады мени жукъудан.

– Сары тангда сагъышларым жан аурутмайдыла манга, – деди къыз, «ташны» къатындан кетип, мыйыкълы таба атлай. – Сен, эссиз хапар айтып, мени жояргъа кюрешме да, жарсыуларымы жоюп къууандыр.

– Суймекликге марда жокъду, – деди жаш, – былайда аны жанлы болсанг, насыбынг тутарыкъды. Мен сен ушатхан къантулукъ туююлме, халкъгъа сен излеген игиликни мен да излейме; бизге болушурукъланы алларына жалбарайыкъ, болушлукъ тилейик аладан. Быллай къыйынлыкъда ол айып туююдю.

– Манга нёгер болургъа сие эсенг, тюзлюкню жолун тут, – деди къыз, мыйыкълы айтхан сёзле жангы кюч

бере. – Баш эркинликни кѡолгѡа этсек, тойну Кавказда этербиз.

Алай бла, мыйыкѡлы, кѡыз сѡймеклик жанлы болгѡанын ангылап, агѡырыкѡдан кѡк кѡрпе бѡркюн алып кийди башына, – кѡайынларыны алларына картуз бла бармазлыгѡын иги ангылайды ол.

– Бирликдеди бизни кѡчѡбюз! – деп кѡычырды жаш, ауазы, алгѡындан эсе, кѡп да жарыкѡ зынгырдай. – Кѡыргѡыз кѡонакѡбайларыбызны айтханларына бир тынгылачыгѡыз: «Кѡыйынлыкѡны жаланда кишилиик хорлайды, аны эсден кетермегиз», – дегенлей турадыла, бизден аууз кѡабынларын кѡызгѡанмагѡан асыл инсанла. Бизни бир-бир адамларыбызны уа башлары энишге гетменден эсе бек ийиледи. Мен айтхан сѡзлеге бош чамланаса, ариу кѡыз, хомухлукѡгѡа хорлатып, тѡшекге тѡшсенг, ким кѡарарыкѡды санга?

– Сени ючюн ѳлеме деп, нек кокаланаса, аллай бир кюнѡмде жарамазлыкѡ болуп?

– Мени колхоз ишден киши эркин этмез. Сора сау кѡрейим, ол дуниягѡа хазырла да кѡой кесинги.

– Санга ачыугѡа, ауругѡан, ѳлген да этерик тѡйѡлме!

– Санга сорупму келлики ажал?

– Былайда сѡзню кѡбѡ керек тѡйѡлдю, – игибиз, аманыбыз да кѡзге туурады, этген ишибиз бла айтхан сѡзѡбюз бири бирин тутсала эди, биз бу кюнѡге кѡалмазлыгѡыбыз баям эди. Бал бозадан кѡбѡп, ары-бери секире айланнган кѡуллукѡчуларыбыз, халкѡ ючюн дегенни айтып, жангыз бир артыкѡ атлам этмегендиле.

– Иги кѡыз, адам, кесинден залимге тѡбесе, жерде сюркелип айланнган кѡуртдан да оу болуп кѡалады. (Юзени жигити биягѡы мыйыкѡ кѡыйырларын ѳрге-ѳрге бурду, юллесин тартды.) Билеме, санга бел буууп айланнган жашла кѡпдѡле, ахырында мен айтхан боллукѡду. Нек? Мен аланы барысындан да кѡчѡлѡме да, андан. Ол адамладан хапар билирге кечеле бла сынчыла жиберип тургѡанымдан хапарынг бармыды?

– Бу не кѡан кекиреди? – деп, кѡыз кеси кесине шыбырдады, сора кѡулагѡына бир мудах жырны макѡамы эшитилди.

– Мен киши жеринде орамгѡа атылып кѡалгѡан юйѡрѡбюзге бир ышыкѡ излеп айланама колхоз ишден бош заманымда. Сен а, богѡурдакѡ таууш этип, хар кимге кеси кѡчѡнгу танытыргѡа кѡрешесе.

– Мен айтхан боллукѡду, аны чыртда унутма!

– Сенича, бир тутханын иймеген адамгѡа тѡбемегенме. – Кѡыз секирип ѳрге турду. Бир зат болуп кѡалмагѡа

эди мынга дерча хал алды ол. Сора чачыгъыргъа жетишип сытылды, жаулукъ къанаты бла ауузун жаба.

— Сюйсенг чачыкъ, сюйсенг чачыл, — мен айтхан боллукъду! — деди мыйыкълы, юллесини кюлюн ариулай, ары юч бармагъы бла жангы тютюн сала. — Кюз киршиде жамычы тубюне киргенден сюйгеним жокъду. Сизни элни жашлары бир ат ючюн бир бирлерин къыргъан кюнлерин кёрген кишиме мен. Аллай жашлагъа баргъандан эсе, эрсиз къалгъан кёп да игиди. Андан эсе, жангы жуургъанынга гуржаба оюула салып, кесинги жангы жашаугъа хазырла. Бек игиси олду.

— Ёмюрюнгде адамгъа бир хычыуун сёз айтып, кёлюн алгъан болурмуса? — деди къыз. — Сени сураатынгы кёрген адамны окъуна жюреги чанчады. — Къызны бети акътерек чапырагъыча агъарды, жаулугъун башындан тешип, кёлуна алды да, узун чачы кёкюрегине, аркъасына тёгюлдю; сора, жел жетип жунчутханча, чачакъ-чачакъ болду. Къыз чачын ёрге жыйды, жаулугъун башына къысды, ызы бла, шинтик къулагъына атылып тургъан дарий ал ботасыны бауларын белине къаты къысып, тегенеге тылы этерге ийилди, Кавказда заманындача.

— Сизни миллетни малтаргъа кюрешмеклик акъылсыз иш болгъанын ангыладым, — деди мыйыкълы, сахнада тап жасалгъан отоуда ары-бери атлай.

— Биз ёлмек, Аллах айтса, алай сени кирик базгъылануа уа жашаулары къанлы къышны сур бораны кирик болур! — Къыз ол сёзлени къарамын, кёлларын да тегенеден айырмай айтды.

— Мени бир сюйген къызым, болжал сагъатыбыз жетгенде, ундурукъдан тюшюп, арбазгъа жаланаыкъ чыгып баргъанын ангылап, артха аякъ бурунлары бла къайтып, тынгылы кийинип, жолгъа алай хазыр болгъанды, — деди мыйыкълы. — Алай, не медет, мени тапмагъанды... — Санга да бир зат болуп къалыр деп, кёркуп турама.

— Бирда кёркъма, кесими къайда болса малгъунла ючюн жояр акъылда туююлме.

— Чанчып сёлешесе.

— Сенден юйреннгенме оспар сёлеширге. Битеу халкъгъа да сен юйретгенсе аманлыкъланы.

— Билеме, кёлума тюшгюнчю керилесе манга, жухума сёзюнг жумдурукъ болуп тие. Кёлума тюшсенг а, алгъа арслан кийик эчкини желкесинден сермегенча тыпырдарса, кёлтукъ тубюме жыйгъанлай а, бек шошчукъ болурса, — жашау сюйген — жалынчакъ.

– Бусагъатда мени халкъымда эски жамай тургъан ышнаны ийнеси кийимге угъай, жюрегине чанчылгъан сунарса, ол, ач-жаланнгач къыйынлыгъын кётюралмай, хар такъыйкъадан башха тюрлю жыйырылгъанын кёрсенг, – деди къыз, бу жол башын ёрге кётюрюп, кёлларыны тылы жугъуларын ариулай. – Сау халкъны туугъан жеринден айырыргъа базыннганла этмезлик не барды?

– Адам айтырын, къалырын билирге керекди, – деди мыйыкълы. – Атхан огъу артха чартлагъан уучуча элгенирсе, бош эшик къагъылгъан заманда окъуна, акътылынгы башынга жыймасанг.

– Сенден бир хычыуун сёз эшитмедим бюгюнлю, – деди къыз. – Алай, бсш жаншай турама ансы, дунияны къыйынлыкъ бийлегенде, ариу сёз да жапсармайды кёлюнго, – күйген жеринг – туз себилген ачыкъ жара...

– Сен кесинги жояргъа хазырланнган адамса, – деди мыйыкълы.

– Бёлме сёзюмю, – деди къыз, комсомол значогу кёкюрегинде жылтырай, – санлары бугъоуда тургъан адамны ауазын азат учма къой. Мен бюгюн сенден тилерик жаланда олду...

* * *

Оюн сау сагъатдан артыкъ заман барады. Анда алты адам ойнайды: эки къыз бла тёрт жаш. Юзе къурагъан сахна сыфат ким болгъаны оюнну ахырына дери иги ангылашынмайды. Ол кёп затны: менсиниулюкню, ёхтемликни, биреуге чамланыуну, зулмулукъну отун ышырыргъа хаппа-хазыр болуп тургъаны, бирде адамны сюерге, анга ариу айтыргъа, игилик излерге да кишилиги жетишгени кёрюнюп турады.

Пьесаны бир жигити кёчгюнчюлени Кавказдан сюрюп чыгъаргъан офицерледенди – ростовчу казак Михайл, тенглерини арасында Михайло, къысыкъкъёз, къызылууурт, кенгжауурун, узун адам. Аны юзбекли жаш сунуп къоярыкъды ким болгъанын алгъындан танымагъан. Татар къаны уа барды, тейри, ол миллетни тили керекли жерде тилманч излерик туююлдо. Орта Азиягъа дери аланы биргелерине келгенди, огъурсулугъун амалсызлагъа таныта. Ахырында, окъ жаралары ашланып, ёлдо-кетдиге жетишип, врачла кючден аякъ юсюне салдыла. Сора Къыргъыз жеринде жашап къалды, башына мында тап кёрюп. Михайло кесин таныгъан

лы да, Сталиннге бла Шолоховха кѳошханы жокѳду, алагѳа ушаргѳа кѳюреше келгенди кеси жашауунда.

4

Юзени бла Марыуну ызларындан кѳарагѳанла аланы насыплары тутарларын сѳюдюле, экиси да Джалал-Абад шахаргѳа атлангандыла, окѳууу, билими болгѳан жашны педагогика училищеге устаз болуп ишлерге чакѳыргѳандыла: узакѳ барлыкѳ тѳюйюлдюле – Сузакѳны бла шахарны арасы тогѳуз-он чакѳырымды. Юзени бла Марыуну жарыкѳлыкѳлары эрттенликде терезеге танг жарыгѳы ургѳандан башха тѳюйюл эди.

Мен ѳу ишге алай кѳууандым, атам урушдан сау кѳайтханча! Алгѳаракѳда дагѳыда болгѳанды бир уллу кѳууанчым: комендант, мени чакѳыртып, халкѳ бла бирге ай сайын, келип, кѳол салып турлукѳса, ѳу жашагѳан жерингден башха жерге эркинликсиз кетсенг, не кѳачсанг, жыйырма жылгѳа тутмакѳлыкѳ сынарыгѳынгы уа эсингден кетерме деди. «Комендант мени адамла санына кѳошханды!» – деп, аямай кѳычырама кеси акѳылымда. Эндиге дери жыл саным ол затны этерге жетишмегенликге, кѳыйын эди жамауатдан айырылып жашамакѳлыкѳ. Алай, Шверникни Указын окѳугѳан заманымда уа, кѳзлерим кѳарангы этдиле.

Бусагѳатда башымы бийлеген сагѳышла комендант чотха алгѳанына кирпичдегеними тѳюзлюгѳуне чыртда ийнандырмай тохтадыла: комендантланы ичлеринде кѳайнагѳан харамлыкѳ, атылып, тышына чыкѳса, сау элни солууу тохтар, оллахий! Сора нек кѳууандым харамны харам ишине?! Олсагѳатда комендантны, кѳзюме кѳарап, хыйла ышарыуун жаланда: «Тохта, ашыкѳма, узакѳ бармай, сени башха тѳюрлю жырлатырма» деп ангыларгѳа боллукѳ эди. «Харам ашдан тояргѳа ѳйреннген харам кѳан, ашыкѳма, сени ашагѳанынгы кѳусдурур заман келир бизге да!» – деб'а, мен да айтдым ичимден, айтылгѳан сѳзлени бирле эшитген сунуп, тѳегериме тынгысыз кѳарай. Башха тѳюйюлдю – кѳызыл-жагѳасы, кѳкжагѳасы бирдиле. Былагѳа тѳезерге кѳолларындан келген кѳчгюнчѳулени жанлары уа темирден ишленнгенди.

Тѳбен-Чегемли Наршауланы Кермахан урушда ѳлген жашыны сабийлери бла жашай эди, халкѳыны баш эркинлиги угѳай да, сѳз эркинлиги болмагѳан кѳыйынлыкѳны отунда, комендантла хар адамыбызгѳа сур кѳарамлары бла соруу этген чакѳда. Ол, урушдан кѳайтмагѳан

жашыны кийимлерин, сатып, бир аууз кѳабын алып акѳылда, ариу жуууп, тышында бир агѳырыкѳ киби кѳурап, аланы кѳурутургѳа жаяды. Кѳоншу юзбеклини ийнеги, келе келип, аланы ашап, кѳалгѳан-кѳулгѳанларын жерге малтап, кѳара кѳаргѳышлыкѳ этди да кѳойду. Ол затны ачыуундан Кермахан тѳшекге тюшдѳ, – жашау берген кѳыйынлыкѳгѳа тѳзейим деп, белин кѳаты байлар кѳарыуу болмады.

Ёксюзлерини таматасы – Ибрахим – экинчи кюн, комендантха барып, чотха тюшерге борчлу жаш, чюгюндюр бахчада ишлей тургѳан жеринде, сокѳур чегиси атылып, ѳлген хапары келгенде уа, Кермахан дуниялыкѳдан толусунлай умут юздѳ. Жарлы юйюрге бек уллу оюнну уа комендант кѳргюзтѳ, Ибрахимни ѳлгенине ийнанмай: «Ётюрюк айтасыз! – деп чамланды Ибрахимни тентгерине. – Ол Кавказгѳа кѳачханды! – Аны кѳычырыгѳы эшикни, терезени кѳалтыратды. – Кѳайда эсе да, тюз бусагѳатчыкѳдан табып келигиз!»

Комендант, жашынгы ѳлгенине кезиуюнде шагѳат кѳагѳыт келтирмегенсе деп, Ибрахимни анасы Аминатны онбеш суткагѳа тутдурду.

* * *

Юзелары, шахарда бир башлары кирир жер тапхынчы, ары Сузакѳдан жюрип ишлерикдиле. Аны да биле тургѳанлай, биринчи кюн, аланы ашыра, кѳп адам чыкѳды. Аппа да келди Юзе бла Марыу машинагѳа минерик жерге дери, алгѳынча, гулоч таягѳына таяна угѳай, аны онг кѳолунда ойната. «Быллай сѳймекликге чырмау болмакѳылыкѳ бек ассы ишге саналыр эди, оллахий-билляхий», – деди аппа, Юзени бла Марыуну ызларындан кѳарап, жюрек ыразылыгѳы жюрек тынчлыкѳ бере. «Не игилик да сизни юйюгюзге болсун!» – деп шыбырдай эди аппа, Кавказдан келтирген акѳ кѳалпагѳын кѳз башындан ѳрге кѳетюре.

* * *

Хар ким кеси кѳайгѳысында жашагѳанын иги ангылагѳан Юзе, сѳймеклиги жерин табып, юйюр кѳурап тохтагѳанында да, кѳыргѳызлыла, уллу намысын кѳрюп, сайлама окѳуу юйге устаз этгенлеринде да тюрленмеди – сабырлыгѳы, оюмлулугѳу жериндедиле. Адамларын тапмагѳаныны кѳайгѳысы уа, кѳарангы кече болуп,

акъылын бийлегенлей турады. «Бизни халкъыбызгъа игиликни эшиги этилгенлей не заманнга дери турлукъ болур?» – деп, кеси кеси бла ушакъ этип, къайгъылы сагъышларына кюн сайын жангылары къошула ашырады заманын. Ол затны Марыугъа билдирмез ючюн, къыйынлыкъларын кесинден окъуна жашырады бирде.

Бу жол да, ишден арып келип, Марыуну юйде кёрмегенине да тынгысыз болуп (къатыны мамукъ заводда бек къыйын къара ишни тындыргъанын, андан кеч къайтыгучусун да биле тургъанлай), төгерегине, элгеннген этгенча, эти-жени къалтырай къарады. Марыу босагъадан атлагъанлай а, кёзю-башы жарыды. Ол Марыуну кюн кюйдюрген къолларын, бетин къол аязы бла кезиу сылай айтды: «Сени кёргенлей, къайгъыларым мычымай чачыладыла!»

Ой, таланган, Юзе адамларын тюшюнде окъуна кёрмейди. Уруш тохтагъанлы, ала болгъан жерге хазна таулу къайтмагъанына да кюеди ол. Саулары да, юйюрлерин излей, къайда болса баш кечиндире – жолоучулукъда. Бюгече уа, Аллах хайыр этсин, Юзе эркинлик бла тузакъ жашау сермешип кёргенди тюшюнде: болгъанны къара булут басып, кёкде къара булутла тенглигинде учхан къара къузгъун да кычырыгъы бла болгъанны хахайгъа алдыра. Алайлай бир акъ илячин (аны акълыгъына да сейир этди Юзе) къара булутланы жырып чыкъды да, къара къузгъунну ызындан болду. Не сейир, кёкде тейри кыылычны жети тюрсюню да бир жолгъа кёрюндюле. Алайынлай, узакъдан бир огъурсуз ауаз эшитилди да, кёк къаппа-къарангы болду да къалды: энди не къузгъун, не илячин, не кёп тюрсюнлю тейри кыылыч кёрюнмейдиле, бир къайгъылы сагъыш бийледи Юзени башын. Болсада ол, къара къанатлыны кёкден учуп тюшген тюклерине эс бургъан сагъатда уа, сагъышларындан бир кесек эркин болду – ала къузгъунну къанатлары әдиле, – аны илячин ункушлагъанды.

Юзе, бола тургъан ишлеге багъа биче айланнгынчы, дуния жангыдан жарый башлады. Алай ол, уянганындан сора да, Уллу Аллах тюшюн игиге жораларын тилерге акъылы жетмей, сау айны төшегинден къопмай жатхан саусузча, санларын кымылдатамай, кёпге дери турду. Жашау берген къыйынлыкъгъа тезейим деп да айтмады, кёлсюзлюгюн кеси ангылай да тургъанлай. «Къаллай ахшы адамла учуз болдула!» – деб'а шыбырдады кеси кесине. Аны къагъанакъгъа ёшюн салыр къарыулары болмагъан, сабийи ёлюп, белек заман озгъандан сора,

шпюнлери, кѣуруп, кѣуу болуп кѣалгѣан тишириулану хапарларын эшитсе да, кюеди.

Ол тюенене Марыу, кѣарынында сабийчиги тепгенин биринчи кере сезип, кѣычырыкѣдан кѣыргѣан заманда, бир суху боран жетип, болгѣанны чач-тюк этип кетгенча жуучугѣанын да эсине тюшюрдю. Юзе, эки ууурту жинкѣа кѣызарып, бетин тер басып, азаплыкѣ ауруу кѣолгѣа алгѣанча, кѣарыусуз болгѣан Марыуну ол халын кѣрюп, уллу Аллахдан чыдамлыкѣ тиледи кесине, кѣатынына уа сѣз айталмады. Алай Марыу, эки кѣол аязын да кѣарынына салып, ѳрге сакѣ кѣтюрюлюп, Юзеге кѣарагѣан заманында, дуния сыйыннган чолпан кѣзлери кѣалтырай ышарды да, гитче гытычыкѣны ичи жарыкѣдан, кѣууанчдан да толду.

Юзе, кѣайры эсе да, бир узакѣ жары кетип, кесине тансыкѣ этгенча, ариу атлашын кѣз аллына келтирди, кѣая кѣызы кѣатлаучу хычыуун ауазы кѣулагѣына эшитилди. Ол кѣатыны, кѣыйын ауруудан кѣутулуп, жашаугѣа жангыдан кѣайтханча кѣууанды. Марыуну ышарыуунда тау тѣппеледе кѣарны, агѣач теренлигинде шауданны тазалыкѣларын кѣрдю.

Гытычыкѣны ичинде кѣууанч жашау кѣайнады: кѣчгюнчю кѣыйынлыгѣы, ачлыкѣ, жаланигачлыкѣ, ѳлюм, ажымлы ишле да жокѣ болдула дуниядан. Будай сабанла баш кѣусуп, нартюх бахчала жибек ийип. Дунияны ариулугѣу уа кийикле уясы – Кавказ таула. Юзе бирде Гирхожан кѣоюнунда, гюл бахчаладан толу тау этеклеринде айланады, бирде, Басхан черекни жатгѣасында олтуруп, сѣймеклик жырны макѣамын мурулдайды, бирде нарат терекни ауанасына кирип, тѣгерекни тансыкѣлай, кѣанатлыны жырлагѣаны окѣуна анга кюч-кѣарыу бере сѣюеледи. Туугѣан жерини ариулугѣу тангны атханына, кюнню, айны чыкѣгѣанларына ушайды. Терекни чакѣгѣаны, жырны, жомакѣны жаратылгѣаны сѣймекликни кѣанат кѣакѣгѣаны да анда. – Кавказда!

Кеси оюмлары насыплы этген Юзе тамблагѣы кюн не хапар бла келлигин билмей эди. Марыу да алай.

Мен бир юзбекли тенгими такѣыясын, чапанын да кийип жетдим эрттенликде Юзелагѣа.

– Аллах-Аллах, Дадаш, юзбекли жаш сунуп турама, терезеден кѣарап, – деди Юзе, эшикни кѣадауун ачып, босагѣадан тышына атлай.

– Да, алай кийинмесем, комендант жолуму кесерик эди, – дедим.

– Не эрттелегенсе, юйде тынчмысыз?

– Тынчбыз, бир хатабыз жокъду, – дедим. Атабызны къызылжагъала, чакъыртып, аман сагъатлы этип тургъанларын а айтыргъа суймедим, бу ишни юсюнде Юзеден болушлукъ кереклисин да ангылап тургъанымлай. – Санга Къызыл-Къыя шахардан письмо келгенди. Бар да, Юзени бир къууандыр деп, аппа жибергенди.

Эртте-кеч болса да, къууанч хапар келлигине ийнанган Юзени бети кюнча жарыды.

Письмону тышында Этезланы Омарны атын окъугъанында уа, насыбы тутуп, туугъан жерине къутулгъан сунду кесин. Омар бла бир эллидиле – гирхожанчыла, Ленинградда да бир кезиуде окъугъандыла – Омар аспирантурада, Юзе институтда.

Жаш письмону ачаргъа базынмады: аны башына келмеген къайгъы кълалмады, – кюмюш бетли къырмакъ къакъгъан сунар эдинг аны бетин, сууукъ боран ургъанча кълалтырадыла санлары да. Марыу кълагъытха узалды. Ол алгъа Марыу аны кълалгъа этгенин ангыламады. Письмону артха мычымай сыйырды. Бир кесекден биягъы Юзе кече къларангысына батылды. Чурукъ бурунларына асыры аралып тургъандан, къларамы, жуху да жерге кирип кетерге жетишдиле, юсюне элия атыллыкъча кълалтырадыла кълаллары, сакълал тюрю. Олсагъатда жаш, бир адамдан да уялмай, ёню къланыкългъынчы жиярыкъ эди, болалса, – не тауушу, не кёз жашлары чыкълмайдыла. Сууукъ шууулдаула уа бир такълыйкъланы да тынчлыкъ бермейдиле.

Не ары, бери секирсе да, жолу бирди – письмону окълуп, Омар жазгъан хапар не зат эсе да, билирге керекди. Анса да кесини аллай бир кёлсюзлюгюне Марыудан уялды...

«Ассалам алейкум, Эбизе улу! Юзе, кючден табылдың да, таланган! Ийнан, санга тансыкълыгълымы чеги жокъду. Бек термилген сагълатымда Ленинградны экибиз бирге айланыучу орамларын, ол алаамат театрларын – хар иги затын эсиме тюрююреме. Ауазынг кълулагълыма эшитилгенлей турады, кесинг а жокълса не тюрююмде, не тюрююмде.

Суйнокълунг мениди, гирхожанчы жашчыкъ: къларындашынг Жибирил фронтдан сау-эсен кълайтханды. Отарланы Керимни болушлугълу бла, юйюрюгюзню адамларын да алып, кёп болмай, Фрунзе шахаргъла кёлчгенди. Ары дери бизни бла бирге Къызыл-Къыяда жашагъландыла. Жибирил, сени излеп, жазмагълан жери кълалмагъланды, – тукълумунгу тюрлендиргенми этгенсе? – кълай-

дагъынгы билген инсан табылмады жер юсюнде. Сени адресинги манга кёчгюнчюлюкню къыйынлыгъын бизден игида алгъа сынагъан азербайджанлы жаш Муртуз Садыков бергенди. Ол кеси жумушу бла Къазахстандан бизни шахаргъа келген эди. Кёчгюнчюлени юслеринден китап жазар акъылгъа келип, төгерекеге жиберген письмоларынгдан бири аны къолуна тюшгенди. Кёп турмай, Муртуз бек сейирлик шартла жазып иерикди санга. Бу къыйын заманда къуру ёз жарсыларынгы къайгъысын кёрюп турмай, ол уллу ишни къолгъа алгъанынга къууандым: биз этерикни сен этесе, жигит тенгим! Ол кёчгюнчюлюкню сёз эсертмеси боллугъу даулашсызды. Жазуу ишингде, жашаугъа, къадаргъа чамланып кюремей, дуния азабын сынагъан эр жюрекли халкъны кишилигин кёргюзт. (Юзе, Омарны письмосуну ол тизгинлерин окъугъанда: «Жазуучу – ёлюмсюз сёзню устасы», – деди кеси кесине).

Юзе, бизде кёчгюнчюле сынагъан азапны чеги жокъду. Аланы кёбюсю халкъ кёчген заманда, мал къыйырында неда Къабартыгъа, Нальчикге жумуш бла баргъанлай къалып къалгъан къауумладыла, урушдан къайтып, юйюрлерин излей келип, ахыр умутларын юзгенден сора, мында тохтап къалгъан фронтчула да бардыла. Башханы къой, артдан, Къарачайдан окъуна, биз болгъан жерге жыйырма юйюр кёчюрюлгенди.

Бусагъатда Къызыл-Къыяда ачыу арытхан таулу тиширыула сынагъан къыйынлыкъны тюз болушунлай суратларгъа къолумдан келлик туюлдо: ахтынганлары ёчюле тургъан отларын ышыра, баш кечиндиредиле, ёксюзлеге – аналыкъ, эр кишилеге билеклик этгенле, къартлагъа таянчакъ болгъан жарлы жанла.

Къызыл-Къыяда кёчгюнчюлени кёбюсю – эр киши, тиширыу демей – шахтагъа синггендиле. Асламысы андан тышына чыкъмай жоюладыла. Аты айтылгъан партизан жашчыкъ Шауаланы Хамит да шахтада ажымлы ёлгенди. Алгъа мен да шахтада ишлеп тургъанма. Андан сора ремесленный училищеде устазлыкъ этгенме. Бусагъатда шахарны халкъгъа билим бериу ёлюмюнде инспекторма.

Юзе, атангы – Эбизеланы Мухаммат-Алийни, анагы – Малкъарланы Найыпханны Ташбурунда «Молибден» рудникни къураугъа салгъан къыйынларыны, кёчгюнчюлюкте сынагъан учузлукъларыны юсюнден китабынга тынгылы сёз айт. Келининг а – Ахматланы Захриза – мында къуру кеси сабийлерин угъай, кёп ёксюзню ёлюмден сакълагъанды.

Халктыбыз сынагъан кыйынлыкъланы тюшюбюзде кёрсек, төшекден элгенип кьобар заманнга жетдик. Эс бурчу мен айтырыкыгъа: биз болгъан жерде Огъары Малкъардан Къарчаланы Жикирия деп бир кьолайлы жаш барды. Ол кёп болмай Ленин-Абаддан бек огъурсуз письмо алгъанды, – хар тизгини не менме деген эр кишини да аркъа жиклерин кьалтыратырыкъды. Аны Руденко Вера деген орус кыыз жибергенди. Аны хар сёзю душманны кюйсюз огъундан аз ачытмагъанды: халктымы къара кюнлеринде кюйген жүрек жарам жангыдан ашланып, болгъанымы сууукъ тин-тер басып, не сёлешалмай, не атлаялмай турдум иги кесек заман. Битеу кыйынлыкъла жер тюбюне кирип кетер кюнле уа келлик болурламы?! Мен тапмайма ол соруугъа жууап. Заман, от болуп кюйдюрдю адамларыбызны, жерибизни. Биз, саула, ёлгенледен да кырты болгъаныбызны уа бир бирге ангылаталмайбыз: къалай кыйынды ажымлы ёлгенлени эсгермеклик, жашау туюген адамларыбыз сынагъан зарауатлыкъны кётюрмеклик! Турнала ауазы жыр болуп эшитилиучю Кавказыбызны кинолада кёрюрге окъуна термилип кьалдыкъ да! Аны булутлары, жауунлары окъуна къууанчыбыз эдиле, тауларыбыз да, бизни излеп, төгерекеге мудах къарай болурла.

Вера Руденкону письмосуну баш жигити Лиза, ёксюз жан, сынагъан кыйынлыкъла, Кавказ таула эски болмагъанларыча, эски болмай турлукъдула ёмюрге. Ол сабий кыызны къадары битеу кёчгюнчю халкъланы къадарыды, – ол кыйынлыкъны, зорлукъну бетиди: ёмюрден ахыргъа дуниягъа жаратылгъан битеу төлүлени кёз алларында сюеллик суратды, – кыысыр къаядан жонулуп ишленнген сурат, аз жашап, кёпню сынагъанланы юслеринден хапар айтханлай турлукъ уста хапарчы.

«Мен Вера Руденкома, Ленинградда къумач сокъгъан фабрикада ишлейме. Детдом бла байламлыгъым уллуду. Бу письмону Къызыл-Къыя шахарны паспорт столуна жибереме. Сизде кёчгюнчюледен – къарачайлыладан, малкъарлыладан, татарлыладан, немислиледен – кёп адам жашайды деп эшитгенме. Бу мен ийген зат сизни кьолугъузгъа тийсе, аны ол миллетлени адамларындан бирлерине бериригизни тилейме. Ёксюз кыызчыкъны юсюнден жазгъан хапарымы окъусагъыз, ишни болушун толу ангыларыкъсыз.

Къызчыкъны аты Лизады. Миллетине ким къарачайлы, ким малкъарлы дейдиле. Лиза атасыны аты Рамазан болгъанын эсгередиди. Ол урушха кетгенден сора, быланы

Къыргызстанга, Къазахстанга кѣчюргендиле. Ата-сы ишлеучю агъач аякъла, къашыкъла да эсиндедиле Лизаны. Ол, къызын да тобугъуна олтуртуп, «Тахир бла Зухураны» кѣлюнден айтыучусун да унутмагъанды Лиза.

Бу юйю, ючжыллыкъ Мухтарны асырап, аны жия-уун этип бошагъынчы, Рамазанны урушха ашырадыла Алай ъмюрде кишини эсинде болмагъан кѣчгюнчюлюкню зарауатлыгъы бар къыйынлыкъланы унутдурады. Кѣчгюнчюлюкню ал кюнлеринде юйюрю бек гитче къызчыгъы Зоя да ъледи. Жарлы ана (аты Халиймат болгъанды), энди не да этип, Лизаны жанын сакъларгъа кюрешеди. Халиймат Къыргызстанда Фрунзе областда, мадар этип, таулула кѣбюрек тургъан жерлени излеп, эки-юч элге кѣчеди. Ол Кавказда устаз болуп тургъаны себепли, баргъан жеринде, артыкъ бек онгдурмай эселе да, сабий садда, школда жубаныргъа онг бередиле. Артда, Рот-Фронт деген элге кѣчгенлеринден сора, Халиймат бир кесек эс табады – анда къарачайлыла, малкъарлыла да кѣп эдиле.

Бу элни немислиле къурагъандыла, аны къысха заманны ичинде элле санына къошхан а къарачайлыла бла малкъарлыла болгъандыла. Ол эл кѣчгюнчюлени сюеклеринде ишленнгенди дейдиле. Лиза анасы бла бирге сабий садха жюриучюсюн унутмагъанды. (Не шарт да болушлукъ этер деген акъылда жазама хар ууакъ затны да.)

Анда, колхозну сабий садында, худардан эркин тоя тургъан кюнлерин суююп эсгереди Лиза. Алай аны анасы къызын бирси сабийледен энчи бир заманда да кѣрмегенди. Колхозну председатели Юнусов Магомет Юнусович а кѣчгюнчю халкълагъа болмагъанча уллу болушлукъ этгенди.

Ийнаныгъыз, энди айтырыкъ ачы хапарымы къагъытха тюшюралмай, кѣп къыйналдым. Бусагъатда жер да, кѣк да къап-къарадыла манга; ъмюрде кюн да, ай да чыкъмаз, от да тиргизилмез сунама. Мында уруш жокъду, алай къанлы сермешледе къан ырхыла баргъан жерни киндиги къалай бура эсе, мени да алай бурады киндигим, кѣзлериме къан чабып, бир зат да кѣрмей олтурама, къайдагъымы да билмей.

Халийматны саусузла юйюне алып кетгенлеринде, тенг къызлары бла ойнагъанын къоймагъан Лиза ол кюнден арысында анасын бир заманда да кѣрмезлигин билмей эди. Ол кече бирде къоншулада, бирде кеси юйлеринде жукълап да къалады. Бир затдан да къоркъ-

магъанына уа бюгюн-бюгече да сейир этеме. Къоншуда Байду деп къарачайлы тиширыу жашай эди да, не тапханчыгъын да Лизагъа къапдырыргъа кюрешгенди ол. Бир эрттенликде уа Байду Лизалагъа келеди да:

– Топайчыкъ, сен жатып тургъанлыкъгъа, юйюнге аман кюн келгенди. Бар да, жууукъларынга, башха адамлагъа да билдир, анангы юйге келтиредиле, – дейди.

– Сора анака юйгеми келеди? – деп, ёрге-ёрге секирип къууанды къызчыкъ.

«Ол кюн юйюбюзге кёп адам жыйылгъанына да махтанама тенглерими арасында, – деп эсгереди Лиза-чыкъ. – Юйге кирип, сал болуп тургъан анама сёлешеме. Ол а тынгылап къояды, манга жукъ айтмай. Мен а андан ёпкелейме...»

Эки-юч кюнден сора къызчыкъ анасын излеп жияйды. Адамла жапсарыргъа кюрешедиле. Болалмайдыла. Байду уа, аны тюнгюлтюр акъыл бла, къолундан тутуп, къабырлагъа элтеди: «Ма мындады ананг, ол энди бизге келлик туююлдо, аны унут», – дейди.

Кетедиле. Андан сора къабырлагъа Лиза кеси барады.

– Анака, юйге кел, кесим туралмайма, – дейди къызчыкъ, – санга тансыкъ болгъанма.

Анасыны ауазын эшитеди къыз: «Сен энди уллу къыз болгъанса. Атанг фронтдан сау къайтырыкъды. Ол келгинчи, юйню тизгинин жыйып, иги къызчыкъ болуп тур! Байдуну айтханын этип турсанг, ачдан ёллюк туююлсе. Не бек къыйналсанг да, садакъа жыя жайылма эл тюбуне. Магомет Юнусович да сени атып къоярыкъ туююлдо. Атанга анам, сени аллынга къарай, жияй, чачы акъ, кюню чарс бола кетди ол дуниягъа дерсе. Къум тюзде дууасыз жер къапхан анамы унутма, деп тиле атанга. Артыкълыкны кётюралмай, ажымлы жоюлгъанланы барысы да сауланы эсгериулеринде жашаргъа керек болгъанларын сен да эсингде тут, къызым. Артха къайтырыкъсыз, мен туугъан элни – Саутуну, атанг, кесинг туугъан Догъатны хар ташын къучакъларсыз, Мухтарчыкны къабырына къапланып жиярса, – ол эгечни борчуду, анга бла Зоягъа кюе, кюл болгъанымы ангылатырса...»

Къызчыкъ, анасы бла ушакъ эте келип, башын къабыргъа салып, жукълады да къалды. Ол бир къатышкъутуш тюш кёрдю: Лиза бек гитче заманчыгъында жашаучу жерде таула сарнап башладыла, аладан энишге тигелеген ёзенчикде жугъурбет ташла да, жияп, бол-

гъанны къайгъыгъа алдырдыла. Тёшлени – алгъын малла отлап айланыучу кюнлюм, чегет бетлени – къара туманла жапдыла. Бир кесекден туман ёрге кётюрюлдю да, кёк къаты кюкюрөп, жауун жаууп башлады. Лиза: «Кёк да жияй турады», – деди тыш арасында.

Лиза анасыны ауазын жангыдан эшитди къаты жукълап тургъанлай: «Къызым, саусузла юйюнде докторла мени къайгъылы болмадыла. «Бу бандит тиши-рыуну аурууу дарман жарар ауруу туююлдю», – деп къойгъан эди докторланы таматасы. Аны айтханын къулакъларым эшите тургъанлай, сёз айтып, керегин бералмадым, – тилим тутулуп эди.

Тарыгъыуларымы айтыргъа, сенден сора, адамым жокъду. Немис Кавказгъа кирген кюн окъуна юйюбюз къуругъан эди. Уруш бла кёчгюнчюлюк болдула тау-лу тиширыуланы барына къара кийдирген. Сиз, саула, Кавказгъа къайтырыгъызны айтханма. Тюз юйге кирген-нинглей, жыйгъычда төшекле, жууургъанла тюплерине бир къара, атангы бла Мухтарчыкъны кийимлерин анда букъдуруп кетген эдим, аланы, чыгъарып, кюн туууш-ха жай. Атангы сураты да төшекле тюбюндеди. Аны уа мени ундуругъум болгъан жерде къабыргъагъа такъ.

Тохтамай, жияп, кесинги кыйнап турма. Сен алай этсенг, мен да тынчыкъ тапмам...»

Лиза жукъудан уянса – болгъан къаппа-къарангы. Къанжал, кычырыкъ, пырх-чых тауушла эшитиле-диле. Акъылчыгъын башына жыяргъа кюрөшип, тө-герекге-башха къарайды Лиза, бир зат да кёрмейди, къайдагъысын ангыламайды. Арлакъгъа барып, бир къара затланы эслеп, асыры кюркыгъандан, жүрекчиги чыгып кетерге жетишеди. Ала кишенленнген атла бол-гъанларын ангылагъандан сора, бир кесек жан киреди. Къайдагъысын ангылагъандан сора, къачып тебирей-ди, бир къабырны юсюнден экичисини юсюне секирип. Ызындан бир сейирлик тауушла къууадыла. Лиза тох-таса, ала да тохтайдыла. Былайы элди, былайы жолду деп билалмайды.

Бир кесекден нартюх бахчагъа жетеди да, аны ичи-не ташаяды – ызындан сюрген огъурсуз тауушладан бугъаргъа керекди ол. Къызчыкъ энишге чёгеди, са-гъыш этерге, къалайдагъысын ангыларгъа къолундан келмейди. Кёп болмай анга кёл этдирип сёзле айта тур-гъан анасыны ауазын да эшитмейди энди, – ол огъур-суз тауушла алышындыргъандыла ананы ауазын. Бир заманда Лиза, нартюз бахчаны ичи бла барып турсам, не элге, не орамгъа чыгъарма деген акъылгъа келеди. Эсли

оноу этгенине кеси да кѣуанады, — бахчадан чыгѣа баргъанлай, терезечикден бир амалсыз чыракъ жарыкчыкъ ургъан гытычыкъны эслейди да, ары барады. Бир кѣа-нгачыкъланы юслери бла атлап, арбазгѣа киргенлей, тагъылып тургъан ит, хырылдап, юсюне сюеледи. Алайда андан сора Лиза бир зат да билмей кѣалады.

* * *

Эрттенликде, кѣзлерин ачханында, Лиза бек алгѣа эслеген заты: шоп аязыкы бой салдыргъан терек бутакчыкъ, бирде юйню терезечигин «жалагъанча» кѣрюндю кѣюне, бирде, артха чайкъалып, тышында алма терекни ауанасында олтургъан адамгѣа салам берген сунду. Терезеден узалып, алма терекни гагуларын жыртып, кѣарыны тойгъунчу ашарыгъы келди. Догъатда бар эди аллай бир алма тереклери, аны гагучукъларын ашаучусу да эсиндеди кѣызчыкъны. Ала бир игиле эдиле — кючлюле, хычыуунчукъла.

Бюгече биреулен, жаннганчыгъы кѣалтырагъан картоф чыракъчыкъны анга жууукъ тутуп, сютчюк уртлатыргѣа кюрешгени Лизаны эсине келди. Ала уа немисли киши Герман бла аны кѣатыны Верта болуп чыгъадыла. Герман колхозну бухгалтериясында ишлейди. Алай Лизаны андан хапары жокъду. Эрттенликде Лизаны, ашатып, тойдуруп, Герман, кѣолундан тутуп, конторгѣа элтеди, былай да-былай деп, колхозну председателине хапар айтады.

— Кѣызым, бюгюнден арысында бизни юйде жашарыкъса, — дейди Магомет Юнусов Лизагѣа. — Бир сѣз да айтма, мени бла юйге тебире.

Ол кюнден арысында Лиза колхозну председателини юйюнде жашап турады. Анда юйюр таматала ѳз кѣызларына кѣаллай кийим алсала, Лизагѣа да аллай кийим аладыла, кѣаллай аш ашатсала, аллай аш ашатадыла.

Лизаны школгѣа барыргѣа жыл саны жетеди. Ол кезиуде Магомет Юнусовну Кѣыргъыз ССР-ни Баш Советине депутатха айырадыла, кесин да Фрунзе шахарда башха кѣуллукъгѣа кѣчюредице. Лиза анга былай айтады:

— Ата, мени детдомгѣа бер. Мен андан сизге письмола жазып туурма.

— Санга ол затны ким юйретгенди?

— Киши да юйретмегенди, кесим алай болса сюеме.

Юнусов Лизаны Фрунзе областѣа Каменский районда ѳксюз сабийле тургъан юйге элтип барады. Аны та-

маталары бла терк-терк сёлешеди, Лизаны да жокълап турады. Кертиди, къызчыкъ кеси да ариу къылыкълы, хар кимге да жумуш этерге итиниую, окъуугъа кёл салыуу бла уллу-гитчени да эркеси болады. Артдаракъда андан бир къауум сабийни Ленин-Абадха кёчюредиле. Жууукълары къайда болгъанларын билмей, бек къыйналады Лиза. Бу адепли сабий ингушлу къызчыкъ бла – Лида Якдиева бла – тюз да туугъан эгечлеца жашап тургъандыла. Алай, Лиданы анасыны къарындашы, келип, аны алып кетгенли, Лизаны кечеси, кюню да къапша-къарангыды: тохтамай, жиягъанлай турады. «Мени жууукъларым а къайдадыла?» – деп, сытылып башлагъанын кёрген адам, ташдан ишленнген ол болса да, жиямай къоярыкъ туююдю. Дунияда бир мадар бар эсе, бу ариу сабийге болушугъуз, – табыгъыз анга жууукъ жетген бир адам».

* * *

Къызыл-Къыяда паспорт столгъа биринчи болуп баргъан таулу Къарчаланы Жикирия болады. Ол, жумушун этип, тышына чыгып кетгенден сора, анда ишлеген тиширыу аны ызындан чабып:

– О-ха-хай, тохта алай, ашыкъма! – деп тилейди.

Къарча улу артха арсар бола къайтады, бир кесек къоркъгъан да этип.

– Тышында быллай жазыулары бла письмо алгъанбыз да, ичин ачаргъа базынмай турабыз, – дейди паспорт столда ишлеген оруслу тиширыу.

Ишни халын ангылагъан Жикирия:

– Да ач письмону, экибиз да бирге окъуюкъ! – дейди.

Оруслу тиширыу письмону окъуп бошагъынчы окъуна, Жикирия: «Бу Мисирланы Халийматны къызыды», – дейди акъылында. Сора алайдан, мычымай, чыгып кетип, Мисирладан анда болгъан адамлагъа билдиреди. Мисирланы Адрахман, мажаралгъанына кёре, къагъытларын къурап, Ленин-Абадха барып, къызчыкъны алып келгенди. Лиза, жеринден тебалмай, жүреги, кёзлери да бирча жияй сюелген Дауутну (ол къызчыкъны анасыны туугъан къарындашыды) кёргенде уа: «Ма ол дядяны кёзлери мени анамы кёзлери не ушайдыла», – деп, орусча айтды. Ол сёзле алайгъа жыйылгъанланы барысын да жиятдыла.

– Иш бу барыудан барса, – деди Юзе, – къыралны жерин, халкъын душмандан къоруулагъанла – саулары, ёлгенлери да – унутулурла да, сора ол заманда эрлик, кишилик, адамлыкъ да унутулур. – Ол ауур сагъышланы тюплерине тюшген Юзе, солууу тыйыла тургъанын ачыкъ сезди. – Бу не ишди, – деди андан ары, – тюзлюкню арталлыда юйю къурупму къалгъанды? Жашау бу халда барып турлукъ эсе, тамблагъа нек итинебиз?! Барыбыз да къолубузгъа, аягъыбызгъа – бугъоу, ауузубузгъа жухта салыннган жесирлебиз. Энди ахшы къууумладан окъуна керибиз. Ауанабыз ёрге сюелипди, жюрегибиз а ишлемейди.

Таулула бир бирлерин сатып башлагъанлы, тилчиле кёп бола баргъанлары бютюнда кюйдюреди Юзени.

Ауузуна керох тиреп, соруу этгенлеринде, Жылкъы да айтханды: «Таулуланы хар адамын энчи-энчи жерлеге кёчюрюрге керек эдиле, бир бирлерин кёрмей турурча», – деп. – Алай, ол сёзле ауузундан ачыуундан чыкыгъанын терк ангылап: «Угъай, сант эте турама, тауда ёсген таулуда адамлыкъ Кавказ таулары, кеслерича, бийикди. Хар халкъда да бардыла аманла – агъач бёрюсюз болмайды», – деди.

– Сизни республикадан немислилени биргелерине юч мингге жууукъ адам кетгенди. Аланы токъсан проценти малкъарлыла болгъандыла, – деп сюеле эди следователь Жылкъыны юсюне. – Сени кичи къарындашынг Жанмырза да аланы биргелерине кетгенди, сен кесинг да фашистлеге къуллукъ этгенинг юсюнден бизде документле бардыла... Бош жандыраса кёзлеринг манга! Не бек къуйрукъ булгъап кюрешсенг да, энди бизден къутулуу жокъ санга!

– Мен немислилеге къатышмагъанма, – деди Жылкъы, кесине бир кесек сабырлыкъ алып, – мен фашистледен колхозну мюлкюн, малын, элни адамларын сакълагъанма.

– Къарындашынг ала бла кетгенине уа не сылтау табарыкъса?

– Товарищ Сталин ата бала ючюн, бала да ата ючюн жууаплы туююлду дегенди.

– Къарындаш къарындаш ючюн а жууаплыды.

– Сени айтханларынгы барысы да ётюрюкдюле, – деди, ич отоудан башын бир жанына къынгыр эте чыкыгъан таулу – НКВД-ны къуллукъчусу. – Къарындашынг да, сен да бандитлесиз!

– Ой, малгъун, сен энтта да саумуса? – деди Жылкъы, олтургъан жеринден ёрге кётюрюле, алай следователь аны жерине бек терк олтуртду, – сен халкыгъа жетдирген зарауатлыкъ кечилип къаллыкъмы сунаса? Сен таулу туююлсе, тюз адамланы къанларын ичген мурдарса. Киши жеринде да ууалмадыламы халкыгъа къара сабан сюрюрге юйреннген санларынг?! Эсингде болсун, мен сен илишаннга алыучу кишиледен туююлме, – къан сийдирирме, сени адамгъа санагъанла къарап тургъанлай!

– Бюгюн айтхан сёзлеринге сокъурана ашырырса ёмюрюнгю тюремде, – деди НКВД-чы таулу, столну жумдуругъу бла ура.

– Мен сенден тилейме, бу мурдарны кёзюме кёргюзтме, – деди Жылкъы, жалыныулу къарамын следовательге бура.

– Ол тиширыуну бери чакъырчы, – деди следователь таулу нёгерине.

Эшикден узун тиширыу кирди, белинден ёргеси алгъа аккун болуп, эски къара жыйрыгъыны этеклери жерни сыйпай. Аны кёз къарамындан окъуна белгили эди адамгъа хата излеп айланнганы.

– Бу тиширыуну таныймыса? – деп сорду следователь Жылкыгъа.

– Угъай, таныймайма, – деди Жылкъы. – Бир заманда кёзюме урунмагъанды.

– Сен а таныймыса бу эр кишини? – деп сорду следователь тиширыугъа.

– Таныйма! Немислилеге тил этип, мени къарындашымы жойдургъанладан бири буду, – деди узунетек, кёксюл кёзлери от чагъа, айтхан сёзю ушкок атылгъан таууш эте. – Кёчгюнчюлюкню да быллайланы хаталарындан сынагъанбыз.

– Товарищ следователь, бу тиширыугъа жангыз бир соруу берирге эркинмеми? – деди Жылкъы.

– Эркинсе.

– Адамлыгъын тас этген фыргъауун, не адамса, къайсы элденсе?

– Мен а Элбрус районданма, атым а – Шамишият.

– Да, ит азыгъы боллукъ, сора, мени, немислиле Кавказны бийлеп тургъан заманда, Холамдан чыкъмагъан адамны, терслерге атангы башымы барды? Сен, баям, бу мынафыкъны элинден болурса? – деди Жылкъы, онг къолун ол НКВД-чы таулу таба узата. – Сен хатасыз адамланы тутдуруп айланнганынгы эшитгенме.

Кёкде къутургъан булутланы булгъаныулары кёрюндю Жылкъыны кёзюне. Теренден ахтыннган тауушу ке-

сини кѣулагъына окѣуна эшитилди. Акѣылдан шашды-рыргъа боллукъду аллай иш не менме дегенни окѣуна.

– Жолдаш следователь, бу тиширыу мени сорууума жууап нек бермейди? – деди Жылкѣы.

– Биз ишибизни тамблагъа дери тохтатабыз, – деди следователь, – Жылкѣы, сени уа, хар затны башы ачыкѣ болгунчу, юйюнге барыргъа эркин этмейбиз, мында, тѣп юйде турлукъса.

Дунияны кѣара чарс басханча болду, Жылкѣы тере-зеден тышына кѣараргъа кѣюрешди, алай жукѣ кѣрме-ди – эшикде да кѣарангы эди кѣппе-кѣндюзгю кѣнде окѣуна.

– Жолдаш следователь...

– Мен санга жолдаш тѣююлме! Ангыладынгмы?!

– Ангыладым. Бир уллу тилегим барды: бизни район-дан эки коммунист жашайды мында – Аппайланы Хам-бий бла Черкесланы Маштай. Аланы бери чакѣыртып, мени юсюмден хапар айтдырсанг, бек ыразы этериксе.

Следователь, жукѣ да айтмай, чыгъып кетди отоудан, Жылкѣыны уа эки кѣызылжагъа, эки жанында тохтап, элтип, кирит тауушу жѣюреклени кѣалтыратхан отоугъа урдула.

* * *

Мудахлыкѣны кѣара кѣючю аман сагѣатлы этген аппа, бир ауур жѣюкнѣ тѣюбюнден кѣутулургъа кѣюрешген адамча, бирде, кѣзлерин уллу ачып, тѣгерегине жалыныу-лу кѣарайды, бирде добар эринлерин чал мыйыкѣлары кѣатыш ачитхынчы чайнайды. Санлары уа эмиликини юйретип кѣюрешген адамны санларыча сынсыйдыла. Аппа бирде теренде жылтырагъан кѣзлерин ауур темир эшик таба бурады. Олсагѣатда аны кѣулагъына, тѣюр-мени эшигин кѣыйынлыкѣны келечиси тѣюйгенча, бир огѣурсуз таууш эшитиледи.

Кавказны сур желлери улугъан таулары окѣуна сакѣлагъандыла аны бирде ёлюмден, терен дорбунлары ышыкѣ бола. «Хамбий бла Маштай табылсала, аланы сѣзлери, кѣюн, кѣара булутланы жѣырып чыгъып, жерге жарыкѣлыкѣ бергенча, берирле манга жѣюрек жарыкѣ-лыкѣ, – деди кеси кесине мурулдагъаны кѣулакѣларына эшитиле. – Иги кѣууум игиди, алай заман бизни жанлы боллукѣгъа ушамайды. Не этейик да, кѣыйынлыкѣдан кери кѣачаргъа юйренмегенме, – бу жол да тѣзерме. Туу-гъан жерсиз кѣалгъан таулу, белни кѣаты кѣысып, сабан да сѣюреди, мал да кѣютеди, чаришледе, кѣюрешле-

де да хорлатмайды кесин. Анга да шукур этейик. Алай көргөн кюнү сазды, – ёз тилинде сёлеширге кенгешге къатышыргъа, эркин атларгъа эркинлиги жокъ».

Ол къатыш-къутуш сагъышла бла демлеше тургъан Жылкыны тышына чакъырдыла.

– Тукъумунг, атынг, атангы аты, къайсы миллетден болгъанынг керекдиле манга, – деди следовательно. – Къачан, къайда туугъанса, партияда болгъанмыса? Бу жолгъа дери тутмакълыкъ сынагъанмыса?

– Аланы барысын да санагъан эдик да тюнене.

– Мен соргъаннга жууап бер! Сен къойчу къошда ол турмагъанынгы ангылагъан эт!

– Хо, сен айтхан болсун... Сен да муслийман, мен да муслиймак...

– Мен коммунистме, бери намаз этерге жүрюмейме! Партиягъа, Совет къыралгъа къуллукъ этерге келеме!

– Аллах тутхан ишингде бет жарыкълы этсин...

– Немислиле Шимал Кавказны ууучлагъан заманларында, аланы бек сыйлы къонакъланыча көргенле, бек биринчиден, къарачайлыла бла малкъарлыла болгъандыла. Ала артха къачып кетгинчи, той этгенлей тургъансыз.

– Керти хапар туююдю ол.

– Сора мен сант эте турама, алаймыды?!

– Мен алай айтмагъанма. Бизни юсюбюзден сизге ким эсе да тюз хапар бермегенди. Аны ангылатыргъа кюрешгенлигимди. Битеу да сексен минг къарачайлыны оналты минги урушда болгъанды. Онбир мингнге жууукъ къарачайлы Совет Ата журту ючюн жан бергенди. Ол адамланы арасында Совет Союзну Жигитлери, атлары къыралгъа айтылгъан офицерле бардыла. Бандитлени юслеринден да айтайым быллай шартла: 1943 жылда апрель айда Къарачай автоном областъда тутулуп тургъан адамланы ишлерине къаралгъанды, эки жүз жетмиш адамгъа сюд этилгенди, аладан алтмышы къарачайлы. Немислилеге болушхансыз деп да, бир жүз онеки адамгъа сюд этилгенди. Аладан жаланда алтысыды къарачайлы. Политика бандитлесиз деп да, алтмыш адамны терсегендиле. Ёз халкъымы юсюнден айтырыгъым да олду, – жалгъан дауну мурдорунда туугъан терслеу къая аугъанча аугъанды юсюбюзге.

Следовательно секирип ёрге турду.

– Бир Аллахдан сора, бизни ёлжумден къыргъыз халкъы сакълады, – деди Жылкы, следовательнони кёзюне къарап, хауа чыракъ жарыкъ жанып ышаргъанча ышара. – Сен аладан туююлмюсе?

– Не эсе да бир аман актыл кыайнайды дейме башынг-да?

«Сени керегинги берирге тийишли болуп турады, иги адамныча ийлеп», – деди Жылкыы, кыарамын энишге бошлап.

– Сиз мени киеуюмю ишден нек кыыстагъансыз? – деди Жылкыы, эки кыолун бирге чалдиу этип, онг тобугъун анга тиреп, бу жол кесин следовательден кёп да онглу кишича кёргюзтюп.

– Совет кыыралны душманыны киеую совет сабийле-ни окытургъа эркин туююдю.

– Эбизеланы Юзе коммунистди.

– Аллай коммунистле кимле болгъанларын уруш заманда ачык кёргюзтгендиле.

– Сизни кибикле, жалгъан дауну бетин ачар орунуна...

Жылкыы сёзюн андан ары бардырмады. Аны кыулагына кёк кюкюреген, таудан кыар юзюлген тауушла эшитилдиле. Ол Марыугъа келген кюнню да билмей эди: атасыны тутулгъанын, эрини училищеден кыысталгъанын, кыыйын ишни ауурлугъун кётюралмай, дуниягъа энди жаратыллык жашчыгъындан айырылгъанды. Жарлы тиширыу кыарынында сабийи табанчыклары бла туююп башлагъан кюн, асыры кыоркыгъандан, жерге олтуруп кыалгъан эди. Озгъан кече уа жууукъ-тенг аны кесини жияуун этерге аздан кыалдыла. «Сабийле ойнагъан, жукылагъан юйде – кыууанч кёп», – деп болгъанды Марыуну анасы, адамларыны барысы да бирге жыйылгъан сагъатда, ол затха сакъ болурларын тилеп. Кыарынында сабий кесин билдирип башлагъанда, Марыу анасындан эшитиучю сёзлени кертиликлерин кеси юсюнде сынарына кыууана эди. Энди уа жатады, тёшек болуп, кыыйынлык хайран этген башы, ачы жиямуку кюйдюрген кёзлери, генезирге – жансыз адамгъа – ушап кыалгъанды.

– Сени кыарындашынг немислилеге кыуулукъ этгенди, кеси да ала бла кетгенди, – деди следователь, олтургъан жеринден ёрге туруп, Жылкыыны кёзюне жютю кыарап, аны бла андан кёп ойнаргъа заманы болмагъанын ангылата, бир кыолун кыалак бел баууну башындан энишге сугъуп, экинчи кыолу бла тапанча сабына, бош, анстан жабышханча этип.

– Мени кыарындашым фашистле халкыны кыырып бошамаз ююн этгенди алагъа «кыуулукъ», – деди Жылкыы, была башлагъан сёз игиликге болмагъанын ангылай да тургъанлай. – Мен сизден, Хамбийни бла Маштайны бери чакырыгъыз деп, баш уруп тилегенме да!

– Жашауда хар айтылгъан сёз марда болуп бармайды, – деди следователь, бир кесекни тынгылап тургъандан сора, къысха къыркъылгъан, кирпичи туюне ушагъан чачын эки кёлу бла да бир жолгъа сылай артха...

– Мен тюз сен сунганча кюйсюзледен туююлме. Кёптенгим ёлгенди кёлумда уруш къызыу баргъан орус жеринде. Сабанланы кюйгенлерин, юйлени оюлгъанларын, ёлумден къачалмай жоюлгъан сабийлени кёргенме, – бюгюн ауур сагъышларымы таш жюгюдюле ала. Не уа элде мени атам, анам бла кёншуда жашагъан къарачайлы тишируну – Адияханны – ахыр сёзлерин къалай унутурма мен: «Хужулукъ гетменди манга ауруу тапдырып, ол дуниягъа ашыргъан. Къабырымы аны бла къазмазыгъызыны тилейме», – дегенди жарлы ана. Ол таралыуну эшитген, шашхын болургъа жетишмей, не этерикди?! Мен жарлы Абияханны бир заманда да унутурукъ туююлме. Алай, тюзюн айтып кёяйым: кыралым бла атама да бет этерик туююлме.

– Ол хапарны мен эшитгенме. Тюзлюкню тохташдыр, – излегеним жаланда олду. Жериме къан жаудургъан эсе да, кыралымы уа мен да сюеме, аны ючюн кесими ёлтюртюрокме деп айланмагъанлыгъыма. Бу ауур ишни юсюнде терс оноу этсенг, ол дунияда даучула кёп болурла, – деп, Жылкъы, башын ёрге кётюрюп, следовательге ишекли къарамын бурду.

Следователь да тюз ол халда къарады Жылкъыгъа. Къарады да, аны бурун тюккахыннга ушатды. Жылкъы уа: «Ой, Аллах юйюнгю къурутсун, бетинг да сау жылны чурукъ ичинден чыкъмай тургъан габаш кирик, къапкъара болуп!» – деди ичинден.

Следователь милиционерни чакъырды да, Жылкъыны биягъы темир чалдишли отоугъа ашырды.

* * *

Юзе эшитген эди къайын атасы Хамбийни бла Маштайны шагъатлыкъларын излегенин. Ала табылсала, Жылкъы айтырыкъ да бирди: «Жанларым, кёзлерим, тюзлюкню, терсликни айтырыкъ сизсиз, къартлыгъымда мен туудукъларымы жукъ битмеген желли жерге къаратмазча этигиз. Быланы бир сынчылагъан жерлери барды: баям, башындан буйрукъ сакълагъаннга ушайдыла. Тейри, энди бизни жанлы болуп, хазна адам сюелсин, кеси къайгъыбызны кесибиз этейик. Жангыз бир кюнюбюз окъуна къайгъысыз ётмей тохтады да, таланган...»

Хамбийни: «Къоюгъуз мени, бир бош затдан сѣз къабынып къалыргъа боллукъду», – деп айтханын билдирди Жылкыгъа.

– Аллах-Аллах, Хамбий алай къалай айтыр?! – деди Жылкы. – Мен ол затха ийнанмайма. – Алгъаракъда, Хамбий Жылкыгъа тюбеп, бир бирни тансыкълап айырылгъандыла.

Хамбий: «Тейри, Жылкы, Кавказны кѣгюнде бизни излеп, кюн да, ай да ажаша болурла», – дегенинде, аппаны жиямукълары тѣгюлген эдиле. «Тюз айтаса, Хамбий, – деген эди къарт, бир кесекни тауушсуз, тынгылап тургъандан сора, солууун теренден алып, тамагъына жабышып тургъан ачы тюкюрюгюн жеринден тепдирирге кюреше, – энди бизге азат дуния хазна болсун».

Следователь айтханды Жылкыны шагъатларыны табылмагъанларын, мындан арысында ол аланы излемезлигин да. Бу жол следователь анга бир эриши келепенча кѣрюнгени да аны ючюн болду. Ол, кире келгенлей, биягъы багъыр къарамын тиреди къартха. Аппаны къарамын атыллыкъ ушкокга ушатды.

«Акъсакъал, жарсыма аллай бир, – деп шыбырдады биреу аппаны къулагъына, – мен билип, сени кишилигинг жалгъан дауну темир кючюнден кѣп да кючлю бола келгенди, бу жол да тюзлюк жерин табарына ийнан». Ол Юзени ауазы болгъанын ангылады Жылкы.

Киеуюню кѣллендириу сѣзлери кечеден-тангнга сууча эрип баргъан уллу санларына кюч-къарыу бердиле. Сора къара тынгылау басды аны. Следовательни сорууларын окъуна эшитмейди Жылкы. Следователь а биягъы тебиною сорууларын бир бири ызларындан къуяды:

– Оккупацияны заманында сен фашистлеге къуллукъ этгенинг, къарындашынг Жанмырза да ала бла кетгени бизге толусунлай белгилиди. Керексизге, аякъ тиреп, бизни да, кесинги да къыйнап турма да, протоколгъа къол сал. Хар затны боюнунга алсанг, сюдде ишинге женгиллик боллукъду, – деп, следователь, керилип, жумдуругъу бла бек къылыкъсыз урду столну. Жылкы ол заманда да кѣз къыйыры бла къарап къойду соруу этгеннге.

– Сени къадарынг мени къолумда болгъанын билемисе, итден туугъан? – деди следователь, секирип ѳрге туруп, Жылкыны таматалыкъ бетин да этмей. – Къабыргъа жанынг саулай кириргеми сюесе?!

– Тейри, иги жаш, аллай бушууну хазна кѣтюрсюнле мени адамларым.

– Аны биле эсенг, мен айтханны эт. Сени кибиклени

хаталарындан, кѣп коммунистни, фронтчуну сабийлери ѳксюз болгъандыла.

– Хар сѣзюнг бичакъ болуп тиедиле жюрегиме...

– Мен сени бла шош ушакъ этерге келмегенме бери... Фашистлеге жакъ басхан итлени хаталарындан кѣчгюн-чюлюк сынагъандыла миллетле. Сизни кибикле къыргъан совет адамлагъа асыры кюйгенден, тау черекле окъуна сарнап саркыгъандыла. Тауларыгъыз, алагъа сын ташха салыннганча, сюеледиле бюгюн да, тѣппелерин къара булутла басханлай, къабыргъалары кѣм-кѣк болгъанлай.

– Сѣзлерингде жылыу жокъду, иги жаш, – деди Жылкы, баям, бир кюн туугъанма, бир кюн ѳллюкме, аман кѣзюнге жолугъайым деген акъылгъа келип. – Жесирликни сынаргъа юйреннген кишиме мен. Аны бла къоркътма.

– Аны да билебиз – колхоз къурулушха къажау сюелгенинги. Жаныбыз саулукъда, Ата журтубузну душманларына бет этерик туюлюбюз. Ата журт урушну заманында да сиз кюйдюрюрге кюрешген тенгликни, эркинликни отдан чыгъардыкъ.

– Мен колхоз къурулушха бир заманда къажау сюелмегенме: дуния бла бир малымы, мюлкюю анга берип, кесим да, аны байлыгъын айнытыр ючюн, кече-кюн демей кюрешгенме. Жашларым коммунистле болуп, битеу кючлерин салып кюрешгендиле колхоз ишге, оккупацияны заманында уа, бизни кибикле болмасала, элдеде къолгъа алып адам къалмай, къырыллыкъ эдиле. Мени биринчи кере да терс тутулгъаным ачыкъланнган эди, бу жол боллугъу да алайды...

Къоюгъуз жыйырманчы-отузунчу жылланы артха къайтарыргъа кюрешгенигизни! Мен хар затны чотха алып тургъан адамма.

Жыйырманчы-отузунчу жыллада Къабарты-Малкъарны билимли, акъыллы, окъуулу адамларын, тутуп, жоюу ишле бардырылгъандыла. Урушха дери республикада битеу да 359 256 адам жашагъанды. Политика жаны бла терсленип, 17000 адам тутулгъанды, аладан 9547 адам законнга келишмеген затла этгенлери ючюн сынагъанды тутмакълыкъ, 2184 адам илишаннга салыннганды. Партия, совет къууллукълада ишлеген белгили адамладан кѣпле тутулгъандыла, мени миллетимден атлары сау къыралгъа айтылгъан адамла ажымлы жоюлгъанды: Гемулары Ако, Энейланы Мухаммат, Улбашланы Келлет, Чеченланы Къаншау, Ностуланы Юсюп, дагъыда башхала. Жазыучу Теммоланы Хамит-

ни да, тутуп, ёлтюрген этгендиле. Поэтле Отарланы Саид бла Улбашланы Ахмадия уа Сибирьде тутмакълыкъ сынагъандыла. Алагъа айтылгъан жалгъан даула артда саулай малкъар халкъгъа айтылгъандыла.

– Къантулукъ! Къарт тонгуз! – деди следователь, ол тургъан жеринден секирип ёрге туруп. – Таза да ичинги ачдынг, контур болгъанынгы билдирдинг, итден туугъан! Ауузунгдан ёмюрде сёз чыкъмазча этейим!.. Къурутугъуз бу адамлыгъын тас этген малгъунну былайдан!

Алайда Жылкыны къулагъына ушкок атылгъан таууш эшитилди да, жашауунда хорлам тангы ата келген адам бу жол адыргы умутларын окъуна тас этди. «Къайдады тёзюмюнг? Кёлсюзлюк этме», – деди кеси кесине. Алай бир зат да кюч-къарыу бермеди анга, – ахыр жолуна – ол дуниягъа – атланыргъа кёп къалмагъанына толу ийнанып барады эки бегеуюлно ортасында бирде сол, бирде онг жанына ауа. О, къадар, чамлан зорчулагъа, ахшы къууум къоллу эт Жылкыны.

Жылкы, Маштайны бла Хамбийни келликлерин эшитгенден болур эди, эрттенликде къууанып уянды. Туугъан жерни жылыуун терен сезген, адамларыны аллында кесини борчун иги ангылагъан Жылкы, жашауда тёзюмсюз къыйынлыкъны ауур ташыны тюбуне тюшген жаланда кеси болмагъанын биле эсе да, нёгерлери муну палахдан къутхара эселе, бек биринчиден, жашларын излерге керекди, ючюсю бирден атсыз-чуусуз болуп къалыр амаллары жокъду аланы. Ала тургъан письмоланы хайырларындан, уруш къыстау баргъан жерледе бола келгенлеринден хапары барды. Сора, алайлада жер бла бирге кюйюп кетмедиле эселе, къайдадыла была? Кёпле сау-эсен къайтдыла согъушдан, ташалада бугъуп туруп, аскерчиле башларына бош болгъанлай, туурагъа чыгып, ала бла бирге къайтмадыла эсе артха?

«Аллах-Аллах, не ушагъыусыз оюм келди башыма, – деди Жылкы ичинден, жюреги кёкюрегин къысып, солуун кючден ала, – ол деген не сёздю? Адам эшитмесин мени акъылыма келген бедишлик оюмланы, ачыуумдан жаншай турама. Урушда Ата журт ючюн дуния къырылгъанды, меникиле уа аладанмы игидиле? Урушну къыйынлыгъын барыбыз да сынадыкъ, аны хатасындан, дуния хар атламындан тюрлене тургъанын кёрдюк. Аны алайлыгъын бир кишиге ангылатыр кереклиси жокъду: ол тюрлениу кёп тенглени, жууукъланы бир бирлеринден, кёп халкъланы туугъан жерлеринден айыргъанды. Бизден сора да, бардыла къыйынлыкъ отунда кюйген-

ле деген сёзле хар инсанны къыйынлыгъын бир кесек сынтыл этедиле, сора керексиз жерде башхалагъа кёл ашаудан кери болайыкъ.

Къадаргъа – ол не тюрю эсе да – чамланыу дурус болмаз, не бек къайгъы этсенг да, ол сабырлыкъ бермез бир кишиге да, жаланда тёзерге керекди жашауну кюн сайын сарнатхан желине».

Алай следователь: «Манга сизни шагъатларыгъыз керек туюлдуле, Акъбайланы Жылкыны жерин тапдырыгъа аны юсюнден менде болгъан шартла тамамдыла», – деп тохтагъанын аппа эшитсе, «къадар берген къыйынлыкъгъа тёзерге керекди» деген таукеллигин терк унутур. Юзе, следовательни юсюне сюелип, Совет законланы была жанлы боллукъларын ары да, бери да айландырып санагъанында да, ол жугъутур къулагъына жел къакъгъанча да болмады, баям, Юзе айтханланы эшитген окъуна этмеди: анда болгъан сансызлыкъ не тёзюмлю жашны да чекден чыгъарлыкъ эди.

Энди уа не мадар? Юзе, Хамбий бла Маштай айтханланы, Жылкыны юсюнден башхала билген иги затланы да бирге тийишдирип, келишдирип, жазып, аны областьны прокуратура тапдырды.

* * *

... – Отну ёчюлтюрге кюрешгенсе, энди уа жандырыргъа кюреш, – деди Юзе, иш кеси айтханча болмагъаны къанын чексиз бузуп, къара кесеу болуп олтургъан следовательни юсюне сюелип. – Билеме, следовательни минг кёзю, минг тили барды, башхаладан кесин биллим, акъыллы да сунган адети да. Ол а аны ишине тасха тюшюрмей къоймайды, бек биринчиден, жесирге тюшген адам сынайды аны къыйынлыгъын; сени кибиклени терсликлеринден, кёп тюз адамла илишаннга салыннгандыла.

– Мен ол хапарны къайын атангдан да эшитгенме, – деди следователь, саргъылдымгъа тартхан мылы эринлерин чайнай. – Бёрюле къатында ёсген адамласыз экигиз да. Сизни кибик душманларыбызны урушда илишаннга салдырып тургъанма.

– Иги этмегенсе, сен, тюзлюкню жакъчысы болсанг, ол къадар тынч жашау сюрюр эдинг; сени кёолунгдан ажымлы жоулгъанла, кече тюшонгде боюнунгу буууп, къычырыгъынгы кёкге бардырыгъа болурла.

– Аланы ызларындан сизни да ашыргъынчы, тынчлыкъ боллукъ туююлду, – деди следователь бу жол. – Мени тюшюмде хур кыызла кёрюнедиле, барысы да манга табынып, ма алай... Сизсиз кёоллары къан жугъу болуп айланган бандитле! Биз а сизни дуниядан жокъ этерге керекбиз!

– Кёз жашланы, ажымлы жоулгъанланы жарсыулу къадарларыны шагъатларыдыла сен этген ишле.

Следователь ёрге секирип турду да, Юзени къатына жуукъ атлап, онг кёолун ёрге кётюрюп, Эбизе улуна керилди. Юзеге кереклиси да олду; бу къарабауурну юйюн къурутур ючюн, сылтау керекди.

– Кавказны агъачлары жыртхыч жаныуарладан топпатолудула, сен да аладан бирлерисе, – деди следователь, кёолун энишге бошлай, терк-терк солугъан заманында, кысха бурунчугъуну тешиклери алгъындан эсе бек кенгере. – Кёп ойнадың башым бла, мен да кёонакълыкъ бетинги этип. Ийнан анга, биз, партияны атындан айланган адамла, дёрденинги бек терк чёкдюрюбюз. Сен къаллайла жүрютесе кесинги, итден туугъан маске?!

– Тюзлюгюбюз ючюн азап чекди башыбыз, – деди Юзе, – эталлыгъыгъызыны аямагъыз, бу ыспассыз жашаудан эсе ёлюп кетген кёп да онглуду. Бусагъатда Къыргъызстанда токъсан алты, Къазахстанда төрт жүз сексен сегиз, Юзбекистанда токъсан беш спецкомендатура къуралгъанды. Ала НКВД-ны башчылыгъы бла ишлейдиле: башханы кёой, солууларын эркин алыргъа кёоймайдыла кёчюгюнчюлени, тюрмеде тургъандан не башхалыгъы барды бизни жашауубузну? Эталлыгъынгы аяма, сени кибикледен кёоркёуучу киши туююлме! Дунияда мен ангылагъан бир зат барды: кырал таматала халкъларын, туугъан журтларын сатаргъа боллукъдула, саулай халкъ а – угъай. Сен юристсе, тюзге санаймыса ол ишни?

– Думп бол былайдан! – деди следователь, Юзени юскуне сюелип, ауузундан сёз чыгъарса, уруш-тойюш башларгъа хаппа-хазыр болуп. – Кёзюме кёрюнме, итден туугъан! Ата журтун сатхан малгъун!

– Мен коммунистме.

– Сен Ата журтну душманыса!

– Атам да коммунистди. Къарындашым урушда къан тёккен адамды.

– Къарындашынг Гитлерге кёуллукъ этгенди!

– Сени сёзлеринг кечилип къаллыкъ сунма!

– Ёмюрюнгю тюрмеде ашырырча этерме!

– Кёоркёмайма, бир затдан да кёоркёмайма. Ким

биледи, Аллах бизге бир насып буюруп заман келир эсе уа? Кесинг, юрист кѳадарынгда, бек уста билесе, халкѳымы жашауу артыкѳлыкѳдан, зулмудан топпа-толу болуп тохтагѳанын. Бек биринчиден, душман, жерибизге ормай-сормай киргенча кирди да, халкѳыма киши тѳюшюнде кѳрмеген артыкѳлыкѳланы сынатды. Бюгюн кѳанаты сыннган халкѳымы ким болгѳанын башхалагѳа ангылатыр ючюн, сенден эсе кѳп да акѳыллы болургѳа керекме мен.

— Совет власть, сени кибики, кѳп мурдарны башын отда кѳюдюргенди. Дунияда аны хорлар кѳюч болмагѳанын бу уруш ачыкѳ кѳргюзтѳю, — деди следователь, Ата журтун урушдан жаланда ол чыгѳаргѳан кибики, башын, дѳрдендин да ѳрге бирча кѳтюрѳп. — Акѳылынга, сыфатынга да кѳулейим!

— Туманда ажашмагѳан, отда кѳююп, жокѳ болмагѳан халкѳым бла ѳхтемленеме!..

* * *

Хамбий бла Маштай Жылкѳы жанлы болуп сюелгенлеринде, следователь игида жунчуп, эндиге дери ѳте келген ишине сокѳураныргѳа тѳюшѳп тохтагѳанында, НКВД-да ишлеген таулуну болушлукѳгѳа чакѳырды. Жылкѳыны шагѳатлары, аны кѳргенлеринде, бир бирге кѳарашдыла. Кавказ таула аланы кѳатларына сюелип, НКВД-чыны юсюнден жаппа-жангыдан хапар айтып башлагѳанча, кѳзлери кѳарангы ѳтип, следовательни отоунда бир затны да кѳрмей тохтадыла. Маштай бла Хамбий НКВД-чыны бу жерледе болгѳанын ѳшитген ѳдиле, кѳзлери бла аны кѳрмегенликге, ишни тѳюзюн билирге уа кѳюрешмегендиле, — аны от тѳбеси болурун кѳюсегендиле.

— Жолдаш следователь, Маштай да, мен да коммунистлебиз, — деди Хамбий, НКВД-чы таулуну баргѳа, жокѳгѳа да санамай, анга арталлыда ѳс бурмай, ол а, хар замандача, сюеледи боюнун кѳынгыр ѳтип, башын бир жанына тутуп. — Акѳбайланы Жылкѳыгѳа айтылгѳан дау ѳтюрѳюкѳю, бу асыл адам оккупацияны заманында бизге, партизанлагѳа, кѳууллукѳ ѳтгенди. Муну хайырындан, кѳп хорламлы ишле ѳтгенбиз. Бу адамны бандитге санагѳан ким эсе да, кесиди бандит.

НКВД-чы таулу типискиге кѳалды. Кесини «тѳюзлюгюн» шагѳатланы кѳзлерине тутаргѳа кѳолундан келлигине уа ийнаныпды.

— Маштай, мен айтханны тѳюзге санаймыса? — деди

Хамбий, олтургъан жеринден ёрге кётюрюле, таукеллигини чеги болмай.

– Хамбий, сен айтхан тюппе-тюздю, – деди Маштай. – Жылкъы совет власть ючюн жанын берлик кишиди. Аны башы бла ойнаргъа бир киши да эркин туююдю.

– Жылкъы, Оразайдан а не хапар? – деп сорду Хамбий.

– Мен билген жокъду, – деди акъсакъл, – турама эсли адамланы жарсыулары бла кечине.

– Да аны къайда болгъанын эндиге дери билмеймисиз? – деди НКВД-чы таулу. – Муну къарындашы Жанмырза бла бирге кетген болур Германиягъа.

Олсагъатда Жылкъы секирип ёрге турду да, шинтигини эки къулагъына эки къолу бла жабышып, аны кеси бийиклигинден игида бийикге кётюрюп, НКВД-чы таулуну башына бекледи. Аны бети-башы къара къанга боялды да къалды.

– Оллахий, эшикни жапдынг! – деди Маштай.

– Бек тюз этгенди! – деди Хамбий.

6

Жылкъы, жашауу дуния тюрлениуле бла байламлы, къыйын бола келген эсе да, озгъан жылларын эсгерирге бек сюйюучю. Аны туугъан жери чалпыгъан къадарыны жай да, къыш да чагъып тургъан терегиди. Энтта да палахдан къутхарлыкъ жаланда олду, – Аллах буюруп, Кавказгъа къайтса, кёрген къыйынлыкъларыны унутулукъларына ишексизди: ол заманда кече шошлукъгъа, ырахатлыкъгъа бёленир, танг ышара атар, алтын къанатларын кенг жайып, табийгъатны ариулугъун ийнакълай, адамланы кёллерин кётюре, къууанчлы жашауну огъурлу кюнлерини жангысын ахшы жолгъа ашыра.

Бюгюн а къайгъылыды жангы кюню – ол, Кавказда кеси иги таныучу, халкъ адамлыгъына, билимине да башура келген Сафиятны хапарын эшитип, аны къадарына, ол къарагъан ёксюзлени жашауларына тынгысызды. Жарлы сабийле, барысы да къабылып къалмагъа эдиле! Къалай къыйынды ол огъурлу устаз тиширыу кёрген къыйынлыкъны кётюрмеклик! «Эр жүреккли Сафият, кюнюнг кече къарангысына ушап тохтагъанын ангылап турама, – деди аппа, тегерегине къарап, кесине сёз нёгер излей, алай киши кёрмеди. – Таула арасында ёсген эгечим, таула тёзгенча, тёз къыйынлыкълагъа!»

«Къыйынлыкъланы къайсы бирин санайым, – деп

жаза эди Сафият Юзеге жиберген письмосунда, – баш ием, Къазакъланы Мустафа, урушдады, мен а, эки къагъанакъ сабий бла дуния азабын чеге, баш кечиндиреме. Алгъаракъдан хапар айтыргъа керек болса уа, бу затны белгилер эдим: Саутуну бла Глашланы элни къыргъанларында, бизни юйню да кюйдюрген эдиле. Школну да эшик, терезеси бирда къалмай ууаладыла. Жети-сегиз адам болуп, сабийле болушуп, школгъа ремонт этерге кюрешдик. Алай къайдан эсе да аскерчиле келип, бир ыйыкыгъа школну эркинлигин бизге беригиз деп тохтадыла. Школну директору болгъаным себебли, анда ремонтну тохтатама, ишлей тургъан адамланы башларына эркин этеме. Ала балталарын, бычхыларын, башха кереклерин да школда къоядыла. Аны хыйсабы – аскерчиле кетгенлей, ремонтну терк бошап, окъутуу ишни, мычымай, къолгъа алыр акъылда эдик. Алай биз этген мурат болмады – аскерчиле, тангаласы бла эл тюрбуне жайылып, бери нек келгенлерин айтып, халкъны къычырыкъдан алдырып, азап жолгъа атландырып тебиредиле.

– Бу этгенигиз артыкълыкыды! – деп сюелдим аскерчилени юслерине, къаным башыма чабып.

– Кесинге сабырлыкъ ал, – деди хар затха оноу этип айланнган офицер, – биз Москвадан келген буйрукъну толтурабыз.

– Бир да, эки да айтмагъыз: къарт атам, анам, сакъат къарындашым, эрлери урушда къан теге тургъан эгечлерим. Аланы барысы ючюн да менме жууаплы. Бир жары да барлыкъ туююлбюз!

– Иги этесе, юйюнгде тур, харип, – деди биягъы офицер, хыликкя этип, ушагъыусыз сёзлени бир бири ызларындан къуя. – Эринг болгъан жерге жиберсегъа, ыразымыса?!

Эр кишиге къол кётюрюу тиширыугъа адет болмагъанын да билеме, алай ол уубет офицерге уа бир къыяу салыргъа угъай дерик туююл эдим...

Биз Къазахстанны Киров районунда жюзюм совхозгъа туюшебиз. Кёчген жылыбызда анда кёп адамыбыз къырылгъанды. 1945 жылда бизде ёксюз сабийлеге деп энчи юй – детдом – ачдыла да, анга директоргъа мени салдыла. Ой Аллах, жашау къыйынлыгъы дуния азабын чекдирген ач, жаланнгач, арыкъ, мудах сабийчиклеге къарагъаным сайын, асыры эзилгенден, жүрек тамырларым чанчадыла. Бизни кёз аллыбызда ёлюп барадыла кёчгюнчюлени ёксюз сабийлери: жиликлери юзюлген, кетмезлик ауруу тапхан жашчыкъланы бла къызчыкъланы кёбюсюн ёлюмден сакълаялмай, дарман-дары

тапмай, жаныбыз жерге ала бла бирге киргенча болабыз.

Къыралны жанындан хазна болушлукъ болмай, къарачайлы, малкъарлы тиширыуланы нёгерге алып, юден-юйге кирип, сабийлеге къабар затчыкъла алып айланама. Манга болушхан тиширыуланы кёбюсю кеси эллилерим эдиле – Огъары Малкъардан: Башийланы Зулийха, аны эгечи Мадина, Жаболаны Фатимат, Газаланы Суюдюм, Аппайланы Нина.

«Комендант» деген сёз таулуланы къулакъларына элия ургъанча эшитиледи. Алай Сегергиевге уа адам жанындан юлюш этер эди; кюн сайын келеди бизге, ёксюз сабийлени сора, не къыйынлыгъыбыз болгъанын, не болушлукъ керегин билирге. Аны хайырындан, кёп сабийлени ёлюмден сакълагъанбыз.

Ёксюз сабийле тургъан юден узакъ болмай больница барды. Ачлыкъ, къыйын ауруу жунчутханланы ары беребиз. Кёплени ёлюмден алай бла сакълайбыз. Ол больницада ишлеген Таумурзаланы Кызыка бир кюн, бизге келип, былай айтады: «Ол бек къарыусуз сабийледен экиси ёлгенди, аланы оноуларын этигиз». Барсам – эки ариу къызчыкъгъа аман кюн келип. Къалай эсе да, сау а болурламы деген акъыл башымы бийлеп, энишге ийилип, къулагъымы къызчыкъланы кёкюреклерине кезиу-кезиу салып тынгылайма.

«Была саудула! – деп къычырама. – Жарлы жанланы бу тапсыз жерге атып, башларын да жабып, солууларын чыкъмазча этип турургъа ким эркинлик бергенди сизге?!» Алай, ажаллары жетип, жан алалмай тургъан къызчыкъла мени дауурум тохтагъынчы ёлдюле. Алагъа къабыр къазаргъа, асыраргъа адам тапмайма. Сора ары дери бизге болуша туруучу бир къарачайлы полковникни анасына жалынама. Аны жашындан туугъан Борисчик да ёксюзле юйюндеди. Бизни тилегибизни толтурду ол тиширыу. Сабий ёлюклени жуугъан да, кебинлеген да, асырагъан да кеси этди. Ёлюклени къабырлагъа дери уа арбачыкъ бла элтгенбиз. Детдомдагъы сабийлени хазна къалмай барысы да – эки жюз жашчыкъ бла къызчыкъ – малкъарлыла бла къарачайлыла...»

* * *

Жылкъы тутмакълыкъдан ычхыннганлыкъгъа, сагъышларыны ауурлукълары белин тюзетирге къоймайдыла. Юзе, къагъытларын жарашдырып бошап,

къайынларын Фрунзеге – кесини адамлары болгъан жерге – кёчюрюрге тамбланы, бирси кюнню сакълап тура эсе да, Эбизе улуну юйюнде мудахлыкъны уа чеги жокъду. Анга къууанч келтирлик сабийчиги дуния жарыгъын кёргюнчю кетгенди жер тюбюне.

Баям, ол чакъгъынчы ёчюлген гюлчюк кимден да бек аппаны кюйдюрдю; аны жүрек тынгысызлыгъы, жарсыуу ауурдан-ауур бола баргъаны да ол себепденди. Аллай кезиулеринде бизни акъсакъал мамыр кюнлеге термилиуон башхалагъа билдирирге скоймей эсе да, атасыны заманындан бери тургъан бичагъын къынындан акъыртын чыгъарып, туугъан жеринден келтирген таягъына кертикле кертип кюрешгени ол затны белгисиди. Тюп болгъан элле, оюлгъан хунала, малсыз къалгъан жайлыкъла, къутургъан суу элтген тирменле кёзюне кёрюннген сагъатда уа, акъылдан шашаргъа жетеди. Дагъыда бир кесекден а, топ, окъ тауушланы ёлюм келтирген улуулары къылыкъсыз бек элгендиредиле. Ол тюрю суратла аппаны кёчгюнчюлюкню тузагъында тургъанын окъуна унутдурадыла: аллай къатыш-къутушлукъ бирде адамын шашхын этерге жетишдиреди, кертиди, бирде эрликге, тёзюмлюккге, халаллыкъгъа да юйретеди. Бирде уа барыбызны да ызындан элтген акъсакъалны кеслерин теренден танытхан акъыллы оюмлары бар къыйынлыкъларын хорлап чыгъадыла. Ол кёрген тюшле керти хапар айта эселе уа – бизни атабыз, Оразай, кёп турмай, юйге келликди. Осман да жолдады. Ол юйюрюн излеп айланады, ажашып. Зарий да, эрини юсюнден бир зат билгенча, кирпичдеп айланады, алыкъа атасы кёрмеген сабийчиги ёсгенине къууанып, башы кёкге жетгенча болуп. Аппа тюшюнде мени ыннамы да кёргенди, ол не къайгысы, къыйынлыгъы бар эсе да, аны тышына чыгъарыргъа скоймей эсе да, тырман, кёзбау затладан локшоюз тиширыу, жашлары сау болгъанына ийнанып, кесини ол ийнаныуун бизге къалай бла ангылатыргъа билмей айлана эди дейди аппа, – келинлерини колхоз ишден къайтырларын ингир къарангысына дери сакълай, тынгысызлыгъы жүрек тебиуон хорлап.

Арт кюнледе къартны хош кёллюлюгю, кюнюн жолгъа къарай ашыргъандан бир кёп зат ангылагъанча, биз да – Оразайны жашлары – мен, Добай, сора Ачах – тенг-лерибизни чаришде хорлагъанча, уллу жүрек кётюрюлююлюкдебиз. Анабыз Майрусхан да кирпичдейди, насып къоллу боллугъун ангылагъанча.

– Жашым, – деди аппа, Юзени кёзюне къарамай, ол этген оноугъа сёз къошаргъа базынмагъанлыкъ этип, – бу

көчгөн къайгыны бир кесек заманга дери сабыр этерми эдик? – Тышына тынгысызма, – жашладан адам келип иш къалса, бизни излеп, аман сагъатлы болмазмы?

– Жукъму эшитгенсе, атабыз? – деди, печь юсюне сюелип, ушхуур этерге кюреше тургъан Шамкъыз, тёммегин угъай, башын къайын атасы таба бура, не заманда да ол айтхан зат жашауда жерин таба келиучюсю иги умут этдире. – Айт билгенинги, къууандыр бизни да. Ючюсюнден бири окъуна келге эди.

Аны сёзюне киши эс бурмады. Шамкъызны къууандырыр хапар айталлыкъ туюлду бир адам да. Ким тюшюне, ким ахшы къууумлагъа ийнанган болмаса, башха зат билген жокъду. Шамкъызгъа да артыкъ хычыуун а тиймеди ол сансызлыкъ; кишини ауузундан акъдан, къарадан сёз чыкъмады.

Жашау бирлеге къырс, бирлеге чомарт бола келгени эрттеден белгилиди. Къыйынлыкъ адамланы таза ниетли, къайгырыулу да этерге керек эди. Алай Жылкы, тутмакълыкъдан къутулгъанлы да, кечалмайды ёз миллетлени адамларыны арасында «къыралны душманларын» излеп айланган мынафыкъланы бетсизликлерин. Ким кёргенди аны, – шериятда, законда сабийге сюд этиле келген иш болгъанды деп, ким эшитгенди? Ошда Наукат шахарда алтынчы классха жюрюген таулу къызчыкъгъа алты жылгъа сюд этилгенини хапары сау Къыргъызгъа жайылгъанды. Терслиги: Сталиннге аман айтханды, бизни туугъан жерибизден кёчюргенсе деп. Аны уа къызчыкъны биргесине окъугъан тенги жетдиргенди комендантха. Ажал кёзюне къарап тургъан кёчгюнчюлеге аллай огъурсузлукъ керекмиди?!

Марыу, сабийчигинден айырылгъандан сора, бир огъурсуз кюй этгенди, къоншуда жашагъан къарачайлы тиширыуну тилеги бла. Кюн отча жандыргъан къызыулукъда солургъа хауасы жетишмей айтхан эди Марыу бу тизгинлени:

« ... Ауруу жайылып, жарлы таулула
Сабийлеринден бошайла.
Къыргъызлыла да, бизнича, атам,
Муслийман халкъгъа ушайла.

Беш татлы баланг бар эди, атам,
Аладан экибиз къалгъанбыз.
Ашаргъа гыржын бурху да тапмай,
Клевер ханслагъа болгъанбыз ...

— Атам да, дуниясын кѣюп, анамы ызындан кетди да, бизни жерге кѣаратды, — деп келген эди башха тиширыу, Марыугѣа жыр этерин тилеп.

— Барыбызны башыбыз да жырлыкѣды, — деди Марыу, кѣз жашлары акѣ бетин жалай. —

Жолоучулукѣда ёлюп, барыр жерлерине жеталмай,
Ахлуларына ажымлы болгѣанла,
Кѣызыл Аскерде ёлген жашларына «эришип»,
Белгисиз кѣабырда кѣалгѣанла.

Кѣчгюнчюлюкде антмы этгенсиз, ата, ана,
Кѣыйынлыкѣ дуниядан бирге кетерге.
Ёсдюрген сабийлеригизни узакѣ жерде —
Ууакѣлай — ёксюз, амалсыз этерге?..

* * *

Аппа арбазгѣа шош-шош атлай чыкѣды. Юзе бла Марыу да, шахардан кѣайтып, мындадыла. Жылкѣы ариуланып чыкѣды эсе да, Юзе, мени ишиме кѣайтарыгѣыз деп, кишини аллына тилей бармагѣанды, жол кёллю болгѣанлай айланады, тегерекке чапханлай. Марыу а колхоз ишге келинлери бла бирге жюрюйдю. Хар бири эки адам чакѣлы мамукѣ жыйгѣанлары сау элге белгилиди: мардалары толса — хакѣлары да анга кѣре. Ол а трудодень бла ёнчеленеди, колхоз жылны ахырына мамукѣдан планын толтурса, сабанчы, малчы да бирер кесек будай, мамукѣ жау аллыкѣдыла, ишлеген трудоденьлерине кѣре, ол заманда ёлмей кечинирге онг боллукѣду. Бюгюнлюкде ала сынагѣан кѣууанч а — колхоз тюш азыкѣгѣа берген суу худур.

Таулу тиширыула эшиу, тигиу бла да этедиле башларына мадар. Жылкѣы, юйде, арбазда олтуруп тургѣандан жалкѣып, нартюх бахчачыкѣларыны тегерегине айланып чыкѣды. Тутмакѣлыкѣ сынагѣынчы, колхозда конюшнада ишлеп тургѣанды, кѣалауур болуп. Жеринге кѣайт деп, анга киши айтмагѣанды, ол да кесин жокѣлатмагѣанды. НКВД-да ишлеген таулу, Акѣбайланы Жылкѣыны жашлары, немислиле жанлы болуп, бизге кѣажау сюелгендиле деп хапар жайгѣанды да, мында анга онг кѣзден кѣарагѣан азды. Да алай болмаса, не ёлген, не сау хапарлары эшитилирге керек эди жашланы. НКВД-чы, аллай кѣылыкѣсыз иш нек этгенсе деп, юсюне сюелгенлеге да женгдирмей, кимден да кесин онглу сунуп, бек эркин атлайды, ол ишлеген жерде кесин

бек баш адамча жюриоте, эртте-кеч болса да, анга уллу кыйынлык тюшерин, кеси сыйлы керген башында итни намысы квалмазга боллугун эсине октуна алмайды. Биреуге уру кязган иги туюлдо.

Юйюн душманла кюйдюргенде, туурасындан кырап тезген, юч жашын бирден урушха ашырган кюнюнде кезюнден жаш чыгармаган Жылкы бу жол да бюгюлмез, Аллах айтса, аны жашауу бу жол да душманы айтханча болуп квалмаз, ахшы умутларыны береги чыгар, тохтамай, жиятып турмаз кыдар, – аллай кюнню келирине уа ийнанады акысактал.

...Бир кыргызылы жашчыкны кюлундан тутханлай, Жылкылары жашаган юйню арбазына ешюнюнде орденле, майдалла жылтырган офицер кирди.

– Жылкы-ака, Жылкы-ака! – деп, жашчык эки-юч кере да аямай кычырды.

Арбазда ууак-тук мурку бла кюреше турган Жылкы башын ерге кетюрдю. Сора жерге чегюп квалды.

– Жылкы-ака, – деди жашчык бу жол, сабыр, – бу киши сизни сурай келгенди. Таныган эте болур дейме.

Оразай атасыны аллына барып тохтады. Ызы бла, кенг кыулачларын керип, кыартны кекюрегине кыаты кыысды. Экиси да тауушларын тышына чыгармай жиядыла. Оразай, душманыны ызындан кыууганча, терк-терк солуй эди, бирде тукюрюгюнден чачыга, бирде солууун кючден айландыра. Жылкы жашыны кезюне кыарарга ашыгады. Алай аны кекюрек жылыуундан айырылалмайды: кюлларын аны белинден ычхындырса, жашы артха кетип кваллыкча, мазаллы бармакыларын, бир бирге чалдиу этип, кыаты кыысханлай турады. Кыргызылы жашчык да аланы туураларындан кырап сытылады, – аны атасы да урушдан кыайтмаганды.

Кечгюнчюледе кыууанч жокду деп, ким айталлыкды? Жылкы жашыны кезюне кыарады да, дуния жарыгын алада кердю, энди ач да, жалангач да жок жер башында, битеу саусузла сау, юйсюзле юйлю, малсызла маллы болган сунду акысактал, жашлыгы уа кыайтып келген сунду, санларыны женгилликлери кыанат кыакдыра. Мамырлык бийледи дунияны: ушкок, топ атылган тауушла энди аны кыулагына бир заманда да эшитиллик туюлдоле, ол кыууана тюбер хар жангы тангнга!

Аппа Оразайны кезюне жангыдан аралды да, алада бирси эки жашыны суратларын изледи, тенгиз толкун-

ларында кеме излегенча. Мудак болду. Берлигин берди Аллах деген болур, къарамын жерге къадады. Оразай, атасын ыфчыкъдан ауалмай, онгсуз болгъан жолоучугъа ушатды, – къарт тегерегине термилиулю къарады, солунун алалмай, бурун жанлары агъардыла.

* * *

Жашау ангылауларын тас этерге жетишдирген кечюнчюле инсанлыкъ даражагъа уа сакъдыла, – уллу кыйынлыкъла аланы тюз жолдан тайдырмагъанларына къууанады аппа. Аллай кезиуде ол НКВД-да ишлеген таулуланы чотха алмаучуду. Аллайлагъа ышаныулукъ кълалмагъанды, – отузунчу жылладагъы кюрешлерин алжаусуз бардырадыла бюгюн да.

«Дуния жаратылгъанлы да, жашау бёрюсюз болмагъанды, – дейди аппа, кесини кёп толкъунлу сагъышларыны черегинде жюзе. – Бек биринчиден, тюз адамны бла душманны бири биринден айырыргъа къоймагъанла да къыралда ол низамны тохташдыргъанладыла. Биз билип, – деди андан ары аппа, – бир бирге къажау кючлени демлешиулеринде тюзлюк хорлай келгенди. Алай айтханлыгъыма, жалгъан дау бла жоюлуп кетген кёп минг адамгъа уа не мадар?!»

Табийгъат демлешиулеге да чамлана келгенди адам, ала Аллахны аты бла байламлы эселе окъуна, буз нек уругъа керекди чагъып тургъан сабанланы, чаллыкъланы, терек бахчаланы? Туугъанлы да, таулугъа ышыкъ бола келген таудан къар юзюлюп, адамгъа, малгъа, жерге уллу кыйынлыкъла нек сынатады? Жылкы ариу жонулуп тургъан бешик къангаларын къатыны Айхогъа къабыр къангала нек этерге керек эди? Тюзмюдю ол?! Къанатлыла кече, кюн да нек жырлап турмазгъа керекдиле, гюлле да чакъгъанлай, кюн жерни, тохтамай, жылтытханлай, ай а жарытханлай, танг къууанч хапар айта нек атмазгъа керекди кюн сайын?

Жылкыны аллай философия оюмлары ахырында аны Кавказгъа элтип къайтарыучудула. Бу жолгъу жолоучулугъу уа Къыргъызыны бир жеринден экинчи жеринеди – Фрунзеге. Эки жашы – Оразай бла Осман, аладан кем кёрмеген киеую Юзе биргесине. Ала саулукъда, акъсакъл жаназысыз кълалмаз, Аллах айтса.

Орусбий да сауду, – душман бла къаты согъушладан биринде жесирге «кеси ыразылыгъы» бла тюшгени ачыкъланып, сюд этип, он жылгъа Сибирьге ашыргъандыла. Ол хапар келгенли, Жылкыны юйюрюню адамла-

ры – уллусу, гитчеси да – Шамкъызны къол аязларында жюрютгенча этедиле – бу сабыр да, адепли да тиширыу, бушууну бек алгъа сынагъан кёчгюнчю ана, эрин он жыл сакъларыкъды.

Акъсакъал жашауда, къартла тургъанлай, жашла нек жоулургъа керекдиле деген соруугъа жууап тапмай къыйналады. Аны акъылына кёре, Шамкъыз бюгюн быллай бир нек инжилирге керек эди, хайт деп ашар, жашар заманында? Сабийи ажымлы ёлдю, эрин ол кеси душмандан къоруулай къан тёкген кыралы тутмакъгъа тыкъды.

Жылкъы, жашлыкъгъа жарсыгъан къыйынлыкъларын санай келип, Мусабийни насыпсыз къадарына тирелди. Аны ахыр кере кёрген кюнюн кёз аллына келтирди да, ол къатында сюелип тургъан кирик, Мусабийни жапсарыр сёзле изледи кеси акъылында. Биринчиден, къарт жашны кишилигине тийишли багъа бичерге керекди, тузакъгъа халкъы ючюн тюшгенин ангылатыргъа сюеди. Аны ючюн тизди тынгылы таулу сёзлени бир бири ызларындан: «Жаралы къолунгу Кавказ таула таба узатдынг къыйын сагъатынгда. Олсагъатда, душманынгдан къутулуп, Ата журтунгда уллу терең ёзеннге тюшюп къалгъан сундунг кесинги. Сора, сени жоя тургъанлагъа тишлеринги къаты кысып, таукел сыфатынг къоркъакълыкъны кеннге къууа къарадынг. Тюз этгенсе, къоркъма, ала тамбла туз гыртлача эрирле, санга уа жулдузла жарыгъы ёмюрде да ёчюлмез! Халкъынг ючюн кюйдюнг отха – ол а насыпды ангылагъаннга».

Мусабийни къарт анасы Илляука, къатымдан кетме, алыкъа тансыгъымы алмагъанма деп, кёп кюрешген эди, къыйынлыгъ'а аны къолундан тутуп элтди комендантха, – Мусабий анга урушдан сау-эсен къайтханын билдирирге керекди. Тамата лейтенант Келеметланы Мусабий, комендатурагъа жетер-жетмез, таулу ананы адамладан болушлукъ излеген хахайын эшитди.

– О-ха-хай, жамауат! Мени бу мурдарны къолундан ычхындырыгъыз! Тилейме, ёлюмден сакълагъыз!

Жашауну къарангы кюнюн сынагъан таулу ананы кычырыгъы Мусабийни эндиге дери кёрген къууанч кюнлерин отда кюйдюрдю да къойду. Комендант аны аркъасындан тюрте да, абындыра, тиширыу кесине аз сабырлыкъ алгъанлай, дагъыда тюрте да, абындыра барады. Таулу ананы кычырыгъы уа жерни, кёкню да титиретеди. Мусабий тиширыуну таныды. Ол тюнене алагъа келип, Мусабийге, анасына да дуняаны алгъышын этип, урушдан къайтмагъан жашындан бир тюрлю хапар бил-

мегенине да жүреги кюе кетген Татталаны Буслиймат эди. Комендант Буслийматны жол жанында илипиннге тюртюп атды да, кир суугъа бауурундан барып тийген тиширину аркъасына чурукъ табаны бла урду. Мусабий, чабып жетип, Буслийматны ёрге тургъузуп, жаягъын жаягъына салды, бетин, башын сылады. Сора, энишге ийилип, кир суу саркъа тургъан къара жыйрыгъыны узун этеклерин сыкъды, аладан саркъгъан кир суу ди-гинал кёнчегине кетмез тамгъала сала.

– Не хата этгенди бу жарлы тиширыу санга?! – деп, сорду Мусабий, балчыкъ жугъу къоллары бла комендантны жагъасына жабышыргъа хазырлана.

– Бандитлени сорууларына жууап бере айланыр заманым жокъду! – деди комендант, кабинети таба жол ала.

– Не зат дединг?!

Жууап бермеди комендант.

– Бу уубет мени кичи жашымы ФЗУ-гъа жибергенли, жылдан атлай турады. Аны къайдагъысын билирге сюеме деп келгенме да, бу уа юсюме алынып къалгъанды... Отдан кючден чыкъгъанса, башынгы отха сукъма, жашым, – деп тиледи Буслиймат Мусабийге. – Бусагъатда кёкню, жерни оноуу да быладады. Къыйын кюнлери-биз кетерле, эркин жашау келир бизге да.

Мусабий комендатурагъа чапханлай кирди да, комендантны жагъасындан тутуп, суйреп чыгъарды тышына. Тийрени сабийчиклери, алайгъа жыйылып, тамашагъа къарап сюеледиле. Мусабий, комендантны боюнуна эки къолу бла бирден жабышып, ёрге кётюрдю. Ол заманда комендантны эки аягъы хауада тыпырдадыла.

– Жашым, кър болайым, башынгы отха сукъма! – деп тилей эди Мусабий комендантха игилик этмезин ангылагъан Буслиймат.

Мусабий, бир кесек тохтап, солууун теренден алып, комендантны эки къолу бла бирден сермеп, кеси бийиклигине дери кётюрюп, илипиннге атды да, кир суу юсю, башын толусунлай жибитгинчи, эки аягъы бла да сыртына минип, тюшмей турду.

Алыкъа анасындан тансыгъын алмагъан Мусабийге беш жылгъа тутмакълыкъ сынатдыла.

7

Кёчгюнчюлени ауур жүклерин кётюрюрюрге сакъ, аланы жашауларына тынгысыз болгъанлай тургъан Юзе, бу жол тутхан иши кезиуюнде тынгылы болма-

гъанына къууанды, ол, Жылкъыны урушдан къайтхан жашларына да жол къагъытла жарашдыра, иги кесек заманны мычыды. Была айтхан заманларына кѣчюп кетген болсала эди, Муртуз Садыковну письмосу Юзени къолуна тюшмей къалыргъа боллукъ эди. Энди уа аны огъурсуз ауазы кѣчгюнчю юйюрню жангыдан тынгысыз этди: къанатлыла кѣкде учмай тохтадыла, кѣп огъурсуз тюшле, тюн болуп, адамланы кѣз алларына келип тохтадыла, той, жыр хазна ийнакъласын энди аланы. Жаз башы да, алгъынча, кѣгермез, ай да, кюн да, алгъынча, жарытмазла жерни. Боза гоппанла уа ойнарламы къарт къоллада, алгъышланы жарыкълыкълары къыйын даулашланы жыйындан бир жанлыракъ тюрте? Къайдам! «Кѣп жылладан сора эрирле къайгъыларыбыз, – деди аппа, кѣлсюзлюкню кері сюре. – Ёлмеген алтын аякъ бла суу ичер!»

* * *

«Къырал азербайджан халкъгъа сынатхан къыйынлыкъны бир китапха сыйындырып онг боллукъ туюлдо. Юзе, терсликлерин тюзлюк сунуп тургъанла – ёз халкъларыны къанындан тоймагъанла, зорлукъну кѣзюне ышарып къарагъанла, ёлюмню келирин кюн сайын ашыгъып сакълагъанла – сынатдыла бизге бу кюнлени. 1936–1938 жыллада (Юзе, сени китабынга керекли шартланы жазама) Сумбатов, Герасимов, Цинман, Шер, Маркарян, Гластян, Оганесян, Аванесян кибик мурдарла, азербайджан халкъны адамларына саналгъан мынафыкъла, республиканы кѣзге кѣрюннген адамларын, артыгъыракъда интеллигенциясын – жазыучуларын, артистлерин, алимлерин, устазларын, дин ахлусу адамларын, партия, совет организациялада ишлегенледен кѣплени – жокъ этиуню къолгъа къаты алып, эки-юч жылны ичинде аладан жетмиш-сексен минг адамны ёлтюргендиле. Баку шахарда кюн сайын «тройка» Вышинскийни экинчиси мурдарланы да мурдары Матулевични башчылыгъы бла токъсан алты адамны илишаннга салдырып тургъанды.

Бир жарлы тишируу, манга тюбеп, быллай хапар айтханды:

«1937 жылда биз Шуша деген жерде солуп тура эдик. Бир кюн, тюзю – 30-чу июньда – келип, мени эрими – Кулиев Ашраф Кулиевични, Азербайджанны къырал педагогика институтуну доцентин, тутуп кетедиле. Ол кезиуде анга жаланда 29 жыл бола эди. Артда манга бил-

диргенлерине кёре, ол жыл 13-чю октябрьде аны Бакуда илишаннга салып ёлтюргендиле.

Эрими тутханларындан сора, сабийлерими да алып, Букугъа къайтама. Биз Видади орамны 88-чи юйюнде жашай турдукъ. Эки айдан сора, бизни ол фатарыбыздан къыстап, Гаджибеков атлы орамны 21-чи юйюнде бир гитче гытычыкъгъа кёчюретдиле. Андан сора тюзда экинчи кюн мени НКВД-гъа чакъырадыла да, Бакудан бир жары тепмезге деп, къагъытха къол салдырадыла.

Октябрь айда мени тутадыла, юйюбюзде болгъан затланы барысын да чотха аладыла. Ол кюнледе мени 23 жылым толгъан эди. Анам бла жетинчи классда окъугъан къарындашым мени сабийлерими алагъа берирлерин къор-садагъа болуп тилейдиле. Андан сора мени кесими, элтип, Байловский тюмге урадыла. Анда кёп тутмай, вокзалгъа сюрюп, бир кир, къарангы вагоннга миндирип, жаханиз жолгъа ашырадыла. Кёп эдиле вагонла – хар биринде 35–40-ышар тиширыу, барысы да «халкъны душманларыны» къатынлары. Вагонда айтдыла кимге ненчашар жылгъа (5–8 жыл) сюд этилгенин. Тиширыула къычырыкъдан къырып жиляйдыла, чачларын жыртадыла, къагъанакъ сабийлери къалгъан аналаны ёшюнлери къызып, дуния азабын сынайдыла. Мени сабийлерими да таматасына – юч, кичисине бир жыл бола эди.

Бизни Мордова АССР-ни Таминовская деген жеринде бир тюмге жыядыла. Эки кюнден мени 26-чы лагерьге элтедиле. Анда эки барак бар эди, хар биринде 350–400-юшер тиширыу, сабийле да кёп алада. Анда биз сынагъан къыйынлыкъны айтып ангылатааллыкъ туююлме.

1940 жылда мени Карело-Финн Республикагъа ашырадыла. Анда къагъыт этген комбинатда ишлеп турама. Уруш башланганлай а, Карагандагъа иетдиле. Анда бизни лагерь шахардан 20–25 километр узакълыкъда эди. Хар кюнден ишге 20 километр жолну жаяулай жүрюп тургъанбыз. Баралмай, аз кере жыгъылмагъанма къара жерге. Аллай кезиуюмде надзиратель ёлтюрюрге эки кере кезлегенди. Алай нёгерлерим, аркъаларына кётюрюп, барыр жерибизге дери алай элтип, мени ёлюмден сакълагъандыла.

Бешжыллыкъ болжалымдан къутулгъандан сора да, башыма эркин этмедиле. 1943 жылдан 1945 жылны октябрине дери, Карагандадан узакъ болмай, Доминка деген элде, кийим тикген артельде ишлеп турдум. Аллахха минг кере шукур, 1945 жылны октябрь айында башыма эркин этдиле да, Бакугъа келдим. Алай мени

анда жашаргъа къоймадыла. Къайда болса баш кечиндире айланама...»

Валидум ханумну къадары сизни, бизни халкъларыбызны кёп адамларыны къадарларына ушагъанын ангылагъан болурса.

* * *

Бизни, битеу да 25 мингден артыкъ азербайджанлыны, 1937 жылда кёчюргендиле. Кёзбау этип айтхан сунма: кёчгюнчюлюк сынагъан халкъланы арасында бек уллу къыйынлыкъ малкъарлыла сынагъандыла. Алай, аланы кёп адамлары ажымлы ёлген эселе да, зорлукъ азабына чыдай келедиле, тиллерин, ариу адетлерин сакълайдыла, сау халкъланы жесир этген малгъунлагъа ачыугъа. Къаллай бетсиз, жалгъан даула жагъып кюрешгендиле зорчула гюняхсыз халкълагъа! Чечен-Ингушха, Гюржюде тюркюле жашагъан жерлеге немисли фашистлени аякълары да басмагъанды. Ол миллетледен адамла Ата журт урушда керти кишилики юлгюсюн кёргюзтгендиле, кёбюсю СССР-ни бар халкъларыны эркинликлери ючюн жан бергендиле, «Совет Союзу Жигити» деген атха тийишли болгъандыла, орденле, майдалла бла саугъаланнгандыла. Мен бардыргъан тинтиулеге кёре, малкъарлыланы Къыргъыз ССР-ни Ош областына кёчюрюлгенлерини жетмиш проценти тиширыула бла сабийледиле. Фрунзе областыда уа ол тарих сексен процентни тутады. Къалгъанлары уа жыл санлары келген эр кишиле. Сора аланы кимлери къуллукъ этгенди немислилеге?!

Айтханымча, 1937 жылда бизни Къазахстанны Талды-Курган областыны Киров атлы районуна кёчюрген эдиле. Жангы жете келген жашма – хар зат эсимдеди. Совхозну биринчи бёлюмюнде жашайбыз. Бу мюлкню биринчи бёлюмюнден экинчисине юч кычырым жол жюрюрге керексе, ишинг болуп, барама десенг. Былайда айта кетейим, Азербайджанны азатлау кымылдаууна башчылыкъ этген Азера Мамед Эмин огълуну – Расул задени, юйюрю да бу совхозну экинчи бёлюмюнде жашайды.

Анда жашау къыйынлыкъны суратлап къолумдан келлик туюлдю. Комендантладан эркинликсиз бир жары атлап онг жокъ эди ал жыллада – ачыкъ кёкню тюбю тутмакъла уясы. Кёчгюнчюле (кёбюсю кавказлыла) – азербайджанлыла, корейлиле, полякла, латышла, литов, эстон, фин халкъланы адамлары – бир бирлери

бла тынгылы байламлыкъ жюрютюрге да эркин туюл эдиле.

1944 жылны ал кезиунде халкъда, немисли фашист-леге болушханлары ючюн, къалмукълуланы да жууукъ заманда бери кечюрлюкдюле деген хапарла жюрюй башладыла. Аны бла къалмагъанлай, ала адам эт ашайдыла, бир аманлыкъдан да артха тура билмейдиле дегенча сёзде жашаусуз этедиле уллуну, гитчени да.

Биз, кечгюнчюлюкню отузунчу жыллада сынагъан адамла, «битеу халкъланы атасы», тюзлюкню жолун тутуп, туугъан жерибизге къайтарлыгъына толу ийнанып тургъаныбызлай, бу огъурсуз хапар элия бутагъындан башха кёрюнмеди хар бирибизге. Алай бизни элде жашагъан чеченлиле: «Къалмукълуланы юслеринден айтханлары ётюрюкдю, ала сабыр да, ишчи да адамладыла», – деп, бир кесек кёл этдирдиле.

Бир бёлек замандан а чеченлилени бла ингушлуланы барысын да бери кечюредиле деген хапар жайылды. Аман хапар керти болмай къалай къаллыкъ эди! 1944 жылны март айыны ахырына жюк ташыгъан машинала клубну къатына бир бири ызларындан келип тохтадыла. Аланы кюбюрлери бир бирлерине къысылып олтургъан сабийледен, тиширыуладан, къартладан толу эдиле. Артда билдик ала барысы да 50 юйюрню адамлары болгъанларын. Аланы хапчукларын, кеслерин да клубха жыйдыла. Ол заманда ала сынагъан къыйынлыкъгъа кёлюнг толмай къараяллыкъ туюл эдинг. Жилиусыйыт этген, жол азабын сынагъан адамланы бет къанлары кетип эди, бек жунчупдула барысы да.

Анда эрттеден жашагъан кечгюнчюлени жашчыкълары, сагъат он бола, клубха жыйылдыкъ. Алайда бизни бла тенгши малкъарлы жашчыкъланы бир къаууму бла шагъырей болдукъ. Клубха да кирдик. Кечюре туруп, биз сынагъанны была да сынагъанларын билдик хапарларындан. Адамыча эс жыйдырмагъандыла – бир сагъатны ичинде сюрюп чыгъаргъандыла ёз юйлеринден.

Биз да анда ушакъ эте тургъаныбызлай, клубха эллиледен иги кесек адам келди. Аланы араларында хыйлачыла, не да этип, кеслерине хайыр тюшюрюрге кюрешгенле болгъанларын кёзюбюз бла кёрдюк. Аллайла, жарлы кечгюнчюлеге ахчачыкъ, аш-азыкъ узатхан кирик этип, багъалы затларын, кийимлерин алдыла. Бир заманда колхозну парторгу Амангелдиев келди да, ол итликни кёрюп, от болду да къалды. Ол бир жыйылыуда: «Сау дуниягъа оноу эталлыкъма мен, – дегенин ёз къулагъым бла эшитген эдим. Ол фронтчуну юйре-

тиу сёзюне чурум тапхан адам болду деп билмейме алайда. – Мени оноуумдан чыкыгъан онгмагъан жашау сюрюр; уллу, гитче да партия кёргюзтген жолну барыргъа керекди...»

– Барыгъыз да, бу кёнакъладан алгъан затларыгъызны, бир дерге бирин кёймай, былайда туурагъа салыгъыз! – деп кыычырды парторг, кёзлери болгъанындан бек кыысылып, кыысха кёолчугъун хауада ойната, кёп тикгичден эшилген тукъузгю саплы къамичиси да хыйлачылагъа кёолу бла бирге силкине. Кёлю бла ачыуланса, аны жукъа мыйыкъчыкълары чюйре айланыучуду, буттукъ бурунчугъуну сыртын, тар мангылайын да тер басып жунчутуучуду кёуллукъчуну. Бу жол да алай болду. – Сиз Гитлерни аскеринден къалгъан адамласыз! Дуния азабын сынагъан адамланы тонаргъа бетигизге уялмаймысыз?! Кёнакъларыбыз, жанларыбыз-кёзле-рибиз, бу адамла этген аманлыкъ ючюн, барыгъыздан да кечгинлик тилейме. Хар биригиз да былайда кеси затларыгъызны артха алыгъыз! Бу бетсизле бергенлени уа кеслерине къайтармагъыз. Ичлеринде жанлары бар эсе, бир сёз айтсынла! Мен саулукъда, мында киши сизге артыкълыкъ этмез...

Амангелдиев кетди. Кёчгюнчюле сатхан затларын сыйырмадыла, ол адамлагъа берип, клубдан тышына ашырдыла – намыслары-сыйлары бла къалыргъа сюйдюле.

* * *

Малкъарлы тиширыула биринчи кюнледен окъуна кеслери эшген жаулукъланы, кёлеклени сатып, аланы багъаларына чыкыгъан хайырчыкъ бла кечиндире эдиле юйлерин. Болсада ачлыкъ, жаланнгахчылыкъ бек жунчутупду таулуланы: кёп сабий, къарт ёлюп кетгендиле кыысха заманны ичинде. Ариу, субай кыызла уа, кече, кюн да ауур иште туюлюп, ыспассызлыкъны, учузлукъну азабы да ууатып, къарап-къарагъынчы, къарт болуп къалгъандыла.

Ибрахимге, тейри, кёчюп келген заманларында, 24–25 жылы болса керек, кесини да бир билеги жокъ эди. Абусалам да ол жыл санда, урушну сакъаты, аны эки сабийи да бар эди. Адамларына болуша, эс тапдыра турдула ала. Артдаракъ, саулукълары кетип, бу дуниядан эсе ол дунияны сайлар чекге жетдиле. Абусалам а шашып окъуна къалды. Аягъын-кёолун байлап, аны кёп заманны бир балаган кибикиде тутдула. Алай, сау къаллыкъ, Башир Алчагиров деп бир таулу жаш, халкъ

уста, Абусаламны, кѳолгѳа алып, багѳа кетди да, аягѳы юсюне салды.

Башир бек чырайлы жашды, кеси да, медпунктда ишлеп, кѳплеге болушады. Артдан-артха, хауле айла-нып, намысына тасха тюшюргенине барыбыз да бек жарсыпбыз.

Кюнлени биринде Абдулла деген таулу жаш урушдан сау-эсен кѳайтды. Не айтаса, омакѳ офицер, орденлери, майдаллары. Ол, кѳп да турмай, школда сабийлени аскер хазырлыкѳдан бла физкультурадан окѳутуп башлады. Алай бизде бир ичгичи комендант бар эди да, Аллах кѳурамазлыкѳ, Абдулланы ызындан тюшюп, сатхыч миллетни адамы сабийлени окѳутургѳа эркин тѳююлдѳ деп, аны школдан кѳыстатды. Андан сора Абдулла, совхозда сабанлагѳа суу салыучу болуп, атын иги бла айтдыргѳанлай турду.

Бир ауукѳ замандан а (1944 жылны жаз башыны халпарын айтама), тюз май ай жетип, аз жылыу киргенлей, клубдан узакѳ болмай, биз футбол ойнаучу майданчыкѳда бир эски чатырла сѳюдиле да, малкѳарлыланы алагѳа кѳчюрдѳле. Кюндюз не тюрлѳ болса да, жылны ол кезиуонде окѳуна анда кечеги сууукѳла аркѳа жиклениги кѳалтыратадыла. Не медет, сууукѳдан ауруу табып, кѳысха заманны ичинде кѳп малкѳарлы сабий, кѳарт ѳлюп кетдиле. Сора, ой, жукѳгѳан ауруу киргенди былагѳа дегенни айтып, чатырла болгѳан жерни тѳгерегин бегитип, не ары, не андан бери адам жибермей тохтадыла. Райондан врачла, башха медицина ишчиле келип, кѳп кѳорешдиле «жукѳгѳан» аурууну тѳгерекеге жаймай тыяргѳа. Кѳчгюнчѳле ачдан, сууукѳдан кѳырылгѳанларын ангылагѳандан сора тынчайдыла жарлыланы сау-лукѳларына «кѳллери бла кѳайгѳыргѳанла».

Кѳоншу элде жашагѳан таулулагѳа да сынаргѳа тюшгенди аллай зарауатлыкѳ. Малкѳар литератураны мурдорун салгѳан Мѳчюланы Беккини жашы Кязим (бизден 35–40 чакѳырым узакѳлыкѳда жашагѳанды ол), 1944 жылны жаз башында ачдан ѳлгенди деп эшитгенибизде, барыбыз да бушуу-бушман болдукѳ: анга жарсымагѳан, анга жилямагѳан кавказлы кѳалмады. Халкѳыны кѳыйын кѳадарыны, кѳчгюнчѳлюкню юсюнден Кязим жазгѳан назмула бизге да жетгендиле:

... Мухажирлик кѳыйын ишди,
Ол а бизге энтта тюшдѳ.
Аны кѳтюрген да ишди,
Кѳтюралмасакѳ – бедишди.

Кязимни бир кѣауум назмусун мен азербайджан тилге кѣчюргенме. Алада кѣаллай бир жашау кертилик барды! Бир сейирим – зорлукѣну, адамсызлыкѣны жолун тутуп, аны туугѣан журтуну босагѣасын сууутханлагѣа чамланмайды поэт, аланы жазаларын Аллах жетдиририне ийнанып, жарлы халкѣын кѣыйынлыкѣланы кѣтюрюрге, не тюрлю зарауатлыкѣны да хорларгѣа, намысы-сыйы бла кѣалыргѣа чакѣырады.

Юч-тѣрт айны ичинде малкѣарлыла адамларыны, бек аздан айтсам, 20–25 процентин ол дуниягѣа ашыргѣандыла. Жай айла жѣтгенлей, бир жарты ишленнген мекамны башын жабып, таулуланы сау кѣалгѣанларын ары жыйдыла.

Асыл таулу тиширыу Акѣбийчени, почтачы Женяны, адам кѣанындан тоймагѣан комендантны юслеринден жазып, не кѣп кѣагѣытны толтурсам да, кѣлюмде болгѣанны айтып бошаяллыкѣ туююлме.

Акѣбийчени эки жашчыгѣы бар эди, 11–13-жыллыкѣла. Кеслерине тынчлыкѣ тапмагѣан, туююшюрге сюйген жашчыкѣла. Биз, анда эрттеден жашагѣан кавказлыла, малкѣарлылагѣа, артыгѣыракѣда Акѣбийчени юйюрюча, кѣарыусуз жашагѣанлагѣа, кѣолубуздан келгенича, болушханлай турабыз – ун, картоф, сют берирге кюрешебиз.

Акѣбийчени жашчыкѣларындан бирлери кѣуруда кеф болуп айланган комендантны башына таш бла урады кюнлени биринде. Комендант экинчи кюн, анга ол кѣыйынлыкѣны жетдиргенни кѣадалып излейди. Бу затны юсюнде да табыладыла тилчиле, айтадыла аны башына таш бла Акѣбийчени жашы ургѣанын.

Комендант Акѣбийчени кесин да, сабийлерин да (жашчыкѣланы уа, аямай, туюген да этгенди), тутуп, алып кетип тебирегенинде, ишге жюрюмеген кѣарт, кѣарыусуз кѣчгюнчюле ачыгѣындан кѣычырыкѣ этип жияй эдиле. Тилчи уа кѣл кенгдирип кѣарай эди туурадан, аны ангылауунда, – аманлыкѣчыланы жерлерин тапдыргѣандан уллу махтау, насып да кѣайда!

Малкѣарлыла айтып билеме, ол кѣысхабоюн, тѣгерекбаш тынгылауукѣ Масхут отузунчу жыллада кѣплени жойгѣанды тил бла, кѣчгюнчюлюкню сынагѣанлы да, кѣоймагѣанды ол кѣылыгѣын. Эртте ѣлюр жеринде сау кѣутулгѣанына таулула бюгюн да жарсыйдыла. Отузунчу жыллада ол тил бла Элбрус районда кѣп адамны жойдургѣаны белгили болгѣандан сора, бир кѣауум жаш муну, тутуп, анасындан туума кѣымыжа этип, Саскылы кѣолда терекге байлап кетгендиле – саскыла азыгѣы

болсун деп. Къычырыгъы тау башланы къалтыратхан мынафыкъ сюрюучю жашланы хайырларындан къутулгъанды жаханым отундан. Ол да дерс болмагъанды итден туугъан итге.

Ол кюн сюеле эди, бир башсыз къатыннга бла ёксюз сабийлеге кёл кенгдирип. Ёхтем сюелгенликге уа, жүрек тынчлыгъы болмагъаны халындан белгили эди, олсагъатда аны кёп ауур сагъышла башын къатышдыра тургъанларын Акъбийчеланы ызларындан жияусыйыт этгенле билмей эдиле ансы. Баям, ол къантулукъ киши, кеси, эртте-кеч болса да, халкъ налаты адыргы гынттысына сыйынмазлыгъын ангыласа керек: ёлген кюнюнде анга къабыр къазар, басхычына жабышыр адам табылмай къаллыгъы жанын алып, бирде кёзлерин къаты къысады. Ёлгенле окъуна къоймазла аны ол дунияда къатларына. Ахыратдан къайтып келир мадар болса эди, ол жойгъанла, аланы даулары анга бек терк излер эдиле ёлюм.

Ёл бирден кётюрюлдю Акъбийчеланы палахдан къутхарыргъа. Ол кюн Акъбийче да, жашлары да, элни огъары къыйырында биреуге изеуге барып, сау кюнню анга болушуп тургъандыла, ол затны кёзюбюз бла кёргенбиз деп сюелдиле кёпле.

— Акъбийчени да, аны къантулукъ жашларын да сизден эсе мен иги таныйма, — деп, комендант къатында сюелгенлеге чамланыр ючюн къалмады. — Была элден къурумай, сизге да, манга да тынчлыкъ жокъ! — Комендант, ауузун кенг ачып, шытылары тегерекге чачыла ачуланган заманында, аны тот тишлери къаядан кетген гырайтны тишлерине ушадыла.

Насыпха, къайдан чыкъгъанын билмедик, Амангелдиев алайгъа келип къалды, атыны сауурусунда акъ кёмюклери тегерекге чачыла.

— Не сюрюу болуп айланасыз? — деди парторг.

Тёребай акъсакъал ангылатды анга ишни болушун.

— Сен да, быладан сора, адам тапмаймыса сюдлюк-отлукъ этерге? — деди комендатха Амангелдиев, атыны тепсегенин сабыр этерге кюреше.

— Ма бу бандитчик башыма таш бла ургъанды.

— Не ючюн?

Комендант тынгылады.

— Совет офицерни сыйлы атына кир къондуругъа эркинлигинг жокъду! — деди парторг. — Сабий жашла башынга ташла бла урур кюннге къалдынг эсе, — адамла бла ишлеялмайса. Ангыладынгмы? Барыбызны да бедишлик этме да, бу адамланы юйлерине барма къой!..

Дагъыда быллай бир сейирлик иш болгъан эди. Жай кюнлени биринде Акъбийчени жашлары эл кыйырында илипинде жуууна болгъандыла. Аланы тенгчиклери уа, къарай келгендиле да, алагъа сюннет этилмегенин эслеп, сиз аллайла-быллайла, гяуурла деп, къозутуп башлагъандыла. Алайда туююш башланып, жашчыкъла бир бирлерин, туююп, халек этгендиле. Бир ауукъдан а Акъбийчени жашчыкълары, мени атама келип: «Зейнал ака, бизни муслийман этеринги тилейбиз», – деп тохтайдыла. Акъбийче да тилейди, жашчыкъларына кôшулуп. Атам, ол затны тындырыргъа кôолундан келген бир къазахлыны чакъырып, жашчыкъланы тилеклерин толтурады. Сора ала, юч-тёрт кюнден сау болуп, тенглерин бла ойнап тебирегендиле.

Быйыл, 1947 жылны башында, бизге «Къазах ССР-ни къалайына барыргъа да эркинсиз» деген жазуу бла паспортла бергендиле. Малкъарлылагъа уа угъай. Алай, кôп турмай, биягъы бизни комендантны оноуна туююрюп, жашагъан жеригизден, эркинлик алмай, бир жары атласагъыз, жыйырма жылгъа таш тюерге жиберликбиз деп тохтагъандыла.

Не кыйын кюнубюзде да Сталинни атына баш ургъанлай, ол бизге тюз оноу этеригине ийнанганлай турабыз. Биз, кôчгюнчюлени сабийлери, школда окъугъан заманыбызда, жазып, Сталиннге бир ненча кере тилек къагъыт жиберген эдик. Андан чыкъгъан хайыр – комендант, ызыбыздан туююп, кôз ачдырмай тебиреди. Артда ол зат бла байламлы бир огъурсуз хапар да эшитдик. «Урушда къан тôгюп келген таулу офицер Сотталаны Адилгерий, мени халкъым терс кôчюрюлгенди, аны туугъан журтуна къайтарырынгы тилейме деп, Сталиннге къагъыт жазгъанды да, анга жыйырма бла беш жылгъа сюд этгендиле», – дей эдиле ол ишни дурусун билгенле. Башыйладан да биреулен аллай къагъыт ючюн сынагъан эди тутмакълыкъ. Бек уллу жарсыу – ол андан къайтмай къалгъанды.

Мен бир затны юсюнден айтмай кетгенме. Паспортум кôолума тийгенлей, кюреше кетип, комендантны боюнсасындан кôутулуп, Бакугъа атланама. Анда иги кесек заман туруп, артха айланама. Къазахстаннга барып, ата, анама, башха жууукъларыма да тюбеп, энди жолум Ташкентгеди – окъугъан жериме. Поездге билет жокъду дейдиле Къаратал деген станциягъа дери кючден табама билет.

Поездге миннгенимден сора, анда бош жерле болгъанларын кѳргенимде, адамлагъа билет сатмай, аллай бетсизлик нек эте болурла деп, къаным бек бузулду. Мен барлыкъ купеде ючеулен олтурупдула: эки тиширыу бла бир эр киши. Ала, ушакъларына кѳре, Сибирь жанындан келе болур эдиле, баям. Ючюсю да иги тартып, столчукъ юсюнде да жарты ичилген аракъы шешалары, стаканлары. Эр кишини жыл саны эллиге жууукълашхан болур эди. Иванович дейдиле кесине да. Азербайджан халкъда жюриген тѳреге кѳре, атымы, атамы атын, тукъумуму да айтдым да, купедегиле бла шагъырей болдум. Ол эр киши, стаканны аракъыдан толтуруп, манга узатды. Кесини стаканыны уа белине дери къуйду. Дунияны сылтауун этдим да, ичерге унамадым. Эр киши аракъысын уртлады да, ызындан бир бишлакъ бурхучукъ къабып, къарамын нѳгерлерине бурду. Баям, айта келген хапарын андан ары бардырса керек.

– Билемисиз, – деди ол, – бир жол бизни мюлкде болгъан бир осал ишни арталлыда унутмайма. Ма къара немеле... чеченлиле, малкъарлыла... деп, миллетлени барысына да аман айтырдан къалмайды Иванович, – бизге бой салмаз гынтты этгенлеринде, тѳгереклеринден алып, кѳкюреклерин къоргъашинден толтуруп, барысына да къан къусдургъан эдик...

Эр киши кѳзюме къарады да, мени да ол атларын айтхан миллетлени адамларынданмы сунду, бети бир такъыйкъагъа кѳп тюрю болду. Аны кѳлюне ушамагъан сѳз айтсам, арсарсыз туююшюригюн ангыладым. Бек башы уа – аны не аманлыкъдан да артха турмазлыкъ мурдаргъа ушатдым. Ол тюрмеде ишлегенин, «бизни мюлк» дегени «бизни тюрме» дегенни магъанасын тутханын ангыладым, тутмакъланы къанларын ичип тургъанына аз да ишекли болмадым.

Къобанланы Къурманкъызыны жашы Дучу да, баям, аллай кюйсюз «адамны» къолунда тургъан болур эди. Немислиле Къарачайдан кысталгъандан сора, ѳтюрюк дауланы бир бири ызларындан къуюп, тутдуруп жибергендиле Дучуну, – жангы жете келген сабий жашны, арасы да, аппасы да урушда къан тѳге тургъан инсанны. Ол тутмакълыкъдан къутулуп, излей кетип, анасы болгъан жерни кючден табып келгенди. Къурманкъыз а аны таныялмагъанды, кесин факъырачы сундуруп, аманлыкъла этип айланган адам сунуп, ингир къарангысында, юйюне къоймай, кыстап жибергенди. Дучу, кече совхозну чюгюндюр бахчасыны бла элни чегинде уллу тал терекни тюбюнде къалып, эрттенликде жангыдан келгенди юйюне.

Ол тюрмеде халкъгъа уллу азап чекдирип тургъан адамны хапарын эшитгенимде, жүрегим титиреп, кёзлерим кёрмей къалгъан эдиле. Не жашырыу, секирип туруп, ол начасны жухуна уругъа уа базынмадым. Алай, чемоданчыгъымы алып, купеден тышына чыкъмай а болмадым – вагонда бош жерле кёп эдиле...»

8

Шамкъыз, Орусбийни асыры излегенден, шашаргъа жетишип тохтагъанды.

– Айып этме, атабыз, кюнюм кечемден эсе кёп да къарангыды, – деди Шамкъыз, бир ингирде барыбыз да юйге жыйылып тургъан сагъатыбызда, къайын атасыны кёзюне къарамай, аны быллай бир мудах болуп турма деген сёзюне жууапха. – Ич сёзюмю башхаладан жашыра билсем, нек жарлы эдим!

– Санга бу кюнню сынатханла онгмасынла! – деди аппа.

Бу жол къарамын къарт таба буруп:

– Эртте заманда тюзню, терсни къама айырып болгъанды, – деди Шамкъыз, олтургъан жеринден ёрге кётюрюле. – Бюгюн а не мадар? Мында кюн жерни, адамланы да кюйдюрюп къояр чекге жетишип, аны чарсы туман болуп, бу затха юйренмеген кёчгюнчюлени солууларын тыйып, уллугъа, гитчеге да аман кюн келтирип тургъаны жашаудан тюнгюлтгенди, атабыз. Ёлюп, ол борчубуздан къутулсакъ, къайгъыларыбыздан эркин боллукъ суна эдим. Кёресе, адам асыралмай, кюн озмайды арадан: саула сарнаялмайдыла аланы ызларындан – хар бири, кесин ары хазырлап, менгиреу болуп турады.

– Бу къууанч кюнюмде (халкъ Османны къурманлыгъына жыйылыпды) къууанч хапар айтыгъыз, – деди аппа, – жарыкъ жырла жырлагъыз, жарыкълыкъ къыйынлыкъланы кери этеди! – Аппа, энишге ийилип, жау жугъу къолларын гён чарыкъларына сюртдю.

– Айтханынг гюняхсыз насийхатды, – деди Шамкъыз, къансыз эринлери къалтырай, ууакъ жётел этип, кесин жырларгъа хазырлай. Ол, Кавказда, дырынга чыкъгъан заманларында, суймеклик жырла айтып, нёгерлерин тамашагъа къалдырып тургъанды.

Аппа, Шамкъызны сёзюнде адамлыкъ да, биреуге кёл ашау да эследи. Ол себепден тыйып къойду сёзюн, андан ары бардырмай. Шамкъыз а, сабийчиги ёлгенли,

къара жаулукъдан чыкъмагъан башын эки къол аязына
жюклеп, кеси къурагъан кюйню башлады:

– Бир аман жерге келтиргендиле,
Хужу жолла бла узакъгъа.
Онгуларыбыз – Къызыл Аскерде,
Онгузла – тюшюп тузакъгъа.

Топуракъ юйле, къыргъыз элибиз –
Халкъ мында къалай жашайды?
Дуниябыз, сагъыш этип къарасакъ,
Бир аман тюшге ушайды.

Ата-анала, эгеч-къарындашла,
Не узакъ болду арабыз!
Ёмюрюбюзде сау боллукъ болмаз
Сталин салгъан жарабыз.

– Келин, бачаманы намысы бла ойнайма, – деди Осман, ашай тургъан ашын къоюп, секирип ёрге туруп. – Аны бла атама да бет этмезлигими айтып къояйым барыгъызгъа да!

Шамкъыз а жырын андан ары бардырды:

– Бирле – аскерде, бирле – Сибирьде,
Биз кыйынлыла – тутулуп,
Ах, тюзге кетип къалайыкъ дейме,
Киши тапмазча, къутулуп.

Инша Аллах, аллай кюн келир –
Ызыбызгъа сау къайтырбыз.
Берия ёлсе, Сталин къуруса,
Дауубузну кимге айтырбыз?

– Жырлагъанымы жаратдынгмы, атабыз?

– Жаратмай а, Аллах къызгъанмасын.

– Келин, эринг сибирлик не ючюн сынагъанын билмей эсенг, ангылатайым, – деди Осман, секирип ёрге туруп, асыры жюрексингенден, сёзюн жарты-кърту ангылата. – Биз коммунистлебиз, – деди, – мен да, атам да, бу юйде политикагъа келишмеген сёз айтылса, унарыкъ туюлбюз!

– Осман, жеринге олтур, – деди аппа, – кыйынлыгъы шашдырып тургъан тиширыу ачыуундан айтханны тергеуге алып кюрешме.

– Быллай ишге тынгылап къойсакъ, биз да Орусбийни

ызындан барлыгыбыздан хапарынг бармыды? – деди Осман.

– Сёзюгюзню тышына чыгъармагъыз, – деди аппа, бу жол бир кесек тынгысыз ауаз бла, – ёлюмден къутулуп, къолума кючден жыйышхансыз... Бир биригизге сакъ болугъуз!

Аппа миллетни ахшы тёрелерин жюрегини теренинде сакъламаса, керек заманда уа аланы бизге ангылати турмаса, ким биледи, бусагъатда, Шамкъызыны жырындан сора, дауурну тиргизиле башлагъан отун ёчюлтюрге къолундан келмез эди. Юйюрде ол этген оноу сюзюлмегенди бир заманда, айтды – этилди! Ол жашауда хар иги адет, осал шарт да миллетни ёмюрден ахыргъа онгмазлыкъ, оюлмазлыкъ къаласыча къаллыкъдыла, – аланы табийгъат ёз къолу бла ишлейди, деменгили къаяланы сюегенча, череклени къурагъанча. Аппа онгсузну онгсузлугъун кёзюне тутмагъанды бир заманда, кесини кишилиги бла аллайлагъа онг бергенди, болушханды. Бюгюн, къыйынлыкъла борбайдан алып тургъан сагъатда окъуна, озгъан заманланы унутуп къойса, туудукъларын миллетни ниет байлыгындан къуру къояр эди. Шамкъызыны жырына да чурум табып кюрешмегенди ол. Бек айтса: «Къызым, аллай жырла тау элlege ёлет киргенде жырланып тургъандыла», – дерик эди. Бюгюн къууанчды, – жарыкъ жырла айтыгъыз дегенден башха, сёз а айтмады.

Алай, жашы не дауур этерге кюрешди эсе да, аппа Шамкъызда болгъан жүрек тарыгъыуну ангыламагъан киши туююлдо, – аны эри Орусбий, башхаладан артыкъ, тутмакълыкъ нек сынаргъа керек эди?!

– Атабыз, дуня азабы, тохтамай, мени марагъанлай нек айланады? – деп таралгъан эди бир жол Шамкъыз, къайын атасыны аллына тобукъланып.

– Тур ёрге, къызым! Биз саулукъда, сен жангыз туююлсе, – деген эди аппа, энишге ийилип, Шамкъызыны къолтугъуна жабышып, ёрге тургъуза. – Жангыз жашынга ырысламай, аллай сёзлени айта турма.

– Атабыз, миллетге аманлыкъ этгенлени кёзлерине жийиргенмей къалай къарагъанынга бек сейир этеме, – деди Шамкъыз, аппа ангыламагъан хапарны башлай, биле-биле жүрексинип, алгъын заманладан эсе игида базыныулу сёлешип. – Сталинни китабын окъуй тургъанынгы кёргенме. Алгъа суратына къарап тоймай эдинг, ызы бла къадалып окъургъа кюрешдинг. Ол неге ушагъан ишди?

– Ой, Аллах ыразы болсун санга! – деди аппа. – Юйюбюз-

де бал, боза кѳошунла сюелиучю чакъны кѳз туурама келтирдинг: жыйырманчы жыллада ликбезге жюригенибизде, артда Нальчикде билим алыргъа кюрешгенибизде да, – кѳарт башын ѳрге кѳтюрдю, сора тамата келини этген акъ кѳалпагъын тешди да, аны онг тобугъуна кийдирди, – Ленинни бла Сталинни жазгъанларын окъутуп тургъандыла, кѳадалып. Хазнамы эди бизни окъуубуз, – сабийлигимде медиресеге бир кесек жюригеним жарап, сууча окъуялмай эдим эсе да, китапладан бир кесек хайыр алыргъа, акъылымда болгъанны кѳагъытха жарты-кѳурту тѳшюрирге юйреннген эдим... – Акъсакъал, сѳзюн бир кесекге тохтатып, солууун теренден алды. – Бачамаларыбызны айтханларындан ууакъ класслагъа жюригенлеге деп чыгъаргъан, уллугъа, гитчеге да иги ангылашыннган сѳзле бла жазылгъан китапчыкъланы окъутуп тургъандыла бизге, – деди аппа андан арысында, – ол китапланы бюгюннге дери да бир жары шашдырмагъанма; бир-бирде, аланы окъуп, жашлыгъымы эсима тѳшюриучюме, дуниядан ѳлюп кетген тенглери да... Къызым, жаным-кѳзюм, итни кѳозутсанг, кѳапхан ѳтеди.

Шамкъызы мудахлыгъы, кѳлкѳалдысы да тюрленмеди, Осман Сталин бла атасына да бет этмезлигин жангыдан кѳатлагъанда уа, от болургъа жетишди. Осман а, жукъа эринлерин кѳалакъ тишлери бла ачыгъынчы кѳысып, атасына жууап этмей, кесин кючден тѳздюрдю. Мени атам Оразай а кѳарамын чурукъ бурунларына тирегенлей тынгылайды.

Олсагъатда Шамкъыз Османнга: «Сталин да, сен да бир кюнлюк болугъуз!» – дерге угъай дерик тѳйюлѳди, – кѳаны башына уруп, ариу чолпан кѳзлерини ичлери кѳып-кѳызыл болуп, кѳатындагъыланы алас-булас кѳре олтурады, кѳан тамырлары кючден бла бутдан тепген кѳолларыны жукълай тургъан бармакъларын кезиу-кезиу ууа.

– Сен жилясанг, кѳлюм такъыр боллукъду, – деди аппа, жилямукълары тышына тѳгюлюрге хазырланнган Шамкъызгъа кеси акъылында аны жапсарыр сѳзле излей. – Жашлагъа да былай деп айталмайма, Осман жанын берирге айтхан адам – Сталин – бизге аман кюн келтиргенликге, Гитлерге кѳан кѳусдургъан олду, аны ол кишилигин унутуп жарамаз. Мындан арысында кѳчгюнчю халкълагъа баш эркинлик берлик да, бар миллетлеге ахшы жашау кѳураарыкъ да, капитализмни жер юсюнден думп ѳтерик да Сталинди. Аны унутмайыкъ, кѳызым: терсни, тѳзню бир биринден айырмай, битеу ѳтилген аманлыкъланы бир адамгъа жагъып турмакъ-

лыкъ артыкъ иги болмаз, тейри-лязим. — Ол сёзлени айта туруп, Шамкъыз таба бир кере да къарамады. — Аманни аман бла къуумазгъа юйренейик.

Баям, Шамкъыз аппаны айтханларын эшитмеди. Кёп сагъыш этгенден сора, Османнга чамланнганын ангылатды:

— Жашчыкъ, иер басханны ат биледи, — деди, онг къолу бла къабыргъагъа таянып, ёрге кючден бла бутдан кётюрюле. — Аллах да, Сталин да манга эталлыкъ аманлыкъларын артха салмагъандыла, мындан ары этериклерин да аямасынла.

— Ангылайма, къызым, — деди аппа, Шамкъызны къатына жууукъ барып, къол аязы бла аны башын, ызы бла жиямукъларын сылай, — барыбыздан да бек санга тюшгенди къыйынлыкъ. Дунияда жашагъан адам Аллах берген къыйынлыкълары кётюрюрге керекди.

Шамкъыз къоншулары берген эски юзбекли тапчаннга къапланып жияды.

Ышаргъаны кюн чыкъгъаннга ушагъан Шамкъызны бети алгъа, чапыргъан этгенча, къып-къызыл болду, ызы бла уа къара кесеу — эски таулу юйню ожагъыны къурумундан башха туюл эди аны сыфаты. Бир ауукъдан, бетини къаралгъаны игида кетип, алгъыннгы сыфатына келе башлады: теренден солугъан заманында, жауурунларыны ийленнгенлери, кёкюрек къангасыны тынгысызлыгъы да эсленди. Тиширыу башын ёрге кётюрдю да, мангылайына тюшюп тургъан жаулугъуну къанаты бла жиямукъларын сюртдю.

— Жашчыкъ, — деди ол, — айып этме, барыгъызны айтханларыгъыз да жаныма бек тийгенди, жашауда битеу къыйынлыкъла тиширыулары башларындан басып турургъа нек керекдиле?! Урушдагъыны, тюремдегини, къабырдагъыны къайгъысы, жияуу да — аланыкъы! Кёчгюнчюлюкте тиширыу ёмюрге миллетде киши айтып эшитмеген ишни окъуна этди: къабыр къазып, ажымлы ёлгенлерибизни барысын да асырады, халкъыбызны артталлыда тюп болуп кетиуден сакълады ол! Хар къыйынлыкъда да анала ауазы эшитилгенинден хапарынг бармыды, жашчыкъ?!

Олсагъатчыкъда, кёзню ачып-жумгъан тенгли бир заманчыкъны ичине Шамкъызны бети, биягъындача, къара кесеу болду да къалды. Аны алайлыгъын бек алгъа мен эследим да, терк окъуна къолтугъуна жабышдым. Юйдегилени барысы да эс бурдула мени тынгысызлыгъыма. Анам тапчаннга жастыкъчыкъ салды да, Шамкъызны ары жатдырды.

– Дадаш, суучукъ келтир, – деди анам, – терк бол!
...Жарлы Шамкъызгъа энди суу, дарман да керек
тойюл эдиле.

9

Шамкъыз дуниясын ташлагъанлы, аппа жашларына жашыртын кёл ашап тургъаны сормай ангылашынады, ала бла ушакъ этген заманында, башын ёрге кётюрюп, кёзлерине къарап кёрмегенме бир кере да. Баям, кесин да тырман юлюшсюз а къоймайды: «Асыры ачыгъындан сюелдим юсюне жарлы тиширыуну, – дейди ол. – Кюй-сюзлюк кюйсюзлюкню кесинден чыгъады хар заманда. Эски гюняхларым ючюн тобагъа къайта тургъанма, бу жолгъу терслигим а кечилмез ёмюрде да – барыбыз да къол аязыбызда жүрютюрге тийишли адамны юсюне сюелип, жүрегине ушамагъан сёзлени айтып, аман сагъатлы этгенбиз. Уллу Аллах аны юсюнде терслигибизни кечерми?»

Аппа Адакъа улуну дууасына барып келгенли да бузулупду. Дууагъа баргъандан арысында, Адакъа улуну къатыны Айжаякъгъа тюбемей кетип къалыргъа болмады. Айтырын артха салмаучу Айжаякъ: «Жылкы, кёл кенгдире келген болурса? – деди. – Экигизни ёмюрде да сююлмегенди сууугъуз. Ол да, насыпсыз, гурмук адам эди, буруш акъыллы. Алай аманлыкъ жаны бла сен аны кёпге озгъанса».

Айжаякъ аппаны кёсюне алай жютю къарады, ол тиширыуну кёз жилтинлеринде: «Бети болмагъан бетсиз! Гунч бол былайдан!» – дегенни окъуду аппа. Жылкы къарамын бир жанына бурду да, жылы жауунчукъдан сора чыкъгъан тейри къылыч, кёкню бийиклигин ёнчелегенча, бир къыйыры кёкде тургъанлай, экинчи къыйыры жерге келип тирелгенин кёрдю. Аны ариулугъуна тюз сабийча къууанды къарт. Сора, алайда нек тургъаны эсине тюшюп, төгерегине сахиник къарап, бети да, башы да къара жаулукъгъа чулгъанып сюелген Айжаякъгъа: «Энди къууанчыгъызгъа келейим», – деп, артха бурулуп кетди.

Адакъа улуну къатыны айтхан сёзле аппагъа кеслерин ёмюрден ахыргъа жокълатханлай турлукъ болурла, тейри. Шамкъызны ахыр сагъатына жараялмагъаны эсине тюшген сагъатда окъуна, къулагъына эшитилдиле Айжаякъны айтханлары. «Тюз болур ол фыргъауун тиширыу, – деди аппа, – келиними, кёлюн алыр жеримде, жүрегин къыйнагъанма, алай эсе – мен аман адamma!»

Къарт, Орусбий, болунган ишлени дурусун билсе, бизден бютюнда искилтин болур деп, бюгюнлюкде тынчлыксызды, жукъусуз.

– Аппа, мен бюгече бир сейирлик тюш кёргенме, – дедим, аны къайгъыларын чачар акъылда. Тюшюмю бир леге айтмай а къоярыкъ туюл эдим.

– Аллах ахшыгъа жораласын! – деди ол, мени таба башын буруп да къарамай. Айт, тынгылайма уа демеди.

Мен кесим айтдым.

– Къабырлагъа баргъанча болама. Орусбийни жашы Шауай да биргемеди. Анда болгъан, кюн кюйдюрюп, саргъалыпды. Шамкъызыны къабырыны юсюнде уа жангыз бир гюлчюк чагъыпды. Шауай, энишге ийилип, къабырны къучакълап, ол гюлчюкню жаягъына къысды. Баям, ол анасы, къабырдан узалып, башын сыларыкъ сунду, – бауурун къабырдан айырмай турду.

Бир заманда бир ауаз эшитилди. Мен, эрлай, Шауай таба къарадым. Ол а турады, бауурун къабыргъа къысып. Дагъыда эшитдим тиширыу ауазны. Ол манга жууукъдан-жууукъ эшитиледи. Бир кесекден Шамкъызыны сыфаты кёз аллыма келип тохтаса боламыды! Алыкъа ол аны ауанасы болгъанын ангыламадым, – къымылдамайды, сёлешмейди. Ауаз дагъыда эшитилди: тегерегиме къарадым – киши кёрмедим. Артда уа былай айтды:

– Дадаш, бери, мени къатыма, кел, къоркъма. Билеме, мени ёлген сунуп тураса. Мен ёлмегенме – саума. Шауайны атасы келгинчи, сизни къоюп къалай кетер эдим?! Кел бери.

– Сен мени къабыргъа элтириксе.

– Угъай, элтирик туюлме.

– Сени къатынгда сюелген адамла Кавказда къалгъан эдиле да, къайдан чыкъгъандыла бери? Кеслери да ёлген этген эдиле.

– Сени кёре келгендиле, къоркъма, Кавказдан хапар айтыргъа сюедице. Тынгыларгъа сюемисе?

– Тюп болгъан Кавказдан ала айтырыкъ хапар бизни хазна къууандырмас, – дедим.

Сора Шауай къабырны юсюне къапланып тургъанлай, Шамкъыз, анга кёрюнмей, мени къатыма къалай келгенин ангыламай, къычырыкъдан къырдым да, уяндым да къалдым.

– Къайгъылы тюш туюлдю, – деди аппа, кёзюме къарап, огъурлу ышарыуун эте, – ол ахшы тиширыугъа Аллах онг кёзден къарагъанды... Дадаш, тышына чыкчы, арбазда адам таууш эшитеме.

— Мен бери Акъбайланы Шамкъызны излей келгенме, — деди арыкъсуу къыргъызлы жаш, душманындан кыачхан адамча, тегерегине тынгысыз къарай. Олсатта аны кезлери бютюнда гитчечикле болдула, бети игида къаралдымгъа тартды.

Ол келгеннге аралгъанлай турама, шашхан адам киби, башындан аягъына дери къарап чыкъдым, юсюнде эрттеден шагъырейими бир белгили илишанын излеген киби. Сора, бир зат да эшитмей, сангырау болдум да къалдым. Андан оза эсем, бир бедилик болумгъа тюшерикме. Биз танымагъан, арталлыда башха миллетни адамы нек излерге керек эди Шамкъызны? Аны асырагъанлы, кез жашларыбыз къурумагъандыла. Эрини терслиги къатынынадамы жетди? Алай аз болмайды бизни заманда. О, эриусюз къадар! Кесим жукъ сорургъа базыммадым келгеннге.

Аппа аны нек келгенин билсе: «Не айланаса, итден туугъан, башсыз, аякъсыз сёзюнг адамланы элгендире?!» — дерикди, арсарсыз.

— Мен бери Акъбайланы Шамкъызгъа тюберге келгенме. Тилинг жокъмуду? — деди узунбоюн, мени тынгылагъаным ачыу тийип.

— Тилим айланмайды сёз айтыргъа. Аппа юйдеди, кел, аны бла сёлеш, — дедим.

— Мен сизни жашыгъыз Орусбийден хапар келтиргенме, тутмакълыкъдан башыма эркин болуп. Ош областыда Къара-Суу деген жерденме. Орусбийни аманын толтурургъа келгенме, Къара-Суудан бери поездге минип, — деди къыргъызлы.

Аппа олтургъан жеринден ёрге кётюрюлалмай турду иги кесекни; ол, ауур сагъышларындан къачар мадар излеп, бир бек амалсыз болгъан адамгъа ушады. Аппа башын ёрге кётюрдю: келгенни ауазында мен эслемеген жылылыкъны, адамлыкъны да эсlegen эди. Къонакъгъа аз да ол бюсюремезча сёз айтса, юркюп, артха кетер деп къоркъду, баям, битеу кючюн салып (аны алай къарыусуз болуп да ким кётргенди бюгюннге дери?!), эки кюлун эки тобугъуна тиреп кётюрюлдю ёрге. Къыргъызлы жаш аппаны кюлтугъуна жабышды. Тейри, жашны адамлыкъ халы тирилтди дейме къартны, ёрге сюелгенден сора, санларын женгил кымылдатды да, этерин-кыалырын билмеген адамча, ары-бери эки-юч кере атлады. Сора, сермеп, къыргъызлы жашны къучакълап, аны жаягъын кесини жаягъына кыысды. Алай этгенлей турду бир кесекге дери. Кёз жашлары чыкъды аппаны; жиямукълары Шамкъыз ёлгенли да жюлюнмеген

сакъалын жибитдиле. Аппа, келгенни ёз къучагъындан айырып, мазаллы къоллары бла эки жаягъындан тутуп (жашны бети саулай сыйынып къалгъан эди аппаны ууучуна), мангылайын аны мангылайына тиреди...

– Мени сант адамгъа санама, жашым, – деди аппа, эски тапчаннга акъырын чёге, къонакъны да кесини къатына олтурта, – ким биледи, сант да болгъан болурбуз, жыл саныбыз келгенди. Терек къарт болса, кёгети ууакъгъа айланады дейдиле. Келям хакъына, тюз сёздю ол... Иги хапар айт, жашым.

Аппаны ариу тигилген гён чарыкъларына битеу акъылын берип къарап, аллай тамаша аякъ кийимни биринчи кере кёрген жаш къартны айтханын эшитмеди. Къонакъ башын кётюрдю да, анга сагъайып тургъапла-рын ангылап, бери нек келгенин айтып башлады:

– Мени атым Жолчуду, тукъумум Абылкъасымов, – деди къонакъ. – Уруш бошалгъанлы да, Орусбий бла мен тюрмеде бирге турдукъ. Аллахха минг кере шукур, сау-лугъу игиди, борбайлы жаш, тюрме къыйынлыкъында аз да жунчумай ашырады кюнюн, кечесин. Мен акъланып чыкъдым, ол а терслик азыгъы болгъанына бек кюеди, алай миллети сынагъан учузлукъ башха къыйынлыкъларын унутдургъанды анга. Сизге асыры термилгенден а, кечеси жукъусузду.

Бу письмону Шамкъызыны кёлуна тутдуруруму тилегенди Орусбий. Ол борчумдан къутулургъа сюеме.

Юйде тиширыу, эр киши сарын жангыдан башланды. Ишни болушун сормай ангылагъан Жолчу да бизге къошулду, – эр киши болуп, мен андан ариу жиягъан адам кёрмегенме. Ол кёнденчи къызчыкъ жазгъан кюйню тизгинлерин эшитсе уа, не этерик болур эди?! Шамкъыз Осман бла кёлкълды даулашын къыздыра туруп айтхан эди бу тизгинлени:

«Уллу юйюрден зорлукъ айырып,
Жангыз кесим къалгъанма.

Онтёрт жылымда ёлюк да жуууп,
Барып, къабыр да къазгъанма...»

– Ма бу кюйню да сабий къыз – тиширыу – этгенди, – деген эди Шамкъыз, жүрексинип, – сиз, эр кишиле, не эркинлигигиз барды бизге кёл ашаргъа?! Сиз урушда да кеси башыгъызыны алып айлангансыз (Шамкъыз, былайда айтмаз сёзюн айтханын ангылагъанлыкъгъа, чамланыуун тохтатмады), айтдырмай къоймай эсегиз, сабийлеригизни, къартларыгъызыны ёлюмден сакълар

ючюн, кечебизни, кюнюбюзню да дуния азабын чеге ашыра келебиз. Урушда, тюрмеде, кёчгюнчюлюкде ачдан ёлгенлерибизни жияуларын да биз этебиз – тиширыула!..

Мен Шамкъызны эсгерген чакъны ичинде жияу-сыйыт да тохтады.

– Айтып-айтмаз кибик, тауушлукъ юйюбюз бар эди Кавказда, – деди аппа, тар отоуда олтурур жер тапмай суюлген адамлагъа къарамын кезиу-кезиу бура.

Жолчу, ол сёзле кесине айтылгъанларын ангылап:

– Билеме, акъсакъл, – деди, – Орусбий Кавказдан кёп хапар айтханды манга, билеме, дуния жаннетинден чыгып келип, дуния жаханимини тюз орта чыхырына тюшюп къалгъаныгъызны... Кечди, бу тиширыула да ишден арып келгендиле (ол онг къолун мени анам Май-русхан бла Зарий таба узата сёлешди), тынчайсынла. Ма бу къагъыт чёргемни ичиндеди Орусбийни битеу хапары. Мен керекли болсам, ма адресим. Сизни былайдан тебер онгугъуз болмагъанын билеме, кесим келе-келе турурма.

– Бек сау бол, жашым, – деди аппа, бизни къу-уандыргъанынгча, къууана жаша дунияда! Биз битеу юйюрюбюз бла келир ыйыкъда Фрунзе шахар тийресине кёчерикбиз. Къалайда тохтагъаныбызны билдирибиз санга.

* * *

– Ууахтысындан къаллыкъ жокъду, – деди аппа, бизге кёл этдире, кесини уа кёзлеринде кёз жашлары къурумай, – ёлюмден бугъуп къутулмайды адам. Орусбийни къагъытын окъугъуз.

– Аппа, ол ишни этерге бирибиз да базынмайбыз, – дедим, – Шамкъызгъа биз эшитмезлик сёзле жазылып эселе уа анда?

– Дадаш, жашым, алгъа Марыу окъусун кеси аллына, – деди аппа, – бизден жашырып не сёзю боллукъду Орусбийни? Зорлукъ кюлтюм этерге жетишдирген жарлы балагъа сант сёлешир заман къайда! Къызым, Марыу, мен айтханны эт.

– Ата, Юзеге ышанырмы эдик бу жумушну, эр кишиле бир бирлерини ич сырларын иги ангылаучудула?

Аппа Марыу таба эки кёзю къарангы эте къарады:

– Былайда мен иги ангыламагъан иш барды, – деди акъсакъл, башын эки къол аязына жюклеп, теренден ахтына, – жашыргъан затыгъыз бар эсе, башын ачыкъ

этигиз, кыйынлыкъланы кётюре юйренгенме. – Ап-паны кёлю толду.

– Тамата, былайда айтылгъан сёздеде адам кыйгъы этер зат жокъду, – деди Юзе, олтургъан жеринден ёрге кётюрюлюп сёлеше, – Орусбий къатынына жазгъан сёзлени сен эшитиринги артыкъ дурус кёрмейдиле кыйзынг, келинлеринг. Анча жылны кёзю кёрмей тургъан юйдегисине термилиу сёзлери да болурла, тейри, письмосунда жашынгы.

– Хо, жаным, хо, мен тышына чыгъайым...

«Ахшы умутларымы жарыкъ жулдузу Шура! Бюгечели кюрешеме сени кёлунге жетер сёзле табып жазаргъа. Айгъа, кюннге тенгледирсем да, сени таныгъан манга айып этмезин билеме. Ол къалай кыйынды – жанынгдан сыйген адамынгдан кенгде тузакъгъа туюшуп жашамакълыкъ!»

Кюнлеригизни уллу кыйынлыкъда, амалсыз баш кечиндире ашыргъаныгъызыны сормай билеме. Кюйсюзлюк аякъ тюпге тюшер заманла келирлерине ийнанама, Шура. Сен да ийнан анга, акъбоюн, къаракёз, эслилигине тенглери сукъланыучу ийнагъым! Кёкдеги да бизни тилегибизни сансыз этип турмаз, таланган! Шауай санга билеклик этерча жаш болгъан болур? Санга сынатхан кыйынлыкъларымы дуниядан гунч этерме къатынгда болгъан кюнюмден арысында. Ийнан, мен туугъан журтну сатхычы туююлме, аны эркинлиги ючюн гюняхсыз къазауат этгенме. Бери жесирликни хатасындан тюшгенлени уа санап саны жокъду. Шура, къарындашларымы сау-эсен кыйтханлары битеу кыйынлыкъларымы унутдургъандыла. Ала саулукъда, сен бир затдан да кыйналмазса, Аллах айтса.

Атама бла Марыугъа, ууакъ сабийлеге бек тынгысызма. Аланы юслеринден толу хапар жаз. Къартха сакъ бол, тилейме. Дадаш а жетген кишиди энди. Дунияда бир мадар бар эсе, Марыу бла Дадаш окъуусуз кълмасынла.

Билемисе, Шура, атамы къарындашы Жанмырза да, келип, мен болгъан жерге туюгенди, анга да он жыл бергендиле. Ол айтхан хапарлагъа тынгыласанг, шайтанлы болурса! Жанмырза бла ушагъымы къагъытха туююрго кюрешгенме, аны Жолчу элтирикди сизге.

Мени письмому окъуй туруп, манга ойнап-кюлюп айтыучу сёзлеринги къатларыгъынгы билеме. «Дыгъылыма къатылма, тилеген этеме», – дегенинг не заманда да хычыуун эшитиледиле манга.

Шура, Аллах берген саугъам, кесинг ийлеген тылы-

ча, сыйлым! Жашауну, тюзлюкню да суйген Шурам, сенден тюз хапар келтирлик кѣанатлыгѣа баууруму азыкѣ этер эдим. Ташадан хыйла марагѣанла тюз адамлагѣа кѣан жаудургѣан заманда жашагѣаныбызны ангылап, элхууур кѣатышлыкѣдан кенгирек турургѣа кюреш. Бююнлюкде уа туюбюзде кѣрген эркинликлени туюбюзде сынар кюннге жетишейик деп, анга ийнанганлай турайыкѣ. Орусбий».

Бу кѣагѣытны окѣуп, жилямай, киши да кѣалмады.

10

«Уруш башланнганыны юсунден хапар элия бутагѣы атылгѣанча эшитилди дуниягѣа. Кѣырал башчыны: «Уруш башланнганды, кюрешге хазыр болугѣуз!» – деген чакѣырыуу барыбызны да хайран этди да кѣойду. Адамла, жаныуарла кирик, бир бирлерин ашагѣан жылла эдиле уруш аллы жылла. Алай, кѣыралгѣа кѣыйынлыкѣ туюнгенлей, биз, Нальчикде ишлеген жашла, бир бирге ал бермей бардыкѣ военкоматха...

– Сен Жанмырза, бир жары да барлыкѣ туююлсе, – деди, мен билгенли да, органлада ишлей келген Якуб, анда комиссияны адамлары бла бирге сюеле кѣре эдим ол. – Мында бирге боллукѣбуз. Сени кирик адамла бек керекдиле республикада кѣорууланыу ишле бардырыгѣа.

Анга не уллу аманлыкѣ этсем да, кѣанарыкѣ туююл эди жюрегим.

– Хыйлалыкѣ иги туююлдо, Якуб, – дедим. – Кѣзню кѣысып-ачхан мардагѣа ишими нек буздунг?

– Жанмырза, сен окѣуулу адамса, партияны ишине кѣатыша келесе эрттеден бери да, республикада халны иги билесе, халкѣны аллында айтхан сѣзюнг хар заманда жерин тапханын билебиз. Биз айтханны этмей, аякѣ тирерден кѣалсанг а, унарыкѣ туююлбюз.

– Якуб, бу чамланыуунгу уа ушатмадым, – дедим, кишиден да кѣоркѣмагѣанымы ангылата.

– Ой, антлы шуѣхум, сен хажи болгѣун огѣесе, бурунуг узунду да, не аз да жаз тил бла ангылашынырыкѣ сѣз айтылса, аямай, чабып барып, жабышып кѣалады, – деди Якуб, чамланыуун чамгѣа бурургѣа кюреше. – Кѣыралгѣа кѣыйынлыкѣ туюнген сагѣатда, тауланы башлары бедишге кѣалмазгѣа керекди.

Мен Якубха аралгѣанлай турама. Аны туюкю ыша-

рыуу бла сөлөшгенде сансызлыгы игида ётдюле мыйыма. Якуб, аны ангылап, онг кёолун инбашыма сала, ол айтхан сёзле орам хапар болмагъанларын ангылатды.

— Акъбай улу, бу оноу башында этилгенди, анга кёууаныргъа керексе, къыйын заманда къырал бек ауур борчну буюрады санга. Ийнан манга, биз этген иш тазады, — хыйласыз.

— Шуёхум, сиз хар нени да жашыртын этерге кюрешесиз.

— Сен игиликни ангылагъан адам кёрюнмейсе, тейри, Жанмырза. Ол: «Кёремисе бу жапысызны гынттысын?» — деген акъылгъа келгенин сормай ангыладым.

— Сен айтхан, Якуб, — дедим. Не бек аякъ тиреп кюрешдим эсе да, аны ауузундан чыкъгъан тылпыуу манга закон болгъанын ангылап, ахырында атдан жюген билекликлени жиберип тюшген адамгъа ушадым.

* * *

Табийгъат жашау болумлагъа толусунлай бой салады дерчады: жайны чакъгъан кезиуюнде окъуна кюн, ай да мудах кёрюнедиле, — терек чапыракъла саргъылдымгъа тартып, кырдык кёоргъашин бет алып, жауун да, биз сабий замандача, жылы туюлдо, тойлада кёбуз тартыула эшитилмейдиле, — ала барысы да бизге озгъан жылларыбызны излетедиле. Бар игиликле, кёууанчла жаз башында къар эригенча эрип кетмедиле эселе, быллай ишни ким кёргенди?! «Кишилигим къайда къалгъанды мени? — дедим, терезеден тышына мудах къарай. — Тёзерге керекме къыйынлыкълагъа. Алай айтханлыгъыма, халкъ сынагъан сылтаусуз азапха, тёзюп, онг жокъду. Якуб мени башымы отха сукъгъанды, — бу ишде болмасам, биллик туюл эдим, мурдарла кеслерини ызларын кече, кюн да орамлада, юледе, тюремеледе, жайлыкълада, таула арасында кёоя айланганларын, хар сагъышым, хар кюнюм ёмюрге эсимден кетмезлик сорууланы туудурдыла. Бир къайгъылы романны лирика жигитинде болгъан ауурлукъ бла ёнчелерге керекме хар атламымдан кёз жилтинлерими узакъгъа учургъан умутсуз жюрек таралыуларымы. Керекми эди ол манга?»

Жанындан тойгъан халкъ 1930 жылда, 17-чи февральда къайгъы чыгъарады. Ол кюнден башландыла битеу палахла: «Колхозла, большевикле жокъ болсунла!» — деп кычырадыла кёп элледен жыйылгъан адамла. Ол заманда Бетал Калмыков, Сталинге телефон бла сёлөшип, былай айтханды: «Чегемде, Гемула-

ны Акону элинде, адамла, бирге жыйылып, к'айгы кётюргендиле, – большевиклени к'ырадыла». Москвадан бир к'ауум аскер башчы, Шимал Кавказда ОГПУ-ну таматасы Пиляр, дагыда юч полковник келедиле бизге. Калмыков ала бла Чегем ауузуна барырг'а унамаг'анды: «Ако к'озг'аг'анды халк'ны, ол барсын», – деп к'ойг'анды.

Калмыковну башчылыгы бла, 1930–1938 жыллада К'абартыда, Малк'арда да жалг'ан дау бла алты минг адам жоюлг'анды. Калмыковну адамлары 1928 жылда халк'ны власт'ха к'озг'ап, аны К'ятханланы Назирге, Гему улу Акогог'а бла Х. Карашевге атап, аланы да жойдург'анды. Артда, Карашевни к'абырын к'аздырып, ёлюгон багушха атдырг'анды. Бу затланы манга КГБ-да ишлеген Холаланы Якуб айтханды.

Отузунчу-к'ырк'ынчы жыллада КГБ-ны бир аманлык'дан да артха турмаг'ан башчылары, алг'а Крылов, аны ызындан Филатов, республикада кёзге кёрюннген болуп, к'ыйынлык' сынатмай, хазна адам к'оймаг'андыла. Бютюнда бег'а таулу миллетни жунчутхандыла. 1942 жылда кеси кёзюм бла кёрген затла: Ташлы-Тала тийресинде тохтап, немислиле чач-тюк этген тюремелден к'ачхан адамладан отряд к'урап, ол заманда башын алып, к'айда болса буг'уп айланган Филатов:

– Малк'ар сюрюучюле малланы Малк'ар Сукан боюнуна жыя айланадыла. Ала, малланы таулаг'а к'ачырып, фашистледен сак'ларг'а кюрешебиз деп, ётюрюк хапар жайып, кеслери уа аланы бандитле азыгы этер муратдадыла, – дейди, Якубха, манга, сора жыйымдык' отрядыны адамларына кезиу к'арай, ачыуланган заманында, к'анлары к'уруп, аг'арг'ан жук'а эринлерин чайнай, дунияда жаланда Совет к'ырал, совет халк' ючюн жашаг'анын ангылата. – Биз тутхан жолг'а чырмау болг'ан адамг'а, ол тууг'ан к'арындашыбыз эсе да, бет этиу жок'! – деди Филатов андан арысында, ог'урсуз к'арамын Якубха бла манга тиреп.

Не этсин адам деп, к'айгылыма. Филатов аманлык' жолну сайлаг'ан мурдар болг'анын ангылаг'анма.

– Малланы сыйыргыыз, сюрюучюлени тутуг'уз, бой салмазг'а кюрешгени болса, ёлтюрюгюз! – деди Филатов, алайг'а жыйылг'анланы алларында ары-бери базыныулу атлай. – Малланы эбизелеге, дюгерлилеге сатыгыыз да, ахчасын бери келтиригиз! Бизни отрядха ахча кёп керекди.

Ол адам к'анындан тоймаг'ан начас, 1942 жылда Черек ауузуна сынатхан зарауатлык'ларын артда, фа-

шистле бизни жерибизден къачханларындан сора, ала-гъа атаргъа кюрешгенди. Саутуда, Глашлада, Огъары Чегетде, башха элдеде мингден артыкъ сабийни, къартны, тиширыуну саулай юйюрлери бла къыргъанла – кюйдюргенле – немисли фашистле бла малкъарлы бандитледиле деп, ётюрюк къагъыт жарашдырып жибергенди Москвагъа Филатов.

Мен Якубну айтханына чыртда эс бурмай (кесинги жойдурма, къайт артха деп кюреше эди ол), малкъар малчыла таба кетген башкеслени ызларындан болама. Хола улуну этгени ачыу тийип, кёзюне къарап, анасын эки-юч кере эсгергеними да унутмагъанма.

Кимни хатасы жетгенин билмедим, мени артха жарты жолдан къайтардыла. Филатов, тюз мени кёргенлей, олтуруп тургъан жеринде тобукъларын бир бирге къакъды, ызы бла уа онг къолуну бармакълары бла базыкъ бутуну юсюнде «дауурбас» къыздырды.

Бир кесекден секирип ёрге турду да, алгъын этиучюсюча, эринлерин чайнай келип, къычырыгъы къанатлыланы элгендире, былай айтды:

– Жолдаш Акбаев, аскерчи болгъанынги билемисе?!

– Билеме, жолдаш полковник!

– Урушну заманында уставха келишмеген иш этген аскерчини илишаннга салгъанларындан а хапарынг бармыды?!

– Урушну заманында уставха тийишли иш этмеген аскерчини илишаннга салгъанларындан хапарым барды, жолдаш полковник.

– Къарайма да, сен уятсыз адам болурса дейме, ичинг хыйладан бла аман акъылдан толупдула.

– Сен биле да болмазса – таулу тауда бир жанны да башы бла ойнатмаучуду. Энтта да жангыз бир былхымсыз сёз айтылса, керохума узаллыкъма.

– Тохта, жаныгъанмы этесе? – деп, Филатов къатыма жууукъ келди да, кёзюме энишгерек ийилип къарады. Кёк кёзлеринден жилтинле чачырагъан сундум.

– Угъай, кишини да жанымайма, жолдаш полковник. Сен манга быллай бир нек къадаласа?

– Кесинги ким болгъанынги унутхан кезиулеринг кёп боладыла да, андан.

– Энди ауузубузгъа жухта салып айланыргъамы керекбиз?

– Ол айтханын а неди?

Филатовха аны не зат болгъанын ангылатдым.

– Сени жалгъан сёзлю болгъанынги да ангыладым, – деди полковник. Якубха айланып: – Жолдаш капитан,

биз бу адамны юсюнде жангылычлыкъ этгенибизни ангылаймыс?

– Жанмырза бизни оноубузгъа сыйынмаз адам туююлдо, – деди Якуб. – Жашды, юренир, аскер низамгъа бузукълукъ этерге жарамазлыгъын ангылатырбыз. – Хола улу манга кёз кысды.

– Терслигими боюнума алама, жолдаш полковник, – дедим, чурукъ табанларымы бир бирге къаты уруп.

Хола улу, кызыу кюн сериуон хауа ургъанча, солууун теренден алып, жауурунларын ары-бери ийледи, къалакъ-бурун сыртына тер къакъды, артха сыйдам таралып тургъан къалын чачын эки къолу бла кезиу-кезиу сылады.

Атасы Молла Энейланы Алий эфенди бла бирге Шауурдатда Раубазыны кесгени ючюн, муну кёп малкъарлы жанып селешгенлерин эсгерген кезиуюнде терлеучюдо Якубну бурун сырты, тюз бюгюнча. Алгъын неликден болуучусун – къоркъгъанданмы, палахдан къутулгъанына къууанышмы – дурусун айталлыкъ туююлме. Алай бюгюн а мен низамгъа сыйыннганыма ыразы болуп келди ол халгъа. Баям, Филатов да жумушады бир кесек, кеси айтханлай, уруш кыыстау баргъан кезиуде командирге бой салмагъан солдат бла жууапсыз хапар бардыра айланырыкъ туююлдо.

1942 жылдан башлап, Филатов малкъарлыланы Кавказдан къурутууну жолун излеп кюрешгенин ангылагъанбыз, ол сау миллетни юсюнден Москвагъа, тохтамай, ётюрюк хапарла билдиргенлей турады. Малкъар халкъны бу уа баш кётюрюрге боллукъду деген адамларын, не да этип, тюрге сугъады. Хола улун да, тутуп, алып кетедиле ол заманда. Алай бир къауум чекист, биригип, Якубну палахдан къутхардыкъ. Мен тюз ангылагъан эсем, андан сора Якуб да, хар заманда чюйресинден тутхан филатовчуланы къаранчхаларына къарс ургъанын игида сел этип, кеси башыны къайгъысын кёрюп башлады – душман аскери Кавказда аякъ тиреп тохтаса, бизге къан жаудурлугъу даулашсызды. Алай Филатов да, къуллукълары болгъан бирси чекистле да кёлсюзлукъ этгенлеге аман кюн келтирликлерин артха салмай айтадыла. Филатов, барыбызны да жыйып, душман, Грозныйни бла Моздокну тийрелеринде алгъа баралмай тохтагъандан сора, Нальчикге ёшюн уругъа оноулашханды деп билдиреди. Ол кезиуде КГБ-ны таматасы кеси айтханына кеси шагъатча сюеле эди, жеринден тепмей, кёзлерин жандырып, бал бетли чачы да къаш башларына туюшуп; эркин, базыныулу селешгени сайын, анга тынгылагъанла да бекден-бек сагъая.

– Север Кавказгъа ычхыннган душман аскерлени аларын тыяр ючюн, Баш командование бери гвардиячы аскер бѣлюмлени жибергенди, – деди Филатов. – Къорууланыу ишле терклендирилгендиле, хауадан чабыуул-лукъгъа къажау кюрешиу кючленнгенди. Сибирьден, дагъыда башха жерледен Шимал Кавказгъа аскер техника кѣпден-кѣп келтирилгенди. Партияны бла Правительствоу, къыралны битеу урунганлары бюгюнлюкде Кавказгъа этген болушлукълары биз душманны ууаты-рыгъыбызгъа ышаныулукъ береди. Бизни отряд 37-чи армияны генерал-майор Захаров башчылыкъ этген экин-чи дивизиясыны аскерчилери бла бирге сермеширикди фашистле бла.

Андан сора жигитлиги эрттеден белгили офицер, от жюрекли комсомолчу Мечукъаланы Мурадин сѣлешди:

– Биз билгенликден, Нальчик ючюн сермешде, мура-тына жетер ючюн, душман бир затдан да артха турлукъ туююлдо, – деди Мурадин. – 25-чи октябрьни эрттен-лигине гитлерчиле бери атланыр жерлерине кѣп аскер техника, самолѣтла сора жаяу аскерле жыйышдырып, алгъа барыргъа хаппа-хазыр болгъандыла. Не да этип, бизни аскерле къоруулагъан жерге ычхыныргъады му-ратлары... Сагъыш этер затла кѣпдюле.

Ол кюн 37-чи армияны штабына аскер училищени курсантларындан жыйырма бла тогъуз жаш Исси-Суу-да фашист къуршоугъа тюшгендиле деп билдирдиле. Аланы къутхарыуну башындан Филатовха буюрдула. Штабны жыйылыуунда уа ол борчну, ким биледи, бу жерлени иги билгенин, жашны жигитлигин, билимин, тасха ишде уллу фахмусунму эсге алдыла, Мечукъаланы Мурадинни боюнуна салдыла. Аны бла бирге жолгъа Г. Образков бла В. Фалько атландыла.

Была, Кѣнделен элни юсю бла Хаймаша жайлыгъына ѳрлеп, андан ары кече бла Исси-Суу таба тебиредиле. Алай жашла, Беш-Таугъа жуукълашханлай, келип, фашистлени юслерине тирелип къалдыла. Ма къара па-лах! Мурадин, жерге бауурланып, шумсуз болду; кесини жюрегини ургъан тауушундан башха, жукъ эшитмей-ди, – къулакълары сангырау болуп къалдыла. Мечукъа улуну нѳгерлери да командирлери этгенча этдиле. Ала алайдан бауурлары бла артха иги кесек жерге дери сюр-келдиле. Сора Мурадинни эсине эртте атасы бла Исси-Суугъа базаргъа малла сюрюучю жаяу жолчукъ тюшдю. Ол нѳгерлерине, шыбырдап, былай айтды: «Бир жары таймагъанлай, мени ызымдан шыбыртсыз келгенлей туругъуз».

Эки жаныны да насыплары тутады. Мурадинлары, курсантланы командирлерини паролюн хайырланып, терк окъуна кършоудагыла бла байламлыкъ тохташдырадыла. Ызы бла курсантла къарангы кече Мурадин айтхан жерге табыладыла. Алай бла тасхачыла курсантланы палахдан сау-эсен къртхарадыла. Къабарты-Малкърны чегинде алагъа партизанла тюбеп, андан Нальчикге дери машина бла келтиредиле. Мурадинлары, курсантланы къртхаргъандан тышында да, душманны кър тасха ишлерин билип, аны юсюнден 37-чи армияны штабына бек керекли шартла келтиредиле.

1942 жылны сентябрь айында Мурадин кезиулю борчун толтурургъа Прохладный районну Красное Гедуко деген элине барып, артха кърыйтып келе, фашистлени къролларына тюшюп, уллу азап чегип ёлгенди. Итле, не бек кюрешген эселе да, Мурадинни ауузундан жангыз бир сёз чыгърталмагъандыла. Ол жаланда илишаннга салыргъа чыгъраргъанларында эшитдиргенди кесини ауазын: «Жашасын Ата журтум! Фашист ууучлаучулагъа ёлюм!» – деп кърчычыргъанды тауланы жигит уланы.

Къабарты-Малкърны жеринде гитлерчи аскерле бла кърорууланыу урушла юч айны ичинде бардыла. Жаланда октябрь айны ахырына уллу къроранчла да сынай ычхындыла гитлерчиле Кавказы тау этеклерине.

* * *

Мени юсюмден халкъда жүрюген хапарланы эшите-эшите турама: «Бу жазыкъны сакъалы не аман агъраргъанды, туз туйген таш кирик, – дейдиле адамла. – Тюнене ат ойната айлана эди, бюгюн а эл тюбюне атылып къралгъанды, башын кършар жер тапмагъанлай, аман сагъатлы болуп айланады, сюек излеген ит кирик». Тюзюн айтсам, ол хапар эди мени ёлюмден сакълагъан.

Филатовну буйругъу бла къралгъанма элде, душманны тасхасын кесибибизникилеге билдирип туруп ючюн. Бирле мени агъач ичинде эрттеден атылып тургъан жерк тем-мекке ушатадыла, бирле жууукъ-тенг да быртак этген, башын жашау къртылыкъ кърысхан насыпсыз адамгъа ушатадыла, – дей эди Жанмырза. – Мен а кър сагъышла башымы басып ашырама кечеми, кюнюмю, кеси нёргерлерим бла байламлыгъым да юзюлюп, не этгеними киши билмегени бютюнда жунчутханды. Кърарындашым Жылкыны тил тутханы бек кърюдюреди жүрегим, ол мени душманнга къруллукъ этгениме ишексизди; гитлерчилени штаб тийрелеринде кърюне-кърюне туруучуму

көп кере эслегенди. Юсум-башым тозурап, сакъалым, чачым ёсюп, фактырачыгъа ушап къалгъанма (ол ичиди, немислиле ишекли болмаз ючюн), элден кетип, көбюсюнде малчы къошлада баш кечиндиреме. Къыйынлыкъны келирин сезгенден туююл эсе, жулдуз суратлы тауларыбызгъа, гюл бахчалы жайлыкъларыбызгъа бла тешлерибизге, таш сюрююлю ёзенлерибизге къарап тоймай башлагъанма, аланы биринчи кере көрген кибик. Жалгъан дау мени атдан жыкъса, ала да жарсырла, сёзсюз.

Душман, көплени тутуп, ёлтюрюп, бизни аман седи-ретгенди. Къысха заманны ичинде гитлерчиле эрттегили коммунистлени, инсан урушха жигер къатышхан Шуковну, Тлуповну, республиканы бек жигит коммунист тиширыуларындан бири Люль Карашеваны, элли устаз М. Жамурзаеваны, колхозну алгъыннгы председатели Х. Гогуноковну, андан сора да, П. Андреевни, В. Тищенкону, Г. Холамхановну, Х. Елкаеваны, дагъыда башха көп миллетлени адамларын илишаннга салгъанларын эшитгенimde, къарыным бургъан эди.

Мурдарла сау юйюрлени къыра эдиле. Ала, көп зарауатлыкъла сынатхандан сора, Огъары Жемталадан Моллаланы Мазанны кесин, къатыны Нафийсатны, он-тёртжыллыкъ жашлары Абубекирни, онекижыллыкъ Магометни, тогъузжыллыкъ Камманы илишаннга салып ёлтюргендиле. Тёбен Чегем элде эрттегили большевик Наршаулары Эдикни юйюрюне да аллай аман кюн келтиргендиле. Эдикни жашы Абдул-Керимни, къызы Нашрумханны, киеую Сарбашланы Чубакны бир жолгъа жойгъандыла. Адам къанындан тоймагъан итле ол элден битеу да жюз жарымы адам ёлтюргенлерин эшитгенме, Кёндеден элден да эки жыйырма адамны. Мен билип, гитлерчиле, Прохладный шахарда ун комбинатны жеринде жесирге тюшген совет аскерчилеге лагерь къурап, анда 1976 адамны ёлтюргендиле. Алгъаракъ атлап айтайым, фашистле республиканы ууучлап тургъан кезиуню ичинде 4241 адамны къыргъандыла. Ала, хазна къалмай, битеу промышленность предприятияларыбызны, ол санда Тырныаууз комбинатны, Докшукинде спирт заводну, ун комбинатны, юч аякъ кийим тикген фабриканы, моторлагъа ремонт этген заводну, жау заводну, темир жол вокзалны лагъым салып чачдыргъандыла, кюйдюргендиле.

Моллаланы Мазанны юйюрюне этген кюйсюзлюклери манга не кече, не кюн тынчылыкъ бермейдиле; фашистле дерт жетдирмей, Аллах ёлтюрмесин деп тилейме.

Энди Жемтала табагъа ётерге керекме. Ол тийреледе партизан къауумла душманнга кёп хата салгъанларын өшитгенме, ким биледи, аладан адамгъа тюбеп къалсам а. Душманнга «къуллукъ этгеними» юсюнден къагъытым барды, партизанланы къолларына аны бла тюшсем, сау керейим! Жолгъа ансыз атлансам а, фашистле юйюмю къурутурукъдула. Жашауум элхууур аллына къымы-жалай сюелгенден башха туююлду.

Баям, хыйлалыкъ этмей боллукъ болмаз: къагъы-тымы къозгъагъан адам тапмаз жерге букъдурайым да, фашистлеге тюбесем, аны чыгъарып кёргюзтюрме, партизанла уа ийнаныргъа керекдиле кеси адамлары болгъаныма, алада мени таныгъан адам болмай, амалы жокъду. Не ары-бери буруп кюрешсем да, эки отну арасында кюе тургъаныма уа ишексизме. Дуниядан къорагъан мен болайым, душманланы къолларындан жоулгъанладанмы игиме мен?!

Сёзсюз, атым сатхычха чыгъарыгъын билмей эдим ол заманда. Къыралны, халкъны аллында уллу терслик-лери болгъанладан кёпле «батырланы», «кертилени» санында, мени уа, кёресиз, сибирлик сынап тургъанымы.

Жыйырманчы жылда кадетлени конституционный демократла кыстагъандан сора, бизни кибики, халкъ кюрешчилени хайырындан, власть къуралып башланды. Къатханланы Назир аскери бла областны сакълай, Калмыков съездле бардыра, советле къурай, оноуну къолгъа алдыла, аланы тегереклеринде айланганлада харам къанла кёпден-кёп болуп, къырал къурулушну, экономиканы айныуун төрт аягъындан бирча акъсатдыла. Мюклени буздула, халкъгъа жаланда игиликни излеген акъыллы адамланы жойдула. Бюгюн мени кибикилеге да аллайланы хаталары жетгенди, башым кыйынлыкъгъа тюшгенде, мени жанлы болгъан шагъат табылмады. Къырал ол санга чекдирген азабын не бла къайтарлыкъды деп сорадыла тюрмедегиле манга.

Бирин кююп, экинчисин айтайым. Мен, Хасания башы бла ётюп, агъач ичлери бла, суу жагъала бла, Жемтала таба жол алдым. Мазанны юйюрюню ачыуу ташны, агъачны да кюйдюрген сунуп барама, ёлюмден, башха кыйынлыкъдан арталлыда къоркъмай, – мен, фашистледен адам ёлтюргюнчю, тынчайырыкъ туююлме. Жемтала жолуна жетгенлей, кёпюрден ётюп, жингирик бла онг жаныма бурулуп, суу жагъа бла ёрге тартханлай барама къалын агъач бла. Къашхатауну тенглигине жетгенлей, бир индек ичи бла Жемтала таба тебирейме. Бек

тик эди жолум, бетими чырпыла талай, оу-шау эте бара-
ма. Тёгерекде шошлукъ мени бютюн бек жунчутады. Ой
йюнге, къанатлы учхан таууш окъуна эшитилмейди!
Батырчыкъ болургъа кюрешгенликге, ёмюрюмде жа-
шауну жылыуун хазна ангыламагъан жаным, байтамал
жерде жоюлурун а суюмейме.

Бир заманда хауле желчик терек башланы чайкъады.
Жан-жаныма сагъайдым. Ол чакъда адамлагъа жашау
къууанчын, ажимлы бушууун да сыната келген черекни
тауушу да аз-маз чалынды къулагъыма. Бир сабий ауаз
да жууукъдан-жууукъ келе башлады манга; элге жете
тургъанымы ангыладым. Агъач къыйырына чыкъдым
да, бир къарт киши, ышым баулары тешилип, ышым-
лары чачылгъан чабырларына жетип, уллу-уллу атлап,
сабий жашчыкъны ызындан къуууп бара эди. «Къачма,
кёз жарыгъым, тохта алай, юйюбюзню къурутаса! – деп
къычыра эди къарт. – Къачма, балам, къолунгдагъы
чачылса, ёлюп къаллыкъса!..»

Жашчыкъны къолунда гранат эследим. Андан сора
мен да жашны ызындан болдум. Алай ол ташха абы-
нып жыгъылды да, кёкге сууурулуп кетди. Къартны
къычырыгъы тауну, ташны жиятды. «Атасы урушдан
къайтса, анга не бетден туберикме?» – деп жияй эди
жашчыкъны аппасы.

Гранатны ёлюм салгъан тауушу алайгъа кёп адам
жыйды. Немислиле жетдиле бек алгъа, дауурлары жо-
реклени къалтырата. Ташланы сынган кесеклерин бла
жашчыкъны устукку-устукку болгъан санларын кёрген
эллиле, эр кишиле, тиширыула да, алай жияй эдиле,
урушда ёлгенлени барысыны да жияуларын этгенча.
Немислиле уа ушкок, автомат бурунларын адамланы
кёкюреклерине тиреп къыстай эдиле алайдан, артха
къайырылыб'а бир кёр, киши эсенг.

Ариулукълары жулдузланы къаматыучу тауларыбыз
да этдиле жашчыкъны жияуун; аланы чыгыр башлары-
на, биреу сюрюп келгенча, къоргъашин бетли булутла
къондула да, алайда буздан, къардан «суусапларын»
къандырып, ызы бла кёк кенглигине кётюрюлдюле да,
андан жиямукуларын жерге төкдюле.

Алайда мени ким болгъанымы сурагъан адам болма-
ды. Алай бир къансыз, ёрака немисли, былайдан терк
къора деп, автомат къалагъы бла хатхума урду да, со-
луууму тыйды да къойду. Чубурбурун бешатар ушко-
гум, бауу боюлум бла энишге тагъылып, гыртгыйнык
табадады. Зыккыл тонуму тешмесем, аны киши кёрлюк
туйюлдю. Аны, чыртда мычымай, сермеп, тон тубюн-

ден чыгъарыргъа боллукъма, таулу кюмюшсап къама-сын къылындан чыгъаргъанча. Жерлеб'а кюреширик туююлме, – хазырды. Бир кесек эс жыйгъандан сора, мени аман сагъатлы этген ёрака таба сынчылагъан да бир этдим. Алай таулу киши, тизгинли, чырайлы адам, эки къолу бла бирден узалып, алчи кийип тургъан бухар бёркюн теренирек басып, башын ёрге хазна кётюрмей, ауазын а игида бийик кётюрюп, былай айтды:

– Жамауат, кесигизни жойдургъунчу, былайдан терк тайыгъыз! Жашчыкъ чачдыргъан гранат, бизни адам-ларыбызны къырыргъа деп жерленген сауут эди, аны ким этгенин терк билирге керекбиз деп тохтагъандыла немислиле. Мен айтханны акъылыгъызгъа алыгъыз, от бла ойнамагъыз. Бу тийреледе партизан жыйынла айланадыла. Элден ажымлы къорагъан хар адам аланы хаталары жетип ёлгенлерин унутмагъыз!

Ол адам ышарыргъа кюрешди ахырында. Алай ол ышарыу алайда сюелгенлени къарыуларын алгъанына ишксиз эдим.

– Бу нёгерни айтханы тюздю, – деди жыл саны келген алаша кишичик, чертлеуюк чычкынын кеси бийикли-гинден игида бийикге кётюре. – Бизге тейри эшиги ачы-лыр, Аллах тилеклерибизни къабыл кёрюп. – Сен ким эсенг да, эсли адам кёрюнесе, бу къонакъларынга айт да, жууукъларына эркинлик берсинле ёлюкню жумушун этерге.

Немислилени къатларында сюелген – эл танымагъан адам – къартны тилегин толтурду, жазыкъ сабийни сан-ларын тёшек жабыугъа жыяргъа эркин этдиле.

* * *

Тутхан ишими тынгылы этгинчи, артха къайтырыкъ туююлме, ёллок мен эсем да. «Совет Къабарты-Малкъар ючюн» деген листовкаладан биз билген керти эсе, Къы-зыл Аскерни жетишимлери фашистлени терен сагъыш-ха къойгъанды: ала, бу жерледе алай кёп заманнга аякъ тиремезликлерин ангылай эселе да, кеслерин ата юле-риндеча уа жюрютедиле. Партизанла къызыл аскерчиле бла бирге Лескен элде бир жолгъа эки жюз гитлерчини жокъ этгенлери белгили болгъанлы уа, насыпсызла тё-герекге сагъайыпдыла. Тау элледегилери уа – бютюнда; агъач къыйырларындан, къая ыранларындан кёз алмай-дыла. Колхозланы, совхозланы мюлклерин тонаудан а къажымайдыла. Ишге жарарыкъ кёп жаш адамланы, тутуп, Германиягъа ашырадыла. Жаланда ахшы умутду

халкъны азат дуниягъа чыгъарлыкъ, – башха къарыу жокъду, баям.

Кесини малчыкъларын да аллына этип, бир салпы-къулакъ эшекге да минип, элни огъары жаны талачыкъгъа жетип баргъан къартны эследим да, аны ызындан къууулдум.

Бек тап тюшдю ол иш манга, – немислиледен адам тюбесе, малланы да отлар жерге тыя, отун да эте, ингир алагъа къайтырыкъбыз юйге дерикбиз. Къарт сёз нёгер тапханына къууанып къалгъан сундум, ол манга соруула берип кюрешмеди. Эки Жемталаны арасында тохтады да, эшегинден тюшдю. Баям, акъсакъал эрттеден «бийлеген» жер болур эди алайы, аны ийнеги, танасы, тёрт-беш къою, эшеги да къарап-къарагъынчы жарашдыла алысыннга.

Тёгерекге сакъ къарай сюелдим иги кесекни. Бирде мудах, бирде сагъышлы болама: табийгъатны мамыр жомагъы да бушуу хапаргъа айланып къалгъанды; кёк гелеулю тау этеклери, дугъум, наныкъ ийислери кеф этиучю агъачлы къолла, гюл бахчалы жайлыкъла, асыры тозурагъандан, ёшюнлерин ырхы талагъан чегет бетлеге ушап къалгъандыла; таурухлада, жырлада тиллениучю жулдузла, эрттенлик чыкъ, чынар терекле – барысы да, шо къаргъышда айтылгъан кибик, къара кийип тохтагъандыла, жашаугъа чюйре келген назму тизгинледе айтылыучу шартладан къуралгъан сунуп къоярыкъса дуния сукъланыучу табийгъатыбызны.

Тёбен Жемталадан ёрге айланнган ат арбаны эслемесем, алайда ол акъсакъал бла ушакъны иги кесекге дери къыздырлыкъ болур эдим, тейри.

– Жашым, сени ким болгъанынги билмейме – къайсыла жанлы сюелгенинги юсюнден айтама, – деди къарт, таякъ буруну бла чыкъ басхан алысыннга акъыртынчыкъ къатыла, – алай бу мынафыкъла халкъгъа уллу зарауатлыкъ жетдиргенлерин а къайсы бирибиз да ангыларгъа керекбиз, немислилени аякълары басхан жер ичине оюлуп барады. Холам-Бызынги ауузундан Жаболаны Камону – ол Тёбен Холамны сельсовети эди, ким биледи, атын эшитген да болурса, сора мен уллу хурмет этиучю, Къашхатауда милицияда ишлеген Насталаны Хажисмайылны, дагъыда ол элден Чеченланы Къасымны, Бёюланы Хажисмайылны фашистле жерибизни къолгъа алгъан кюнлеринде жойгъандыла. Не уа былайда – Огъары Жемталада – Моллаланы Мазанны юйюрюне не кюн келтирди!.. Жашыракъ заманым болса, Гитлерни адамларына къан сийдирир эдим, не

медет, аякъларым алгъын жюйрюк атныча чапдырыучу эдиле, энди уа мен аланы кючден бла бутдан сюйрей айланама; адакъада болгъан къарыу жокъду сюек тауушлары безитген санларымда...

Къарт кеси кеси бла ушакъ эте къалды, мен да, арба алайгъа жетгенлей, чапдым да, арба башчыгъа тиледим Огъары Жемталагъа дери ала барырын. Алай аны нёгерлери – эки немисли солдат – жерленип тургъан автоматларын юсюме бурдула. «Не адамса?!» – деп, орусча игида ангылатып сорду аладан бирлери.

– Тыш адам тюйюлме, – дедим, сыкъгъанымы таукеллигим хорлай. – Огъары Жемталагъа жумуш бла жибергенди таматам.

– Къолларынгы ёрге кётюр! – деп, тамагъы къарыкъгъынчы кычырды биягъы немисли. Сора нёгерине буйрукъ берди мени къозгъаргъа.

Чубурбурун ушкогуму кёргенлей, юйюмю къурутурукъдула документ-зат сурай да турмай. Не хадагъа этсин адам? Ол фашист автоматын кёкюрегиме тиреп тургъанлай, кымылдар онгум жокъду.

– Документими кёргюзтюрге эркин этигиз, – деп тиледим, тилим къургъакъсып, ауазым кючден чыгъа. – Мен, партизанладан къутулуп, кесибизникилени отларындамы кюерге керекме! Сизни келе тургъаныгъызыны кёргенimde, асыры къууаннгандан, башым тауларыбыз бла тенг болгъанды?!

– Къолларынгы ёрге кётюргенлей тур, чыртда кымылдама!

Бир къарангы дуниягъа тюшюп къалгъанча болдум, душманымы кычырыгъын кётюралмай. Кесим сюелип тургъанымлай, насыбым къайры эсе да учуп кетди, кюрегими тебиую да аны бла бирге.

Мени къозгъагъан мурдар, ушкогуму эслегенлей, автоматына эки къолу бла бирден жабышды да, кёкюрегими кьоргъашинден толтурургъа таукел болду.

– Партизан! – деп кычырды ол.

Мирзеуча, сыйлы жерим бусагъат мени къаныма бояллыгъына ишексизме. Тенгизча, таза кёк жашнагъан этген сундум бир заманда, – кёзлерим от чакъдыла. Кече тюш кёрген эдим: миннген атым мени къоюп къачханын. Андан жыгъылгъан а этмеген эдим...

– Документими кёргюзтюрге эркин этигиз, – деп, кёлүм бла жалынып тиледим бу жол.

Бир таралгъан сыбызгъы таууш, аны ызындан къыртчыгъаны ачы кычыргъанын да эшитдим. Ахыр ауалыма таяннган сагъатымда жиляр жеримде ышарыргъа

кюрешдим. Башымы ёрге кётюрюп, къарамымы чегет таба бошладым да, бек алгъа элия ургъан кертме терекни кёрдюм. Ол заманда, манга да аллай кюн келлигин ангылагъандан туююл эсе, киши бой салдыралмаучу санларым къыйылдыла. Ауузумдан чыкгъан тылпыуум, ауруу кюйдюрген адамны тылпыууча жылытды кеч кюз арты сууукъ хауаны. Кесими не жигитге-батыргъа санай эсем да, «шуёхла» уа, ууахтым, жетип, кёкюрегин манга тиреп тохтагъанын кёзюме кёргюзтдюле. Былайдан къутулуп, сол жанына бурулуп, тау жол жингирик бла агъачха къутулсам, кесими тапдырлыкъ туююлме. Тапсала да, къоркъмайма, – документим къутхарлыкъды мени. Бери уа партизанланы «уяларын излей» келгеними ангылатырма.

Арбаны арт жанына жарагъан ючжашар къонгур тууар тагъылыпды. Баям, къолайлы юйюрню малы болур, сауурусуну жылтырагъаны къундуз терисине ушай эди; ол, жеринде тынчлыкъ тапмай, акъ кёмюкю шытылары тегерекге чачыла, кесин ары-бери атады. Арбада къолдан эшген къабарты четенледен тёртюсю – ичлери сау тауукъладан толугъа, аланы да къайгъылары дунияны буза. Юч машок картоф, дагъыда ун, бишлакъ дегенча затла эслендила. Арбадагъы мурдар, – «партизан» деген сёзню эшитгенлей окъуна, юйю къуругъан эди аны – автомат къалагъын желкеме жетдирди. Бауурумдан тийдим жерге. Алысынны сууукъ чыгъы «сылады» бетими. Ол бир кесек салкынлыкъ берди да, жулдуз сюрюу аякъ бюкген кёзлерим тегерекни кенгден аз-маз кёре башладыла. Арба башчыгъа эки фашист бирден кычырдыла да, къолларымы артха байларгъа болушурун изледила. Ол анасын аллыкъ да бир къаты жантау чыгъарды къайдан эсе да, аны къыйырларыны жютюлюклери бичакъ ауузундан башха туююл эдила.

– Мени была жанлы сунма, зор бла сюрюп айланадыла, кеслерине жумуш этдирип, – деди арба башчы, къоллары, тунукъ ауазы да бирча къалтырай. – Къолларынгы бош къысхан кирик этейим. Къачама деме, кесинги ёлтюртюрюксе. Бу тийреде партизанла айланадыла. Ала къутхарыла сени.

Арбачы манга бир тасха иш билдиргенин сезип, немислила анга да ийисгетдила автомат къалагъын. Ол насыпсыз да мени къатымда сойланды. Жыл саны жетмишден атлагъан киши эди арбачы.

– Матыуладанма, – деди ол, солугуун кючден ала, кесин аргъы дуниягъа хазырлай. – Бизге жаннет эшиги ачылса да, эсгере турурбуз бу кюнлени, жашым...

– Туугъан жерим, бюгюнню кюйсюзлюкге сен да шагъат бол, – деп къатладым мен да, жухуму алысыннга къаты тиреген халымда. – Эркин атларгъа онг чыгып, душманны тобукъландырсакъ, жанынга къурман болургъа айтырбыз, ата от жагъабыз! Шёндю уа осуятыбызны айтыр адамыбыз жокъ къатыбызда, кюз жели кёкге суургъанча жокъ болдула адамларыбыз журтубуздан, юйюбюзню къой да, малчы къошларыбызны окъуна суудула от жагъаларыбызны кюллери.

– Ёрге тур, тонгуз! – деп, немислиледен бирлери арба башчыны, атасы кибик кишини, табаны бла урду.

– Аллах урсун сизни! – деп къычырды ол элден мени биргесине келтирген, малчыкъларын арлакъда алысыннга тыйгъан къарт. – Акъылдан шашхан итлэ! Аланла, кёремисиз бу начасланы, арбазыбызгъа кирип, халал жерибизни къызыл къаннга бояп къойгъанларын! – Къарт таягъы бла узакъдан керилди фашистлеге, къанында сарыуу къайнай.

Анга киши эс бурмады, арбачыны ёрге терк кётюрюлмегени мыйысына ётген фашист, аны сыртындан салып, автоматны быргъысын кёкюрегине тиреди. Матыу улу ауур ынычады да, умутсуз кёзлерин къаты къысды.

– Адамлыкъларын тас этген начасла! – деп къычырды биягъы къарт, бизни къатыбызгъа жууукъ келирге уа базынмады.

Немислиле, арбачыны къолтукъларындан тутуп, ёрге тургъуздула да, арбагъа ёрлеп, жерине олтурурун изледиле. Мени да сюедиле аягъы юсюме. Алай арбаны аллында жаяулай барыргъа буюрдула. Бир сейирим – ушкогума тиймегендиле. Ол да ауурлукъ эте эди олсагъатда. «Туугъан журтубузну душмандан къоруулай тургъанланы тизгинлерине къошулууну кесими сыйлы борчума санайма. Мени фронтха жиберигиз!» – деп, военкоматха къагъыт жазгъан кюнюм болуп къалса эди бюгюн шёндюгю акъылым бла, – деп шыбырдадым кеси кесиме. – Якубну Аллах онгдурмасын, башымы отха сугъуп, кеси уа кёзюме кёрюнмей къалгъанын кёремисе? Артда билген эдим, жаланда 1941 жылда июнь айдан октябрь айгъа дери Къабарты-Малкъардан кеси ыразылыкълары бла фронтха беш мингден артыкъ комсомолчу кетгенин. Мен а кимден аман эдим?!

Ушкок атылгъан таууш ол сагъышларымы менден искилтин этди. Фашистле арбачыны ургъан сунуп, башымы артха хыны бурдум. Матыу улу – жеринде, немислиле уа, арбадан секирип тюшюп, жерге бауурландыла. Мен тегерегиме сагъайдым. Ушкок дагъыда атылды.

Арба да тохтады. Атла ачы кишнедиле. Матыу улу да, кесин жерге атып, арбаны ауанасына чанчылгъанды. Мен да бауурландым жерге. Сау къаллыкъ, Матыу улу айтханыча этген кёре эдим, къолларымы бек байтамал бошладым да, ушкогуму бурунун алгъа таууш чыкъгъан таба буруп, кёз кыйырым бла жанларын къолларына алып тургъан эки фашистни марадым. Ала олсагъатда мени къайгъылы туююл эдиле. Бир такъыйкъаны ичине экисин да ёмюрге соллуулары чыкъмазча этдим.

Партизанла, арбада болгъан затланы барысын да, атланы, тууарны да, алып, агъачха ташайдыла, Матыу улу да ала бла бирге. Мен а Къашхатау таба жол салдым.

11

Къыйынлыкъ адамгъа дунияны, заманны теренден ангыларгъа, кимни ким болгъанын керти шартлада билирге болуша кёреме. Жылкъы, ол къоншубуз Ахматны адамлыгъыны юсюнде, сен да билип, туугъанлы, жүрегимден кетерге унамагъан ишеклигим, кёкде къара булут эригенча эрип, жокъ болду бу жол. Ол кюн бизни палахдан къутхаргъан партизан къауумда эди Ахмат. Мени кёрген заманында, анда болгъан къууанчны айтып тауусаллыкъ туююлме. Жашла, этген муратларына жетип, кетип тебирегенлеринде, Ахмат, миннген атыны къабыргъасын бир уллу ташха берип:

— Мин бери, Жанмырза, ёлсек, къалсакъ да, бирге болайыкъ, — деди. — Жангыз терекден бау болмайды. Абирек болуп айланма, кеси башынгы алып. Артда сокъуранырса.

— Ахмат, мен абирек туююлме, — дедим, ала бла бармазлыгъымы ангылата, — Филатовну буйругъун толтура айланама. Болсада ала бла байламлыгъым юзюлгенди да, кёп керекли шартны штабха билдиралмай турама. Искандерланы Ханафий, Жанатайланы Нух бла Якуб ёлген кюн мен да ала бла бирге болгъанма. Аллай партизанланы атлары къыралны тарыхына жазылыргъа керекдиле. Оли иш къалай болгъанындан Филатовха толу хапар бералмай къалдым.

— Жанмырза, бизни хапарыбыз барды сизни ол согъушугъуздан, — деди Ахмат. — Насыбынг да бар эди, андан сау къутулгъан.

— Къагъыпмы айтаса, Ахмат?

— Угъай, Жанмырза, сени сау болгъанынгы кёргенimde, бек къууандым. Мен айтханны эт да, бизни бла тебире.

– Холам-Бызынгы ауузуна ёрлемей, амалым жокъду, – дедим. – Колхозла чачылгъанлы, аны мюлкюн аяусуз этгенле бардыла элдеде, аллайланы, биз тыймасакъ, ким тыярыкъды?

– Кесинге сакъ бол, – деди Ахмат, кёлю толуп.

– Сау бол, Ахмат, – деп, миннген атыны жалкъасын онг къолум бла сыладым, – табийгъатха, туугъан жерибизге суймеклигим кёп палахладан къутхара келди мени. Этген муратыма жетер ючюн, алгъа таукел бардыргъан да ол суймеклигимди. Бу жол да табийгъатыбызны хайырындан къутулдукъ ёлюмден, сиз агъачда бугъуп, алай жашыртын чыгъып къалмасагъыз эди юсюбюзге, фашистле Матыу улуну да, мени да юйюбюзню къурутурукъ эдиле.

– Хайда, ахшы жолгъа, – деди Ахмат, мени кёзюме къарамай, – сау кёрюшейик! Былайдан терк тай...

* * *

– Да Жылкъы билмеген нем барды мени, – деди Жанмырза, – ахырында, сёзюм, этген ишим да ийнаныусуз болуп, къыйыным да ташада къаллыгъына да толу ийнанып тохтагъанымдан сора, башымы алдым да, Къарачайгъа жан атдым. Кёчген да къарачайлыла бла бирге этдим. Кесибизни халкъыбыз кёчгюнчю, ишлеп, жашап турдум. Тил этип турдула мени эрттеден таныгъанла, юсюме сюелип, жалгъан дау айтып.

Жылкъы, сен менден кёпге таматаса, айтхан сёзюме ийнанырынгы тилейме, айланган, жүрюген жеримде ажым этер затым азды, мени акъылыма кёре, алай мурдарлагъа уа дертими адамыча жетдиралмагъаныма жарсыйма. Къыйыным ташада къалгъаны жүрегими бютюнда кюйдюргенди.

Куна, сизни бла келирге унамай, юйюне кетип къалгъанын тышюмде кёргенме. Анга да салмайма айып, сабийи – жокъ, эри да – къайда кюлтюн, къайда кюл бола айланган биреу. Къарма къабакъда уа – ата-сы, анасы, эгечлери, Аллах къызгъанмасын.

* * *

1943 жылда, Кавказ немисли фашистледен азатлангандан сора, Шимал Кавказны республикаларыны ич ишлерини комиссариатлары бла къырал къоркъуусулукъну органлары СССР-ни Ич ишлерини халкъ комиссары Бериягъа бла Къырал къоркъуусулукъну гене-

ральный комиссарына оккупацияны кезиуюнде этген ишлерини юсюнден, жазып, хапар билдиргендиле. Ала миллет республикалада аскер-политика халланы, чекист-ле душманны тасха ишлерин ачыкълаугъа, къыралы-бызгъа къажау сюелген къауумла бла, бандитле бла да къалай къаты кюрешгенлерини юсюнден, — кеслерине, махтау, башхалагъа — айып келтирлик шартланы юслеринден жазып жибергендиле Москвагъа. Бериягъа уа кёпмю керек эди — Сталиннге мычымай жибереди аланы билдириулерин. Къарачайлыланы, къалмукълуланы, чеченлилени, ингушлуланы, малкъарлыланы къырал-ны душманына санап, аланы туугъан журтларындан къурутууну тюзге санагъанын айтады. Сора ол мурдар-лыкъ ишни ахырына жетдириую борчун кеси боюнуна алады. Битеу халкъла кеслерини аталарына санагъан бачама алай этерге жарарыкъ туююлду деген болса, къыралгъа, ол къадар миллетге да аллай бир зарауат-лыкъ жетерик туююл эди.

1943 жылда, 2-чи ноябрьде къарачайлыланы, Жугу-та станциядан кир, сууукъ вагонлагъа жюклеп, Къазах-станнга бла Къыргъызстаннга жибередиле. Бир къауум-ларын а Таджикистаннга, Иркутск область бла Узакъ Северге ашыргъандыла. Къарачай автоном областны жокъ этип, аны жерини иги кесегин Гюржюню Клухор-ский районуна бередиле. Алгъыннгы автоном областны ара шахарыны атына да Клухори деп атайдыла.

Андан сора башха миллетлени кёчюрюую къолгъа аладыла. 1944 жылны январында СССР-ни Ич ишлери-ни комиссариатында Берияны башчылыгъы бла мал-къарлыланы туугъан жерлеринден кёчюрюую юсюнден ишге къаралады. Андан эки ыйыкъ озуп, Берияны би-ринчи заместители генерал-полковник Кобулов, парти-ны Къабарты-Малкъар обкомуну биринчи секретары Зубер Кумеховха телефон бла сёлешеди. «Правительство бир къауум миллетлени, оккупацияны заманында душ-маннга къуллукъ этгенлери ючюн, Кавказдан башха жерлеге кёчюрюге оноу этгенди. Ич ишлени наркому Бзиавагъа бла къырал къоркъуусузлукъну наркому Фи-латовха буюргъанбыз Къабарты-Малкъарны бюгоннгю политика-экономика болумуну юсюнден тынгылы къа-гъыт жаращдырыргъа, — дейди Кобулов. — Ол къагъытха ючюгюз да къол салып, Лаврентий Павлович Бериягъа жиберигиз, мычымай. Не затха энчи эс бурургъа керек-лисин Бзиавагъа бла Филатовгъа ангылатханбыз».

Шимал Кавказны республикаларыны политика-эко-номика болумларыны юсюнден тынгылы жазылгъан

кѡагыт 1943 жылда окѡуна тѡшген эди Берияны кѡлуна. Сора ол иш экинчи кере нек кѡзгѡалыргѡа керек эди? Баям, Берия ол законсуз ишден кесин бир жанында тутуп, башламчылыкѡны жер-жерли властѡла этгеннге санатыр акѡылда.

Кѡп да турмай, башкесле Бзиава бла Филатов, справканы, хазыр этип, кѡол салып, Кумеховха элтедиле. Ол, «СССР-ни Кѡырал кѡорууланыу комитетини члени, СССР-ни Ич ишлерини халкѡ комиссары, СССР-ни Кѡырал кѡоркѡуусузлугѡуну комиссары Л. П. Бериягѡа» деген сѡзлени окѡугѡандан сора, тынгылауну басады. Андан арысында справкада Москва излеген шартла толусунлай кѡргѡзтѡле эдиле. Малкѡар районлагѡа, элlege энчи эс бурулгѡанды кѡагытда.

– Зубер Докшочович, тынгылагѡандан магѡана чыкѡмаз, – дейди Филатов, Москваны буйругѡун толтургѡанын эки-юч кере кѡатлап. – Сиз, бу кѡагытха кѡол салмасагѡыз, жашаудан, партияны политикасындан арталлыда жукѡ ангыламагѡан адамгѡа саналып кѡаллыкѡсыз. Аны ахыры не бла бошаллыгѡын а кесигиз кимден да иги билесиз.

Кумехов справкагѡа кѡол салады. Ол 1944 жылда, 23-чѡ февральда эди...»

ЮЧЮНЧЮ КЕСЕГИ

КѡУУАНЧНЫ АТЫ – АЗАТЛЫКѡ

1

Атам Оразай жѡрек сѡюн туура эталмай сѡеледи, баям. Бусагѡатда жашау ачылыгѡы марамагѡан кѡчгѡнчѡ болмагѡанын да биле тургѡанлай этеди кѡлсѡзлѡк. Таулула урушну бошалырына Кавказгѡа кѡайтыргѡа термилгенча термилгендиле; алай болса, кеслерине баш эркинлик берилирине ийнаннгандыла, биз сынагѡан зарауатлыкѡда бар терсликни жаланда Гитлерни боѡуна жѡклеп. Алай Оразай не залимлени да боѡнларын бура келген партияны кѡарыуу ахырында бизни халкѡгѡа кѡарып нек тохтагѡанына уа чыртда жууап табалмайды. Ол зат аны жѡрегин кѡѡдѡре эди.

Тѡнене, мени юсѡме сѡелип, «богѡурдакѡ» аласында кѡанжалын тот кесген радиону ауазын шош эте: «Жаш,

бизге келинлик сайлар заманынг болгъанды», – деп, кёлү кётюрюле айтхан киши, бюгюн, бети-къуту да кетип, алашачыкъ да болуп, не къыйынлыкъда да атыллыкъ ушкокга ушаучу кёзлери чыракъ барып, къатында айтылгъан сёзю окъуна эшитмей сюеледи. Урушдан къайта келип, Холамгъа барып, анда ёксюз журтуну къатында жел тарагъан къауданнга бауурланып жиягъан кюнюн да эсине тюшюрдю атам. Бир заманда Оразай амалсызлыкъ тунчукъдургъан ауазы къалтырай жияды, анасы ол кюн ёлген киби, атасындан, бизден да уялмай.

Барыбыз да амалсыз болдукъ; тюз олсагъатха къарагъанча, отоуну ичин кючден бла бутдан жарытхан фатеген чырагъыбыз да ёчюлдю да къалды, тартмасы къара кесеу болуп, тютюн этип тургъан болмаса, сирнек тартханлыгъыбызгъа, жанаргъа унамады – фатегени тауусулуп эди аны. Ансыз да жашыны кёлсюзлюк халы аппаны отха секирирге жетишдиргени да тамам эди, жана тургъан чыракъны ёчюлюп къалгъаныны ырысы да анга къошулмаса. Туугъанлы да, хар затны чотха алыргъа юйреннген аппаны ол зат бютюн бек жунчутду.

«Тейри, къарайма да, бу акъылдан тамам туююлдю, – деди аппа кеси кесине, жашыны жүрексинип жиягъанына жаны кетип. – Къарайма да, юйюбюз къуруй турады...»

– Жаш, не ант ызынгдан болгъанды? Биз сау ушайбыз да, – деди аппа, олтуруп тургъан жеринден чыртда тепчимей. – Не этесе? Не от тюшгенди юйюнге? Таулу эр кишиге къатынча жиямакълыкъ дурус туююлдю.

Тюз олсагъатчыкъда анам биз болгъан отоугъа суху кирди. Баям, аппа аны, эрине жаны кетип, эринден да къаты жияргъа хазырланнганын жаратмай: «Не айланады бу, инчиклери да ашыкъ таууш эте, – деди, тили угъай, мудах кёзлери сёлеше. – Къолумдан келсе, экигизни да керегигизни берип эдим!»

– Башым бедишге къалгъаны кюйдюреди ансы, къулдукъ излеген жерим жокъду, – деди атам, сёзюн кючден ангылата. – Ленин атлы колхозну коммунистлери, бары да бир акъылгъа келип, мени парткомну секретарына айыргъанлы, ай болмайды. Бюгюн а биреулен, Фрунзеден келип, кабинетимден сюрюп чыгъаргъанды. Жангыз бир адамны айтханына эс бурмагъанды, Москваны буйругъун толтурама деп къойгъанды. Кёчгюнчю адам быллай жууаплы къуллукъда ишлерге эркин туююлдю деп. Мен а атамы башынамы къан тёкгенме къыралым ючюн, партиям ючюн анча жылны ичинде?!

— Акъылынгы башынга жый, — деди аппа, шинтигинден ёрге кётюрюле. — Заман кесини ишин этеди, аны ючюн кесинги да ёлтюрме, адамларынгы да жунчутма. Къудайланы Хасаннга этгенлерин кёрдюнг да, — колхоз председателъге да айырдыла, кёп бармай, тюрге да сукъдула. Тейри, аны къыралгъа сенден аз къыйыны жокъ эди, — уллу офицер, кёкюреги толук ордени, майдалы. Аны да бек суйюп сайлагъан эдиле къыргъызлыла колхоз председателъге. Андан не келсин? Бизни бери тоханагъа миндирирге келтирмегенлерин ангыларгъа керекбиз барыбыз да... Жаш, жанынга тиймесин, атышыгындан къуру къалгъан сабийча этдинг бу жол. Таулу эр киши билек кюч бла, ниет кюч бла да душманындан онглу болургъа керекди. Аталарыбыз алай юретендиле бизни. Кёзлерин хыйла къысып къарагъан адамдан палах чыгъарын кезиуюнде ангылап, аны къатындан терк тайгъанны да хатасы жокъду. Бусагъатда тилчиле, «ушкокларын» илишаннга тюз тутуп, окълары ары жиберген заманды. Ол Сузакъда мени ызымдан тюшюп айланган НКВД-чы ишлерге бери келген хапары барды. Ол кишиге бет этерик туююлду, мен тюз ангылай эсем. Аны кибиклени нёгерлери уа агъачны аны кесинден чюй этип жарыргъа ёчдюле... Башхалача болмай, бизни къолубуз, аягъыбыз къысхады. Къарындашынг, атангы къарындашы да — тутмакъда. Ала мал урлап тутулмагъанларын а ангыларгъа керексе. Не тюрю иш буюрсала да, артха турма.

* * *

Жашауну шинжи кёкюрекли толкъуну хар жерде да кесине ыз табып баргъаны кюйдюреди фронтдан къайтханланы жүреклерин, аланы сакълай таралгъанлары жерни киндигин ачитхан тиширыулары, эр кишилини да. Уруш жыллада къыралы сынагъан зарауатлыкъны дертин душманнга жетдирир ючюн къан тёккен жашла энди, не этгенлерин, къалгъанларын билмей, кеслерини асыл халкъларыны бетлерин жойгъан къауумлагъа кёл ашап, аллайланы башларына адам эсин жыйдырыуну амалын излейдиле. Атам Оразай колхозда ферма башчы болуп, аны насыбына, сют алыуу кюнден-кюннге ёсюп, бузоуу, ийнеги да къарыу алып, малчылада иш кёллюлюк кётюрюлюп, хар зат да къой сюрюу къалын кырдыкка батылгъанча болуп башлагъанлай, атамы дунягъа жангыдан жаратылгъан сунар эдинг — кирпичдеп. Алай, Фрунзеге эл мюлкде алчыланы жыйылыуларына

барып къайтханлы, анда эшитген хапары ариу къарыуун таркъайтып къойгъанды. Андан олтурады, башын бошлагъанлай, тынгылап.

Москвадан келген къуллукъчу Орлов, жыйылгъанланы алларына чыгып, бет алышып селеше эди, чамланыуу жер тепдире.

– Мен бери партияны излеми бла келгенме, – дей эди ол, ары жыйылгъанланы барысындан да кеси уллу адам болгъанын аңгылата. – Къыргъызда, Къазахда да кёчгюнчю халкълагъа иги кёзден къарамагъан шартла белгилидире бизге; райкомланы, райисполкомланы, предприятияланы таматаларыны арасында окъуна бардыла кёчгюнчюлени намысларын тюзюрюрге кюрешгенле. Аллайлагъа жакъ басханла уа элдеде, шахарлада жашагъанланы арасында да аз тюзюлдюле. Ишлеген, жашагъан жерлеринде да аланы аякъларын марагъанлай айланадыла. Неге ушагъан затды ол?! Республиканы оноучуларындан излерикиме мен бу сорууума жууапны. Къыргъызыстанны КП(б)-сыны Ара Комитети бардыргъан тинтиуледе (21-чи ноябрь 1946 жыл) быллай шартла ачыкълангандыла:

Фрунзе областыны Быстровский районунда «Темиркъанат» колхозну председатели Тулегенов, Ворошилов атлы колхозну таматасы Дреев ала башчылыкъ этген мюклеледен неча кёчгюнчю жашагъанын билмейдиле; Ворошилов атлы, сора «Боорду» колхозлада кёчгюнчюлеге, «бандитле», «сатхычла» дегенден башха, ат айтмайдыла. Быйыл март айда «Боорду» колхозну бригадири коммунист Абдылов Долаева деген кёчгюнчю тиширыуну, тюзюп, ауузун-бурунун къан этгенди; ол колхозда парторг болуп ишлеген Батырбаев июль айда Аджиев деген къарачайлыны къамичи бла аямай къыркъгъанды. – Орлов сёзюн бир кесекке бёлдю да, энишге ийилип, базыкъ бутларын, жукълагъан этмеген эдиле эсе, къадалып ууду. Сора, башын ёрге кётюрюп, къолларын хауада бир къужурла ойнатды. Къыстау баргъан черекни жингирик бурулгъан жериндеги толкъунлагъа ушады аны къол ойнатыуу. – Айтчыгъыз, быллай затлагъа тёзюп къояргъа жарарыкъмыды?! – деди Орлов. – «Заготживсырьёну» директору Исхаков мындады деп эшитгенме. Ёрге тур, мен ол жигитни кёзюне бир къарайым. Да залым уллу адамса да! Сени кирик, деменгили оноучуну уа тиширыуланы угъай, не менме деген эр кишини окъуна кереклерин берирге кючу къарырыкъды. Алтынчы августда Мажидованы, тюзюп, ёлмюлю этерге ким эркинлик бергенди-санга? Сени эгечинг жокъмуду?

– Сатхычланы жаланда туюп ишлетирге керек-ди! – деди Исхаков, ауазын Москвадан келгенден эсе базыныулу чыгъара. – Не жакъ басаргъа къалдынъ бы-лагъа? Къарачайы, Малкъары, Чечени, Ингушу да пар-тияны, правительствону оноулары бла кёчюрюлгендиле. Огъесе сен аланы оноуларын тюзге санамаймыса?

Орловну тили тутулуп къалды. Алай эки кёзюн а Ис-хаковха къадагъанлай турады.

– Партия кёчгюнчюлени юсюнде этген ишине сокъу-ранмайды. Былайда мен айтханны барыгъыз да тюз ангы-лагъыз, – деди Орлов, – кёчгюнчюле да бизни къыралны адамларыдыла. Аланы араларында да бардыла урушдан къан тёгюп къайтханла, тюз ниетли коммунистле, Туугъан журтлары ючюн жана тургъан отха секирирге хазырла. Айтып къояйым, партия кёчгюнчюлеге угъай, тюрмеде тургъанлагъа окъуна къол кётюрюрге эркинлик бермей-ди. Ма былайда Къыргъызстанны компартиясыны Ара Комитети хазырлагъан справкада окъуйма бу бедишлик затланы: «Алдау» колхозну председатели, коммунист Айтпаев, төртюнчю сентябрьде Хутаев деген кёчгюнчюню ырмах этгинчи туюгенди, онжетинчи сентябрьде уа ол колхозну бригадири – Токтосунов – Чекеев деген мал-къарлыны, Толыгибаев а – ол да бригадир – Хутаевни бла оючжыллыкъ малкъарлы жашчыкъны эслерин аудургъунчу туюгенди.

Кеминский районну таматасы Абилов, колхозладан бирине жумуш бла барып, артха ингирликде сагъат то-гъузда къайтханды. Келе келгенлей, ат орунга барып, анда ишлеген чеченли жашны – Юсупов Хасанны – из-легенди. Тапмагъанды. Хасан а урушда атасы бла бир-ге болгъан Солтанхановха барып болгъанды, атасыны юсюнден энтта да бир кере хапар сурай. Артда Абилов, Юсуповну кабинетине чакъырып, итден, эшекден да анга айтмагъаны къалмагъанды. «Туугъан журтун сатхан бандит, манга игиликми этерик эдинг!» – деп сюелген-ди Хасанны юсюне. Абилов Юсуповну ол кече окъуна ишден къыстайды, адамла чакъырып, аны юйюрюню хапчукларын къырал фатардан тышына тёкдюреди. Ха-санны анасы да анда ишлеп болгъанды – юй тую сыйпау-чу болуп. Аны да башына эркин этедиле.

Къайсы бирин санайым; кёчгюнчюлени юсюнде кёп мурдарлыкъ ишле этиледиле. Дагъыда былайда бир къауумла, кеслерин партияны буйругъун толтургъаннга санап, башларын, жаз тауукъча, кёкге тутуп, богъур-дакъ тауушлары юйню къабыргъаларын къалтырата сёлешедиле! Партияны аллай жакъчыларыдыла аны на-

мысы бла ойнагъанла, не айтханларын, къалгъанларын ангыламагъанла.

— Мени ючюнмю айтаса алай? — деп, секирип ёрге турду «Заготживсырьёну» таматасы Исхаков.

— Олтур жеринге! Сени бла сёлеширге заман таба-рыкъма! — деп, Орлов бу жол Исхаковха кесин ким болгъанын танытды.

2

Марыугъа къыз тууду да, аппа, Юзени ата-анасы бла сёлешип, сабийге Шамкъызны атын атады. Юзени къарындашы Жибирил, биз, Сузакъдан кёчюп, бери келген заманлада окъуна, Фрунзе шахарда жашай эди, анда фабрикаладан биринде ишге тохтап. Юзе университетде орус тилден окъутады. Марыу да, мен да ингир школну бирге бошагъанбыз, ол университетде заочно устазлыкъгъа окъуйду, мен а колхозда атамы фермасында эсепчине. Баям, ол Отарланы Керимни иши болса керек, Юзени атасын — Эбизеланы Мухаммат-Алийни, Фрунзеге чакъыртдыла да, Жибирил болгъан фабрикада парткомну секретарына айырдыла. Къызлары Алазиймат бла Захрида да ата-аналарыны биргелеринедиле.

НКВД-ны жанындан бу ишге — Мухаммат-Алийни партком этгенлерине — ыразы болмагъанла чыкъдыла. Бандит партия къуллукъну жүрютюрге эркин туюлдою деп, ачыгъындан сюелгенле болдула. Алай Эбизе улуну сёзю, акъылы, билими, келе келген жашауу, иши да тутхучлу эдиле: ол Ташбурунну — Тырныауузну — атын бек биринчи болуп сау къыралгъа айтдыргъанланы санында болгъанды; «Молибден» рудникде, комбинатда да тукъум къарындашы Сафар бла бирге оноучу къуллукъланы жүрюте келгенди. Тюз уруш башланган кезиуден тебиреп, республиканы битеу промышленносту фронтха продукция жиберип тургъан заманда, Тырныаууз комбинатны хайырлануугъа ол кезиуде бериле тургъан цехлери аскер сауут чыгъаруугъа бек керекли металланы мардасындан бир ненча кереге кёп хазырлап тургъанды. Бу затда Мухаммат-Алийни кыйыны бек уллуду. Фашистле республиканы кьолгъа алгъанларындан сора да, Тырныауузну байлыгъы аланы кьолларына тюшмез ючюн, Мухаммат-Алий кирик коммунистле кеси жанларындан эсе Туугъан журтну эркинлигин сайлагъандыла.

Болсада НКВД-ны къуллукъчулары, халкъны кыралгъа кьозутхан, партия бизни терс кёчюргенди деп,

тарыгъыу жазгъанларын да тохтатмагъанла Эбизеевча коммунистле болгъанларын айтып, документлени юлгюге келтиредиле. Сотталаны Адилгерий аллай аманлыкъ ишлери ючюн тутулгъанын ёхтемлик бла белгилейдиле.

– Бери эс бурчугъуз, – деди НКВД-ны офицери, Мухаммат-Алий парткомну секретарына айырылгъан фабриканы директору Темированы кабинетинде, эки аягъын да кенгнге жайып олтура, – сиз махтагъан таулу коммунистледен бири Москвагъа къалай жюрексинип жазады:

«СССР-ни Ич ишлерини министри Кругловха эм СССР-ни Къоруулау министри Василевскийге.

Мен Чочайланы Нажмудинме. Къызыл Аскерни офицери. 1920 жылда алгъыннгы Къабарты-Малкъар АССР-ни Эльбрус районуну Кенделен элинде туугъанма. Миллетим малкъарлыды. 1939 жылда школну бошагъанымлай, кеси ыразылыгъым бла Къызыл Аскерге къуллукъ этерге кетгенме. Уллу Ата журт урушну башындан аягъына дери коммунист борчуму намыслы толтургъанма. 1946 жылда къайтханма юйюме. Юйюме угъай, тутмакъгъа къайтханма; юйюрюбюзню, излей кетип, Къыргъызстанны Сузакъ районунда тапханма. Уллу Ата журт урушну экинчи даражалы ордени бла, Къызыл Жулдузну эки ордени бла, «За взятие города Будапешт» деген эм башха майдалла бла саугъаланганма. Урушда 12 700 адамы къан тёкген малкъар халкъгъа жесирлик сынатхан адамгъа история ёмюрде да кечмез. Бу ишни бачамабыз Сталин биледи деп, тёрт аякъланып ант этселе да, ийнандыраллыкъ туюлдуле... Мен Туугъан журтуму быллай бедишликге къалыр ючюнмю къоруулагъанма фашистледен?! Орденлерими, майдалларымы тагъып чыгъаргъа халкъдан уялгъан этеме...»

Андан сора юч ыйыкъ озуп, Нажмудинни Москвагъа чакъыргъандыла. Совет Союзну Маршалы Александр Михайлович Василевскийге да тубейди бу анда. Айтадыла мынга, кесинги тыйып турмасанг, жеринг къайда болгъанын танытырбыз деп. Аны да биле тургъанлай, биз бу бандитлени кёкге нек кётюребиз?

– Жолдаш тамата лейтенант, – деди фабриканы директору, – сау халкъны адамларыны барысын да бир бетден кёрюп къояргъа жарамайды. Къыргъызстанны Компартиясыны Ара Комитети, кёчгюнчюле бла байламлы ишни сюзюп, бизни къонакъларыбызны юсюнде кеслерини адамсызлыкъларын кёргюзтгенлени кереклерин бергенин билесе да? Билесе, билмезге сюесе ансы. Сен да,

мен да къыргъызлыбыз: кыйынлыкъгъа тюшген халкъ-
ланы юсюнде итлик этмейик. Бара баргъан дуняда ким
неге тюберин билмейбиз. Жангы парткомну ишин а мен
боюнума алама, Эбизе улу партиягъа келишмеген ызны
тутса, аны бла бирге сизни аллыгъызда мен да жууап
тутарма, къоркъма, санга айып жетмезча этерме.

– Эже, мен бери кесилигим бла келмегенме.

– Билеме. Эбизе улун фабриканы коммунистлери
бирге жыйылып жюкге алгъандыла да, фабриканы ди-
ректору Темирова, Эбизеевни алайдан кетермез ючюн,
кеси къуллугъундан кетерге хазырды де. Хар жерде да
кёчгюнчюле къуллукълагъа тюше башлагъанларын
кёресе да, – алагъа ол эркинликден уллу къууанч жокъ-
ду бусагъатда. «Адам къатарына къошула башладыкъ
биз да», – дейдиле, аллайлагъа тюбесек. Эсингде болсун,
ол зат башында этилген жумушакълыкъны жели бизде
да ура башлагъанын кёргюзтеди.

– Эже, сиз айтхан фатыуаланы бири да керек туююл-
дюле манга, – деди НКВД-чы. – Бизде болгъан инструк-
цияда былай жазылып турады: «Кёчгюнчюледен адамны
партияны тизгинлерине алмазгъа; бийик окъуу юйле-
де окъутмазгъа; жаланда къара ишде хайырланьыргъа;
оноугъа къатышдырмазгъа (къуллукъгъа салмазгъа);
башламчылыкъ этерге кюрешгенлени айтханларын эсге
алмазгъа; саугъа, грамота деген затланы кёзлерине кёр-
гюзтмезге; аскерни тизгинлерине чакъырмазгъа».

– Тюз айтаса, жолдаш НКВД-чы, – деди бу жол Те-
мирова, ол адамны сындырып сёлеше, – аллай оноу да
болгъанды эртте, энди уа иш башхады: кёчгюнчюле-
ни тюремеледе тургъан адамларын окъуна, башларына
эркин этип, юйюрлери болгъан жерлеге ашыра айлан-
ганларын сен менден эсе кёп да иги билирге керексе.
1948 жылда, 26-чы ноябрьде СССР-ни Баш Советини
Президиуму кёчгюнчюлени юслеринден этген оноу
(анда жашагъан жеринден ары-бери тепген кёчгюнчю
жыйырма жылны каторгада турлукъду деп жазыла эди)
жумушатылгъанды, басмада чыкъмагъанлыкъгъа, баш-
ха оноу этилгенди. Кёчгюнчю адамны партиягъа да ал,
къуллукъгъа да сал, аны ючюн сени киши жууапха
тартырыкъ туююлду.

– Эже, ачыгъындан айтып къояйым, ол намысла-
ры-сыйлары жюриюмеген адамла ючюн бетинги жоаргъа
боллукъса.

– Темировагъа айтханымы ангылаталмай, этер амалы-
мы тауусуп къайтдым де да, бар ишлеген жеринге, – деди
директор, НКВД-чыны айтханын къара шайына да сана-

магъанын ангылата ахырында. — Бир малкъарлы къыз тенгим барды мени, Аминат деп, бош элли тиширюу, къолдан уста, ол эшген, сокъгъан затланы бизни фабрика эталлыкъ туюлдо. Аллай уста, жигер адамлары болгъан халкъгъа аманлыкъ этерге не сени, не мени эркинлигибиз жокъду.

— Къалай алай эсе да, бизни адамларыбыз къыралны жауларын жибергендиле! — деди тамата лейтенант, олтургъан жеринден ёрге хыны туруп, бу жол «эже», «Сиз» дегенча сёзлени чыртда хайырланмай, кёзлерин хыйла къысып, менсиниуюлюгю къанатларын кериуюнде окъуна таныла.

— Зарлыгъынг манга бек кюч тийди, жолдаш тамата лейтенант, — деди Темирова. — Бек къужурла сёлешесе, къарайма да, мени жаныгъан этесе, ауузунгдан сагъышсыз чартлагъан сёзлеринге кёре. Кёп болмай тутмакъ сынагъан Осмоналиевни мурдарлыкъ ишлеринден хапарынг бармыды? Хапарынг жокъду да, андан тынгылайса. Талас районну «Кенг-Арыкъ» колхозуну председатели Осмоналиев, тюрю-тюрю сылтаула табып, тохтамай, кёчгюнчюлеге къол кётюре тургъанын ачыкълагъанды районну партия организациясы. Байрамукова Зурият бланы къызчыгъы тирлиги жыйылгъан сабанда къалгъан къулгъан будай башла жыя болгъандыла, бригадирни эркинлиги бла. Къалауур киши Бакиев, аланы кёрюп, жыйгъан затларын да сыйырып, аямай туюгенди. Аны бла чекленмегенди ол бетсиз адам, колхозну председатели Осмоналиевге айтханды болгъан ишни юсюнден. Ола юйреннген ишинден артхамы турлукъ эди, — Зуриятны да, аны къызчыгъын да, къамичи бла аямай сопакълап, ёрге къопмазлыкъ этгенди. Онекижыллыкъ къызчыкъ ол кюн сынагъан къыйынлыгъын кётюралмай ёлгенди. Аны юсюнден партияны Ара Комитетинде справка барды. Не уа Будённый атлы колхозну оноучулары онбиржыллыкъ Таусолтан Байсолтановха жетдирген зарауатлыкъ къалай кечилир?! Таусолтан да масакъ жыя болгъанды. Колхозну партия организациясыны секретары Халмурзаев бла завхозу Абылбеков жашчыкъны ызындан боладыла. Таусолтан аямай къачады. Алай жарлы бала атлыладан къалай къутуллукъ эди?! Эки уллу киши сабийни, туююп, болгъанын ууатадыла. Аны юсюнден партияны Ара Комитетине келген справкада былай жазылыпды: «Байсолтанов Таусолтан, Халмурзаев бла Абылбеков жетдирген къыйынлыкъны кётюралмай, юч кюнден сора ёлюп къалгъанды. Алай ол эки «адам» алыкъа бир тюрю жууапха тартылмагъандыла».

Аллай жарсыулу шартла топпа-толудула бизни республикада. Аманлыкъ этилмеген жерде аманлыкъны излеп айланмагъыз да, ол мен атларын айтханча адамланы жерлерин тапдырыгъыз. Аллаила сау миллетни бетин жоядыла. Ара Комитет энчи комиссия къурагъанды: кёчгюнчюлени жашау, иш болумларын тинтирге, алагъа хар жаны бла да онг берирча этерге деп. Мен да ол комиссияда. Сен былайда мени къоркъутургъа кюрешме да, партия органлада ишлегенлени боюнларына салгъан борчну толтурургъа кюреш.

– Мен не этгеними, къалгъанымы сенсиз да билеме! – деди тамата лейтенант. – Бандитлени не бек ариуларгъа кюреше эсенг да, биз алагъа бир жерде да онг берлик туююлбюз! Кёчгюнчюлени барысы да адам къанындан тоймагъан жаныуарладыла, къыралгъа, совет халкъгъа ала этген хата жюз жылдан да унутуллукъ туююлдо.

– Эски жырланы айтыргъа кюрешесе, адам тынгылар макъамынг да болмай тургъанлай. Бусагъатда республикабызны, башхамыды, Къазахстанда да алай, эл мюлкюбюзню айнытханла кёчгюнчюледиле: трактор жюрютген – ала, гетменни кеслерине къул этген – ала, мал кютген – ала, чалгъы чалгъан – ала. Ма бери къарачы, бюгюн чыкъгъан газетди бу – «Советтик Къыргъызыстан». Исыкъ-Кёл районну Калинин атлы колхозуну тамата къойчусу, урушда да къан тёгюп келген таулу – Султанланы Асхат Муссаевич – тёлү, жюн алыуда болдургъан сейирлик жетишимлери ючюн, Ленинни ордени бла саугъаланнганды. Ол Исыкъ-Кёл область Советни депутатыды, Москвагъа ВДНХ-гъа барып, аны алтын майдалы бла саугъаланып къайтханды.

Кавказлыла келгинчи, кёп эллерибиз тирмен, гюрбежи не зат болгъанларын билмегендиле, ёзгени къой, патчахла жаяу жюрюучю жерлени ишлерге да аладан юреннгенбиз.

Ма бу газетде энтта да бир шарт. Ош областьны ич ишле бёлюмюню начальниги полковник Морозов Къыргъыз ССР-ни Ич ишлерини министрине былай билдиреди: «Бизни областьны ташкёмюр шахталарында, промышленность предприятияларында, колхозларында бла совхозларында ишлеген кёчгюнчюле кеслерине буюрулгъан борчну айыпсыз толтурадыла. Фрунзе районда бешинчи комбинатда урунганла уа, битеу да алты жюз онюч адам, мардаларын 104–125 процентден азгъа тамамламайдыла. Малкъар миллетден Мисирланы Хизир, Атайланы Майил, Газаланы Алий, Трамланы Шамил,

Насталаны Зекирия, Ахметланы Бахат киби́к шахтёрла жигер ишлери, низамлары, адамлыкълары бла нёгерлерине юлгю болгъанлай турадыла...»

Жигит, сизни киби́клени сагъыш этди́рир затла кёпдюле. Алай мен билген башха шартла да бардыла, органлада ишлегенлени кёллерине ушарча.

Уллу Ата журт урушда мени эрим бла бирге болгъан малкъарлы жаш – Бабаев Солтан – Къазахстанны МВД-сыны Алма-Ата областьдагъы управлениясында къуллукъ этип болгъанды. 1947 жылда республиканы МВД-сыны болушлугъу бла Къазахстанны Абай атлы къырал педагогика институтуну история факультетини заочно бёлюмюне окъургъа тюшеди. Алай ол 1948 жылда Алма-Атада Ич ишле министрствону актовый залында Къазах ССР-ни МГБ-сыны бла МВД-сыны оноучу къауумларыны бирге бардырылгъан жыйылыуларын ёмюрде да унутурукъ туююдю. Залда Бабаевни къатында тамата лейтенант Мадалов, чеченли, капитан Шадиев, ингушлу, кичи лейтенант Ласкаев, чеченли, олтуруп боладыла. Дагъыда бар эдиле кёчгюнчю халкъладан офицерле.

Бир заманда сёз СССР-ни МВД-сындан келген адамгъа – генерал-лейтенант Шараповха бериледи. Ол, кёчгюнчю халкъланы юслеринден айта келип: «Аланы Къазахстаннга кёчюрю кереклиси жокъ эди, – деди, – ары – узакъгъа – востокга элтип, Шош океаннга къуюп къойсакъ, тюзю ол боллукъ эди».

Генералны сёзлери кёчгюнчю халкъланы келечилерин уу жилян къапханча элгендиредиле. Ала барысы да, эринлерин тишлери бла къаты къысып, этер амаллары болмай олтурадыла. Трибунагъа кезиу-кезиу чыгъып, ёз халкъларын къоруулап сёлешир онглары жокъ. Ахырында Шарапов органлада ишлеген кёчгюнчюлени, бир дерге бирин къоймай, ишден къыстаргъа буйрукъ береди.

Ма алайды, жигит! Ол замандагъы артыкълыкъла кери бола барадыла: кёчгюнчюлени адамлыкълары халкъгъа бекден-бек туура бола башлагъанды.

Ёсюмлю, жютюкёз офицер, Темирова Бажаш сёлеше туруп, анга аралгъандан къанмады. Ол бери фабриканы оноучуларыны кереклерин берип къайтыр акъылда келген эди. Ахырында уа, директорну кабинетинден баштёбен болуп чыкъды да, жолда кеси ауанасын къуугъанлай кетди махкемеси таба.

Зорлукъ сынжыры юзюлор, Аллах айтса, не бек кюрешселе да, ёмюрлюк болалмаз зорлукъ, залимлени чач-тук этер заман жете турады деген ышаныулукъ баш кётюрте башлады эсе да, керексиз керилиуюгюзню кёуюгъуз деген сёзлени комендантладан эшите-эшите туругъа тюшеди. Ош областда Биттирланы Адилбийге этилген зорлукъну хапары халкъгъа элия бутагъындан башха болмады. Къартла ныгъышлада, алгъынча, лахор этерге окъуна къоркъа башладыла жангыдан. Сёзюн бир башласа кезиуюн башхагъа бермеучю, ныгъышладан жыйылмаучу токъсанжыллыкъ Къундет окъуна башын ююнден тышына къаратмайды.

Биттир улун совхоз ишлерге узакъгъа жибергенди. Ол а, андан келип, комендант жюрютген къагъытха кезиуюнде кёол салалмагъанды. Ол заманда НКВД-чыла муну, эки кёолун да артха байлап, алларына сюрюп келгендиле. Соруу этип кёп кюрешгендиле.

Жаланда: «Я, выселеный Биттиров Адилбий, состоящий на учете в спецкомендатуре № 96 Наукатского района Ошской области, даю настоящую расписку в том, что Указ Президиума Верховного Совета СССР от 26 ноября 1948 года о том, что я выселен навечно и за самовольный выезд (побег) из места обязательного поселения подлежу привлечению к уголовной ответственности и осуждению к 20 годам каторжных работ, мне объявлен», — деп жазылгъан къагъытны окъуп, Адилбийни жыйырма жылгъа каторгагъа ийгендиле.

Нек къорууламадыла аны ишлерге узакъгъа жиберген «Кёк-Бел» совхозну оноучулары? Кеслери заманны отунда кюерге суймегендиле, Биттир улу ючюн а кишини къарыны аурумагъанды — бара берсин, ёлмесе, жыйырма жылдан къайтыр. Кёчгюнчюлени шахарлада жашаргъа эркин этмей, колхоз-совхозлагъа ашыра тебирегенлеринде да, бу терс оноуду деп, киши суюлмегенди.

Угъай, Къыргъызны, Къазахны эсли адамлары эс тапдырырдан къалмайдыла: кюнлеригизни аман кёууумсуз ашырмагъыз дейдиле ала, сабий ышарыууна ушай келген жашауугъуз, эркинлигигиз жангыдан артха къайтыр; Кавказ сизни ёксюз этип кёймаз, эртте-кеч болса да, къанат туюне жыяр. Тау кийиги бийиклеге ёрлегенча ёрлерсиз кёуш уялы, бийик къалалы эллеригизге. Ол заманда кюн таякълары, тау тёппеледен тигелеп, баш ийип, салам берирле сизге; дунияны жа-

нгыдан жарытырла. Тау суулары да эски ийнарларын жангыдан башларла, сиз сынагъан кыйынлыкълагъа да башха кюйле къурай. Нек? Не уллу къууанч да сау халкъ кѳрген зулумлукъну унутдуралмайды да, андан. Ол, сюнгюча, жүрекlege чанчылгъанлай турады ѳмюрден ахыргъа, сиймеклик жыр айтхан заманында окъуна, жиямукъларынга жол бере.

Къалай кыйын жылла эдиле ала – жиягъан сабийге ѳшюн салыргъа ана табылмагъан, къагъанагъын къоюп, ол дуниягъа кеси башын алып кетген тиширюну ызындан къарагъанны жүреги юзюлжюге жетишген жылла! Уяналаны къарт Келемет да ол заманлада жойгъанды кесин, хапары уа кишиликини юлжюсюча жайылгъанды сау Къазахстанга. 30–40-чы жыллада Черек районда аты халкъгъа айтылгъан малчы, 1938 жылда Москвагъа битеукъырал кѳрмючге барып, алтын майдал бла саугъаланган адам, урушка юч жашын ашыргъан ата, миллети кѳчгенде, къошда къалып, артда, юйжюрюн тапмай, элден-элге, шахардан-шахаргъа тюртюле айланган Келемет, жети жукълап акъылында болмагъан ыспассызлыкъ сынагъанды: ары барса да, жолну тар тамагъына тиреле, бери келсе да, алай эте, кѳп айланганды; бир жерде бир таулугъа тюбемегенди. «Не ишди бу, – дегенди Келемет, – Апасаты сау миллетни къаядан къуюп къоймагъан эсе, быллайны ким кѳргенди? Мен, жангыз зурнуклай, ажашып, не заманга дери айланырыкъма?»

Келемет, биринчиден, халкъындан кенгде къалгъанына жарсыйды, юйжюрюне, башхалагъа да къолундан келгенича болушургъа онгу болмагъанына кюеди. «Юч жашы бирден Ата журтлары ючюн къан тѳге айланган Келемет бу кюннге нек къалыргъа керек эди? – деген оюмну уа ол бир такыйкъаны да эсинден кетермейди. – Сау а болурламы жашларым? Аты айтылмазлыкъ уруш кѳплени отда кюйдюрдю. Алай айтханлыгъыма, жүрек жара адамны окъ жарадан эсе бек кюйдюре кѳреме. Инсан урушда большевикле ючюн жаннан отха кирген сагъатымда ауур жаралы болгъанымда, сау болуп, алгъыннгы халыма келлигиме ийнанганма, бюжюн а жүрек жарамы сау болуруна чыртда ийнанмайма; анга дарман хазна табылсын.

Гитлерге къан сийдиргенле совет адамланы кишиликлеридиле. Ала, сѳзюбюз, жерибиз да кызыл къаннга боялгъанларын кѳре тургъанлай да, кѳлсюзлюк этмегендиле – жаланда алгъа барыуну санагъандыла жашау жорукъгъа. Бир жангыз тюз адам уруш аулакълада халкъ-

ны насыбы ючюн инсан борчуна сансыз къарамагъанды. Биз этген да ол болгъанды инсан урушда, колхоз къурулушда. Къаллай бай артельле къурадыкъ, кесиби-ни малыбызны, мюлкюбюзню да ары берип. Аны бла байламлы туугъан бушуулары, жарсыулары, адамны замансыз чал этген палахлары да хорладыкъ. Алай жангыдан туугъан кюйсюзлюг'а ангылаусуз азап чекдирди барыбызгъа да.

Мен бюгюн жангыз башыма аш тапмайма, юйюрюме уа не кюн келген болур? Жашларым айып этерле, аналарын, эгечлерин ачдан ёлтюрсем. Азап жолунда ала сынагъан зарауатлыкъны эшитгенме: суусапдан, ачдан ёле баргъан кёчгюнчюлеге совет солдатла ёмюрде эслеринден кетмезлик оюнла кёргюзтгендиле; станциялада суу келтирип, кёчгюнчюлени термилтир ючюн, ала къарап тургъанлай, сууну эшелонну аллында жерге тёгюп, аямай кюлгендиле, безирегендиле. Ол азапда да намысларын тас этмегендиле таулула – кеслерин ёсдюрген къаялача сюелгендиле, бюгюлмей, тобукъланмай. Зикирни къыздыргъандыла, Уллу Аллахдан болушлукъ тилей. Вагонлада ёлгенлерин а сакълаялмагъандыла – аланы тышына эски хапчуклары атханча атхандыла тышына совет солдатла...»

Келемет, сагъышлары бла демлеше, ачлыгъын, къарыусузлугъун бир кесек унутду. Алай Кавказда таш къабыргъалы бийик юйюню къакъ этледен къуру болмаучу гёзенеси кёзюне кёрюндю. «Башым бедишге къалырын суймейме, – деди ол кеси кесине, – бу ётмек тюкенни къатындан кери кетейим да, адам болмагъан жерде къуш азыгъы болайым. Хар ким садакъа бериу кюннге нек къалдым мен, бир уллу таулу киши?» – деп: «Къыргъан этедиле бу садакъачыла, Аллах бирди, бусагъатда сенден эсе мен амалсызма», – дей, бир ёлежакъ тиширыу кёолунда къара ётмек туурамны, эки этип, жарымын Келеметге узатханындан сора чамланды ол кеси кесине.

«Эй, аман къарын, кесинги да, мени да базарлыкъ этдинг, – деди Келемет, эки кёзю къарангы эте, ётмек бурхуну ауузуна элтирге бла элтмезге арсар бола. – Ачлыкъгъа хорлатып, кесим кирик ачдан ёле тургъан адамны ётмек бурхусун ашагъандан эсе, эки жарылып къалгъан намыслыды», – деп, Кавказдан келтирген бичагъын, къынындан чыгъарып, къарынына уруп кёойду.

Аллай шартланы жыйышдырыргъа энди Юзеге мен да болушама. Ол, эки сёлешсе, ючюнчюге: «Оллахий, бу ауур ишни юсюнде мен Дадашсыз болаллыкъ туююлме», – десе, кертисин айтайым, бек хычыуун кёрюнеди. Энди уа къарындашларымы да жегеме, аямай; Юзеге келген письмоланы ариу, ким да ангыларча жазып, башха къагъытха кёчюредиле. Добайны хаты ариуду да, Ачахдан эсе анга кёбюрек тюшеди ишни ауурлугъу. Экиси да бир классда окъуйдула – жетинчиде; сёзюбюз, окъуубуз да къыргъыз тилде. Хар жерде да баш эркинлик сабийни къалач бла алдагъанчады; жаралы къанатлылай таралмагъан кёчгюнчю жокъду; алгъа къарагъан азды келген жолуна къарагъандан эсе. Юзе жазарыкъ китапха деп келген хапарла уа бизни бютюнда борбайсыз этгендиле; башха болмай, урушдан келген къуугъун къагъытлагъа ушайдыла ала, – тёшегинде тауушсуз жиягъан ананы ауазы эшитилмеген бири жокъду. Жел талагъан, жауун жуугъан, сын ташсыз къалгъан къабырланы, эрттенликге гыжы болуп чыкъгъан сабийлени, кёк жулдузу арталлыда ёчюлген юйюрлени, ёлгенлени ачыулары кюйдюрген жерни, иесиз къалгъан жамычыны, намазлыкъны сарын хапарлары да бар ол письмолада.

«Ачы хапар айтыргъа суймегенме бир заманда да, – деп жазады Къыргъызстанны Ош областыны Къара-Суу районунда жашагъан Миналдан Чериуовна, – алай кёчгюнчюлюк бла байламлы хар шарт да Юзени китабына тюшерге керекди. Шунгарланы Садау Ленин атлы колхозда жашай эди. Эки сабийчиги да, кеси да, къыйын ауруп, тёшекге тюшедиле; хар ким кеси башы къайгъылы, колхозну, комендатураны оноучулары уа, кёчгюнчюле биркюнлюк болсала да, эслерине алмайдыла. Къоншуда жашагъан къыргъызлы къарт къатын Къакъы, Садауну гытысына терк-терк барып, хапар алыргъа кюрешип турады. Ол да, къыйын ауруп, тёшекге тюшеди, – энди жаланда кеси къайгъылыды. Бригадир жокълайды Садауну, ишге чыкъмай кёп къалгъаны мыйысына ётюп. Ол арбазгъа киргенде, аны дауурун кюз жели жетген сунар эдинг. Бригадир китапха жазаргъа жарамагъан сёзлени бири бири ызларындан къуяды. Кёплеге, урушда ёлген эрлерини къараларын тешгинчи, тенгсизликни уллу азабын сынатхан бригадир Садау жашагъан гытыны эшигин табаны бла-табаны бла туюеди.

– Сиз, адам къанындан тоймагъан кавказлыла, бандит къылыкъларыгъызны къачан къоярыкъсыз?! –

деп, къычырды бригадир. – Болмадымы солугъанынг?

Ол хыбыж эшикни дагъыда урду табаны бла. Эшик ичине ауду. Шо къаргъышда айтылгъан кибики эди иш, – Садау да, эки сабийи да ёлюп. Сабийле аналарыны ёшюнлерине къапланып тургъанлай къатхандыла, жарлы жанла. Сау эл этди алааны жияуларын.

Дагъыда кёпдюле юйюрлери бла тюп болуп кетгенле бизде. Урушну кезиуюнде колхозчула ишлегенлери ючюн бирда хакъ алмагъандыла. Аны себепли кёпле, къачып, шахарлагъа сингерге кюрешгендиле. Энди уа не мадар? Мамукъ бахчала къаран къалсала, кырал башчыла аны кишиге да кечмезле. Сора партияны Ош обкомуну бюросу бла облысполком, оноу этип, ишчи элдеде бла шахарлада жашагъан кёчгюнчюлени жерлерин тапдырадыла – колхозлагъа, совхозлагъа сюредиле ишлерге. Ол артыкълыкъны кётюралмай, онжылыкъ къызчыкъны – Геляхланы Марзиятны да нёгер этип, къаппа-къарангы кече, кълума да таякъ алып, тобугъума дери балчыкъгъа бата, почтагъа барама. Жанжаныма къарайма, башым тегерек айланады; почтада киши жокъду – ол заманда ким боллукъ эди?! Марзиятны кёзюне къарап, кълум толады, – жарлы сабийни кыйнагъанма. Аны жыл санында Шыктыда жилекли тешлеге ёрлеучю заманларыбыз да эсима тюшдюле. Энди уа сарын талагъан жашлыкъ Марзият кибикилени талкы ауузунда ийлейди.

Москвагъа селеширге керекме, бу артыкълыкъны ахыры къачан боллукъду деп, чамланама. Кимиме? Керексиз гынтты. Фрунзеге Къыргъызстанны Ич ишле министрине уа селешеме. Айтама хар затны болушунлай. Асыл къыргъызлы. Мени бла ёре тургъанлай селешгенин айтады министр. Ол, мен тынгылап тургъанлай, башха телефон бла Къара-Суу районну милиция бёлуюню таматасы Берестовха селешип, анга айтмагъаны къалмады. «Сиз Кавказны халктын ненча кере кёчюрор акъылдасыз? – деди. – Къачан боллукъду адамланы ары бла бери къуууп айланыуну ахыры?! Тиймегиз быллагъа, ишлеме, жашама къоюгъуз. Колхозлагъа ашыргъан адамларыгъызны, мычымай, артха къайтарыгъыз!»

Ызы бла министр манга былай айтды: «Эшитдигизми? Ол терсликни юсунден бизге билдиргенигизни иги этгенсиз. Аперим!»

Ол тюрлю ишлерим ючюн мында къллукъчула манга онг кёзден къарамайдыла, хар заманда абындырыргъа, жалынчакъ этерге кюрешгенлей турадыла. Устазла окъуна бизни сабийлерибизни окъутургъа ауурсунган

этедиле. Мен, школда завуч къадарымда, ол затха жол бермезге кюрешеме, алай аягъым, къолум къысхадыла. Школда педагогика советни жыйылыуунда бир устаз, бет алышындырып, былай сёлешгенди: «Биз, немисли фашистлеге къажау сермешледе къан тёкген адамла, фатарыбыз болмай, къайда болса баш кечиндире айланабыз. Туугъан журтларын сатхан бандитле уа, ол санда Миналдан Чериуовна да, райисполкомну корпусларында бийле кибик жашайдыла, къалай сыйселе, алай къаукъалакъ этип! Аланы андан итленича къыстап, фатарланы бизни кибиклеге берирге керексиз! Бандитле орамлада жашаргъа окъуна эркин туюлдоле. Аланы, бир дерге бирин къоймай, къырып къояргъа керекбиз. Немисли фашистни бла аланы не башхалыкълары барды?!»

Олсагъатда битеу санларым къалтырадыла. Ызы бла уа болгъаным къайнар суу къуйгъанча къызды. Кёзлерим жукъ кёрмей турдум иги кесекге дери. Жюрегим туугъан ташымлай, къарыулу болуп, секирип ёрге тургъанымы билеме. Айтхан сёзлеримден эсимде къалгъанлары уа быладыла:

– Да, – дедим, – урушха къатышхан адамланы барысына да хурметибиз уллуду. Хар совет адам къатышханды урушха; колхозда, фабрикада, заводда ишлегенле да. Аскерни аш-суу, кийим бла, сауут-саба бла жалчытхан да – ала, солдатланы къартларын, сабийлерин ёлюмден сакълагъан да – ала. Урушда ёлгенлени жияуларын этгенле да – ала. Ол сен айтхан корпусланы фатарларында эрлери, жашлары урушда жоулгъан кёчгюнчюле, сора аланы ёксюз сабийлери жашайдыла. Устаз болуб’а, менден сора, адам жокъду анда. Кел, мен жашагъан жерни жарата эсенг, санга берейим, – ол бир жаны. Экинчи жаны, сенден аманнга мен кесими санамайма. Оккупацияны заманында партизан къауумда къуллукъ этген адамма. Кёчгюнчюлени арасында къыралны, халкъны аллында терслиги болгъан жангыз бир инсан жокъду. Сен бизни бандитлеге санагъанынга былайда олтургъан устазланы барысы да шагъатдыла. Протокол этип, сени сюге берликме. Ол заманда кёрюрге керилгенинги!

Директор ол устазны керегин берди. Мени уа жапсарыргъа кюрешди.

1945–1946 окъуу жылда салгъан эдиле мени школда окъуу бёлюмге тамата этип. Къыргъызлы, юзбекли сабийлени – кеслерини энчи класслары. Орус тилни иги билмеген малкъарлы, чеченли, татарлы жашчыкъланы бла къызчыкъланы да бир классха жыйгъанбыз.

Школгъа жангы директор саладыла. Алай эски директор кетерге унамайды. Ала бир бирлерин юч-тёрт кере алышындырдыла.

Мен да жюриюме ишге, алай къайгъылы сагъышны бешигин тебиретгенлей турама. Школда ишлерге адам жетишмейди. Бек алгъа аны оноуун этерге керекме. Болгъан устазланы тынгысыз хапарлары да терек бахчада чапыракъ ушакъгъа ушайдыла – манга бу зат бла болушайым деген адам жокъду.

Не этебиз дегенни айтып, эски директоргъа барсам, ол жангы директоргъа, анга барсам – ол эскиге жибере-реди, бар жетишимсизлик да экигизни хатагъызданды деген магъананы ангылатып. Кёчгюнчюлени сабийлери жюриюген классха уа бютюнда табылмайды устаз. Сабийлени спортзалда ойнатхан киби-к этебиз да, ашырабыз юйлерине. Таулу сабийчикле: «Миналдан Чериуовна, бизни устазыбыз нек жокъду?» – деселе, жиярыгъым тамагъыма тыгъылады.

Арада демлешиуле узакъгъа созулдула. Школчула да, ата-анадан айырылып, къарар адамсыз къалгъан сабийле киби-к, кими юйюнде, кими эл туюнде, кими устазы болмагъан классда олтуруп ашырадыла кюнле-рин.

Ахырында эски директор хорлады да, мени кесине чакътырып, былай айтады: «Бу адамла манга дуния жажанимин сынатдыла, ийнан, акъылдан шашаргъа жетишгенме. Бу халым бла мында мен эталлыкъ жокъду, эки айгъа солургъа кетеме. Ол заманны ичинде школну директору, завучу да сенсе. Сен бу ауур ишде борчунгу айыпсыз толтурлугъунга ишексизме».

Ол затны жаратмагъанла болдула: «Бандитге сабийлерибизни окъутургъа берген эркинлигибиз тамам эди. Энди баш оноубузну да аны къолуна тутдурма-санг а!» – дегенни ачыкъ айтып, дауургъа къалдыла. Бу «артыкълыкъны» кётюралмай, бир-бирле район оноучу-лагъа къууулмаймыдыла дейсе. «Сизге кёчгюнчюлюк азабын сынатханла ёмюрге онгмасынла!» – деп кокала-ныучула да бар эдиле аллайланы арасында.

Таулу сабийчиклени уа къууанчларыны чеги жокъду, – алагъа жарагъан класс отоу бергенме, аланы кёл салып окъутургъа айтхан устазлагъа да жаным къурман болсун!

Уялмай айтайым, ауур да, къайгъылы да сагъышла-рым, къалын ёзен туман, этеклерин бирге жыйып, жер-ден ёрге кётюрюлюп, баууру бийиклени жалай, жокъ болуп къалгъанча, селейгендиле; халкъ патчахны аллы-

на жюгюннгенча жюгюндюм къадарыма, – мен школну директорума, къайда кюлтюм, къайда кюл бола айланган халкъны къызы. Ишим а къазауатды; бир мылы сууу, кырдыгы, агъачы болмагъан къула тюзге тѣгюлюп къалгъан миллет, кеси башын ёлюмден сакълай, жаралы кийикча, теренден ахтына, мындан эсе Кавказны от жагъасыны кюлю болуп, Минги таудан ургъан желде суурулургъа ыразы болуп жашай эсе да, сабийлени уа окъуулу этерге керекди, аны тамбласы адам къадарында болур ючюн.

Не этейик, не жарыкъ кюнюбюзде да, Къыргъыз жеринде нартюх бахчала суугъа термилгенча термилебиз Кавказгъа, кѣлюбюз тола; Шыктыда Кязимни назмулары жол салгъан бийиклеге, ишхилдиси сыйынып болмаучу Бекамны ариулугъуна, тау черегини жангыдан артха къайтмазлыкъ толкъунларына да дегенлигиме уа, сиз кесигиз юсемеген затны айтырыкъ туюлме.

Кѣк кенглигинде жулдуз жулдуздан ажашханын кѣргенмисе, Юзе? Ма анга ушайды кѣчгюнчюлеге жетген кыйынлыкъны бек ауур жюклеринден бири – киши жеринде бир бирни кѣрюрге термилиуюбюз. «Темир жолгъа бир тюзелсем, Кавказгъа дери ажашмай бараллыкъма», – деучю таулула шѣндю да Къыргъызыны, Къазахны узакъ жерлеринде жашагъан жууукъларын, ахлуларын кѣрюрге андан кем термилмейдиле. Мында къыртчыгъаны ачы къычырыгъы, биз азап жолуна атланнганыбызда, итлени адамгъа ёлюм чакъыра улугъанларын окъуна унутдургъанды.

Бѣлек замандан жангы кыйынлыкъ сынаргъа тюшдю манга: «Ышанган башны ит ашар» дегенлей болдум. «Мен бандитлени сабийлерин окъутурукъ туюлме, – деп тохтады кесими кертти нѣгериме санагъан устаз. – Мени аланы окъутургъа кѣлюм бармайды, башха адам изле».

«Мен а кимден аманма, нек окъутургъа керекме чеченли сабийлени?» – деди экинчиси. Ол заманда жюрегиме садакъ окъ чанчылгъанча болдум. Аллай къылыкъсыз, адепсиз сѣзле кимни да сындырлыкъ эдиле.

Ахыры болмаздан къалгъанда, тамата пионервожатый, грекли къыз, Роза Александровна Сергееваны чакъырама. Кеси ишинги да эт, таулу сабийлени да окъут дейме. Ол да алгъа къургъакъ сѣзлени ары-бери учхалатады:

– Ол иште мени сынауум жокъду. Окъутууну методикасын билмейме, – дейди, уяла, буюгъа, ачыгъындан угъай деп да къоялмай. – План да жазалырмамы?

Мен анга хар не жаны бла да болушуругъуму айтама: план жарашдырыргъа, сёзлюк къуаргъа, литература сайларгъа. Жылны ахырына Роза Александровнаны классы саулай школда бек биринчи жерге чыгъады. Ол классда ишлерге унамагъан устазла уа артда мени кёзюме къараргъа окъуна уяла эдиле.

— Миллетинги биреу сындыргъандан уллу ачылыкъ жокъду адамгъа, — деген эдим кеслерин кёчгюнчюледен бийикге салгъан устазлагъа.

* * *

Алыкъа къайгъылы сагъышларымы бешигин тебиретгенден арымагъанма, тюнюмде, тюшюмде да ырахатлыкъ жокъду. Тарыгъып да киминге баргъын, неда болушлукъ излеп? Миллетге жетген учузлукъ бла ыспас-сызлыкъдыла бизге кёз ачдырмагъан, ансы, Аллах бирди, ачылыкъны, жалангачлыкъны окъуна хорларыкъ эдик.

Бизни эниш этгенлеге бирде гюнях салмай окъуна къояма; къырал адамланы, акъылларын терсине буруп, тохтамай, кёчгюнчюлеге юсгюрюп турса, ала не этсинле? Тирмен ташла окъуна ашайдыла да бир бирлерин. Аланы къатында уа адам кимди? Угъай, бир бирге ариу, жүрек ачитхан сёзлени айтыргъа юйретген да фахмулула, устазла ушайдыла да, тирмен ташны ишлегенле да. Аллайлагъа кёл ашап, эссиз сагъышлагъа кесибизни хорлатып, кёлсюзлюк этмейик эр киши, тиширыу да. Жюреклерибиз жаралы къанатлылай тарала эсе да, жауларыбызгъа тасхабызны билдирмейик. Энтта мени бек уллу да сынаула къолгъа аллыкъларын билеме. Алай миллетни бетин а жерге къаратырыкъ туююлме, — не бек кюрешселе да, бюгаллыкъ туююлдюле.

1948–1949 окъуу жылны биринчи кюнюнде мени школну босагъасындан ары окъуна къоймадыла. Москваны бийик билим берген институнда беш жыл окъугъан, сау миллетни жангыз газетини баш редактору болуп ишлеген, биринчи малкъар романны жазгъан коммунистге ол уллу артыкълукъ туююлмюдю?! Мындан ары не болурун ким билсин, алай бюгюн а къыпты къазауатха кириу акъылда да туююлме. Бир кюн бир барырбыз алгъа кючлю боран бла демлеше, кёк кырдыкны орунуна терен къарны жыра. Ол заманда душманларыбызгъа аулакъ жел сарнар да, къарангы кюн бизни орунубузгъа аланы жунчутур.

Мени орунума ишлерге областъдан бир офицерни

жибердиле. Ол иш, Шверник кѳол салып, кѳчгюнчю-
леге кѳажау артыкѳлыкѳны кѳчлеген СССР-ни Баш
Советини Президиумуну Указы бла байламлы эди. Ол
документ кѳчгюнчюле туугѳан жерлерине бир заманда
да кѳайтмазлыкѳларын тохташдыргѳан эди. Аны излем-
лерине не аз да бузукѳлукѳ этген адам жыйырма жылѳа
кѳаторгагѳа жибериллигини юсюнден айтылгѳаны уа
битеу халкѳгѳа белгилиди.

Мен, артыкѳлыкѳ кѳыйынлыгѳы шашдырыргѳа же-
тишдирген адам, Ош шахаргѳа – область арагѳа – барыр-
гѳа эркинлик кѳагѳыт беригиз деп тилейме комендант-
дан. Шверникни Указында айтылгѳан затла бла толугѳа
шагѳырей болгѳанма деп, бу кѳагѳытха кѳол сал да,
пропускну оноун андан сора этербиз дедиле. Ол ишни
республиканы ара шахарындан келген комиссия эте эди.
«Выселены навечно» деген сѳзлени окѳугѳанымдан сора,
мен кѳол салыргѳа керекли кѳагѳытны жухума тире-
ген адамгѳа – Фрунзеде келген комиссияны тамата-
сына – былай айтдым: «Ёмюрден ахыргѳа тюрленмей
турурча, бир зат да жокѳду дунияда! Алай кѳагѳыт
чыдамагѳан сѳз да жокѳду».

– Ол дегенинг неди?! – деп чамланды кѳызылжагѳа.

– Мен айтхан оум марксчы-ленинчи диалектикада
барды, сиз айтхан Указ а анга чѳйре келеди, – дедим,
сабыр, чартламай, кесими ол адамдан игида бийикге
салып... – Пропускну экинчи кере сагѳыннганымда уа:

– Ошха нек бараса, анда не жумушунг барды, кимге
тюбер акѳылдаса? – деп, майор эки-юч кере сорду.

– Облоно мени ишими, сыйырып, башха адамгѳа бер-
генди. Кѳайда ишлерикме деп сорургѳа барама.

– Не предметни окѳута эдинг?

– Историяны!

– Спецпереселенец историяны окѳутургѳа эркин
тѳйюлдѳу, – деди майор, – ол зат Указда жазылыпды.

– Терс сѳлешесиз, – дедим, – менден ол устазлыкѳны
жаланда сюд сыйырыргѳа боллукѳду, аны да алай этерге
эркинлигин ангылаталса.

Майорну кѳзлери кѳып-кѳызыл болдула, кѳалын
кѳашлары чѳйре айландыла. Олсагѳатда майорну, ке-
рохун чыгѳарып анга жууап этерге базынган кѳчгюн-
чюню кѳкюрегине ургѳанлыкѳгѳа, жюреги кѳанарыкѳ
тѳйюл эди. Мен а, аны ол халын ангылап, кѳууанама,
асыры ачыуланнгандан, кѳан тамсын кѳзлеринден! Кѳу-
руда бизни жюрегибиз жарылыпмы туургѳа керекди?!
Быллайла уллу кѳыйынлыкѳ сынагѳанларын кѳрмей
ѳлсем, кѳабырым эки жарыллыкѳды!

– Орус тилни бла литератураны окъутургъа эркин этебиз, – деди майор.

Мен кюлдюм.

– Историяны окъутургъа ниет тазалыгъы жетишмеген адам ол ишни уа къалай этерикди? Орус тилни бла литератураны дерслери бютюнда жууаплы сунама мен. Жолдаш майор, айып этмегиз, былайда айтырыгъызны-къалырыгъызны билмей кюрешесиз.

– Бусагъатдан озмай, былайдан думп бол! – деп кычырды майор. – Сени кирик, бетсиз адамланы тиллерини хаталарындан кечгенди малкъар халкъ. Кечгюнчюле, бир болуп, сени кириклены боюнларын кесерге керекдиле!

– Жолдаш майор, эслеп селеш, – дедим, чыртда ачууланмай, – мен коммунистме.

– Сени школгъа къоймагъанларын бек тюз этгендиле, – деп, майор, бир жанына хыны бурулуп, башха отоугъа ташайды.

Шверникни Указыны къатылыгъы Къыргызыстанны Ош областыны Къара-Суу районунда бек алгъа менден башланды. Ма төрт ай, мен ишлемей тургъанлы. Көп таулу юйюрге, къырылып, тюп болуп барадыла кечедентагнга. Ёлгенлени атларын къагъытха тюшюргеним сайын, этим-женим титирейди...»

4

Көк, жер да шагъатдыла хар ишге: игиге, аманнга. Бизге не, таматаладыла игиге къууана, аманнга кюе билген да. Бир кюн аппам да, мен да, узакъгъа – кюн кюйдюрген кюнлюм бетлеге, къаура жыя бардыкъ. Асыры суусап болгъандан, ол къаурала жанарыкъ отлай жана эди ичибиз. Дагъыда аппа, намазын кем этмез ючюн, къум бла абидез алгъанын көргенимде, бу жерледе ёлмуден кишиликлери бла къутула келген жолоучулары хапарлары эсима тюшдю да, суусабымы тилиме жабышып тургъан тюкюрюгюм бла кесерге кюрешдим. Желле сюрюп айланган къургъакъ ханс чопаллагъа къарап, ала бла булжутургъа да кюрешдим кесими. Къалыубаланы заманында жолоучула къыргъыз, къазах аулакълада көбюсюнде жолгъа саулукъ байталлагъа неда тюелеге минип чыкыгъандыла, тайлары да ызларындан жортханлай. Суусап болуп, ахыр ауалларына таянсала, байталланы созуп, сютден кекире къоратхандыла жоларын. Бизни эшегибизни гылыучугъу ёлгенли, ыйыкъ да бола болмаз эди, тейри, эшекни желини, кызып,

атылыргъа жетип тургъанын эследим да, алгъыннгы жолоучулада жюрюген адетни къатларгъа нек жарамайды деген акъылгъа келдим. Эшек сют дарманды деб'а эшите-эшите тургъанма. Кёзюм бла кёргенме, Кавказда къоншуда бир тенгими кичи эгечине жётел тийип, докторла бир зат эталмай тохтагъанларында, тенгими ыннасы, бир къара эшеки саууп, аны сютюн ичирип сау этгенин.

– Жашым, Дадаш, – деди намазлыкъдан кётюрюле аппа, – эшегибизни жюгю тамамды. Бу жаханим жерден теркирек къуруюкъ ансы, кюйдюрюп къоярыкъды.

Бу тюрлю ишлени аппаны болушлугъун излемей тамамлагъанлы, кёп заман болады. Баям, кеси жубана айланыргъа сые болур, къоймай тебиреген эди бюгюн да, эшекге киши болушлукъсуз минип, къыргъыз къалпагъын да кийип. Колхозну атларына къараучу эди да, атам аны ол ишинден айыргъанлы, биле-биле къарт болуп къалгъанды. Аны эслеп, атам мен болгъан фермагъа кел, анда санга иш табыллыкъды, дагъыда жубана турсанг игиди саулугъунга дегенинде, эшитмеген кирик этип къойгъанды. Урушну биринчи кюнюнден башлап, жашларын эсгергени сайын: «Сизге атылгъан душман огъу мени кёкюрегимде суусун», – деп тургъан аппа бюгюн жашыны айтханына нек эс бурмады? Сени оноунга тюшерге суймейме дегенлиги болду, огъесе фермада ишлеген адамланы сёзлеринденми къоркъду – билмейме, – жашыны сёзюм сансыз этип къойду. Атам да нек тынгылайса деп сормады.

Бир сейирлик къарачайлы къоншубуз барды бусатда жашагъан элибизде. Жашай келген эр кишиди ол – Токланы Сейит-Мазан. Къазан къобузу тауушун дунияны тынгылатып сокъгъан фахмулу адам. Эки сёлешсе, ючюнчюге:

– Жылкты, Аллах насыбынгы алмасын, – толу юйюнг, ахшы туугъанларын, туудукъларын, – деучюдо. – Киеюнг окъуна не багъасы барды! Ол, кёчгюнчюлени жашларын, кызларын, кеси ишлеген жерде окъутур ючюн, къан-къазауат этип кюрешеди деп эшитгенме да, аллай адамларыбызны Аллах къызгъанмасын бизге! Къызынг Марыу да анда тохтады эсе ишлерге, – бютюнда иги. Аллахха шукур, биз да адамлагъа къошула башладыкъ! Жашын Оразайны уа кёремисе, махталып, Москвагъа барып келгенин. Жылкты, сен менден таматаса, сыйынг тёппемде болсун, ол бизни аман туудукъ да, атасы урушдан къайтмагъанын билесе, быйыл школну бошайды. Асыры къууаннгандан, жазгъа махтанып къа-

нат керген кѣуш сунаrsa, аны ары, Юзе ишлеген жерге, сукъмай, амал жокъду. Окъусун, билим алсын.

– Да Юзе, сен айтханча, кѣчгюнчюлени сабийлери ючюн кесин ѳлтюрюрге хазыр эсе, сени туудугъунгу да тышында кѣоймаз, этер бир мадар... Бир сейирлик тюшле кѣрюп, зауукъ этген хапарынгы эшитгенме кесинги да.

– Ой Жылкѣы, сени хаж кѣылыргѣа баргъан кюнюнгю кѣрюп ѳлейим огъесе, – деди Ток улу, олтургъан жеринден ѳрге тура. – Кавказгѣа барып кѣайтмагъан кечем а жокъду.

– Ой юйюнге, Сейит-Мазан, Кѣарачайгѣа бизден да салам айта тур. Мен сизни жерлеригизге бара-бара тургъанма.

– Тейри, Жылкѣы, сен мени серлендирирге кюрешгенликге, тюшюмде тапхан зауукълугъуму жюзден бирин тюнюмде сынасам, кесимден насыплыгѣа адамны санамаз эдим!

– Оллахий, сенден болсам, кече-кюн да жукълап турур эдим!

– Кѣайда дейсе манга аллай насып! Алай, Жылкѣы, айтыргѣа башлагъан сѣзюмю ауузумдан алып кетдинг, ол конушнядан кетгенинги дурус кѣрмедим. Не акъыл бла этдинг алай?

– Жукълап тургъанлыгѣыма, арталлыда тюш кѣрмей эдим сора уа.

– Тамата, озгъан этесе энди уа.

– Мен тюзюн айтама.

Кѣарачайлы бир кесек сагъыш этди да, акъылында болгъанны айтыргѣа базынмагъанча, ары-бери эки-юч кере атлады, кѣыргъызлы бригадир хансы артылгъан чюгюндюр бахчаны ѳнчелегенча.

– Кел, Жылкѣы, – деди сора, жукъларгѣа хазырланган кекиликча, башын ѳрге кѣтюрюп, – кел экибиз да Оразайны фермасына малчыла болуп барайыкъ. Кѣргюзтейик анда кесибизни ким болгъаныбызны. Энди биз Кавказгѣа термилип тургъандан магъана чыгъарыкъ болмаз, кесибизни бу жерлеге ушатайыкъ...

Жангыз эгечим Халимат, ѳлюр ауруудан ауруп, жуукъ-тенг юсюне басынып тургъан сагъатда, бир ачы кюй этгенди. Аны окъусам, эр киши башым бла жиялгъан этеме. Энди уа макъамгѣа салгъанма да, кѣобузуму да жията айтсам, ол жырны манга тынгылагъанлада сарнамагъан болмайды:

Минги таугъа, Муху ауушха, Махаргъа
Сиз айтыгъыз, ёлгенлеге сарнасынла.
Тауларымы мудах басхан булутлары
Мени ючюн туугъан журтха жилиасын...

Не къадар къыйынлыкъ барды жүрекдени талагъан
кюйню жаланда ал тизгинлеринде окъуна! Турмайыкъ
жиляу-сыйыт этип. Эл-журт болайыкъ, таш юсюнде
бахча, сабан ёсдюрген таулула мында да кесибизни та-
нытайыкъ. Оразай да, Дадаш да кёз-къулакъ болурла
бизге, Жылкъы. Андан тюз хапар бир кишиден эшити-
рик туююлсе. Нек тынгылайса?

— Тейри, къарачайлы, айтханынгда жангыз бир терс
сёз жокъду. Алай мени къой жеримде. Оразай кибикле-
ни оноуларында баш кечиндирир замандан кетгенме.
Мал кютеме десем, — юйюмде ийнегим, бузоуум, юч-тёрт
эчким, эшегим, — табылады иш.

Жүрегинги адыргы алгъанча кёрюндю манга, тама-
та, — деди Сейит-Мазан. — Биз къарт болгъанбыз, юйде
тиширыулары жингирик дыгъыллары кётюре айлан-
нгандан эсе, фермада жашынгы къолунда кечиннге-
нинг ыспаслы туююлмюдю? Жашынг оноу этген жерде
ишлерге ыразы болуп барыргъа керексе. Сёзюнг-башынг
бла анга да эс тапдырса. Не хатасы барды аны?!

— Къарачайлы, мени хылы-мылы тюшле кёрюрча
этесе, тохта, — деди аппа, онг тобугъуна кийилип тургъан
къыргъыз къалпагъын къолуна алып, башына къап-
лай. — Сен фермагъа барыр акъылда тохтагъанынгы
иги этесе, таулу, малдан айырылып, жашау эталлыкъ
туююлдю.

* * *

Сейит-Мазанны фермагъа баргъанына атам да бек
къууанды. Иши — ишлей, алай къобузу бла малчылагъа
берген къууанчы Кавказны юсюнден сейирлик хапарла-
ны барын да хорлайды.

Биз, эшекни къаурадан ауур жюклеп, юйге келгени-
бизлей, Юзе бла Марыу да, къызчыкълары Шамкъыз да
биргелерине, колхозну жюк машинасындан тюшюп, ар-
базгъа кирдиле. Марыу, чабып, аппаны къучакълады:

— Атам, суююнчюнг мениди! — деп къычырды.

Аны ауазы аппагъа азанчыны тауушуча эшитилди,
Минги таудан ургъан тау аязлай да. Аппа къызыны ба-
шын деменгили къол аязларына сыйындырды да, кё-

зюне къарады. «Айт, не къууанчыбыз бар эсе да, – дей эдиле къартны кёзлери, – терк айт хапарынгы!»

– Атам! – деди Марыу, – къарындашынг Жанмыр-за да, Орусбий да жолдадыла; башларына эркин болуп келедиле!

Жашауну ёрюн, энишин да унутду къарт. Ол кёрген кыйынлыкъла энди бир заманда да артха къайтмаз-ла!..

5

– Жаз башы келди, дуния кёгерди, зурнукла къайтдыла, биз а, биягъы тузакъ кебинде, – деди аппа, къолу, аягъы бугъоуда тургъан адамча, чыртда ары-бери къымылдамай. – Кесим да бир сейир тюш кёрдюм бюгече, Аллах игиге жораласын: кёк кенглигинде жюзе эди бир къуш, къанатларын кенгнге керип, мен аны баш эркинлигине сукъланнганымы ангылагъанча, бирде къанатларын къолтукъ тюплерине гам этип, энишге окъ таууш этип келе эди; кенг ачылгъан кёзлеринден от жилтинле чачырай. Сора, башын жангыдан ёрге кётюрюп, къанатларын кенг керип, кёк кенглигини эркинлигин къолгъа алып, къанкъаз кёлде жюзгенча жюзе эди. Мен да жо-лоучума, – къайры баргъаным белгисизди. Бирде Хо-лам аузуна ушагъан жерлеге, сабийле жилек жыяргъа чыгъыучу тёшлеге да тюбейме, бирде Бабугент башында чынар терекле тюбюнде чапыракъла юсюне сыртымдан тюшюп солугъанча да болама. Ол къуш а, мен тохтасам, тохтайды, тебиресем, мен баргъан жанына учады. Аны ауанасы мени ашырып баргъан сунар эдинг: бирде алгъа ёте эди, бирде ызымдан сынчылай эди. Хауле жел жетген жерде уа къанатларын, биягъыча, къолтукъ тюбюне къаты кысып, багъыр башы къара булутланы жыра, бийиклеге чыгъып, булутуна, желине да андан къарай эди, кеси аладан кёп да онглу болгъаны бла ёхтемленип.

Къушну ол оюнларына къарап тургъан сагъатымда, Кавказда ызымдан кишней къалгъан атымы тауушун да эшитдим. Ол кёчген кюнюбюздеча къайгъылы туююл эди; жарыкълыкъны, кишиликини ауазы эшитиле эди атны кишнеуюнде, мени аллыма келип, тебире, туугъан журтунга элтирикме бюгюн дей эди, баям. Атым, адам тилни билген болса, сёзюн бёлмей тынгылар эдим кече, кюн да.

Бир къара кюч ызымдан марап айланнганча да кёрюндю манга. Атыш-тутуш болдукъ аны бла. Ушкок

атылды, окъ тийди кёкюрегиме. Жыгъылмадым, бир жерим да ачымады. Къуш да кетмеди мени башымдан. Бир заманда ол къаты къычырды. Аны тауушу мыллыкчы къушну тауушуна ушамады, – къуш мени зулму кючден къоруулагъан сундум. Ол заманда мен нек эсе да мылы къыртышха тобукъландым да, бир сууукъ ташны сыладым, кеси жылыуумдан анга юлюш эте.

Бир заманда биягъы къыргъыз жерине келип тюшдюм. Чалгъычы сууукъ айрандан къаннганча къандым, илипиннге къапланып, къум къатыш кир суудан. Таулу анала, аш излеген сабийлерини жиягъанларын тыялмай, таш чайнагъанлары кёзюме кюрюндю. Къум тюзледе Кавказда жауун жауар аллында кёк жашнауну, ол угъай эсенг, элия бутагъыны ачы тауушун окъуна кюсеучю заманларыбыз къайтып келди. Атам манга айтыучу жомакъланы бизден кери кетгенлерин да биле тургъанымлай, аланы жангыдан эсима тюшкюрюге кюрешдим, мен да туудукъларыма айтыр ючюн. Артдан келлигин а билмедим. Ким билсин, аманлыкъ ингир къарангысын марагъанча марай эсе уа къыйынлыкъ жангыдан.

Алай бир заманда кёкде булутланы эригенлерин кёрдюм. Жылы жауун жауду да, ол къандыргъан нартюх бахчала кёгердиле, Шамкъызыны къум тёбе обасында жангыз гюлюю чакъгъанын кёрдюм. Хар игилик жюрегиме хычыуунлукъ бере тургъанлай, Фрунзени радиосу бир сейирлик таулу макъамны эшитдирди халкъгъа. Андан сора Къайсын кесини назмуларын угъай, Кязимни назмуларын окъуду. Аны ызындан Отарланы Омар бла Жанатайланы Къаплан жырладыла. Олсагъатда манга къанат битди да, учуп барып, Шыкыгъа тюшюп къалдым.

Ол затла, мен къарап тургъанлай, жашауну тюп тамыры бла тюрлендирдиле; жер, кёк бютюнда ариу болдула. Тёгерекде суймекликни къаласын ишлеп башлагъанланы да кёрдюм, окъуу-билимге жол ызлагъанла уа – бютюнда кёп. Тюнене кёк кюл бетли эди, сууукъдан, ачдан жунчугъан адамны бетича. Бюгюн, туугъан журтдача, базгъын атлайма. Алай, Кавказгъа термилип, къан дыгалас этгенлей а турама.

Тюшюм болгъанын ангылай да тургъанымлай, бизни сюрюп айланнган жияу-сыйыт а аман сагъатлы этгенлей турду: борбайланы къыйгъан, аркъа жиклерибизни къалтыратхан учузлукъ юсюбюзден кетип къалмагъанды. Ол сагъышлы сагъатымда ёмюрюмде мен эшитмеген бир ауаз былай айтды:

– Акъсакъал, сизни туугъан журтугъузда окъуна

сакълайдыла къыйынлыкъла, – атанг ишлеген юйге кирирге эркинлигинг боллукъ туюлдо.

– Сен айтханнга чыртда ийнанмайма. Мен жаланда къууанчны аты – азатлыкъ дегеннге ийнанама, – деп, аямай къычырдым. Кесими ол къычырыкъ тауушумдан элгенип уяндым да, андан арысында, танг атхынчы, кёз къысмадым.

Танг жарыгъы кёрюндю чыгъыш табадан, жаш келинни башына акъ жаулукъ атханча, жангы кюнню эрттенлигин агъарта. Тюшю къыйын кюнлерин унутдургъан аппа жол кёл алыпды; кёчгюнчюлюк жашауну сур да, къыйын да болгъанын къара акъылы бла кимден да иги ангылагъан адамгъа уа ол уллу къууанчды. Ол бёлек жылны ичинде, къайтмазлыкъ затланы къатлагъанча, тохтамай, Кавказ дегенлей тургъанды, энди уа аны кёрлюкдю, Аллах айтса.

Болсада, Мутайны хапарын эшитгенли уа, барлыкъ жолу кесилип къалгъан кибик, сюеледи, жерге мудах къарап, къая ыранда бегитилген кийикча, санлары къалтырап, кёзлери къарангы этип. Баям, ол кёлсюзлюк этгенине сокъуранды, инсан урушда къайгъылары кечеги жукъусун урлаучу заманланы эсине тюшюрдю да: «Эй, аман хомух! – деди да, белин тюзетип, башын ёрге кётюрюп, тегерекге ёхтем къарады. – Къыйынлыкъгъа хорлатып, кюндюзгю кюнде нек къармалыргъа керекдиле кёзлерим, аланы къанлым чыгъарып кетгенча?» – деди аппа, санларын жаш заманындагъы субайлыгъына къайтарыргъа кюрешип. Атам, фермадан келип, арбазда атын къантарып, юйге киргенинде уа: «Жаш, Улбашланы тойчу Мутайны тутханларындан хапарынг бармыды?» – деп сорду аппа.

– Тейри, асыу сёз айтырыкъ туююлсюз, – деди атам... – Дадаш, сен фермада бюгюн танг атмай болургъа керек туююлмю эдинг?

– Колхоз конторгъа барып, малчылагъа ун, маллагъа тууар туз да алгъанма, – дедим, бош турмагъаныма махтанып. – Рауиль сагъат онекилеге унун, тузун да, эшек-леге жюклеп, хазыр этерге айтханды. Сора ол да, мен да жолгъа чыгъабыз.

– Жашым, кимди ол сейирлик аты болгъан адам? – деп сорду аппа.

– Рауиль, кёп болмай, Таджикистандан кёчюп келгенди, колхозда жыйырмадан артыкъ эшекке къарайды, – дедим.

– Аллах-Аллах, колхозда эшек сюрюудамы барды? – деди аппа, ол затха башхала да кесича сейирсиннген сунуп,

юйюрню адамларына кезиу-кезиу къарады. – Таулугъа эшекден бек улоу жараматъанды, туугъанлы да. Къыргъызда да алай болур, тейри! Аллахха туура ишни айтама, фашистле бизни элни къолгъа этип тургъан сагъатларында, бир немисли, эки жашы да, кеси да партизанда айланган Молла улу Мухарбекге чамланып, аны юйюне гранат атаргъа кезлегенлей, бизни къаражух гырайт, игида чочуп, ол мурдарны табаны бла уруп, гранатын алайда атдыртып, кесин да, немислини да хурттакларын кекге бардырып къойгъан эди...

– Атабыз, ол сейирлик хапарны уа биринчи кере эшитеме, – деди Оразай. – Анга ийнаныргъа бек кыйынды. – Эшек олсагъатда алайгъа къайдан чыгып къалгъан эди?

– Жюгюнден, иерден да тюз ол чакъда къутулгъан къаражух Моллаланы къатлары бла саркъгъан тау суучукъдан ичерге баргъан эди.

– Оллох-оллох, атабыз, Мухарбекни адамларын ёлюмден сора бизни эшегибиз къутхаргъанды?

– Алайды, жангыз бир жалгъан сёз жокъду былайда, – деп, аппа, ёрге кётюрюлюп, шош атлай чыкъды арбазгъа.

Атам да аны ызындан барды да:

– Мутайны нек тутханларын айтмадың, – деди, тынгысызлыгъы борбайларын кыя.

– Тейри, мен эшитген керти эсе, Мутайны жунчутурла деп къоркъама, – деди аппа, къалпагъын къолуна алып, тер къакъгъан мангылайын кёлек женги бла сыйпай. – Мындан алда Гюржюню «Горные орлы» деген тепсеу ансамбли, Фрунзеге келип, уллу той къурагъанын барыбыз да эшитдик. Ансамбль мында тургъанлай, бир тойчу жашларын аскерге алып кетгендиле. Сора была, Мутайны хапарын эшитип, гастрольланы кезиуянде бизни бла бол деп тилейдиле анга. Аякъ кийим тикген фабрикада ишлей тургъан Мутайгъа къанат битеди, таматалары да эркинлик береди таулу жашха къонакъланы тилеклерин толтурургъа. Алай ахырында Мутай: «Тийишли органладан эркинлик алыгъыз ансы, мен бир элден экинчисине барыргъа эркин туююлме», – дейди.

Ансамбльни башчылары тилегин толтурадыла да, была Дальний Востокга дери барадыла. Чита шахарда уа Мутайны эркинлик къагъытыны болжалы тауусулады. Кёпмю керек эди – Мутайны тюмгеге сукъгъандыла. Оллахий, жыйырма бла беш жылгъа сюд этерикдиле дейдиле. Гюржю артистле бек кёп кюрешгендиле муну

палахдан кѣутхарыргъа. Алай органлада ишлегенле ала-ны айтханларын кѣулакѣларына алмагъандыла. «Мы тебе покажем как убегать, бандит», – деп кѣойгъандыла дейдиле. Ол назик адамны, аякѣлары бла тѣююп, халек этген хапарлары барды. Ачыудан жюрегим жарылып кѣалады. Кѣюнѣюз кече арагъа ушап не заманнга дери жашарыкѣбыз?

– Да, атам, бир кесек тѣзейик, – деди Оразай, кѣара-рамын жерге бошлагъанлай, кѣамичиси бла чурукѣ бу-рунларына терк-терк кѣатыла, – кѣарайма да, кѣчгюн-чюлени юсюнде хал бир кесек жумушаргъа ушап турады. СССР-ни Баш Советини Президиуму 1952 жылда, 11-чи мартда этген оноуунда битеу кѣчгюнчю халкѣланы бу-сагъатда тюремеледе тургъан адамларын, бир уллу ха-тасы болуп тутулмагъан эселе, башларына эркин этип, юйюрлери жашагъан жерлеге ашырыргъа деп айты-лады. Керти да, кѣресе – адамларыбыз юйге келдиле. Тѣунене уа – 12-чи мартда – СССР-ни Министрлерини Совети урушха кѣатышханланы юйюрлерин, орден-ле, майдалла бла саугъаланнган адамланы, адамлары урушда ёлген инсанланы, бийик окѣуу юйледе ишлеген алимлени, комендантланы чотларындан кетерип, башла-рына эркин этерге деп буюрду кѣыралны Ич ишлерини министерствосуна. Ол а эркинликни аязы ура башлан-гнаны белгисиди.

Атамы ол сѣзлерин эшитгенимде, анам аны урушдан жиберген письмоларын, бизге жукѣ айтыргъа да базын-май, бирде сынсий, бирде кѣууана окѣуучу кечелери эсима тѣюшдѣле.

«Майрусхан, жаным-кѣзюм, кѣалайса? Сенден тиле-рим: атама, сабийлени барысына да (аппаны туудукѣла-рына) уллу кѣллю болма. Душманны ууатыллыгъыны юсюнден айтханым эсингдеди да? Сталинградны толусун-лай кѣолгъа этдик. Гитлерни деменгили аскери, ёмюрде аягъы юсюне болмазын ангылап, кѣарыны кѣан тырнайды.

Майрусхан, кѣыйынлыкѣгъа тѣюшсенг, туугъан жур-тунгу алгъындан да бек сѣе кѣреме! Бюгюн аны ючюн ёлюп кетсем, кесими насыплыгъа санарыкѣма. Бизни кѣыйынлыкѣдан кѣутхарлыкѣ, ёлюмден сакѣларыкѣ, насыплы сабийле ёсдюрюрге онг берлик да олду...»

«Багъалы Майрусхан, сау-эсенме, сизге да кѣп иги-ликле тилегенлей ашырама тынчлыкѣсыз кечелерими, кюнлерими. Бусагъатда бек ауур сермешден кѣутулуп, бир кесек заманнга солуп тургъан сагъатыбызды. Жыр-лагъанла, тепсегенле да бар, алай кѣбюбюз письмо жа-заргъа болгъанбыз. Унутуп барама, кезиулю сермешле-

ге кирирни аллында, бизни аскер бөлүмгө Москвадан атлары кыралгъа белгили артистле келип, сейирлик концерт көргюзтүп кетген эдиле. Көп болмай а Сталинни уллу статьясы басмаланганды «Правда» газетде. Анда совет аскерчилени юслеринден жазылады. Бизни аскер бөлүмнү кишилигине да эс бургъанды бачамабыз. Анда мени атым сагъынылмагъанлыкъгъа, атабыз Сталин берген махтаудан кесими юлүшсюз сунмайма.

Сау көрүшейик. Юйде уллугъа, гитчеге, саулай Холамгъа менден салам айт.»

Ол письмо, анамы кьолуна тюзгюнчю, көп жол кыдыргъанды; почта аны алгъа Нальчикде военкоматха тапдырады, урушдан жаралы болуп къайтып, анда ишлеп тургъан адам – атамы тенги – Хачим Бесланев, бизни къайда жашагъаныбызны тохташдырып, андан сора анамы аты бла Къыргъызыстанга жибергенди.

Оразайны хар письмосунда жигитликни, таукелликни ауазы эшитиле эди. Баям, анам ол затха арталлыда эс бурмагъанды; жаланда, атамдан тынгылы хапар билирге ашыгып, письмону хар тизгинин жиямугъун тюкюрюгю къатыш жута окъуй эди, ашыгып, кёз жашдан толу мудах кёзлери андагъы жазыулары жарты-къуру кёре. Письмолада анамы къууандыргъан, жарсыуларына жарсыу къошхан тизгинле да көп эдиле: «...Багъалы Майрусхан, бюгюн немисли фашистледен жюзге жууугъун кьолгъа этдик бир байтамал жерчикде.

Виз, алтаулан болуп, кимибиз эшик, кимибиз терезе бла бир гитче украин элчикде клубну ичинде бегинип, тышына сагъайып тургъан фашистлени юслерине чабабыз, автоматларыбызны да огъары аякъларына миндирип. Ол къансызла, бары да бирден жунчуп, сауутларын жерге атып, кьолларын ёрге кётюрюп тохтайдыла. Барысын да сюрюп чыгъарабыз тышына. Баям, ала эллилеге уллу кюйсюзлюк сынатхан болур эдиле, уллу, гитче демей, кьолларына кими сенек, кими жугар, кими балта алып, кеслерин фашистлени юслерине атдыла. Бизни автомат тауушларыбыз аланы акъылларын башларына жыйдырды. Эллиле артха ыхтырылгъанлай а, немисли ууучлаучулары, бир дерге бирин кьоймай, кыырып салдыкъ...»

Анам жабагъы жастыкъчыкъны кётюртме юсюнден кьолуна алды да, аны бла бетин жабып, аямай жияды. «Аланы уа жокъму суна эдигиз аналары, аталары, сабийлери?!» Анам кеси кесине айтхан сёзледен мен ангылагъан ол болду.

Жылла оздула; кёчгюнчюлеге баш кётюртмеген заманла бизден игида кери кетди. Алай жарсыгъан, инжилген сагъатла уа алыкъа биргебизгедиле, – къыйынлыкълагъа юйренчик болгъанлыкъыбызгъа, журтубузгъа термилиуюбюз алгъындан да кючлю болгъанды.

Артха къайтыу хапарла къанатланганлы, кёчгюнчюле ёлгенлерини къабырларын бекден-бек жокълайдыла, кими сын таш салады, кими къумлу ёзенде жууукъларыны къабырларын тапмай таралады, кёзлеринден жиямукъ орунуна къан тама. Къабырла да термилирле къууанч жолгъа атланганланы ызларындан, ала эслеринде тутарча, бир зат айтыргъа къолларындан келмей.

Шауурдатчы Элияс озгъан ыйых кюн Фрунзеден бизни элге келип (ол анда жашайды, Эбизеланы Мухаммат-Алий партком болгъан фабрикада ишлейди), анасыны къабырына барып, Аллахдан анга жаннет тилей, аллына тобукъланып, анасы бла ушакъ этгенине шагъат болдум. Элияс алгъа, кесини юсюне къара гыйы аууп, санларын жерге жабышдырып къойгъанча, амалсыз болду. Бир кесекден а, башын ёрге кётюрюп, жан-жанына кючден къарады да, бата баргъан кюн къызартхан кёкню Черек ауузунда элле кюйген кечени ёртенине ушатды. Анасы, ол палахдан къутулуп, киши жеринде ачдан ёлгенине жангыдан кюйдю-бишди. Алай мангылайын къабыргъа тиреди да, кёлю къаннгынчы жияп, ызы бла кеси сынагъан къыйынлыкъланы бир бири ызларындан санап башлады:

– Анам, сен бизни къоюп кетген кюнден берисинде, жанымы талап тургъан тарыгъыуларымы айтыргъа келгенме бюгюн – къабыр ушакъ этерге. Бек алгъа сени кесинге кесингден тарыгъыр акъылдама. 1945 жыл, май айны ючюнчю кюнюнде, бизни, къагъанакъ сабийлени, тёртюбюзню биргелей, кёчгюнчюлюкню азабында, оюла тургъан къыргъыз гытычыкъланы ичинде къоюп нек кетген эдинг? Не хатабызны кёрген эдинг, аллай бир ёнгелерча? Бек гитчебиз Кулистан ёшюнде, аны таматасы – Фарида – дуниялыкъдан хапары болмагъан сабий, Мухарбек бла мен да – ашыкъ оюнну тапсакъ, ачлыкъыбызны, жалангачлыкъыбызны унутхан «жигитле».

Ёмюрлюк жолгъа тебирегенингде: «Элияс, Шауурдатха жетип, Мачилдадан мен къанар чакълы бир суу алып кел, – деп тилединг, къургъакъсыгъан эринлеринги зыбыр тилинг бла жалай. – Кесинг къорккъурса, Асхат да, Рамазан да арбазда сюелип турадыла, алагъа айт

да, биргенге барырла, – деп, бизден узакъда – Къызыл-Къыяда, – шахта басып ёлген къарындашларынгы атларын айтып, жюрегими бютюнда кюйдюрдюнг. – Турма, бала, къууул, ичим жанып къалады...»

Жокъ эдиле къарындашларынг арбазда, жокъ эди Мачилда суууна жол; жаныбыздан суюген къыралыбыз бизни жаханым юйюне жыйып, эшигибизге къара кирит такъгъан эди. Кёчгюнчюлеге берилген эркинлик жаланда ёлжум эди. Ол да адети бла угъай: кебин – жокъ; жаназы – жокъ, тийишлисича, къабыр къазып кюрешген да – жокъ.

Ол сени ахыр кеченг болгъанын ангыламадым мен башсыз. Алгъа сен къозутхан этген сунуп тургъанма, Шаурдатха барып, андан шаудан суу алып кел дегенинде. Жан алычу келип, инбашынга къонуп, сени сант этдире тургъанын къайдан биллик эди сегизжыллыкъ жаш. Ары дери сант этген адам кёрмеген, сен тёшекге тюшгенли да, кесилмеген тырнакълары къолтукъларына жауур эте жашагъан факъыр сабий.

– Элияс, жашым дерге уялгъан окъуна этеме, къанатыгъыз къатхынчы, ёксюз этдим. Былайгъа кюн сайын келип, къабырыма къапланып жияучунгу унутмагъанма. Сени кёкюрёк жылыуунгу бюгюн-бюгече да сезгенлей турама. Аллах жол берсин, – саула Кавказгъа къайтырыкъсыз; жерибизни ташына, агъачына, таууна, суууна менден тансыкъ салам айт. Мен Мачилда суууна жюрюучю жаяу жолчукъну ханс басмай тура болурму? Юй артыбызда артишли сыртлыкъгъа ёрле да, иги къычырып, ол жаяу жолчукъгъа менден салам айт. Ол мени жашлыгъымды. Мачилданы сууу кёплени къылыч жараларын сау этгенди; аны асылугъу уллуну, гитчени да жашауларын узайтханды; арыгъаннга кюч-къарыу бергенди, чалгъычыны хар жангы дуруну таукел башларгъа кёллендиргенди; жашауубузну къарангы кюнлерин кёп кере сынтыл этген сууду ол.

«Аман адам атасын, анасын айтдырып» деген сёз жүрюйдю халкъда. Мен а төртюгюзге да ыразыма – тукъум бетигизни жояр иш этмегенсиз алыкъа. Элияс, дуняда бир мадар бар эсе, кеч манга; терслигими билеме. Алай хар иш да Уллу Аллахны буйругъу бла этиледди. Болса да, манга ол къызыу ауруу тийгенинде, жаныма жарар дарман табыллыгъы баям эди. Заманында мадар этилмедди, – комендантла жолубузну кесдиле да, тюр дунядагъыла барыбыз да ажымлы болдукъ: кимибиз ачдан, кимибиз дарман керекли болуп кетдик дунядан. Сиз-

ни отугъуз ёчюлмесин. Элияс, айтыр затларым кёпдюле, — болалмайма, кёлюм толуп...

— Нечик иги этдинг, анам, ауазынгы эшитдиргенинги! Анча жылны кесинги кёрмей тургъанлыкъыма, ауазынгдан а бирда шашмадым. Къалай насыплы этдинг бюгюн мени; битеу эндиге дери кёрген къыйынлыкъларымы унутдум. Ауазынгы эшитгенимлей, бауурунга къысылгъанча болдум. Къалай насыпыма мен — ана жылыууна къысылыргъа онг тапхан! Мени тенглеримде кёпдюле ёксюзлюк сынагъан жашла, къызла — адамгъа жалаңда игилик излегенле; атагъа, анагъа улуу кёллюле да бар — насыпсызлыкъларын ангыламагъанла.

Кечгинлик тилегенинге уа ыразы болмадым. Мени тарыгъыууму тюзлюгюне ишексиз эсенг, айып салмайма. Кёчгюнчюлюкде дунияларын замансыз ташлагъанла, жашауларын ёксюзлюкню тузагъында апыргъанла, бизден сора да, кёпдюле; хар адамны кесини къадары, кесини жолу, таукеллиги, кёлсюзлюгю. Биз аланы бирлерине да ушамайбыз, не бек кюреше эсем да, жүрегиме таукеллик алалмайма. — Мен — жыл саным жыйырмадан атлагъан адам — суратынгы къолума алсам да — жиляйма, атынгы къагъытха тюшюрсем да — жиляйма, аналарына улуу кёллю болгъанланы кёрсем да — жиляйма... Аллай кезиулеримде тенглеримден да уялама. Бир насыбыма, ала манга кюлмейдиле, къатыма олтуруп, кёллери тола, башымы сылап, жапсарыргъа кюрешедиле. Кишини жүрегин къыйнаргъа суймейме, алай хар ким да билсин, Элиясны анасы Айшат, дуниядан жыйырма бла тогъуз жылында кетип, киши жеринде къум тебе аны обасы болгъанын.

— Элияс, бек гитче заманчыгъынгда окъуна бизге билеклик этерге кюрешиючу эдинг. Атанг харип да санга бегирек ышаныучу эди, — атынг сагъынылгъан жерде аны бетине нюр чапмай къалмаучу эди. Кесигиз кёрген къыйынлыкъланы юслеринден да, бизни юсюбюзден да ёсе келген тёлюлеге хапар айта-айта тур, болушун болушунлай, къошхан-къоратхан этмей...

* * *

Жылла озгъанлыкъгъа, адамлада жүрек тынчлыкъ жокъду. Аз жашап, кёпню кёрдюк. Ёлюмню юсюнден сабийчикле окъуна сагъыш этедиле. Сейир туююмюдо ол?! Бир кюн Османни къызчыгъы аппагъа былай сорады: «Адам, дуниягъа жашаргъа деп жаратыла эсе, сора ёлген а нек этеди?» Тапчы сабийни ол соруууна жууап.

Огъесе эфендиле дуняны юсюнден асыры кѣп айтып тургъанларынданмы болур къайгъылы оюмланы замансыз туугъанлары? Ансы биз, сабийлигибизден дуня азабын чегип жашай келген тѣлю окъуна этмегенбиз ёлюмню юсюнден сагъыш. Баям, адамны хар затха да жашау кеси юйретгени тюз болур. Уруш башланган кюнден тебиреп, не къаршы адамы ёлгенледе окъуна чачын-башын жыртып жиягъанлагъа хазна тюбегенбиз, ичлеринден кюйюп, къара кесеу болуп тургъан болмаса. Ол а, тюзлюкню атасы ёлгенини хатасындан, ахшы умутла къара туманнга батып, бу дуняда суйсенг, жаша, суйсенг, кюй, дегенча оюмла бийлик этгенлери ючюндю.

Аллай кѣлсюзлюк жер юсюнден думп болур заман жете турады, баям.

7

1956 жылда кѣчгюнчюлени башларына эркин этиуню юсюнден СССР-ни Правительствосуну бегими басмаланган кюнню къууанчы ёмюрде унутулмаз: эрттен, ингир да, кюн, ай да алгъыш эте эдиле бизге, жаш, къарт да тойда сюзюле эдиле, жарсыларын, къыйынлыкъларын да унутуп. «Терсликни огъурсуз бети жерге кѣмюлдю!» – деп къычыра эди хар ким. Тойгъа чыкъмагъан жаланда мени аппам эди – Акъбайланы Жылкы. Ол, эски чепкенини этеклерин тюбюне жыйып, кече-кюн да сууу къурумагъан илипинни жагъасында кѣк кырдыкны юсюне олтуруп, узакъдан къарай эди тойгъа. «Ёмюрле бораны жыгъалмагъан халктым, бу жол да къутулдунг палахдан, – деп шыбырдай эди ол кеси кесине. – Тоюбуз, адамларыбыз да – ариула». Аппа, жашауу жашлай ёчюлген Шамкъызны эсине тюшюрдю да, терен ахтынды. Аны орунуна кеси ёлмегенине кюйдю-бишди, Аллахха ассы болгъанын да биле тургъанлай. Дуняны къыдырып, Кавказгъа къайтып, анда, Айхону къабырына баш уруп, кѣчгюнчюлюкте сынагъаныны, кѣргенини юсюнден хапар айтыргъа онг табылгъанына къууанып, жангыдан кѣл этди да, ёрге ауур кѣтюрюлюп, тойчулагъа къошулургъа таукел болду.

Тейри эшиги ачылгъанына къууанган халкъ кёкде элия атылгъан тауушну жангыдан эшитди. «Энтта да кёз жашларыбыз кёзлерибизни кюйдюре жашарчамы болуп къалдыкъ? – деди аппа, ол уллу санлы адам жауурунлары жыйырылып, боюну жагъасына игида терен ташайып, олтургъан жеринде бир гитче тёбечик болуп, мыйысыны ачыгъанына кючден бла бутдан тёзюп олтурады, ёрге кётюрюлсе, жыгъыллыгъына чыртда ишек-ли болмай. – Не ишди бу? – деди ол, ауазын тышына чыгъармай. – Ахшы муратыбыз толгъанына къууандыкъ тюнене, бюгюн а ол кече жулдуз учханлай болуп нек къалыргъа керек эди?! Хар ким суйгенин этсин, мен а, барлыкъ жолумдан ажашып, къум аулакъда ач бёрю азыгъы боллукъ эсем да, мында къаллыкъ туююлме. Манга бир киши жан аурутмасын, совет власть ючюн, туугъан журтубуз жашнагъанлай турсун деп, къан тёкгенбиз, Ата журт урушха кетген адамларыбыз да Кавказ ючюн жан бергендиле, бек биринчиден. Сёзсюз, саулай къыралны эркинлиги болмаса, Кавказны танглары къууанчлы атарыкъ туююл эдиле. Холамлы жашла аны алайлыгъын дурус ангылагъандыла. Урушда ёлгенлерибиз не айтырла бизге, Кавказны харам этсек?»

Эки оюм – эки деменгили кюч. Къайсы хорларыгъын киши да билмейди алыкъа: Къыргъызстанны Компартиясыны Ара Комитети бла Правительствосу малкъарлылары бла къарачайлылары Къыргъызстанда къалырларына ыразылыкъларын билдиредиле. Ол эки миллетни, Къазахстанда болгъанларын да бирге жыйып, Къарачай-Малкъар область къууаргъа сёз беридиле. Аны бла бирге уа кёчгюнчюледен Чуй, Исыкъ-Кёл тийрелерине кёз къаратмазларын тилейдиле. Къыргъызстанны Компартиясыны АК-сыны секретары Каракеев, ол иш бла байламлы, кёчгюнчю халкъланы келечилерин жыйып, энчи кенгеш бардырады. Малкъар халкъны атындан ары Уяналаны Къанамат, Къулийланы Къайсын, Къулбайланы Мухажир, Хутуйланы Ханафий, Залийханланы Жанакъайыт барадыла. Была, алгъадан кеслери бирге жыйылып, иш, ахыры-кысхасы, къыргъызлыла айтханча болургъа тюшсе, Талас областьны сайларгъа келишедиле. Ол оюмгъа къарачайлыла да эс бурадыла. Кенгешде этилген оноугъа кёре, ары чакътырылгъан малкъарлыла бла къарачайлыла, бирер жерге барып, халкъ бла селеширге керекдиле. Къулийланы Къайсын бла Къулбайланы Мухажир – Фрунзе областьха, Уяна-

ланы Къанамат – Иссыкъ-Кёлге, Залийханланы Жанакъайыт – Ош областъха, Хутуйланы Ханафийге уа Джалал-Абад областъха барыргъа дейдиле.

Болсада Къулийланы Къайсын, кенгешде сёз алып, этилген оноуланы ояды. Ол, Каракеев таба бурулуп:

– Сора мен, малкъар халкъны адамларына тюбеп, Кавказдан эсе Къыргъызстан игиди деп, аланы ол затха ийнандырыргъа керекме. Бюгюн сиз менден излеген ол затды, алаймыды? – дейди, жүрексинип. – Къыргъызстан къыргъызлылагъа игиди, биз а Кавказны бир затха да алышаллыкъ туюлюбюз. Биз къыргъызлыла, къазахлыла бла туугъан къарындашла болуп къалгъанбыз. Ёмюрден ахыргъа дери алайлай турлукъбуз. Къыйын кюнюбюзде бизге этген игиликлеригизни бир заманда да унутурукъ туюлюбюз. Биз угъай, дуниягъа энди жаратыллыкъ тёлюле да унутмазла!

Нальчик

2004–2005

БАШЛАРЫ

ОГЪАРЫ-ЧАТ

Биринчи кесеги

Юзюлген гюл чакъмаз 7

Экинчи кесеги

Узакъдан эшитилген макъам 105

АНАЛА АУАЗЫ

Биринчи кесеги

Жаралы жүрек – умутсуз 229

Экинчи кесеги

Энди жазыллыкъ китапны хапары 303

Ючюнчю кесеги

Къууанчны аты – азатлыкъ 397

Литературно-художественное издание

Шаваев Хасан Исмаилович

ГОЛОС МАТЕРЕЙ

Р о м а н ы

На балкарском языке

Заведующий редакцией *М. Х. Табаксоев*

Редактор *М. М. Кулиева*

Художник-редактор *Ю. М. Алиев*

Технический редактор *Н. М. Мокаева*

Корректор *Л. Б. Кучмезова*

Компьютерная вёрстка *А. Х. Ольмезовой*

Подписано к печати 20.02.09. Формат 84х108^{1/32}. Бумага
офсетная № 1. Гарнитура школьная. Печать офсетная. Усл.
печ. л. 22,89. Уч.-изд. л. 24,08. Тираж 500 экз. Заказ № 2

ГП КБР «Издательство «Эльбрус»

Нальчик, ул. Адмирала Головки, 6

ГП КБР «Республиканский полиграфкомбинат
им. Революции 1905 года»

Министерства культуры

и информационных коммуникаций КБР

Нальчик, пр. Ленина, 33

ISBN 978-5-7680-2216-7

Шаваев Х. И.

**Ш 14   Голос матерей: Романы. – Нальчик: Эльбрус,
2009. – 436 с.**

ISBN 978-5-7680-2216-7

В данном издании представлены два новых романа известного балкарского писателя Х. И. Шаваева – «Верхний Чат», в котором автор воссоздал социально-психологический портрет балкарского общества XIX века, и «Голос матерей» – роман, основанный на реальных событиях периода геноцида балкарского народа в 1944–1956 гг.

**УДК 821.512.142–3
ББК 84(2Р-Балк)**